AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

E L M İ Ə S Ə R L Ə R

İctimai-siyasi elmlər seriyası

BİRGƏ NƏŞR

В У Ч О Н Ы Я З А П І С К І

Серыя: Грамадска і палітычных навук

СУМЕСНАЕ ВЫДАННЕ

№1- 2016

Bakı – Minsk

Redaksiya heyəti:

prof. N.M.Əliyeva, prof. R.M.Novruzov, prof. C.R.Məmmədov,
prof. H.N.Məmmədov, prof. A.A.Merejko, prof. İ.Marşalek-Kava,
dos. Ş.H.Əliyev (baş redaktor), dos. D.P.Plamen, dos. Ə.S.Əhməd,
İ.K.Niftalıyeva (məsul katib)

Редакционная коллегия:

проф. Н.М.Алиева, проф. Р.М.Новрузов, проф. Дж.Р.Мамедов,
проф. Г.Н.Мамедов, проф. А.А.Мережко, проф. И.Маршалек-Кава,
доц. Ш.Г.Алиев (главный редактор), доц. Д.П.Пламен, доц.А.С.Ахмед,
И.К.Нифталиева (ответственный секретарь)

Redaksiyanın ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç. 33,
Bakı Slavyan Universiteti
tel: 599 08 70
faks: (99412) 440 27 70

e-mail: bakslavuniver@hotmail.com

Адрес редакции:

Азербайджанская Республика, город Баку,
ул. С. Рустама, 33, Бакинский славянский университет
тел.: 599 08 70
факс: (99412)440 27 70
e-mail: bakslavuniver@hotmail.com

© Bakı Slavyan Universiteti – 2016

BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİNİN

70 *- illiyinə həsr olunur*

- летию

БАКИНСКОГО СЛАВЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

посвящается

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

DÜNYA SİYASƏTİ VƏ TARİX

МИРОВАЯ ПОЛИТИКА И ИСТОРИЯ

MAHAL QACAR
Bakı Slavyan Universiteti

BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİNİN TARİXİNDƏN

Açar sözlər: *Bakı Slavyan Universiteti, rus dili və ədəbiyyatı, tədris, tarix.*
Ключевые слова: *Бакинский славянский университет, русский язык и литература, преподавание, история.*
Key words: *Baku Slavic University, russian language and literature, teaching, history.*

1922-ci ildən SSRİ tərkibinə daxil olmuş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında, digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, ümumi ünsiyyət və dövlət dili olan rus dilini tədris etmək və öyrənmək bir zərurətə çevrilmişdi. 30-cu illərin ortalarında Azərbaycanda icbari yeddiillik təhsil sisteminə keçilməsi müəllim kadrların, dərslik və dərs vəsaitlərinin çatışmaması ilə müşayət olunurdu. Bu dövrdə ölkədə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayan rus dilinə tələbat daha da artmışdı. Bunu nəzərə alan Respublika Hökuməti 1938-ci ildə “Respublikanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin məcburi öyrənilməsi haqqında” xüsusi qərar qəbul etmişdi. Qərara əsasən Xalq Təhsil Komissarlığı və gənclər

təşkilatları orta təhsilli gəncləri səfərbər edərək respublikanın qeyri-rus məktəblərinə işə göndərirdilər. Onların köməyi ilə 1938/39-cu tədris ilində 1864 məktəbdə rus dilindən dərslər təşkil etmək mümkün olmuşdu. Lakin ölkədə yüksək ixtisaslı рус дили мцяллимляри və mütəxəssislərinə ehtiyac təmin olunmurdu. Problemi həll etmək üçün respublikada qısamüddətlı rus dili kursları təşkil edilirdi. Əlbəttə, bu cür kadr hazırlığı yenə də kifayət etmirdi.

Problemi həll etmək üçün Azərbaycanda 1938-1939-cu tədris ilində M.Ə.Sabir adına Pedaqoji məktəb yaradıldı, sonralar isə V.İ.Lenin adına Azərbaycan pedaqoji institutu və Azərbaycan Dövlət Universiteti nəzdində rus dili müəllimlərinin hazırlığına başlanıldı. Bunlar da respublikanın rus dili müəllimlərinə və mütəxəssislərinə olan ehtiyacı ödəmirdi. Bu boşluqları aradan qaldırmaq üçün respublikanın bütün pedaqoji institutlarında qeyri-rus məktəbləri üçün rus dili müəllimləri hazırlayan şöbələr təşkil edildi. Bəzi rayonlarda – Lənkəranda, Şamaxıda M.Ə.Sabir adına Pedaqoji məktəbin şöbələri və Gəncədə K.Tsetkin adına xüsusi Pedaqoji məktəb fəaliyyətə başladı.

Bütün bunları nəzərə alan SSRİ Xalq Komissarları Soveti 1946-cı il 2 fevral tarixli 1313 saylı sərəncam qəbul etdi və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti ona müvafiq olaraq 1946-cı il 15 may tarixli qərar qəbul edərək M.F.Axundov adına ikiillik Azərbaycan Dövlət Müəllimlər İnstitutu yaratdı. Dosent Loginov Aleksey Spiridonoviç onun direktoru (1946-1959), Məmmədov Qulam Kərim oğlu direktor müavini təyin olundular. İnstitutda marksizm-leninizm, rus ədəbiyyatı, azərbaycan dili, pedaqogika və psixologiya kafedraları yardıldı (5, 8). İnstitutda elmlər doktoru və namizədləri çatışmadığından rəhbər vəzifələrə çox vaxt elmi dərəcəsi olmayan mütəxəssisləri təyin edirdilər. Lakin məqsədyönlü və ardıcıl aparılan tədbirlərin nəticəsində artıq 1950-ci ildə institutun səkkiz kafedrasından altısının müdiri vəzifəsini elmi dərəcəlilər tuturdu. İnstitutun gərgin fəaliyyəti nəticəsində həm müəllim kadrların təcrübəsi artır, həm də tələbə qəbulu genişləndirilirdi. Artıq institutun məzunları işə cəlb olunur, kafedra və şöbələrə göndərilirdilər. Bu tədbirlər institutun getdikcə inkişafına və genişlənməsinə şərait yaradırdı.

Lakin ikiillik təhsi sistemi yüksək ixtisaslı və ali təhsilli kadrların yetişdirilməsində kifayət qədər effektli deyildi. Ona görə də M.F.Axundov adına Müəllimlər institutu 1952-ci ildə rus dili müəllimləri hazırlayan pedaqoji instituta çevrildi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 15790-P saylı sərəncamına əsasən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1952-ci il 24 iyun tarixində qərar qəbul edərək M.F.Axundov adına müəllimlər institutunu Azərbaycan pedaqoji rus dili və ədəbiyyatı institutuna çevrilməsini həyata keçirdi. Həmin ildə İnstituta tələbə qəbulu 200 nəfər təyin edilmiş, onun tədris binası müəyyən edilmişdi. Beləliklə, 1952-ci ildə M.F.Axundov adına ikiillik Müəllimlər İnstitutu dördillik pedaqoji instituta çevrilmişdir. İnstitutda təhsil müddətinin dördillik müəyyən edilməsi, onun tələbə kontingentinin qəbulu planı, tədris binasının ayrılması, digər tədbirlərin həyata

keçirilməsi ilə paralel gedirdi. İnstitut tam səlahiyyətli təhsil müəssisəsi statusu almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təhsil müəssisəsi təşkil olunduğu ilk gündən onun tələbələrinin milli tərkibi daim diqqət mərkəzində olmuş, daha çox azərbaycanlı balalarına üstünlük verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

1953-cü ilin iyun ayının 18-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti "Respublikanın yeddiillik və orta məktəblərini ali təhsilli mütəxəssis kadrlarla təmin edilməsi"ni qarşıya məqsəd qoydu. Azərbaycanda rus dili üzrə kadrların hazırlanması M.F.Axundov adına Pedaqoji rus dili və ədəbiyyatı institutuna həvalə edildi. Bununla əlaqədar, institutda rus dilininin öyrənilməsinə daha çox fikir verilmişdir. Tələbə qəbulu xeyli artırılmışdır. Onların sayı 1954-cü ildə 445, 1955-ci ildə 1063, 1956–cı ildə artıq 1175 olmuşdur (**5**, 13).. Yeni-yeni fənlərin öyrənilməsi üçün ayrılmış saatların miqdarı artırılmış, müvafiq kafedralar, şöbələr yaradılmışdır.

1956-1957-ci tədris ilində institut beşillik təhsil proqramı ilə işləmək sisteminə keçirilmişdir. Rus dili ilə bağlı olan fənlərin öyrənilməsinə ayrılan saatların miqdarı xeyli artırıldı. Həm də tələbə qəbulunda respublikanın ucqar rayonlarından gənclərin qəbuluna daha çox üstünlük verilirdi. Onların milli tərkibi də nəzərə alınırdı. Yerli gənclərin instituta qəbulunun artması özünün müsbət nəticələrini göstərirdi.

50-ci illərin sonuna olan məlumatlar göstərirdi ki, artıq respublikada ali təhsilli rus dilli mütəxəssislər kifayət qədərdir. Bunlar da öz növbəsində başqa bir problemin həllini günün məsələsi kimi irəli çəkirdi. İnstitutun qarşısında duran vacib məsələ elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi və institut əməkdaşlarının elmi-professional dərəcələrinin yüksəldilməsi məsələləri dururdu. Bu məqsədlə aspirantura və dissertantura sistemi genişləndirildi. Elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmaq üçün əməkdaşlara yaradıcılıq məzuniyyətləri verilirdi. Bu zaman Moskva, Lenuinqrad və ölkənin digər aparıcı ali məktəblərinin və elmi-tədqiqat institutlarının imkanlarından geniş istifadə edilirdi. Nəticədə elmi dərəcəli mütəxəssislərin sayı ildən-ilə artırdı. Yalnız 1953-1958-ci illər ərzində 10 nəfər institut əməkdaşı rus dili üzrə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib, doğma institutda çalışırdı (5, 14).

Tarixinin ilk dövründə Rus dili və ədəbiyyatı müəllimləri hazırlamaq üzrə İnstitut respublikada xüsusi aparıcı rol oynadı və böyük bir təhsil müəssisəsinə çevrildi. Onun hazırladığı rus dili müəllimləri ölkənin orta məktəblərini rus dili mütəxəssisləri ilə təmin edə bilirdi. Təkcə 1952-1959-cu illərdə institutun divarları arasında dörd mindən çox rus dili müəllimi hazırlanmış və məktəblərdə çalışmağa başlamışdılar.

1959-cu ilin 14 aprelində Azərbaycan KP MK və respublikanın Nazirlər Soveti "Azərbaycan SSR-də ali pedaqoji məktəbin profili haqqında" qərar qəbul edərək M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu və Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu bazaları əsasında M.F.Axundov

adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu yaradılmışdır (5, 15). Əvvəlki illərdə İnstitutun rektor müavini vəzifəsində çalışan Məmmədov Qulam Kərim oğlu İnstititun rektoru vəzifəsinə (1959-1966) təyin olunmuşdur. Bundan sonra M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu respublikada rus dili və ədbiyyatı, Avropa dilləri - alman, ingilis və fransız dilləri üzrə yüksək ixtisaslı pedaqoji kadrların hazırlanması mərkəzinə çevrildi. Həmin dövrdə institutda artıq 15 kafedra fəaliyyət göstərirdi. Göründüyü kimi, 60-cı illərdə İnstitut çox profilli, çoxsahəli böyük bir elmi-pedaqoji və dillər üzrə elmi-metodik və elmi-tədqiqat mərkəzinə çevridi. Həm də beynəlxalq aləmdə tanınmağa başladı. Afrika, Asiya və digər yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin vətəndaşları institutun nəzdində yaradılmış hazırlıq kurslarını bitirərək respublikanın ali təhsil ocaqlarında müxtəlif ixtisaslara yiyələnir və vətənlərinə ali təhsilli mütəxəssis kimi dönürdülər. Bu dövrdə institun rəhbərliyinə Abdullayev Ağaməmməd Səməd oğlu (1966-1970) gətirilmişdi.

Azərbaycan respublikasının, xalqımızın müasir tarixində 1969-cu il dönüş nöqtəsi kimi yadda qalmışdır. Həmin ilin avqust ayında Heydər Əlirza oğlu Əliyev respublikanın rəhbərliyinə gətirildi. Bununla da böyük dövlət xadimi və görkəmli siyasətçisi Heydər Əliyev respublikamızın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatının inkişafı naminə iri miqyaslı planların və proqramların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun Azərbaycan təhsilinə, maarifinə, elminə və mədəni irsinə göstərdiyi diqqət bu sahələrin daha da inkişafı üçün proqram xarakteri daşıyırdı (2, II c.,216). H.Əliyev rus dilinin imkanlarının daha çox olduğunu qiymətləndirir və bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsinin tərəfdarı idi. O, deyirdi: “Axı rus dili böyük dildir, Rusiya böyük dövlətdir. Rusiyadan kənarda, başqa dövlətlərdə də rus dilində oxuyurlar. Əgər məktəblilərimiz ingilis, fransız, alman dillərində dərs keçirlərsə, bu, böyük nailiyyətdir, əgər rus dilində də təhsil alırlarsa, bu da nailiyyətdir” (2, I c., 157). İnstitut rəhbərliyində 1970-ci ildə aparılan dəyişikliklər də buna yönəlmişdi. Respublikada rusistika elminin banisi sayılan professor Tağıyev Məmməd Tağı oğlu (1970-1972) institutun rektoru təyin edilmişdi. Onun fəaliyyəti institutun inkişafı və genişlənməsi ilə bağlı olmuşdu.

Prezident H.Əliyev Azərbaycanın təhsil sisteminin inkişafının, təkmilləşdirilməsinin və genişləndirilməsinin zəruri olduğunu, xalqımız üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini dəfələrlə qeyd etmişdir. Azərbaycan təhsilinin inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş fərmanlar və sərəncamlarda, öz çıxışlarında ulu öndər təhsilimizin dövrün tələblərinə cavab verəcək səviyyəyə qaldırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edilməsini tövsiyə edirdi.

Respublikanın rəhbəri H.Əliyev Azərbaycan təhsilinə daim qayğı ilə yanaşır və onun inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun təşəbbüsü və Azərbaycan hökumətinin 2 noyabr 1972-ci il tarixli 362 saylı qərarı ilə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu bazasında M.F.Axundov adına Azərbaycan

Rus Dili və Ədəbiyyatı instititutunu bərpa edildi. İnstitutda rus dilinin və onunla bağlı digər fənlərin öyrənilməsinə, təkmilləşdirilməsinə və xüsusi proqramların həyata keçirilməsinə imkanlar yaradıldı. İnstitutun yeni rektoru Məmmədov Əliağa Novruzəli oğlu (1972-1982) dövründə institutun elmi-metodik və elmi tədqiqat fəaliyyəti daha da yüksəlmiş və qarşıya qoyulmuş məsələlərin həllində öncül cərgədə dururdu. İnstitut rəhbərliyi ölkənin məktəblərində yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan SSR Ali təhsil nazirliyi qarşısında məsələ qaldıraraq institutda iki fakültənin: 1 saylı rus dili və ədəbiyyatı fakültəsi və Azərbaycan dilli məktəblərə rus dili müəllimləri hazırlamaq üçün 2 saylı rus dili və ədəbiyyatı fakültəsi yaradılması təşəbbüsünü irəli sürdü. Bu məzmunda yaradılmış fakültələr 2000-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdilər. Eyni zamanda institutda müəllimlərin biliklərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə ixtisasartırma və yenidən ixtisasalma fakültəsinin yaradılması da mühüm və müsbət əhəmiyyət daşıyırdı. Bu dövrdə həm də Azərbaycan dilinə və Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə ayrılan saatların miqdarı da artırıldı.

F.T. Sultanzadə (1982-1988), B.H. Tahirbəyov (1988-1990) və F.H. Hüseynovun (1990-1997) İnstituta rəhbərliyi dövröndə on minlərlə rus dili və ədəbiyyatı üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssilər hazırlamış və respublikanın rus dili müəllimlərinə olan ehtiyacını ödəməyə çalışılmışdır. Bundan əlavə institutun yetirmələri elmi-tədqiqat mövzuları üzərində axtarışlar apararaq namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişlər. Onların arasında görkəmli elmlər doktorları, professorlar Tağıyev M.T., Babayev H.B., Bədəlov Ç.Ə., Mahmudov A.R., Sadıxov M.Z., Svariçevski A.A., Vəkilova L.Q., Əliyev Ə.Ə., Həsənov A.Ə., Mirzəyev R.S., Cəfərova L.Ə., Qocayev M.Q., Novruzov R.M., Şükürov T.H.,Hüseynov F.H., Qranovskaya L.M., Quliyeva R.H., Həmidov İ.H., Azizov R.İ., Nadjiyeva F.S.,Şahbazova A.E., və digərləri bu şərəfə çatmışlar. İctimai elmlər üzrə görkəmli professorlar İmanov Y.İ., Rzaquliyev O.M., Şəfiyev S.Ə., Məmmədov C.R. və b. institutun fəxrləri sayılırlar.

Sovetlər İttifaqının 70 ili ərzində Azərbaycanın dünya xalqları, o cümlədən Slavyan və Şərqi Avropa dövlətləri ilə bütün əlaqələri yalnız rus dili vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu ali təhsil mərkəzi vasitəsilə Azərbaycan elmi və mədəni nailiyyətləri beynəlxalq aləmə yol açmış və dünya xalqlarının mədəniyyətlərini zənginləşdirmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan xalqı da öz növbəsində rus dili vasitəsilə dünya mədəniyyətlərindən bəhrələnmişdir.

Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra vəziyyət kökündən dəyişdi. Müstəqil Azərbaycan bundan sonra dünya dövlətlərilə beynəlxalq əlaqələr sisteminə daxil oldu. Respublikamız dünya, o cümlədən Slavyan xalqları ilə birbaşa əlaqələr yaratmaq zəruriyyəti ilə qarşılaşdı. Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) Respublikanın Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən yaradılması məhz yeni şəraitin tələblərindən doğan bir tədbir idi.

Nəticədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev 2000-ci il 13 iyun tarixli fərmanı verərək, profili genşləndilməklə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu bazasında Bakı Slavyan Universiteti yaradılmışdır. Univesitetin yaradılması ilə bağlı Ulu öndər H.Əliyev qeyd edirdi: "1972-ci ildə biz, bütün atributları olan xüsusi, ən yüksək səviyyəli institut yaratdıq. İndi isə bu, Slavyan Universitetidir. Düşünürəm ki, bu universitetin böyük gələcəyi, böyük perspektivi var. ...hər bir xalq üçün dillərin, ümumən xarici dilin əhəmiyyəti, azərbaycanlılar üçün, Azərbaycan gəncləri üçün rus dilinin əhəmiyyəti azalmadı, əksinə, artdı. İndi rus dilini bilmək, digər Avropa dillərini də bilmək indi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Odurki, biz bu universitetə çox böyük ümidlər bəsləyiyirik" (4, 321). Bakı Slavyan Universitetinin ilk rektoru vəzifəsinə professor Kamal Mehdi oğlu Abdullayev (2000-2014) təyin olundu.

Bakı Slavyan Universitetinin kollektivinə Prezident H.Əliyev böyük ümidlər bəsləyirdi. H.Əliyev göstərirdi ki, bu kollektivdə çalışan insanlar universitetin ən yaxşı nümayəndələridir, millətimizin qaymağıdır. Bu təhsil ocağında çalışanlar rus dilinin Azərbaycan gənclərinə öyrədilməsində, Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili müəllimlərinin hazırlanmasında, rus dilinin həm keçmişdə, həm də indi xalqımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsində, onun Azərbaycanda layiqli yer tutmasında bir deyil, bir neçə on illər xidmət göstərmiş adamlardır (4, 320). Ulu öndər bu universitetin böyük gələcəyi, böyük perspektivi olduğunu xüsusilə qeyd edirdi.

Universitet statusu alana kimi İnstitut rus dili və ədəbiyyatı müəllimi hazırlayan 2 fakültədən ibarət idi. Universitet statusu almış ali məktəb bu fakültələrin mütəxəssis hazırlığı profilini daha da dəqiqləşdirərək onları pedaqoji və filologiya fakültələri kimi formalaşdırdı. İslahatlar proqramı davam etdirilərək Universitetdə 2000-ci ildə yeni fakültələr yaradıldı. Həmin ilin oktyabr ayında yaradılmış «Regionşünaslıq və Tərcümə» fakültəsi Universitetin perspektiv inkişaf yolunda atılan addım idi. Prezident H.Əliyev təhsilimizin dövrün tələblərinə cavab verəcək səviyyəyə qaldırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edilməsini tövsiyə edirdi. Təhsil sistemində islahatların aparılmasına böyük diqqət yetirən Ulu öndər göstərirdi ki, təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, "Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşdırılsın. Əgər biz bu yolla gediriksə, qısa bir zamanda Azərbaycan təhsil sistemini dünya standartlarına çatdıra bilərik.." Onun proqram xarakterli nitq və çıxışlarında müstəqil Azərbaycanın təhsilinin inkişafı üçün bütöv bir konsepsiya öz əksini tapmışdır. Prezident H.Əliyev 2001-ci il 1 sentyabrda Bakıda məktəb kompleksinin açılışındakı nitqində göstərirdi ki, təhsil sistemi Azərbaycanın gələcəyini təmin edən bir sistemdir. Hər bir millətin, hər bir ölkənin gələcəyi gənclərdir. Biz gənclərimizi nə qədər yüksək təhsilli etsək, həqiqi yüksək təhsilli etsək, onların müəyyən ixtisaslara mükəmməl yiyələnməsinə şərait yarada bilsək, müstəqil

Azərbaycanın gələcəyi və demək, müstəqil Azərbaycanın inkişafı, elminin inkişafı, təhsilinin inkişafı, insanlarının rifah halı bir o qədər də yaxşı olacaqdır (4, 415).

2001-ci ildə Filologiya fakültəsi tərkibində «Filologiya-Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» ixtisası üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasına başlanıldı. Fakültədə çalışan yüksək ixtisaslı mütəxəssis-kadrların olması buna tam mənası ilə imkan verirdi. Universitetin perspektiv inkişaf və islahatlar planı durmadan həyata keçirilirdi. Fakültələrin profillərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün kafedraları da təkmilləşdirmək və ixtisasyönumlu etmək yolu ilə hərəkət edilirdi. 2004-cü ilin oktyabrında Regionşünaslıq və Tərcümə fakültəsi bazası əsasında 2 yeni: «Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq» və «Tərcümə» fakültələri yaradıdı.

Slavyan dilləri üzrə geniş profilli mütəxəsislərin yetişdirilməsi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bu universitetdə həyata keçirilirdi. Universitetin univesallığı və unikallığı da bunlarla müəyyən edilirdi. Universitet üzrə 1999-cu ildən "regionşünaslıq" ixtisası üzrə tələbə qəbulu həyata keçirilməyə başlanmış və 2003-cü ildə "Regionşünaslıq" (Rusiyaşünaslıq, Yunanşünaslıq) ixtisaslarına yiyələnmiş bakalavrların ilk buraxılışı olmuşdur. Bakı Slavyan Universitetində regionşünaslıq üzrə aşağıdakı ixtisaslarda mütəxəssis hazırlığına başlanılmışdır.

- ✓ 1999-cu ildən Rusiyaşünaslıq və Yunanıstanşünaslıq,
- ✓ 2000-ci ildən Polşaşünaslıq, Bolqarıstanşünaslıq, Çexiyaşünaslıq,
- ✓ 2001-ci ildən Ukraynaşünaslıq, Slovakiyaşünaslıq,
- ✓ 2002-ci ildən Azərbaycanşünaslıq,
- ✓ 2003-cü ildən isə Türkiyəşünaslıq

Regionşünaslıq ixtisası üzrə magistratura pilləsi 2003-cü ildən açılmışdır.

- 2004-ci ildən Polşaşünaslıq, Bolqarıstanşünaslıq, Çexiyaşünaslıq,
- 2005-ci ildən Ukraynaşünaslıq, Slovakiyaşünaslıq,
- 2006-cı ildən Azərbaycanşünaslıq,
- 2007-ci ildən isə Türkiyəşünaslıq

Təşkilati tədbirlər və yeni islahatlar həyata keçirilməkdə davam edirdi. Universiteti gələcəkdə qabaqcıl ali təhsil müəssisəsi səviyyəsinə yüksəltmək üçün və unikal ali məktəbə çevirməkdən ötrü başlanılmış planları həyata keçirmək və onları daha da genişləndirmək yolunda aparılan işlər öz bəhrəsini verirdi. 2000-ci ildə universitetin Elmi Şurası "Universitetin **Fəxri Doktoru**" adını qəbul etdi və bu titulu universitetin qonaqlarına, görkəmli dövlət və ictimai xadimlərinə, xalqlar arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamış şəxslərə verməyi qərara aldı. Bu şərəfə ilk dəfə Rusiya Federasiyasının prezidenti V.V.Putin layiq görül. Prezident H.Əliyev 2001-ci il yanvarın 10-da BSU-nun "Fəxri Doktor" diplomunu ali qonağa təqdim etdi. Bundan sonra bu titula Ukraynanın Ali Radasının Sədri İ.S.Plyuş (fevral, 2001), Moskva və Bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksi (may, 2001), Rusiya Federasiyası Federal Məclisinin Federasiya Şurasının Sədri S.M.Mironov (may, 2002), Bolqarıstan Respublikasının eks-prezidentı

J.Jelev (oktyabr, 2002), Yunanıstan Respublikasının eks-prezidentı K.Stefano-pulos (iyun, 2004), Bolqarıstan Respublikasının prezidenti G.Pırvanov (sentyabr 2004), Ukrayna Republikasının eks-prezidenti V.A.Yuşşenko (sentyabr, 2006), Polşa prezidenti L.Kaçinski (2009) də layiq görülmüşlər.

Universitetin elmi potensialı, yüksək ixtisaslı kadrların mövcudluğu, maddi-texniki bazanın olması burada ixtisasartırma və yenidənhazırlanma problemlərini həyata keçirməkdən ötrü belə bir fakültənin yaradılmasını zəruri etdi. Universitetdə 2002-ci ildə «İxtisasartırma və yenidənhazırlanma» fakültəsi işi yenidən quruldu. Fakültədə yalnız orta məktəblərdə çalışan rus dili müəllimləri ixtisaslarını artırmır, eyni zamanda başqa ixtisaslara da yiyələnirlər.

2003-cü ilin 18 aprelindən BSU-da Ali Attestasiyası Komissiyası tərəfindən təsdiq edilmiş doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının müdafiəsi üzrə xüsusi Dissertasiya Şurası (D 02.071) fəaliyyətə başladı. 2004-cü ildən, 25 illik fasilədən sonra «Bakı Slavyan Universitetin Elmi əsərləri» yenidən dərc edilməyə başlamışdır. Elmi əsərlər 2 istiqamətdə: «Dil və ədəbiyyat» və «İctimai və siyasi elmlər» şəklində dərc olunur. Universitetin bu nəşri əməkdaşların əsər və məqalələrinin çap edilməsi şansını artırdı. 2000-ci ildən «Tələbə dünyası» qəzeti çıxmağa başladı.

1997-ci ildən fəaliyyətə başlayan magistratura pilləsində də islahatlar keçirilmişdir. Magistratura pilləsində yeni-yeni ixtisaslar üzrə mütəxəssislər hazırlığı genişlənmişdir. Qiyabi şöbə ayrıca fəaliyyət göstərirdi. Universitetdə 2000-ci ildə yaradılmış hazırlıq şöbəsində azərbaycan, türk, ərəb, fars, yunan, ingilis, alman, fransız, ispan, italyan və slavyan xalqlarının dilləri üzrə azərbaycanlı şagirdlər öz biliklərini artırırlar.

Ulu öndər Azərbaycanın Avropa məkanında gedən dəyişikliklərlə ayaqlaşmağı, yeni yaranmış mütərəqqi metod və üsullardan bəhrələnməyi təhsil işçiləri qarşısında vacib məsələ kimi qoyurdu. Onun siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev 2008-ci ildə Azərbaycan "Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanina inteqrasiyası" ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Sərəncam verərək 2008-2012-ci illərdə bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlər proqramının hazırlanmasını irəli sürmüşdür (6, Xalq qəzeti, 2008, 31 yanvar).

Ulu öndər tərəfindən təhsil sahəsində hazırlanmış konsepsiya Prezident İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. 2004-cü ilin 4 oktyabrında «Azərbaycan müəllimlərinə» müraciətində Azərbaycan təhsil sitemində aparılan islahatların xalqımız üçün əhəmiyyətindən bəhs edən Prezident İlham Əliyev iftixar hissi ilə qeyd etmişdir ki, zəngin maarifçilik ənənələrinə malik təhsil sistemimiz aparılan islahatlar nəticəsində bu gün müasir beynəlxalq standartlara cavab verməkdədir. O, Azərbaycan müəllimlərinin XXI yüzillikdə Milli təhsilin davamlı inkişafı və dünya təhsil siteminə inteqrasiyası üçün əllərindən

gələni edəcəklərinə, bu sahədə artıq dönməz xarakter almış islahatlar prosesini uğurla davam etdirəcəklərinə əmin olduğunu bildirmişdir (4, 781).

Universitet qarşıya qoyulan təhsil problemlərini həyata keçirməkdə yeni-yeni yollar axtarır və mütərəqqi elmi-metodik üsulların daha da dərinləşməsi istiqamətində inkişaf edirdi. Bu dövrdə universitetin rəhbərliyinə professor Asif Abbas oğlu Hacıyev (2014-2016) gətirildi.

"Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqinda" 2008-ci ilin yanvarında Prezident İ.Əliyevin qəbul etdiyi Sərəncamda Azrbaycan təhsilinin Avropa məkanına inteqrasiyasına geniş yer verilir və əsas vəzifələr müəyyənləşdirilir. Orada ali təhsilin bütün sahələrinin hərtərəfli inkişafı, Avropa və dünya təhsil sisteminə qoşulması, bu işin, əlbəttə ki, düzgün seçilmiş kadrların üzərinə düşdüyü vurğulanır.

Universitetin rektorluğunun və Elmi Şuranın fəaliyyət dairəsi çoxcəhətli və müxtəlif istiqamətləri əhatə edirdi. Elmi işləri daha da canlandırmaq üçün və elmi axtarış işlərinin genişləndirilməsi naminə Universitetdə magistratura pilləsindən sonra doktorantura və dissertantura da fəaliyyət göstərir. Bu pillələrdə universiteti bitirmiş mütəxəssislər bir çox sahələrdə ixtisaslarını artırır, günün tələblərinə cavab verəcək kadrlar cərgəsinə qatılırlar. Universitetin adları çəkilən qurumlarında 150-dən çox tədqiqatçı namizədlik və 40 elmlər namizədi doktorluq dissertasiyaları üzərində çalışır. Təkcə 2002-ci ildə Müdafiə Şurasında 28 nəfər rus dili, rus ədəbiyyatı və dil nəzəriyyəsi ixtisasları üzrə namizədlik dissertasiyaları müdafiə etmişlər.

Universitetin fəaliyyətini daha da səmərəli etmək,elmi-tədqiqat işlərini daha da zənginləşdirmək, tədris sistemini daha da yüksəltmək üçün 2016-cı il iyul ayının əvvəllərində BSU rəhbərliyi daha da möhkəmləndirildi. Professor Əliyeva Nurlana Müzəffər qızı Bakı Slavyan Universitetinə rektor təyin edildi. Yeni rektor fəaliyyətinin ilk günlərindən universitetin problemləri ilə yaxından məşğul olmağa başladı. İlk növbədə universitetin maddi-texniki bazasını nizama salmaq yolunda böyük dəyişikliklər edildi. Binaların xarici və daxili görünüşü kökündən dəyişdirilərək müasir tələblərə cavab verən üslubda tərtib olundu. Universitetin akt zalı yenidən quruldu, orada dünya standartlarına cavab verən avadanlıq yerləşdirildi. Universitetin struktur sistemində köklü islahalar həyata keçirildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında (4 cilddə), "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1997.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. (I, II, III cildlər). Buraxılışa məsul Ramiz Mehtiyev, Bakı, 2003.
3. Xudiyev N. İlhamla Sabaha.Bakı, 2002, Azərbaycan nəşriyyatı
4. Azərbaycanın təhsil siyasəti 1998 – 2004. -Bakı, 2005,Ic., - 832 s .

5. Çıraqzadə V. İnstitutun tarixindən. M.F.Axundov adına Azərbaycan Rus Dili və Ədəbiyyatı institutunun (1946 – 1996). 50 illiyi, (rus dilində), Bakı, Mütərcim,1996. – 160 s.
6. Xalq qəzeti, 2008, 31 yanvar
7. "Tələbə dünyası" BSU-nun qəzeti 27 fevral, 2010

РЕЗЮМЕ

В статье кратко изложена история Бакинского славянского университета с момента его создания до сегодняшних дней. С 1946 года был создан двухгодичный учительский институт, а 50-гг. 4-х годичный и 5-и годичный институт русского языка и литературы. В 2000 году институт получил статус Бакинского славянского университета.

SUMMARY

The artikle talks about the short history of the institute of the Russian language – Baku Slavic University since its establishment up to prezent days. It is noted that the institute had a two-year course in 1946, four and fiev-year cours in the 50s. BSU, which was created in 2000, was the continuation of further development of the Russian and Slavic languages in Azerbaijan.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

ƏSGƏR ƏHMƏD
Bakı Slavyan Universiteti

XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLƏRİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TOLERANTLIQ VƏ MULTİKULTURAL İDEYALAR

Əsrlər boyu bütün mədəniyyətlər, dinlər və etnik qrupların nümayəndələri Azərbaycanda sülh və ləyaqət şəraitində bir ailə kimi yaşamışlar...
İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Açar sözlər: *tolerantlıq, multikultural ideyalar, Şərq-qərb, maarifçilik, mədəniyyətlərarası dialoq*

Ключевые слова: *толерантность, мультикультурные идеи, восток - запад, просвещение, межкультурный диалог*

Key words: *tolerance, multicultural ideas, East - West, enlightenment, intercultural dialogue*

XIX əsri Azərbaycan tarixində yeni dövr kimi xarakterizə etmək mümkündür. Çünki, bu yeni dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi fikir tarixində bir sıra yeniliklər və mütərəqqi istiqamətlərlə yadda qalıb. Məhz, bu dövrdən etibarən ictimai menyuya qabaqcıl ziyalılarımız tərəfindən xalqımızın öz milli kimliyini dərk edə bilməsi, cəhalət girdabından xilas olmaq, cəmiyyətin inkişafına kömək edə biləcək dünyadakı yeniliklərdən faydalana bilməsi və s. yöndə ideyalar təklif olunmuşdur.

Azərbaycan maarifçiliyinin multukulturalizm ideyaları ilə də üst-üstə düşən, səsləşən mühüm xüsusiyyətlərindən biri başqa xalqların mədəniyyətinə

sayğı və mədəni yeniliklərdən faydalanmaq istəyidir. Onlar ölkənin tərəqqisi naminə dünya mədəniyyətinin qabaqcıl nümunələrinin Azərbaycanda tətbiqinin tərəfdarı olub, ölkə ərazisində yaşayan xalqların bir arada, dostluq şəraitində, ədavətsiz yaşamalarını istəyirdilər. Bu əsasda mühüm istiqamətlərdən biri Şərq və Qərb dəyərlərinin qarşılaşdırması, onların dialoqunun qurulması cəhdləri ilə bağlıdır. Düzdür, bu qarşılaşdırmada Qərb dəyərlərinin müasirliyi və ümumbəşəri xarakteri ön plana çəkilir və ondan faydalanmanın yolları aranırdı. Onlar dərk edirdilər ki, Şərqin qalxınmasında, cəhalətdən və gerilikdən xilas olunması yolunda bu qabaqcıl mədəni nailiyyətlərin tətbiqinin mühüm rolu vardır. Əlibəy Hüseyzadə yazırdı: "Biz avropalıların özlərinə deyil, ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, elm və maariflərinə, kəşf və ixtiralarına müraciət etmək istəyirik. Biz istəyirik ki, islam-türk ölkəsinə onların boğazları, mədələri girməsin, beyinləri girsin! Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların mədələrində həzm olunmasın, özü onların beyinlərini həzm etsin! Bu gün biz onların mədələrində həzm olunmamaq üçün bir çarə varsa, o da onların beyinlərinin məhsulunu alıb həzm etməkdən ibarətdir" (22). Təbi ki, eyni zamanda Şərq mədəniyyətinin nailiyyətləri və müsbət cəhətləri də unudulmurdu. Ə. Ağaoğlu "Kaspi" qəzetinin 1900-cu il 24 iyun sayında dərc etdirdiyi "Şərqşünaslıq cəmiyyəti" adlı yazısında bu məsələyə toxunaraq yazırdı: "Biz dəfələrlə Şərqin, onun dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin, məişətinin, dinlərinin və ənənələrinin hərtərəfli öyrənilməsi mənasında şərqşünaslığın əhəmiyyətini, zəruriliyini qeyd etmişik. Bu, Şərqlə Qərb arasındakı qarşılıqlı anlaşılmazlığı, birbirinə biganəlik pərdəsini aradan qaldırmağa aparan yeganə yoldur" (4). Bu mədəniyyətlərin qarşılıqlı dialoqu və təsiri Azərbaycanın sonrakı inkişafında da öz sözünü dedi. Şərqdə bir çox ilklərə imza atan Azərbaycan xalqı (ilk opera, ilk demokratik respublika və s.) bunlara görə, həmin mədəniyyətləri bir araya gətirərək uzlaşdıran, ondan qarşılıqlı fydalanmanı saxlayan Azərbaycan maarifçilərinə borcludurlar.

Azərbaycan maarifçiliyi özünün formalaşması dövründə Avropa maarifçiləri kimi cəmiyyəti geriliyə və cəhalətə sürükləyən radikal dinçiliyə və mövhumata qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində idi. Azərbaycan maarifçilərinin ən böyük xidmətlərindən biri də dini xurafatı kəskin tənqid atəşinə tutmaqla islamın siyasiləşmə imkanlarını məhdudlaşdırmaları ilə bağlıdır. Çünki, cəmiyyəti cəhalətə və geriyə sürükləyən radikal dinçiliyin və mövhumatın siyasi qüvvəyə çevrilməsinin ağır nəticələri hamıya məlumdur. Bununla bağlı dünya praktikasında çoxlu faktların olması məlumdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan maarifçilərinin radikal dinçiliyə və mövhumata qarşı apardıqları mübarizə nəticəsində sonrakı onilliklərdə Azərbaycanda loyallığı və tolerantlığı ilə fərqlənən, siyasi iddialardan uzaq islamın mövqelərini bir xeyli gücləndirdi. O dövrün intellektualları dinin insanların mənəvi həyatı ilə bağlı olduğunu irəli sürür və onların etiqad və inanclarını sərbəst surətdə seçə biləcəyi bir cəmiyyətin qurulmasını arzulayırdılar. Y.V.Çəminzəminli "Biz kimik və istədiyimiz nədir?" adlı məqaləsində bu proble-

mə toxunaraq yazırdı: «Din insan ilə Allahın əlaqəsinə dair bir şeydir. Din bir müqəddəs yoldur ki, insanın gizli sirlərini, dua və diləklərini Allah hüzuruna aparır. Bu yolu hərə özünə bir növ təsvir eliyor. Din bir alətdir ki, oraya dünya qanunlarının qarışmağı lazımsızdır. Allah ilə insanın arasına girmək insanın azadlığına xətər yetirər. Ona görə Azərbaycanda etiqad və inamlara zor olmayacaq: hər kəs hansı məbədə üz döndərəcək döndərsin. Bizə onun sadiq vətən xadimi olması lazımdır» (16, 7)

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yenlikci və modernist ideyaların yayğınlaşmasında, eləcə də mövcud tolerantlıq və multikultural ənənələrin möhkəmlənməsində Mirzə Kazımbəy, M.F. Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseyzadə, Əhməd bəy Ağaoğu, M.Ə.Rəsulzadə, Y.V.Çəminzəminli, Ə.Topçubaşov və s. kimi bir çox digər intellektualların əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onlar Azərbaycan ictimai fikrini bu ideyalarla zəngilədirərək Azərtbaycan xalqını mütərəqqi dünyanın çağrışlarına cavab verə bilən və İslam Şərqində bir sıra ilklərə imza atan xalq kimi dünyaya tanıtdırdılar.

Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu. XIX əsr Azərbaycan elminin ən böyük nümayəndələrindən biri Mirzə Kazım bəydir. Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu (rusca Aleksandr Kazımoviç Kazımbek 1802– 1870) çox maraqlı, və keçməkeşli həyat tarixcəsinə malikdir. Şərq (türk-azərbaycan, ərəb, fars) və Qərb dillərinin (ingilis, fransız, alman və qismən yəhudi dilləri) gözəl bilicisi olan Kazım bəy öz çalışqanlığı və istedadı sayəsində, 33 yaşında artıq Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdi. Xatırladım ki, o bu yüksəkliyə mədrəsə şagirdliyindən, heç bir ali təhsil almadan yüksələ bilmişdir. O L.N.Tolstoy və N.Q.Çernışevskiyə Şərq dillərini öyrətmiş, N.İ.Lobaçevski və başqaları kimi böyük rus intellektualları ilə yaxınlıq etmişdir. Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (Kazan, 1839), "Müsəlman qanunşünaslığı kursu" (Kazan, 1845), «Firdovsi əsərlərində fars mifologiyası» (SPb, 1848), "Dərbəndnamə" (SPb, 1851), «Müridizm və Şamil» (SPb, 1859, «Bab və babilər» (SPb, 1865) və s. kimi 100-ə qədər dərin məzmunlu elmi əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırır. O şərqşünaslıq elminə verdiyi töhfələrə görə Britaniya Kral Asiya Cəmiyyəti, Kopenhagen Kral Şimal Antikvar Cəmiyyəti, Fransada Asiya Cəmiyyəti, Amerika Elmlər Akademiyası, Almaniya Şərqşünaslar Cəmiyyəti, Amerika Fəlsəfə Cəmiyyəti, Rusiya Elmlər Akademiyası və s. kimi beynəlxalq elmi qurumların üzvü seçilmişdi.

Məlumdur ki, müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada yaşaya bilmə özəllikləri, bir-birinin mədəni dəyərlərindən faydalanma multukulturalizmin başlıca prinsiplərindədir. Mirzə Kazımbəyin də yaradıcılığında Şərq və Qərb uyqarlıqları arasındakı münasibətlərin araşdırlması məsələləri mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Şərq və Qərbi dərindən bilməsi ona bu iki sivilizasıyanın uzlaşan nöqtələrini və əksikliklərini müəyyənləşdirməyə imkan verirdi. O çox yaxşı dərk edirdi ki, bu iki sivilizasiyanın yaxınlaşması və bir-birindən nələrisə əxz etməsi

onları qarşılıqlı surətdə zənginlədirir və bütövlükdə bəşəriyyətin tərəqqisinə xidmət edir. Görkəmli rus filosofu M.M.Baxtin müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı dialoji təsir nəticəsində bir-birini zəngiləşdirməsi məsələsinə toxunaraq yazırdı: «Bir məna digəri ilə qarşılaşan anda özünün əsl mahiyyətini açıqlayır və onlar arasında dialoq başlayır və bu dialoq bu mədəniyyətə məxsus fikirlərin bitərəfliyini və qapalılığını aradan qaldırır. İki mədəniyyətin belə dialoji qarşılaşmasında onlar bir-birinə qarışmır və bir-birini təkzib etmir, hər biri özünün vahidliyini və bütövlüyünü saxlayır, lakin onlar qarşılıqlı əlaqədə bir-birini zənginləşdirirlər» (15, 334-335). Baxtinə görə mədəniyyət öz-özlüyündə dialoji xüsusiyyətə malik olub və dialoqun bir formasıdır, müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələrinin kommunikasiya məkanıdır.

Şərq və Qərbi dərindən bilməsi onu müasirlərinin bir çoxlarından fərqləndirən üstün cəhətlərdən biri idi. Məhz, bu cəhət Kazımbəyə kömək edir ki, Şərq-Qərb dialoqunun qurulmasında yaxından iştirak etsin və Şərqə qarşı yönəlmiş, haqsız hücumların qarşısının alınmasında fəal rol oynaya bilsin. O xristianlığı qəbul etməsinə baxmayaraq, Şərq dünyasını tanıtmaq və təbliğ yolunda böyük işlər görmüşdür. Böyük alim Qərbdən öyrənməyin tərəfdarı kimi çıxış etsə də, anlayırdı ki, Şərqin oyanışı, dirçəlişi şərqlilərin özləri tərəfindən həyata keçirilməlidr. O yazırdı: «Qərb öz siyasəti ilə Asiyada maarifi bərqərar edə bilməz… Ölkəni dəyişdirənlər həmin ölkədə doğulmuşlar sırasından çıxmalıdır». O Şərqi yüksək qiymətləndirərək deyidi; "... orada sivilizasiya ruhu gizlənmişdir" (21, 155). Kazımbəy Rusiyada və Qərbdə İslama qarşı yönəldilən ittihamlara qarşı tutarlı cavabları ilə də onun ən böyük müdafiəçisinə çevrilir. «Bab və babilər» əsərinin müqəddiməsində müəllif yazır ki, islam sivilizasiyaya əngəl törədən din deyildir. Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti zamanı yunanların bütün maarif qaynaqlarını islamın paytaxtı Bağdada köçürməsi və sonralar oradan da bütün elm və incəsənət sahələrinin müxtəlif yollarla Avropaya yayılması faktı buna sübutdur. H. İsaxanlı çox düzgün qeyd edir ki, Mirzə Kazımbəy "... bütün həyatını İslam dünyasının tədqiqinə, Rusiyada şərqşünaslıq məktəbinin təşəkkül tapmasına və inkişafına həsr etdi. O, İslam dünyasının iqtisadi, siyasi və texnoloji geriliyində islam dinini günahlandıranlara qarşı çıxır, geriliyi dində deyil, siyasi-tarixi səbəblərdə aramağı düzgün sayırdı" (23).

Mirzə Kazımbəy "Azərbaycan dili" ("Azerbicanskiy yazık" formasında) terminini ilk dəfə işlətməklə və elmi dövrəyə daxil etməklə Azərbaycan sözünün xalqın adı kimi status qazanmasında mühüm rol oynamışdı (21, 134). Xatırladaq ki, ruslar tərəfindən Cənubi Qafqazda yerli müsəlman-türk əhali "Qafqaz tatarları", yaxud "Qafqaz müsəlmanları" adlandırılırdı. O, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsində M.F.Axundovla həmfikir olmuşdur. Azərbaycan türkcəsinin Cənubi Qafqazda geniş yayılmasına və burada yaşayan digər xalqlarında bu dili bilməsinə işarə edərək onu buraların "yeganə ümumi xalq dili" kimi qiymətləndirirdi və əslində Azərbaycan türk dilinin, bu bölgədə xalqlararası ünsiyyət dili

kimi statusa malik olmasını təsdiqləyirdi. O yazırdı: ”... Zaqafqaziyada qulluq etmələri nəzərdə tutulan bu beş dinləyiciyə Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dilı sayılan yerli Azərbaycan ləhcəsini bilmək vacibdir və deməli, bu ləhcənin Qazan Universitetində tədrisi zəruridir (34,134).

«Müridizm və Şamil» kimi tarixi əsərində Mirzə Kazım dağlıların Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında çar Rusiyasına qarşı mübarizəsindən bəhs edərək Şamil hərəkatının siyasi xarakteri haqqında dəyərli mülahizələrini söyləmişdir. O, Şeyx Şamili (onunla iki dəfə görüşmüşdü) yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Şamilin adında tarixlik və vətənpərvərlik siqlətli fikirlər gizlənir. O qəhrəmandır – qəhrəmanlar yetişdirən bir qəhrəman!» (21, 150). Kazımbəy Qafqaz xalqlarının mübarizə ruhunu yüksək qiymətləndirərək bildiridi ki, Qafqaz xalqlarını ancaq üç silahla – alicənablıq, təmənnasız cəsurluq və ədalət yolu ilə ram etmək olar.

M.F.Axundov. Xalqın iqtisadi-mədəni həyatda mövcud problemləri duyan, onların tərəqqisinə təkan verən görkəmli Azərbaycan maarifçilərindən biri də M,F.Axundzadə olmuşdur. Öz xalqının tərəqqisinə çalışan böyük mütəfəkkir inanırdı ki, qabaqcıl Qərb dəyərlərindən faydalanmaqla Azərbaycanın inkişafına nail olmaq olar. Onun əsərlərində və praktiki fəaliyyətində biz digər xalqlara və onların mədəni dəyərlərinə müsbət yanaşmanın şahidi oluruq. Axundov mədəniyyətlərarası dialoqun tərəfdarı olub, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin ən yaxşı nümunələrindən faydalanmağın tərəfdarı idi. “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadukünі-məşhur” komediyasında Axundzadə bir tərəfdən qəhrəmanı Müsyö Jordanı Azərbaycana gətirərək, onun dilindən Avropa-da olan tərəqqidən və yenilikdən söhbət açır, digər tərəfdən isə o yerlilərinin mövcud avamlığına təəssüflənir. Hatəmxan ağanın “Balam sən hələ uşaqsan, bu zadlar tamam boşdur. İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilməklə ağıl artmaz” (10, 51) və ya “Sən Parijə getmədən də Müsyo Jordanın söhbətlərinə qulaq asmaqla oranın əhlinin adət və xəvvasından mütəlle ola bilərsən” (10, 51) sözləri ilə o ictimai fikri istiqamətləndirən mövcud mühafizəkar hakim zümrənin və dini-siyasi elitanın mövqeyini ortaya qoyaraq tənqid atəşinə tutur. Burada müsbət olan cəhətlərdən biri Şahbazın firəng aliminin söhbətlərindən təsirlənərək Avropaya elm dalınca getmək istəyi, eləcə də patriarxal bir mühitdə qalmasına “Mənim tay-tuşlarım tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışlıqda adsız, sansız” (10, 57) deyərək etiraz etməsidir. Sanki Axundov firəng alimini Azərbaycanın bir ucqar bölgəsinə gətirməklə və onun dilindən mütərəqqi fikirlər səsləndirməklə xalqımızın yeni dəyərlər sisteminə yiyələnmə-sinə böyük ehtiyacı olduğunu vurğulamışdır.

Axundzadənin Qərb ideyalarından bəhrələnməsinə gözəl misallardan biri də onun yazdığı “Hacı Qara” komediyasıdır. Əsərin ideyası Avropa ədəbiyyatından (Molyerin əsərindən) götürsə də əsərdə canlandırılan əsas qəhrəman Hacı Qara Azərbaycan reallığından götürülən bir şəxsdir.

Böyük Azərbaycan maarifçisi öz əsərlərində tolerantlığın mühüm prinsiplərindən sayılan iradə və fikir azadlığı problemini qaldırır, onu insan tərəqqisinin əsası hesab edirdi. O, Con Stüart Millə istinadən deyirdi: «... fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz» (11, 206), yaxud, «... müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyyat zühur edəcəkdir» (11, 207), yaxud «...insan növünün tərəqqisi ağıl ilədir, bu biçarələrin ağlı üçün isə hərəkət yolu bağlanmışdır» (11, 207). Fikir azadlığını reallaşdırılması yollarını arıyan M.Fətəli yazırdı: "Canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırlar. Sivilizasyon elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fəndlər, qüdrəti-dövlət, millətin asayişi və mədəniyyətin bu kimi şərtləri cəm olmuşdur. Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə onları ata-babanın və övliyaların qərar verdikləri şeylərlə kifayət etməyə və bunlardan kənara çıxmamağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməyə məcbur edərsə, bu sürətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən görən avtomat olarlar; və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanarlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar, sonra yenə oyanıb haman dünənki dolanışı dünyanın axırına qədər təkrar edərlər. Və bu biçarə atların hərgiz xətri olmaz ki, dünyada çəmənlər, otlaqlar, çayırlıqlar, çiçəkliklər, meşələr, dağlar və dərələr vardır; əgər bağlı olmasaydılar, dünyada gəzərdilər və o könül açan yerləri görərdilər və dünya nemətlərindən tamamilə faydalanmış olardılar" (11, 207). O, insan düşüncəsini, onun azadlığını tərəqqinin əsası hesab edirdi**.** Böyük mütəfəkkir yazırdı: "...Bəşər övladına səadət və qurtuluş o zaman nəsib olacaqdır ki, istər Asiyada və istərsə də Avropada insanın şüuru tamamilə əbədi həbsdən xilas olsun və bütün işlərdə də, təfəkkürdə də hədisələr deyil, insanın ağlı yeganə dəlil, sənəd və hakimi - mütləq olacaq" (13, 188).

Bütün dinləri puç və əfsanə hesab edən Axundzadə bildirirdi ki, "Mən o dini tərcih edirəm ki, onun vasitəsi ilə insan bu dünyada xoşbəxt və azadə ola bilsin" (12, 30). O, islam dinini ciddi tənqid atəşinə tutaraq onun modernləşdirilməsinin tərəfdarı idi. Böyük mütəfəkkir yazırdı: "Ərəblər nə qədər ki, islam dinində protestantizm əmələ gəlməmiş və bu dinin əlverişli olmayan bəzi ehkamı tərk və ləğv edilməmişdir, labüd və əlacsız olaraq dünyanın sonu çatıncaya qədər cəhalətdə, korluqda, zillətdə və alçaqlıqda qalacaqdırlar" (14, 247). O, hesab edirdi ki, müsəlmanların islam dininə baxışları dəyişməli, Avropa xalqlarının xristianlığa olan münasibətindən fərqlənməməlidir: «Necə ki, ingilislər, amerikanlar və bir sıra başqa Avropa xalqları zahirən xristian olsalar da, həqiqətən protestantdırlar. Yəni onlar əqlə, məntiqə tabedirlər» (14, 247).

Xalqın gözünün açılması, cəhalətdən qurtulaması üçün qabacıl dünyadan öyrənməyi irəli sürən M.F.Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları"nda yazırdı: «Ey Cəlalüddövlə! Sən bilirsən ki, idarə və politika elminin təhsili İranda müm-

kün deyil, vacibdir ki, Avropaya səfər etmək və orada təhsil eləmək. Aya, bu mümkündürmü? Necə səfər etmək və kafirlərlə görüşüb tanış olmaq. Aya, fanatik və şarlatan üləma bu işə razı olarmı? Aya, bu puç əqidələr bu işə fitva verərmi?» (12, 45). "Kəmalüddövlə məktubları"nda müəllif, həmçinin Monteskyö, Volter və digər Qərb maarifçilərinin ənənəvi monarxiya hakimiyyəti ilə bağlı görüşlərinə şərik çıxaraq zülmü, istismarı dəstəkləyən rejimlərə qarşı çıxırdı.

M.F.Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları"nı fars dilində yazmış, sonradan onu rus dilinə çevirmişdir. Onun qələmindən çıxmış "Aldanmış Kəvakib" povesti də forma və janr xüsusiyyətlərinə görə Qərb tipli bir əsər idi.

M.F.Axundzadə, Mirzə Hüseyn Qayıbzadə və A.O.Çernyayevskinin ciddi səyləri ilə 1879-cu ildə Qori Müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi açılmışdı. Bu seminariya Azərbaycanda yeni tipli məktəblər üçün müəllimlər hazırlığında, eləcə də Azərbaycan xalqının ziyalı potensialının güclənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdı. Bu seminariyanın məzunları sırasında Ü. Hacıbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Firidun bəy Köçərli, Teymur bəy Bayraməlibəyov, Sultan Məcid Qənizadə, C.Mahmudbəyov, Mustafa Mahmudov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Əlicabbar Orucəliyev, Mehdi Quliyev və onlarca başqları kimi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış şəxsiyyətlər vardır.

M.Fətəli A.S.Puşkin, Belinski, Lomonosov, Derjavin, Karamzin kimi rus ədib və alimlərinin irsi ilə yaxından tanış idi. O, 1837-ci ildə dueldə öldürülən A.S.Puşkinin ölümündən kədərlənmiş və onun ölümü münasibəti ilə "A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması"nı yazmışdı. "Poema" Axundov tərəfindən fars dilində yazılmış və sonradan onu özü t rus dilinə sətri tərcümə edərək dostu I.S.Klementyevə təqdim etmişdi. Klementyev poemadan təsirlənmiş və böyük ehtimalla üzərində müəyyən işlər apardıqdan sonra çap olunmaq üçün kiçik məktubla "Московский наблюдатель" jurnalına göndərmişdi. "Puşkinin ölümünə Şərq poeması" tezliklə jurnalın 1837-ci il XI nömrəsində (mart) çap olunmuşdu.

H.Zərdabi. XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai siyasi həyatında mühüm rol oynayan maarifpərvərlərdən biri də H. Zərdabidir. O, Azərbaycan tarixində bir sıra ilklərə (1873-cü ildə o, demək olar ki, həvəskar quruluşlar əsasında yaranan Azərbaycanda ilk teatrın yaradıcısı olmuşdur. Eyni zamanda ilk Azərbaycan dilində çıxan «Əkinçi» qəzetinin redaktoru idi (qəzet 1875-ci ildə yaranmışdı, 1877-ci ildə isə hakimiyyət tərəfindən bağlanılmışdır)) imza atan nadir şəxsiyyətlərdəndir. Öz xalqının geridə qalmasından pəjmürdə olan Zərdabi qabaqcıl Avropa təcrübəsindən faydalanmağı önə sürərək "Qonşu getdi, biz qaldıq, haray ellər, ay ellər…" (20) deyərək həyəcan təbili çalırdı.

Həsən bəy, xalqının və bütövlükdə Şərqin Avropadan geriliyinin səbəblərini arayır və belə nəticəyə gəlir ki, onlar azadlıq əldə etdiklərinə, eləcə də elm və təhsilə görə bizdən irəlidədir. O, yazırdı: "Neçə dəfə Avropa tayfalarının, yəni

Məğrib-zəminin bizim tayfalardan, yəni Məşriq əhlindən artıq tərəqqi etməyindən və onun səbəblərindən danışmışıq. Əlbəttə, bu səbəblərin ümdəsi onlar bizdən artıq elm təhsil etməkdir və bunun bir səbəbi də azadlıqdır. Nə qədər Avropa əhli bizim təki azadlıqdan bixəbər olub ol vaxtacan bizdən bədtər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətindən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb. Əgərçi bizim şəriətimizə görə qul azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə həm işi gec qanmışıq. Satınalma qulu azad etməyi savab hesab edə-edə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyə, uşaq ataya, nökər ağaya, şagird ustada və qeyrə məgər qul deyil?" (17).

O Avropa mədəniyyəti və onun qabaqcıl nailiyyətləri ilə yaxından tanış idi. Zərdabi Darvinin məşhur «Stagel for layt» ifadəsini dilimizə – «yaşamaq üçün qovğa», «Zindəganlıq cəngi» - şəkilində çevirərək, belə hesab edirdi ki, millətlərin yaxşı həyat, yaxşı gələcək uğrunda mübarizəsində onların savadlanması və qabaqcıl mədəni nailiyyətlərdən yararlanması vacib şərdir. O xəbərdarlıq edərək bildirirdi ki, xalqımızın bu mübarizədə məğlub olmaması üçün savadlanmaq və müasir mədəniyyətə yiyələnməsi vacibdir. Böyük mütəfəkkir yazırdı: ***«Avropa mədəniyyətini və maarif sistemini qəbul etməsək, qonşularımızın əsiri olaraq qalacaq və məhv olub gedəcəyik***» (9, 145***).*** O öz həmvətələrini dünyadan öyrənməyə səsləyərək yazırdı: ***"Ey müsəlmanlar, heç mürvətdirmi ki, tamam dünya bizim qonşularımız ilə belə elm təhsil etməyə səy etsinlər ki, zindəganlıq cəngində düşmənə faiq gəlsinlər, amma bizlər Allahdan buyruq, ağzıma quyruq deyib duraq? Ey müsəlmanların millət təəssübü çəkən kəsləri, bir açın gözünüzü, dünyaya tamaşa edin..."*** (19, 59).

Zərdabi öz xalqını qabaqcıl dünya ölkələrinin tarixi, adət-ənənələri, oradakı ictimai-siyasi həyat, müasir istehsal üsulları və yeni texnologiya barəsində məlumatlandırmaq üçün böyük səy göstəriridi. Bunun üçün "Əkinçi" qəzetində nəzdində yardılan "Elm xəbərləri" şöbəsi yaradılmışdı və şöbə bu sahədə mühüm işlər görürdü. Onlar vaxtaşırı Amerika, İtaliya, Almaniya, Fransa və digər ölkələrin həyatında baş-verən ictimai-iqtisadi və mədəni hadisələrdən öz həmvətənlərini xəbərdar edir, digər tərəfdən isə onları maarifləndirirdi.

Böyük naşir öz yazılarında Qafqazda tarixən xalqlar arasında formalaşmış dostluq münasibətlərinə xələl gətirən və çarizmin təhriki ilə ədavət toxumu səpənləri ciddi tənqid atəşinə tuturdu. O, XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarında erməni və Azərbaycan xalqları arasında ədavət toxumu səpməyə çalışan Arsruni adlı bir erməni qəzetçisinə cavab olaraq (Əkinçi qəzetində) yazırdı: "Ey cənab, Arsruni (zikr olunan qəzetin münşisinin adıdır) əgərçi cənabınız doğru buyurursunuz ki, zəmanəmiz elm zəmanəsidir və bu halda ermənilər bizdən artıq elm təhsil etməyə rağibdirlər, amma neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik, indi cənabınıza eyib deyilmi ki, bizim aramızda ədavət salırısınız…" (19, 350). O, "... bəni-Adəm hamı qardaşdır. Gərək qardaşlar arasına sülh vermək..."

(18) deyərək bütün xalqlar arasında, ö cümlədən ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qardaşlıq münasibətlərinin olmasına işarə edirdi (19, 300).

Əhməd Ağaoğlu. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm rol oynamış şəxslərdən biri də Əhməd Ağaoğludur. Ağaoğlu 1869-cu ildə Şuşada doğulub və ilk təhsilini də doğma şəhərində, ermənilərin və rusların yaşadığı səmtdə yerləşən Şuşa real məktəbində (yeddi illik kursu) almış (1886) və gimnaziya təhsilinin davamı olaraq 1887-ci ildə Tiflis real məktəbinin son sinfində oxuyaraq buranı bitirmişdi.

Daha yaxşı təhsil almaq istəyi onu əvvəlcə Peterburq şəhərinə, sonra isə (1888-ci il) Fransaya Paris şəhərinə çəkib aparır. Burada o altı ay gərgin olaraq fransız dili ilə məşğul olduqdan sonra Sarobona universitetinin yanındakı Paris Hüquq Məktəbinə daxil olaraq, oranın tələbəsi olur. Eyni zamanda, Praktik Ali Tədqiqatlar Məktəbində məşhur tədqiqatçı "Avesta"nın məşhur tədqiqatçısı C.Darmstaterin, Şərq Dilləri Məktəbində isə Şefer və Barbiye de Meynarın ərəb, fars və türk dillərinə dair mühazirələrini dinləyir. Fars dilini dərindən bilməsi və Şərq haqqında məlumatlı olması onu tezliklə professor Ceyms Darmstaterin sevimli tələbəsinə çevirir və eyni zamanda professorun vasitəçiliyi ilə qabaqcıl Fransa ziyalıları ilə tanışlıq imkanı yaranır. O, özü bu barədə sonralar yazırdı: "Professor Ceyms Darmstaterin sevgisini qazandım. O, haqqımda unudulmaz yaxşılıqlar etdi, səylər göstərməyə başladı. Məni evinə çağırdı. Parisdə önəmli bir ədəbi salon sahibəsi kimi tanınan və Paris ədibləri arasında seçkin mövqe qazanmış olan xanım Mari Robinsona təqdim etdi. Mən də müntəzəm şəkildə xanım Robinsonun salonuna getməyə başladım. Bu salonun ziyarətçiləri arasında o zaman Fransanın məşhur alim və ədiblərindən sayılan Ernst Renan, Hippolit Ten, Qaston Paris, Yulius Oppert, madam və müsyö Dielafo kimi şəxslər vardı. Ev sahibəsi məni onlara təqdim etdi" (25). Tələbəlik illərində, o, C.Darmstater və E.Renan kimi müəllimlərinin köməkliyi ilə Parisin mətbu orqanlarında məqalələr dərc elətdirməyə başlayır.

Parisdə o, həmçinin, Osmanlı Sultanı Əbdülhəmid rejiminə qarşı çıxan Əhməd Rzabəy, Esat Paşa və başqaları kimi "Gənc türkçü"lərlə tanış olur və onlarla yaxınlıq edir. Eyni zamanda böyük islam intellektualı Şeyx Camaləddin Əfqani ilə yaxından tanış olur. Bu tanışlıq barəsində o yazırdı: "İslam aləminin mütəfəkkirlərindən olan Camaləddin Əfqani Parisdə olarkən mənim sadə evimi başqalarının zəngin saraylarından üstün tutmuşdu və həftələrlə bir yerdə qalmışdıq" (26).

Bu şəxslərlə tanışlıq və bütövlükdə Paris mühiti onun dünyagörüşünə, ictimai-elmi fəaliyyətinin gələcək istiqamətlərinə çox ciddi təsir göstərir. Qərbdə təhsil alması, Qərb mühiti və mədəniyyəti ilə yaxından tanışlıq, eləcə də Şərqi dərindən bilməsi ona ölkəsində baş verən hadisə və prosesləri dərindən anlamağa kömək edir. Əhməd bəyin ictimai-elmi fəaliyyətində müəyyən ziddiyyətlər nəzərə

çarpsa da öz xalqına təmənnasız xidmət etmək, problemlərinin həlli yolunda əzimkarlıqla mübarizə aparmaq istəyi onun həyat qayəsinin əsasını təşkil etmişdir.

Əhməd bəy yaradıcılığında və əməli fəaliyyətində Şərq və Qərbin qarşılaşdırılması, ortaq və fərqli cəhətlər problemi, bu sivilizasiyalar arasında uzlaşdırma yollarının aranması, Şərqin geridə qalma səbəbləri və s. kimi məsələlər əhəmiyyətli yer tutmuşdur. O, öz xalqının, islam sivilizasiyasının, bütövlükdə Şərqin geridə qalma səbəblərini dərindən araşdıran və bu geriliyin aradan qaldırılması yollarını arayan, bu yolda yorulmadan mübarizə aparan şəxslərdəndir. Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" əsərində yazırdı: "Üç mədəniyyətə, Batı, Budda-əBrahma və İslam mədəniyyətlərinə baxsaq, birincinin qalib, yerdə qalanların isə məğlub durumunu görərik. Nə qədər üzülsək də bu məğlubiyyəti qəbul etmək zorunundayıq. Batı mədəniyyəti ilə olan mücadilənin sonucudur ki, Osmanlılıq da pərişan hala düşüb. Yenilmə iki cür olur, maddi və mənəvi. Biz ikisində də yenilmişik. Mənəvi yenilməyə gələndə maddi yenilmə qədər açıq olmasa da düşüncə adamı üçün o qədər gerçəkdir. Yenilmə nədir? Başqasının şəxsiyyətini qəbul edib iradəsinə tabe olmaq. İslam və Budda-Brahma mədəniyyətləri Batnın iradəsinə tabe olmaq zorunundadır. Həm müsəlmanlar, həm də sarı irq evlərinin döşəməsindən tutmuş ədəbiyyat və musiqiyəcən Avropa modellərindən istifadə edirlər. Biz bu gün Avropavnın 4-5 əsr öncəki düşüncə və yaşam tərzində qalmışıq. Onun üçün də qurtuluş üçün çağdaş Avropa qurumlarını yamsılamağa zorunluyuq" (6, 3). O, Şərq mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərb mədəniyyətinə tərk etməsinin başlıca səbəblərindən biri kimi Şərqdə fəzilətin hökmdara, Qərbdə isə qanunlara itaət olunmasında görürdü. Əhməd bəy bu geriliyin islam cəmiyyətlərinin durğunluğundan, eləcə də idarəçilərin və üləmanın insani qüsur və ya yetərsizliyindən qaynaqlandığını bildirirdi. O, geriliyin səbəbləri sırasına patriarxal mühit, nadanlıq və sxolastika, gerilik və cəhalət, qadın hüquqsuzluğu, savadsızlıq, dövrün tələblərinə cavab verən ədəbi və fəlsəfə əsərlərinin olmaması və s. kimi keyfiyyətləri də əlavə edirdi. Ona görə də Ə.Ağaoğlu üzünü Şərqə tərəf tutaraq söyləyirdi ki, geriliyi aradan qaldırmaq üçün passivcəsinə, fantastik arzularla yaşamaqdan əl çəkmək lazımdır. Eyni zamanda tərəqqiyə yardım edəcək və cəmiyyətin maddi və mənəvi cəhətdən təkmilləşdirməsinə kömək edə biləcək hər cür aktiv fəaliyyət dəstəklənməlidir.

Məlumdur ki, multikultural dəyərlər üçün digər mədəniyyətlərlə açıqlıq, qarşılıqlı təsir və onlar arasında dialoji mühitin yaradılması kimi keyfiyyətlər xarakterikdir. Əhməd bəyin də elmi-ictimai fəaliyyətində bu cür dəyərlərin mühüm rol oynadığının şahidi oluruq. O, Qərbin qabaqcıl dəyərlərindən faydalanmağın tərəfdarı idi və bunu dəfələrlə söyləməkdən də çəkinmirdi. Ə.Ağoğlu Bakıda rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetində Qərbdən öyrənmək məsələsinə toxunaraq yazırdı: "Tərbiyənin əsasına daxil edilməli olan ümumbəşəri ideya və hissləri almaq üçün biz hara müraciət etməliyik? Aydındır ki, Qərbə" (3). "Aləmi-islamə bir nəzər" adlı məqaləsində isə həmvətənlərini o durmadan tərəqqi edən Qərbdən ibrət

götürməyə səsləyərək yazırdı: "...Qərb aləminin durmayıb, tənəzzüli mədəniyyətdən nə cür tərəqqiyi-mədəniyyətə nail olduğunu nəzəri-etibar və ibrətə almamız lazımdır. Fəqət bu cəhətdən dəxi zəvahirə aldanmayıb bu mədəniyyətin dini qövmiyyətlərə deyil, bəlkə ümumi bəşəriyyətə aid əsaslarını mütaliə ilə əsbabi – tərəqqi və rifahiyyətlərini dini – islama tovfiqən millətimizin tərəqqiyatına tabe etməliyiz. Avropa ülumuna, maarifinə, ədəbiyyatına, sənaət və sənayeinə kəsbi-vüquf etməyə və millətimiz beynində nəşrə çalışmalıyız. Biz belə yapmağa qeyrət edəcəyiz. Məsləkimiz bunu iqtiza etdirir" (5).

Əhməd bəy Ağoğlu eyni zamanda qərb mədəniyyəti qarşısında aludəçiliyin əleyhinə idi. Onu bəzən ifrat qərbçilikdə ittiham da edirdilər. O, bu ittihamlara cavab olaraq "biz öz kökümüz üstündə qərbləşməliyik" tezisini irəli sürürdü. Böyük maarifçi öz yazılarında zamanın çağırışlarına cavab verə bilən, cəmiyyətin inkişafına təkan ola biləcək dəyərləri təbliğ edirdi. Əhməd bəy bəzi Qərb oryantalistlərinin Şərq barəsəndə aşağılayıcı fikir söyləmələrinə qarşı çıxır və yeri gəldikcə bu cür düşünənləri tənqid edirdi. O, ta qədimdən Şərq haqqında Avropada yaranmış mənfi münasibətin aradan qaldırılmasında şərqşünasların üzərinə böyük vəzifələr düşdüyünü vurğulayaraq yazırdı: "Homer zamanında yunanlar bir tərəfdən milli qürurlarını oxşamaq, o biri tərəfdən isə sanki öz-özlərinə təsəlli vermək məqsədi ilə iranlıları "barbar" adlandırırdılar. Yunanların varisləri sayılan romalılar da bu zehniyyəti sələflərindən qəbul etmişdilər. Romalıların varisləri olan avropalılar da öz növbələrində həmin etiqadı davam etdirirlər. Şərqşünasların məqsədi isə tarixə qədərki dövrdə Şərq ilə Qərb arasında heç bir ədavətin olmadığını, bizim günlərdə iki qitəni ayıran ünsürlərin həmin vaxtlar əksinə, onları yaxınlaşdırdığını və biri-birinə bağladığını göstərməkdən ibarətdir (4). O, "Şərq – Şərqdir, Qərb – Qərbdir, onlar heç zaman birləşə bilməyəcəklər" kəlamının müəllifi, tarixə Britaniya imperializminin tərənnümçüsü kimi daxil olan gələcək Nobel laureatı Rediard Kiplinqlə də polemikaya girərək Şərq-Qərb münasibətlərində daha bəşəri və demokratik mövqe ortaya qoymuşdu (27**)**.

O, Şərqlə Qərbi yaxınlaşdıran ortaq cəhətləri önə çəkərək, bu iki sivilizasiyanın uzlaşmasının tərəfdarı idi. Əhməd bəy X London Beynəlxalq Şərqşünaslıq Konfransı ilə bağlı yazısında Şərqlə Qərbi yaxınlaşdıran ortaq cəhətlərə diqqət çəkərək yazırdı: "Doğrudur, bir yandan Aralıq dənizi ilə Qara dəniz və Xəzər dənizi, o biri yandan isə Ural dağları dünyanın bu iki cəhəti arasındakı fiziki sərhədlərdir. Lakin məgər bu coğrafi məntəqələr eyni zamanda həm Şərqə, həm də Qərbə aid deyilmi? Onlar bir bütöv kimi birləşərək riyazi mənada bölünməz vahid yaratmırlarmı? Darvin dövründə bəşər irqinin vəhdətinə, onun mənşə eyniliyinə kim şübhə ilə yanaşa bilər ?" (8). O, bu iki uyğarlıq arasında vəhdətin yaranmasında şərqşunasların üzərinə böyük vəzifələr düşdüyünü vurğulayaraq yazırdı: "Şərqşünasların məqsədi isə ondan ibarətdir ki, tarixə qədər olan dövrdə Şərq ilə Qərb arasında heç bir ədavət olmadığını, zəmanəmizdə iki qitəni bir-birindən ayıran ünsürlərin o dövrdə, əksinə, onları bir-birinə bağladığını göstərsin (8).

Kaspi qəzetində dərc etdirdiyi "Şərqşünaslıq cəmiyyəti" adlı digər bir yazısında yenə o şərqşunasların öhdəlikləri ilə bağlı məsələyə toxunaraq yazırdı: "Biz dəfələrlə Şərqin, onun dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin, məişətinin, dinlərinin və ənənələrinin hərtərəfli öyrənilməsi mənasında şərqşünaslığın əhəmiyyətini, zəruriliyini qeyd etmişik. Bu, Şərqlə Qərb arasındakı qarşılıqlı anlaşılmazlığı, bir-birinə biganəlik pərdəsini aradan qaldırmağa aparan yeganə yoldur" (4).

Ə.Ağaoğlu cəmiyyətin həyatında dinin böyük rolu olduğuna diqqət çəkərək, dini şüurda zaman-zaman dəyişikliklərin baş verməsinin, bir sözlə dinin modernləşdirilməsinin tərəfdarı idi. O, qeyd edirdi ki, dinlərlə onları daşıyanlar arasında gözəgörünməz etgilər var. Din insanların gərəklərinə cavab verərək meydana gələndi, insanları gəlişdirir. İnsanlar dəyişdikcə, zaman dəyişdikcə dinlər də dəyişirlər, dəyişməsələr, sıradan çıxırlar. Əhməd bəy hesab edirdi ki, islam dininin geridə qalmasının islamla heç bir əlaqəsi yoxdur və "dindəki qüsurlar bizim müsəlmançılığımız"dan qaynaqlanır. O, din adına danışanların səbatsızlığı və nadanlığının, eləcə də dindən öz mənafeləri naminə istifadə edilmənin də islamın inkişafına zaman-zaman ciddi əngəllər törətdiyini bildirirdi: "Təsəvvür edin ki, kütlənin əhatə etdiyi din xadimi moizə oxuyur. Savadsız və qaşqabaqlı kütlə onu itaətkar bir sükutla dinləyir. O, dini təhrif edir, ona xələl gətirir, Peyğəmbərin böyük şəxsiyyəti və ölməz hədisləri onun dilində tanınmaz şəkil alır. Din, daxili zəka və nəhayətsiz ruhi inkişaf əvəzinə, fərziyyələr, ikiüzlülük, nadanlıq, ağıla və qəlbə heç nə deməyən məşqlər mənbəyinə çevrilir. O, dincliyin bütün mahiyyətini bu məşqlərdə görür, kütlə isə qardaş qırğını, yalan, məkr girdabına sürüklənərkən belə özünü günahkar sayır" (2). «Qurani-Kərim»də cəmiyyəti irəliyə apara biləcək bir çox ideyaların olduğuna diqqət çəkərək böyük mütəfəkkir bildirirdi ki, Quran humanist ideyalarla doludur, yaxın adamlara məhəbbət, əməyə məhəbbət, həqiqətə və düzlüyə məhəbbət təbliğ edir, qanunçuluğu və ədaləti gözləməyi yüksək tutur. İslam və onun təlimi özgə əməyinə, özgənin vicdanına və həyatına, azadlığına və müstəqilliyinə qəsd etməyi böyük günah hesab edir. Quranda heç bir yerdə bir cümlə belə yoxdur ki, insanların bir qismi zəhmət çəkməli, digərləri isə onların əməyi hesabına müftəxorluq etməlidir. O, dini şüurda islamın yeniləşməsi və islahatların aparılması üçün İslamın mahiyyətində böyük potensialın olduğunu vurğulayaraq qeyd edirdi ki, dini-mənəvi təlim olan İslam nəinki yeniləşə bilər, həm də elmin və fəlsəfənin işığı ilə müsəlman xalqlarını dirçəldə bilər. Əhməd bəy İslamı maarifə düşmən kimi qələmə verənlərə səslənərək deyirdi: "İslamın maariflə düşmənçiliyi, uyğunsuzluğu haqqında vulqar düşüncə mənasız və əsassız olmaqla bərabər, həm də ən kiçik tənqidə belə dözmür. Həqiqi islam, əsl müsəlman təhsilsiz, maarifsiz təsəvvür olunmazdır" (1, 7).

Əhməd bəy öz yaradıcılığında İslam düşüncəsinin müxtəlifliyə dözümlü münasibət göstərməsi, digər din və mədəni qrupların mövcudluğunun qəbul etməsi məsələlərinə də geniş yer ayırırdı. "İslama görə və islamiyyətdə qadın" əsərində

Ə. Ağaoğlu yazırdı: "Quranın mətni İslamın peyğəmbəri, onu ilk dəfə Xristosun təlimi ilə tanış etmiş sabinləri necə də nəcib minnətdarlıq hissləri ilə xatırlayır. İsanın iztirabları haqqında, Onun mövludu, Məryəm, "İlahi ruh"un anası haqqında bəhs olunan yerlər elə dərin həyəcan, şəfqət və ehtiram ifadə edir, o qədər ülvi və əzəmətlidir ki, buna Quranın üslubunda nadir hallarda rast gəlmək olar. Müsəlmanlar arasında Məryəm bəzi xristian sektalarda olduğundan daha hörmətlidir. O, Allahın seçdiyi günahsız, saf bir qızdır; Məhəmməd ona qarşı dərin ehtiram hissləri bəsləyir; öz qızı Fatimə haqqında o deyir: "İlahi ruhun anası olan Məryəmdən sonra Fatimə ikinci qadındır". O, İsanın təlimini özünəməxsus tərzdə dərk etmişdi və Məhəmmədin yaratdığı din, onun təbirincə, İsanın dininin təhrif olunmasına qarşı etirazın təzahürü idi; Quranda tez-tez təkrar olunur: "Mən İsanın təliminin həqiqətlərini bərpa etmək üçün gəlmişəm" (35, 56).

Əhməd bəy Ağaoğlu öz yazılarında milli şüurun oyanışını, millətçiliyi hər bir millətin həyatında mütərəqqi hal kimi qiymətləndirərək, öz-özlüyündə millətlərin həyatında onun "hörmətə layiq", "möhtəşəm hadisə" olduğunu vurğulayardı. Bu barədə o, yazırdı: "... millətçilik özü-özlüyündə hörmətə layiq, hətta möhtəşəm bir hadisədir, çünki o, xalqların həyatında bir zərurətdir. Mən hətta düşünürəm ki, bəşəriyyətin təkamülü tarixində millətçilik dindən sonra insan ruhunun ikinci böyük mərhələsidir. O, tarixdə ən böyük qəhrəmanlıqların nədəni olmuş, yenə də olacaq. Onsuz bir sıra xalqlar yenə də yadların zülmü altında inləməli olacaqdı və məhz onun sayəsində hələ bir çoxları uyğun çıxış yolu tapacaq..." (24). Əhməd bəy, eyni zamanda həqiqi millətçiliyi, qatı millətçilikdən ayırır və qatı millətçiliyi insanlığa zidd, zərərli bir hal kimi dəyərləndirirdi. Ağaoğlu Rusiyada milli azlıqları assimilə etməyə çalışan hakim rus millətçiliyini, onun şovinist mahiyyətini ciddi tənqid atəşinə tutaraq qeyd edirdi ki, "həqiqi, dürüst, sonunadək özünə sadiq qalan millətçi, özününkünü müdafiə edərkən, başqasınınkı üzərində hər hansı zülmü də rədd etməlidir" (24). Öz millətini başqalarının fövqündə qoymağı, millətinin eyiblərini, başqa millətlərin isə müsbət keyfiyyətlərini gizlətməyi xəyanət hesab edən Əhməd bəy 1909-cu ildə çap etdirdiyi "Millət və millətçilik" adlı məqaləsində yazırdı: "Həqiqi millətçi millətini tənqid etməkdən, millətinin eyyubatını (eyiblərini), qüsuratını görkəzməkdən, millətinin azarlarını, dərdlərini arıyıb da açıq-açığa deməkdən nəinki çəkinmiyorlar, bəlkə bir an böylə qafil olmuyorlar. Və həmçinin həqiqi millətçilər qeyri millətlərin arasında olan gözəl sifətləri, gözəl adətləri, gözəl binaları öz milləti üçün imtisal edüb (örnək bilib), millətini bu günə şeyləri əxz etməyə təhrik və təşviq etməkdən çəkinmiyorlar" (7).

M.Ə.Rəsulzadə. M.Ə.Rəsulzadə öz ömür yolunda bir-birini əvəz edən müxtəlif ideoloji cərəyanlara tərəfdar çıxsa da, onun ictimai fəaliyyətinin başlıca istiqamətini vətən sevgisi, xalqını başqa xalqlarla birgə azad və inkişaf etmiş görmək istəyi təşkil etmişdir. "Millətlərin, qövmlərin, heyətlərin siniflərin və şəxslərin hüquq və ixtiyaratda azad və bərabər olmalarını", hər növ təcavüzdən

qorunmalarını müdafiə edən Məmməd Əmin "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarını irəli sürürdü. O, hesab edirdi ki, ölkənin tərəqqisi və inkişafı orada yaşayan xalqların nizam içində, sülh şəraitində yaşaya bilməsindən asılıdır. Rəsulzadə yazırdı: «Məntiq diyor ki, bir ölkənin, bir əyalətin tərəqqi və təməddünü (inkişafı) bağlıdır o əyalətdə olan müxtəlifülcins millətlərin təvafüq (bir-birinə uyğun gəlmə) qədəm ilə tərəqqi etmələrinə»(28).

Qərbin insan haqları ideyasına dərindən bələd olan Rəsulzadə fərdin əmək və çalışma azadlıqları və millətlərin azadlığı kimi ideyaların öz ölkəsində də kerçəkləşməsini istəyirdi. O, sosial statusundan asılı olmayaraq hər hansı bir təbəqənin digər təbəqələr üzərində hökmranlığına qarşı çıxaraq deyirdi: «Heç bir qanun, heç bir şəriət, heç bir kitab, heç bir əql, heç bir elm, ictimaiyyət və rəvaşi fəhlələrin müəllimlərdən, ruhanilərdən və amirlərdən ixtiyarları az olmasına işarə eləməyib və eləməz» (29, 38). Məmməd Əmin hər bir xalqın azdlığını və tərəqqisini təmin edə biləcək xalq hakimiyyətinin tərəfdarı idi: "... indiki Rusiyada millət təzyiqini rəf etməkdən ötrü hökuməti-istibdadiyyəyənin kökünü bilmərrə aradan götürüb ***el hökumətilə*** bərabər elə müəssisələr icad etməlidir ki, hər millətin həyati ruhaniyyəsinə azadlıq ilə tərəqqi etmək yollarını təmin eləsin" (29,74). O, çarizmin "parçala hökm sür" siyasəti əsasında Qafqaz xalqları arasında düşmənçilik toxumlarının səpilməsini qınayaraq yazırdı: "Ey vətənini istəyən qafqazlı sülhsevən ünsürlər! Əgər sülh istəyirsiniz, yəni düçar olduğumuz mərəzdən səhhət tapmağımızı arzu edirsiniz, müttəhid olun, birləşin taki zikr olunan illətlər aradan götürülsün. Nə qədər ki, bu illətlər duruyor, bu mərəz, bu xəstəlik də olacaqdır" (29, 21). Məmməd Əmin tərəfindən iki xalq arasında düşmənçilik toxumu səpən erməni millətçilərini kəskin tənqid atəşinə tutaraq, aydınlardan bu əhval-ruhiyyənin aradan qaldırmaqda fəal mövqe tələb edirdi. O, yazırdı: "Zaqafqaziya min illərcə qonşuluq edən iki millətin qanları ilə əlvan oldu… Çoxları sülh və müsalimətdən qəti-ümid edib, ələmi-ədavət və qisasda cövlan ediyorlar. Çarəmiz nədir? Müsaliməti haradan taparız? İixtila və nifaqı rədd edib anlaşmaya nə vəsil ilə müvəffəq olarız? Bu suallara hər kəs öz fəhm, fərasəti müvazinəsincə cavab verir. Bəndənizsə bu suallara bu tövr cavab verirəm: Ən əvvəl bu vaqieyi-müəssəflərin nətayici iqtisadiyyə və siyasiyyələrin nəzərə alıb hər iki tərəfin qara cəmaəti arasında sülh və müsalimət mənfəətinə mitinqlər, ictimalar tərtib verməklə bərabər müşəviviqlər (təşviq edənlər) hazırlamaldır ki, cəmaət arasına girib gidal və qitalın müzürr olduğunu məxluqə bildirsinlər. İkinci əlac isə bilafərq məzhəb və din iaənə dəftərləri açıb hərəkati-vəhşiyanədən mütəzərrər olanlara maddən kömək etməkdir. Üçüncü əlac yazıçılar əlindədir. Yazıçılar lazımdır ki, nifaqa bir cüzi dəxi olsa xidmət edən məqalələrdən ibrazi-nifrət və narazılıq etsinlər. Bunu bilməlidir ki, erməni-müsəlman əlaqəsinə zərb-hərəkət verən idareyi-müstəbiddeyi maziyyə oldusa da, amma bu qədər davam edib uzanmasına hamana nifaqpərəst yazıçıların təqrirati-şəriranələri səbəb oldu. Hərgah «Erməni məsələsi və panislamizm» kimi kitablar əvəzində, məhəbbət və

qardaşlığa çağıran risalələr nəşr etsə idilər, bu qədər nahaqq qanlar tökülməyib, bu qədər evlər, xanimanlar bərbad olub viran qalmaz idi» (30).

O, hər cür millətçiliyi, xüsusilə də ifrat və fürsətcil erməni millətçiliyini pisləyərək bildirirdi ki, bu cür millətçilik sonunda həmin "milləti bərbad" edəcəkdir: «Millətçilik! İnsan insanlar əvəzindən utanır, xəcalət çəkir! Belə bir qayda xüsusunda bundan artıq tənqid də bulub, belə bir rəftardan nə kimi şeylər törənə biləcəyini ədavət saxlayan mədəni oxucuların, ələlxüsus, internasyonal ermənilərin nəzər-diqqətlərinə həvalə edirəm. Özüm isə belə bir təəccüblü boykotçuluğu qəribə bir vəhşilik hesab etməkdən başqa bir şey bilmirəm!!! Millətçiliyin bu dərəcəsinə çıxmaq, haman o milləti bərbad etməkdir!» (31).

M.Ə.Rəsulzadənin millət anlayışı millət daxilində yaşayan "heyətlərin" bir-biriləri ilə bərabər, birlikdə sülh içində yaşamaları prinsipinə söykənirdi. Bu düşüncələri ilə o, sanki tolerant və multikultural dəyərlərin hökmran olduğu bir cəmiyyət modelini cızırdı. Məmməd Əmin "Dirilik nədir?" adlı məqaləsində yazırdı: "Filosoflar və sufilər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir. Avropa qamusları "millət, nasyon" kəlməsini bu surətlə tərif edərlər: "İnsanların əxlaq əsasları üzərinə qurulmuş ittihadlarının böyük bir şəklinə "millət" deyilir. Millət daxilində olan müxtəlif heyətlərin bir-birlərilə bərabər yaşamasına müttəhid (birləşmiş, müttəfiq), bir dirilik keçirmələrini arzu etmələri şərt olduğu kimi, o cameyə daxil olan bəzi heyətlərin digərinə təsəllüt (son dərəcə narahat etmə) etməməsi də əlzəmdir" (32). O, "mədəniyyəti - bəşəriyyə"nin millətlərin əməyi sayəsində yarandığına işarə edərək yazırdı: "Məncə, mədəniyyəti - bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və öz istiqlalı sayəsində, yəni öz diriliyi ilə özünə xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə ediyor ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalqız özünün bədbəxtliyi deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nöqsanını təşkil ediyor" (32).

M.Ə.Rəsulzadə arzuladığı və "Dirilik nədir?" adlı məqaləsində layihələşdirdiyi tolerant cəmiyyət modelini özünün də yaranmasında fəal iştirak etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti reallaşdırdı. Sonralar "Çağdaş Azərbaycan tarixi" adlı əsərində bu barədə yazacaqdı: "Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı. Kişi-qadın, müsəlman, xristian, Türk-Türk olmayan, cins və milliyyət fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar işçi, torpaq sahibi-muzdur, öyrətmən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinif, məslək, təbəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü. Bunun kimi nə yoxsulluğu üçün sayğılanır, nə də zənginliyi üçün alçaldılırdı.

Burada məktəb, elm, texnika tərəfsiz tutulub ondan bəlirli bir partiya və ya sinfin haqlı-haqsız tələblərinə, qulağı sırğalı əsir kimi tabe olması istənilmir, əksinə məktəblə alimlərdən yaxşı ilə pisi şəxsən müstəqil fərqləndirən vasitələrə sahib namuslu bir Azərbaycan vətəndaşı tərbiyə etmələri istənirdi" (33, 40).

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva T. Azərbaycan ədəbi fikrində qərbçilik meylləri. (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "AVROPA", 2014, 152 səh.
2. Агаев А. Мечты мусульманина. Г. "Каспий", 6 ноября 1903, Н 239.
3. Агаев А. Чужды ли мусульманам общечеловеческие идеалы? г. "Каспий", 2 февраля 1904, № 128.
4. Агаев А. Общество востоковедения. Г. "Касп", 24 июня 1900, Н 134.
5. Ağaoğlu Ə. Aləmi-islamə bir nəzər. "İrşad" q., 17 noyabr 1907, № 116.
6. Ağaoğlu Ahmet. Üç Medeniyet. Devlet Kitapları, 2.baskı, İstanbul, 1972 146 s.
7. Ağaoğlu Ə. Millət və millətçilik. – Tərəqqi, 22 yanvar 1909, № 16.
8. Ağaoğlu Ə . Şərqşünasların konqresində (1892), (rus dilindən tərcümə Əziz Mirəhmədov). https://az.wikisource.org/wiki/
9. Azərtbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010, 545 s
10. Axundzadə M.F. Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur Hekayəti-xırsi-quldurbasan. Əsərləri. Üç cilddə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 296
11. Axundzadə M. F. Con Stüart Mill azadlıq haqqında. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 376 səh.
12. Axundzadə M. F. "Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəmalüddövləyə farsi dilində yazdiği üç məktubun və Cəmalüddövlənin ona göndərdyi cavabin türki dilində tərcüməsi. Əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 376 səh.
13. Axundzadə M. F. 1872-ci il mart ayının sonlarında Tehrana gedərkən Tiflisə gəlmiş Ruhül-qüdsdən neçə məclisdə eşitdiklərim. Əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 376 səh.
14. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
15. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979, 504 с.
16. Çəmənzəminli Y.V. Biz kimik və istədiyimiz nədir? B.:Universitet nəşriyyatı, 1993, 12 s.
17. Əkinçi qəzeti. 9 iyun, 1877.
18. Əkinçi qəzeti, 20 noyabr 1876-cı il,№22
19. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 496 səh.
20. Əli Akif . Mədəniyyət toxumu səpən "Əkinçi" azerlit.info/?article=1627
21. Hüseynov H. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, Zəkioğlu nəşriyyatı-2006, 544 səh.
22. Hüseynzadə Ə. Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası. "Füyuzat" j., 1907, № 24.
23. İsaxanlıİ. "Din mənim üçün mədəniyyətdir, tarixdir, kimlikdir". "Cəmiyyət və Din" qəzeti. № 49 (136), 28 dekabr - 11 yanvar 2012-ci il, səh. 5 (birinci yazı)).

24. Газета “Каспий”, 25 сентября 1903, № 207.
25. Quliyev V.Əhməd Ağaoğlu:Paris illəri. “525-ci qəzet” 28.05.2011, s. 24-25
26. Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu:Paris illəri (II yazı). “525-ci qəzet”. 18.06.2011
27. Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu şərqşünasların London konqresində. 525-ci qəzet.- 2014.- 4 oktyabr.- S.14-15.
28. Rəsulzadə M.Ə. Realnı məktəbində müsəlman əlifba sinfi. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1908, 23 sentyabr
29. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I c., II clddə, Bakı:Azərnəşr, 1992, 470 s
30. Rəsulzadə M.Ə. Kənddə müsibət. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, 5 yanvar
31. Rəsulzadə M.Ə. Qəribə bir boykot. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1909, 29 iyun
32. Rəsulzadə M.Ə. "Dirilik"№1, 16 sentyabr 1914
33. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. B.; Gənclik, 1991. 112 səh
34. Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку: «Маариф», 1969, 142 с.
35. Süleymanlı M. Əhməd Aağaoğlunun “İslama görə və islamiyyətdə qadın” ısırını eli-tənqidi yanaşmalar. Bakı, 2008, 148 s.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию характерных особенностей толерантных и мультикультурных идей, которые отражены в мировоззрении просветителей Азербайджана XIX – начала XX века. Следует отметить, что подавляющее большинство азербайджанских просветителей XIX – начала XX века в своей творческой деятельности наряду с идеями просвещения, восприятия национальной идентичности, причинами невежества и отсталости, извлечения новизны развитого мира освещали также толерантные и мультикультурные идеи. Такие выдающиеся просветители как М.Кязымбек, М.Ф. Ахундзаде, А.Гусейнзаде, А.Агаоглу, Ю.В. Чяминзаминли, М.А.Расулзаде сыграли важную роль в распространении и укреплении толерантных и мультикультурных идей в Азербайджане. Наряду с желанием помочь различным культурным конфессиям жить в дружественной атмосфере, приспособить различные культуры и ценности Востока и Запада, они также были ярыми сторонниками внедрения передовых образцов мировой культуры в Азербайджане.

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of the characteristic features of tolerant and multicultural ideas that are reflected in Azerbaijan Enlighteners outlook in the XIX and early XX century. We must mention that the vast majority of Azerbaijan enlighteners of XIX and early XX century have given wide coverage to the tolerant and multicultural ideas alongside with enlightenment, perception of national identity, the reasons of ignorance and backwardness, to benefit from innovations of advanced world and etc. in their creativity and practical activity. Most of that time representatives of Azerbaijan enlight-

enment as Mirza Kazimbey, M. F. Axunzade, A. Huseynzade, A. Agaoglu, Y. V. Chamanzaminli, M. A. Resulzade and etc. played an instrumental role in the widespread and strengthening of tolerant and multicultural ideas in Azerbaijan. They tried to adapt different cultures and nations, specially East and West values, to establish their dialogue and were passionate supporters of implementation of advanced samples of world culture in Azerbaijan for the sake of country's progress. They always wanted nations and religious confessions in Azerbaijan to live together in friendly atmosphere without feud.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

HACI R.M.
CƏFƏRQULİYEVA M.R.
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNİN İNKİŞAFINDA MULTİKULTURALİZMİN ROLU

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, multikulturalizm və birgəyaşayış, mədəni irs, azsaylı xalqlar, sülh.*

Key words: *Azerbaijani Republic, multiculturalism and coexistence, cultural heritage, ethnic minorities, peace.*

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, мультикультурализм и сосуществование, этнические меньшинства, мир.*

Bəşəriyyətin yaranmasından bu günədək, keşməkeşliyi və mürəkkəbliyi ilə insanları və zamanı heyrətə gətirərək təəccübləndirən proseslər baş verməkdədir. Bütün bunlar geoiqtisadi, geosiyasi maraqların ardınca gedən milli, dini, şəxsi maraqların toqquşmasından qaynaqlanır. Belə bir proseslərdə dövlətçilik ənənələri olan, ətrafında müxtəlif mədəniyyətlərə malik xalqları, etnik qrupları, din və dini qurumları birləşdirən hər bir dövlətin və millətin milli ideologiyaya, milli məfkurəyə ehtiyacı vardır. Dövlət müstəqilliyimizin əbədi olması, taleyimizin qismət etdiyi coğrafi məkan, strateji mövqe Vətən torpaqlarımızda yaşayanlar üçün qəbul oluna biləcək mənəvi-siyasi yönümün müəyyənləşdirilməsini zəruri etmişdir. Bu taleyüklü missiyanı uğurla həyata keçirən Azərbaycan Respublikasında torpaqlarımızı parçalanaraq əyalətlərə çevrilmədən qoruyan Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev oldu. O, milli ideologiyanı inkişaf etdirərək azərbaycançılıq məfkurəsini irəli sürdü. Bu xətt, Azərbaycanda vahid milli-dövlətçiliyin formalaşmasını, milli-mənəvi dəyərləri, etnik-milli yetkinləşmə və bütövləşməni özündə əks etdirir, digər tərəfdən, milli kimliyindən, dini mənsubiyyətindən və

dilindən asılı olmayaraq Vətənimizin hər bir vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını, onların mənəvi-mədəni dəyərlərinin inkişaf etdirməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizin tolerantlıq ənənələrinə, mədəniyyətlərarası dialoqa mühüm töhfələr verdiyini nəzərə alaraq 2016-cı ilin "Multikulturalizm ili" elan edilməsi ilə bağlı sərəncam imzalamışdır. Orada qeyd edilir ki, "Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativi olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması müasir dövrdə respublikamızda gerçəkləşdirilən siyasətin tolerantlıq prinsiplərinə bu gün də sadiq qalmağımızın bariz nümunəsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul edilməsi dünya ölkələrinin Azərbaycanda multikultural mühitə olan münasibətlərinin real ifadəsidir" (11).

Azərbaycan torpaqları qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin Vətəni olmuşdur. Azərbaycan dövlətinə, dövlətçiliyinə, ərazi bütövlüyünə və tarixinə onların sadiqliyi mənəvi-mədəni dəyərlərimizin mahiyyətindən irəli gəlir. Burada tarixən birgə yaşayan xalqlar, toplumlar özlərini azad, firavan hiss etmiş, özlərinə qarşı daima tolerant münasibət görür, sıxılmadan yaşayır və mədəniyyətlərini yaşadırlar. Azərbaycan və azərbaycançılıq, bu ulu və müqəddəs diyarı öz Vətəni hesab edən, onun adı ilə qürur duyan bütün insanların gücündə və qüdrətindədir. Məhz bu səbəbdən azərbaycançılığın ortaq dəyər və sərvətlərə söykənərək doğuracağı potensialın təsir və miqyasını təsəvvür edəndə, yalnız xoş məram və niyyətlə sevinənlər deyil, narahatlıq hissi keçirənlər də olmuşdur. Ölkəmizin əsrlər boyu bir çox fərqli sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin qovuşağında yerləşməsi, Şərqlə-Qərb arasında körpü rolunu oynaması, Azərbaycan torpaqlarında çoxmədəniyyətliliyin yaranmasına səbəb olmuşdur (7, 58).

Qloballaşmanın müasir mərhələsində yuxarıda qeyd etdiklərimizin məntiqi kimi, azərbaycançılıq məfkurəsi Vətən torpaqlarımızda tarixən bərqərar olmuş multikulturalizmi nəinki inkar etmir, əksinə, onu özünün tərkib hissəsi kimi götürür. Bu baxımdan Azərbaycan multikulturalizmi azərbaycançılıq məfkurəsinin təməl daşları olan dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, müasirlik və milli mentalitetimizə hopmuş multikulturalizmin tərkib hissəsi olmaqla dünyada cərəyan edən assimilyasiya, təcridolma, aparteid, milli və dini ayrı-seçkiliyə alternativ təqdim olunan sosial-ideoloji bir addım və siyasətdir. Multikulturalizm cəmiyyətin tarixi inkişafının məhsulu, cəmiyyətdə baş verən proseslərdən qaynaqlanan ictimai hadisədir. Multikulturalizmin əsasını tolerantlıq, etnik birliklərin adət-ənənələrinə və azadlıqlarına hörmət hissi təşkil etməklə digər xalqın nümayəndəsinə və dinlərinə hörmətdir. Multikulturalizm ayrı-seçkiliyə yol vermir, bütün xalqları birliyə çağırır, mədəni plüralizmi qəbul edir və onun inkişafına şərait yaradır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana

dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək hüquqlarına malikdir. Multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edir, inteqrasiyaya aparır. İctimai hadisə kimi formalaşan multikulturalizm həyatın digər sahələrinə - siyasətə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, mənəviyyata, ictimai şüurun müxtəlif formalarına və digər sahələrə öz təsirini göstərərir (4).“Bəşəriyyət bütöv və ayrılmaz bir ailədir” məntiqi multikulturalizmin ana xəttini təşkil etməklə irqindən, cinsindən və dinindən asılı olmayaraq bütün insanların mənşəyinin həm təbii-elmi, həm də dini nəzəriyyədə eyni kökdən olmasına əsaslanır (3).

Azərbaycan Prezidentinin IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda vurğuladığı fikirlər qeyd etdiklərimizi tam təsdiq edir: “Azərbaycan həm Avropa Şurasının, eyni zamanda, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü kimi multikulturalizmi bir missiya kimi öz üzərinə götürmüşdür. Biz hesab edirik ki, multikulturalizmin müasir dünyada alternativi yoxdur. Multikulturalizmin alternativi yalnız ayrı-seçkilik, irqçilik, ksenofobiya, islamofobiya və antisemitizm ola bilər” (6, 34).

Bu gün Azərbaycanda 80-dən artıq etnik birliyin üzvü yaşamaqla onlar qafqazdilli, irandilli, türkdilli, slavyandilli qruplara aid olmaqla, respublika əhalisinin etno-konfessional tərkibini təşkil edir. Bu etnik birliklərin sırasında xınalıq, cek, ingiloy, udi, ləzgi, qırız, buduq, tat, talış, rus, yəhudi, kürd və digərlərini sadalamaq olar. Sadalananların bir hissəsi Azərbaycanın köklü əhalisi olmaqla, digər bir hissəsi tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində baş verən sosial-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq Vətən torpaqlarımıza gələrək məskunlaşmış, xalqımızın onlara olan xoş münasibəti nəticəsində bu torpaqlarda inkişaf etmişlər. İslamaqədərki dövrdə Azərbaycanda konfessional durum özünün rəngarəngliyi ilə seçilmiş, ölkənin cənub torpaqlarında əhali əsasən zərdüştlüyə, eramızın 74-cü ilindən başlayaraq xristianlıq yayılmaqla 313-cü ildə dövlət dini kimi qəbul edilmiş, Vətən torpaqlarımızda 600-ə qədər xristian kilsəsi mövcud olmuşdur. Qafqaz Albaniyasının əhalisi nestorian məzhəbinə sitayiş etsə belə, əhalinin az bir hissəsi politeist dinlərə, böyük əksəriyyəti isə xristianlığın diofizit və monofizit məzhəblərinə etiqad etmişlər (10).

Azərbaycan multikulturalizmin əsas məkanlarından biridir. Dünyanın ən qədim məscidlərindən biri, 743-cü ildə tikilmiş məscid Azərbaycanın Şamaxı şəhərində yerləşir. Dünyanın ən qədim kilsələrindən biri olan Yelisey kilsəsi Azərbaycanın digər çoxəsrlik tarixə malik Şəki şəhərinin yaxınlığında yerləşir. Pravoslav və katolik kilsələri, sinaqoqlar, atəşpərəstlər məbədi - bütün bunlar Azərbaycanın mədəni irsinin tərkib hissəsidir. 2003-cü il martın 9-da Bakıda Avropanın ən böyük yəhudi sinaqoqu açılmışdır. Dünyada dağ yəhudilərinin yığcam halda yaşadığı yeganə yaşayış məntəqəsi Azərbaycanın Quba rayonundakı Qırmızı qəsəbədir. Bu gün Azərbaycan əhalisinin 96 faizini islam, qalanını isə xristian, yəhudi və d. dinlərin nümayəndələri təşkil edir. Respublikamızda 600-dən artıq dini icma olmaqla, onlardan 21-i qeyri-müsəlman icmasıdır. Azərbaycan

nadir ölkələrdən biri olmaqla həm İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, həm də Avropa Şurasının üzvüdür (9).

Ərəb xilafəti dövründə islam dini Azərbaycanın əksər bölgələrində könüllü yayılsa da Uti, Arsax, Kambisena vilayətlərinin əhalisi xristianlığın daşıyıcısı olmaqla "kitab əhli" olduğu üçün ərəblər onların dini etiqadlarına dözümlə yanaşmışlar. Əcdadlarımızın yaşadığı tarixi şərait multikultural ənənələrin yaranması və inkişafı üçün zəmin olmuş, konfessiyalara qarşı tolerantlıq mədəniyyəti formalaşmışdır. Buradan göründüyü kimi, xalqımızın tarixən keçdiyi konfessional təkamül ona polikonfessional mədəniyyət çalarları gətirmiş və bu gün respublika ərazisində zərdüştlük, xristian, islam abidələri fərq qoyulmadan müstəqil dövlətimizin xüsusi diqqət və qayğısı ilə qorunub saxlanılaraq inkişaf etdirilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il mayın 28-də yarandığı ilk gündən "İstiqlaliyyət akt"ını qəbul edərək ərazisində yaşayan bütün xalqlara hüquq bərabərliyi verdi. Bu bərabərlik parlamentdə öz praktiki ifadəsini tapmaqla hər 24 min insana bir deputat nəzərdə tutulmaqla 120 deputat yerindən 80-i müsəlmanlara, 21-i ermənilərə, 10-u Bakı Rus Milli Şurasına, 1-i Alman Milli Təşkilatına, 1-i Yəhudi Milli Şurasına, 1-i Gürcü Milli Şurasına, 1-i Polyak Milli Komitəsinə ayrılmış oldu. Cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti türkçülüyü, islamçılığı və müasirliyi dövlət idarəçiliyinin ana xətti kimi müəyyən etmiş, sonrakı yetmiş illik sovet rejimi müstəqillik anlamını yaddaşlardan silməyə çalışılsa belə, lakin XX əsrin 80-cı illərindəki mövcud xalq hərəkatı xalqımızın azadlıq ruhunun ölmədiyini, əksinə daha böyük enerji ilə püskürmək üçün məqam gözlədiyini üzə çıxartmış oldu. 70 illik sovet dövründən sonra müstəqilliyini yenidən bərpa edən xalqımızın multikultural dəyərləri azərbaycançılığın əsas sütunu olan dövlətçiliyimizin və dövlətçilik ideologiyasının, həmçinin əməli fəaliyyətinin əsas qayəsinə çevrildi. Polietnik əhaliyə malik olan Azərbaycan Respublikası azsaylı xalqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını müstəqilliyimizin ilk illərindən dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul etməklə qanunvericiliyimizdə etnik birliklərin mədəni inkişafı, onların hüquqlarının qorunması əsas vəzifə olaraq irəli sürülür.

Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən mühüm istiqamətlərdən biri də Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmasıdır. Demokratiya prinsiplərinə əsaslanan ali qanun Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarına qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququ verməklə Konstitusiyanın 25-ci maddəsində qeyd edilir: "..İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyə, əqidəyə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır". Həmçinin ölkə əhalisinin tərkib hissəsi olan etnik birliklərin milli mənsubiyyət hüququnun qorunmasını əsas götürərək 44-cü maddədə "Hər kəsin

milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququnu, “Ana dilindən istifadə hüququ” (maddə 45, bənd 1, 2) və digər maddələri göstərmək mümkündür (1, 75).

Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz. Müstəqil dövlətimiz 1995-ci il fevralın 1-də Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında çərçivə konvensiyası”nı imzalamış və 16 iyun 2000-ci ildə ratifikasiya etmişdir. Konvensiyanın 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətlər “milli azlığa mənsub olan hər bir şəxsin qanun qarşısında bərabər müdafiə olunmaq hüququna zəmanət verirlər. Bununla əlaqədar milli azlığa mənsubluğu əsaslanan hər cür ayrı-seçkilik qadağan olunur” (11). Bu gün Azərbaycan Respublikası insan hüquqları, etnik birliklərin hüquqlarının qorunması istiqamətində 50-dən artıq konvensiyaya qoşularaq onları Milli Məclisdə ratifikasiya etmişdir. Xalqımızın tarixən formalaşmış multikultural ənənələrini inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası etnik birliklərinin mədəniyyətini, dilini, adət-ənənələrini qorumaqda yardımçı olmaqla bərabər, onların etnik mənşə və konfessional fərqlərindən, dilindən, dinindən, sayından asılı olmayaraq tolerantlıq ənənələrini həyatda reallaşdırmaq üçün tam şərait yaratmışdır.

Ümummilli liderin dediyi kimi “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi Vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumık da, başqası da - bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır”. Bu sözlər bu gün də son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bunun göstəricisi olaraq hazırda Azərbaycan Respublikasında əhalinin 10 faizə qədərini etnik millətlər təşkil etməklə onlar heç bir təzyiqə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan, bərabər hüquqlara malik olmaqla, tam sərbəst şəkildə yaşayırlar (2,68).

Bu gün müstəqil, unitar və demokratik qanunlara əsaslanan respublikamızda etnik birliklər öz milli mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından sərbəst şəkildə istifadə edirlər. Respublikamızda onlarla milli mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir ki, onların sırasında Alman-Azərbaycan cəmiyyəti, “Kapelhaus” alman mədəniyyət icması, Ahıska türklərinin “Vətən” cəmiyyəti, Azərbaycan-slavyan mədəniyyət mərkəzi, Ukrayna cəmiyyəti, Tat mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-İsrail cəmiyyəti, “Ronai” kürd mədəniyyət mərkəzi, “Samur” ləzgi milli mərkəzi, Talış mədəniyyət mərkəzi, Avar cəmiyyəti, Dağ yəhudilərinin icması, Avropa yəhudiləri (Aşkenazi) icması, “Polonia” polyak mədəniyyət mərkəzi, “Birlik” cəmiyyəti və s. fəaliyyət göstərirlər. İslam dinini, pravoslavlığı və iudaizmi özündə birləşdirən “Üç qardaş” təşkilatının respublika ərazisində fəaliyyət göstərməsi, 26 dekabr 2014-cü ildə Binəqədi rayonuda açılan şiələrlə-sünni məzhəbinə aid müsəlmanların Heydər məscidində birlikdə namaz qılmaları, multikulturalizmin daşıyıcısı olan respublikamızda tolerantlıq ənənələrə hörmətlə yanaşmanın bariz nümunələrindən biridir (5, 374).

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan tarixən sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi. Bu gün birmənalı şəkildə qeyd

etmək olar ki, Ümummilli lider Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə milli azlıqların ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix və adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə qanuni zəmin yaradıldı. Heydər Əliyevin multikulturalizmi azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi kimi təqdim edərək səsləndirdiyi "milliyətindən, irqindən, dilindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan Respubilikasının bütün vətəndaşları eyni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlar qorunmalıdır", "Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu çox yüksək qiymətləndiririk və daim qoruyub saxlamalıyıq" kimi fikirləri Azərbaycanın multikultural mədəniyyətinin yüksəlməsini təmin edərək, onu keyfiyyətcə yeni bir zirvəyə qaldırdı.

Ulu öndər haqlı olaraq multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik-mədəni, dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan əsas insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü. Ulu öndər qeyd edirdi ki, etnik millətçilik, etnik separatizmə, xalqlar arasında münaqişəyə gətirib çıxarır. Azərbaycançılıq ideologiyası isə dinindən, dilindən və irqindən asılı olmadan ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları birləşdirir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyat tərzinə çevrilmiş multikulturalizmin dünyaya çatdırılması istiqamətində görülən işlər Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində daha böyük vüsət almışdır. Məhz bu fəaliyyətin nəticəsi kimi Bakı 2009-cu ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edildi. Şərq ilə Qərbi birləşdirən İpək yolunun bərpası işinin təməli Bakıda qoyulduğu kimi, şəhərimiz "Şərq-Qərb" mövzusunda kinofestivallar, incəsənət bayramları, beynəlxalq elmi konfransların keçirildiyi mədəni-mənəvi məbədə çevrildi. "Tolerantlığın ünvanı Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində respublikamızdakı məscid, kilsə və sinaqoqlarda təmir-bərpa işləri uğurla aparılır. Mehriban xanım Əliyevanın bu fikri diqqətəlayiqdir: "Xalqlar arasında ənənəvi dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin, tolerantlığın hökm sürdüyü Azərbaycan cəmiyyəti bizim tarixi nailiyyətimizdir və bu amil ictimai-siyasi həyatımızın aparıcı normasına çevrilmişdir. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqlara öz milli mənəvi dəyərlərini, dini etiqadını, adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq, dil və mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün demokratik şərait təmin edilmişdir. Azərbaycanın bütün vətəndaşları dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, əsas insan hüquq və azadlıqlarına malikdirlər. Qürurverici faktdır ki, Azərbaycan dünya ölkələri üçün tolerantlıq örnəyi hesab olunur və bir çox dövlətlər bizim təcrübəmizdən yararlanmağa çalışırlar" (9).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət hazırda

Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilir. Dövlətimizin başçısının IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda dediyi kimi, "Multikulturalizmin müasir dünyada alternativi yoxdur. Çünki dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyəti çoxmillətli ölkələrdir. Əgər multikulturalizm iflasa uğrayıbsa, onda bunun alternativi nə ola bilər? Bu da çox aydındır. Bu, ayrı-seçkilikdir, irqçlikdir, ksenofobiyadır, islamofobiyadır, antisemitizmdir". Ümummilli lider Heydər Əliyev multikultural dəyərlərə əvəzsiz sərvət kimi yanaşırdı: "Azərbaycanın çoxmillətli, tolerant ölkə olması bizim böyük sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür... "Azərbaycan" sözü bizi həmişə birləşdirib" (2, 369).

Elə bu məntiqlə də zəmanəmizin dühası Heydər Əliyev Azərbaycanın çoxmillətli dövlət olaraq milli siyasətinin əsas məzmununu belə müəyyən etmişdir: "..Respublikamızın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olar". Respublikamızda tolerantlıq mühiti əsasında duran mühüm amillərdən danışarkən, ilk növbədə siyasi sabitliyi, sosial və iqtisadi inkişafı qeyd etmək lazımdır. Prezident İlham Əliyevin apardığı davamlı siyasət nəticəsində multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti, xalqımızın həyat tərzinə çevrilmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bu siyasətin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa böyük önəm verir. O, respublikamızın bu təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı konvensiyalara qoşulmasının vacibliyini qeyd edir. Məhz bu siyasi xəttin nəticəsi kimi, Azərbaycan Prezidentinin göstərişi ilə ölkəmizin 26 noyabr 2009-cu il tarixli qanunla "Mədəni özünüifadə formalarının müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair" UNESCO Konvensiyasına qoşulmasını göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının mənəvi-siyasi yüksəlişində son dərəcə vacib məqamlardan biri Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə 2011-ci ildən bəri mütəmadi olaraq Bakıda Beynəlxalq Humanitar Forumun keçirilməsidir. Respublikamız son illərdə Beynəlxalq Humanitar Foruma, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransına, Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna, Dünya Dini Liderlərinin Zirvə görüşünə, Krans Montana Forumuna, Davos Forumuna, III Qlobal Bakı Forumuna, habelə ilk Avropa Oyunlarına və digər beynəlxalq tədbirlərə uğurla ev sahibliyi etmişdir. Şübhəsiz, beynəlxalq forumlar, konfranslar vasitəsilə sivil dialoqların qurulması, ideyalar, nəzəri və praktiki bilik mübadiləsi, debat və müzakirələr üçün platformanın formalaşdırılması deməyə əsas verir ki, Bakı şəhəri həm də multikultural ideyalar ətrafında intellektual müzakirələr məkanına çevrilir. 2012-ci ildə "Evrovizion-2012" kimi qlobal musiqi yarışmasını yüksək təşkilatçılıqla keçirən Azərbaycan ötən ilin iyun ayında daha bir mötəbər idman tədbirinə - "Baku 2015" ilk Avropa Oyunlarına uğurla yekun vurmuşdur (11). Onu da qeyd etmək lazımdır

ki, Azərbaycan sadalanan reallıqlar kontekstində artıq 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixində BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumuna da ugurla ev sahibliyi etmişdir (5, 472).

Belə bir siyasi kontekstdə Prezident İlham Əliyev 28 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşavirliyi xidmətini, respublikamızı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmaq və Azərbaycan modelini təşviq etmək məqsədilə 15 may 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzini yaratmışdı. Qısa zamanda Bakı Slavyan Universitetində "Azərbaycan multikulturalizmi" kafedrası açılmış, dünyanın 15 universitetində və respublikanın 28 ali məktəbində bu gün "Azərbaycan multikulturalizmi" və "Multikulturalizmin əsasları" fənləri keçilir. Bu fənlərlə bağlı xüsusi proqram hazırlanaraq Təhsil Nazirliyində təsdiq olunmuşdur. Bununla yanaşı, Prezident İlham Əliyevin müvafiq Fərmanına əsasən, 2016-cı il Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan edilmişdir. Bütün bunlar bir daha onu sübut edir ki, Azərbaycan multikulturalizm modeli pozitiv sosial təzahür kimi cəmiyyətin inkişafı üçün münbit şərait yaradır, etnik münaqişələrin qarşısını alır və müxtəlif xalqlar arasında etimadı möhkəmlədib.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi nailiyyətlər, həyata keçirdiyi uğurlu siyasət, respublikamızın beynəlxalq nüfuzunun artması, qlobal əhəmiyyətli tədbirlərin, ümumbəşəri humanitar məsələlərin müzakirə və həll olunduğu multikultural məkana çevrilməsi dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunmaqdadır. Respublikamızda bu siyasəti təkcə siyasi elita deyil, eyni zamanda digər təbəqələr ilə yanaşı, həm də milli və dini azlıqlar da dəstəkləyirlər.

Cənab İlham Əliyevin məşhur "Multikulturalizmə alternativ yoxdur!" şüarı müxtəlif mədəniyyətlərin bərabər imkanlara sahib olması ilə yanaşı, demokratik dəyərlərin inkişafının labüdlüyünü özündə birləşdirir. Bütün sadalanan faktlar Azərbaycanda çoxmədəniyyətliliyin dəyərlər sistemi kimi qəbul olunur. Bir çox ölkələrdə yəhudilər, xristianlar, müsəlmanlar və digər dinlərin nümayəndələri ayrı-ayrı məhəllələrdə yaşayırlar. Azərbaycanda isə müxtəlif dinə mənsub insanlar bir küçədə, bir həyətdə, hətta bir evdə sərbəst yaşayır və bir-birilərinin bayramlarında, dini ayinlərində bir ailə kimi yaxından iştirak edirlər. Bu baxımdan Azərbaycanın təcrübəsi multikulturalizm ideyalarının təbliği üçün çox dəyərlidir. Çünki multikulturalizm Azərbaycanın hər bir vətəndaşının həyat tərzidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 112 s.

2. Heydər Əliyev. Müstəqillik əbədidir. II cild, 1997, c. 465.

3.“Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2012-ci il tarixli Fərmanı, “Respublika” qəzeti , 30 dekabr 2012-ci il.

4.Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli fərmanı.

5.Ramiz Mehdiyev. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. I cild, Bakı, 2006, 662 s.

6.Etnik azlıqların hüquqlarının təmin olunmasında və münaqişələrin tənzimlənməsində BMT və ATƏT-in rolu İnam Plüralizm Mərkəzi. Bakı, 2000, 40 s.

7.Azərbaycan Respublikasının milli siyasəti, problemlər, perspektivlər. Bakı “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1994, 94 s.

8. Prezidentin milli azlıqlar barədə fərmanı ardıcıl həyata keçirilir.AzərTac “Azərbaycan” qəzeti, 21 may, 1993-cü il.

9. “Azərbaycan” qəzeti, 18 iyun, 2014-cü il.

10. “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi”.Bakı,Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2002.

11. Hadi Rəcəbli.Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir Multikulturalizm siyasətinin azərbaycan nümünəsi.Səs qəzeti. 22 aprel 2016.səh.11

РЕЗЮМЕ

Азербайджан исторически сложился как государство, базирующееся на демократических ценностях и мирном сосуществовании различных народов. В настоящее время в стране проживает более 80 этносов. Конституция Азербайджанской Республики обеспечивает защиту прав этнических групп, в республике создаются все необходимые условия для их развития. Общенациональный лидер Гейдар Алиев основал идеологию Азербайджанизма как основу для модели национального единения, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев продолжает эту конструктивную политику.

SUMMARY

Azerbaijan historically is the state based on peaceful coexistence of ethnic groupes and democratic values. There are more than 80 ethnic groupes living currently in our country. The Constitution of Azerbaijani Republic provides protection of the ethnic groups and state creates all favourable conditions for their development. Nationwide Leader Heydar Aliyev created the basis of the Azerbaijanism ideology as the model of national unity, President of Azerbaijan Ilham Aliyev continues this constructive policy.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

MƏMMƏDOV H.N.
Bakı Slavyan Universiteti

BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİNİN AZƏRBAYCAN – BOLQARISTAN TƏHSİL, ELM VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: *Azərbaycan, Bolqarıstan, Bakı Slavyan Universiteti, Sofiya Universiteti, elm, təhsil, mədəni əlaqələr*

Ключевые слова: *Азербайджан, Болгария, Бакинский славянский университет, Софийский университет, наука, образование, культурные связи*

Keywords: *Azerbaijan, Bulgaria, Baku Slavic University, Sofia University, science, education, cultural relations*

Azərbaycan Respublikasının bir çox ali məktəblərində, o cümlədən Bakı Slavyan Universitetində ayrı-ayrı millətlərin, xalqların dilləri, tarixi və mədəniyyətləri öyrənilir və təbliğ olunur, sivilizasiyalar və mədəniyyətlər arasındakı əlaqələr tədqiq olunur. Avropaya inteqrasiya olunmaq və onun müasir elm, təhsil və mədəni dəyərlərini qəbul etmək heç də Azərbaycanın öz milli - mədəni dəyərlərindən və dini varlığından imtina etməsi demək deyildir. Kor – koranə təqlidçilikdən də söhbət ola bilməz.Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, məqsəd bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək, həm də respublikanın elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir (9, 205). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlərarası dialoq və əməkdaşlıq, multikulturalizm dəyərlərinin qorunub saxlanması bu gün xüsusilə aktual əhəmiyyət kəsb edir. Hələ 2004-cü il oktyabrın 7-də Bolqarıstan Prezidenti G.Pırvanov Bakı Slavyan Universitetində qonaq olarkən çıxışında birmənalı olaraq bildirmişdi: “Mədəniyyətlər toqquşmamalı, qarşılıqlı fəaliyyətdə olmalı və dialoqa girməlidirlər...Əminəm, XXI əsrdə hamımız çalışmalıyıq ki, cəmiyyətlərimizdə mədəni separatizm və

fundamentalizm genişlənməsin. Mən siyasi xadimlərin və liderlərin rolunu bunda görürəm ki, onlar dözümlüyə və dialoqa geniş imkanlar açsınlar" (5).

Avropaya öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaqla inteqrasiya olunmaq və Avropa ölkələri ilə münasibətləri daha da möhkəmləndirmək istiqamətindəki strateji xəttin mahiyyətini Prezident İlham Əliyev belə xarakterizə etmişdir: "Azərbaycan rəqabət səhnəsinə çevrilməyəcək, o, regional və dünya miqyasında əməkdaşlığın meydanı olacaq" (13, 59-60). Biz bunu Azərbaycan və Bolqarıstan arasındakı elm, təhsil və mədəni əlaqələrdə aydın şəkildə görürük.

Azərbaycanın Bolqarıstan Respublikası ilə elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığının genişlənməsində Bakı Slavyan Universiteti mühüm və müstəsna rol oynayır. "Bakı Slavyan Universiteti Avropanın Azərbaycanla və Azərbaycanın Avropa ilə yaxınlaşmasına kömək edən möhkəm mənəvi və intellektual körpu sayılır" (4, 4). Belə ki, BSU Bolqarıstanın Müqəddəs Kliment Oxridski adına Sofiya Universiteti , Yepiskop Konstantin Preslavski adına Şumen Universiteti, Bolqarıstan Milli və Dünya Təsərrüfatı Universiteti və digər ali təhsil ocaqları ilə əməkdaşlıq edir. BSU-nun həmin universitetlər ilə imzaladığı müqavilələr, sazişlər və protokollar müəllim və tələbə mübadiləsini, birgə elmi tədqiqatların, konfransların, simpoziumların, seminarların həyata keçirilməsini, müəllimlərin ixtisaslarının artırılmasını, informasiyaların və elmi-metodiki ədəbiyyatların mübadiləsini və s. sahələri əhatə etmişdir.

Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq, həmçinin Tərcümə fakültələrində Bolqarıstan Respublikası üzrə mütəxəssis hazırlığına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, universitetdə 1996-cı ildən bolqar dili tədris olunur, bolqarşünaslıq ixtisası üzrə mütəxəssislər, o cümlədən bolqar dilindən tərcüməçilər hazırlanır. Burada fəaliyyət göstərən "Bolqar dili və mədəniyyəti mərkəzi" elmi-tədqiqat və tədris işində, mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı mübadilə olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bakı Slavyan Universitetinin bolqarşünasları 2002-ci ildə "Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi (müharibəsi): Dağlıq Qarabağ ətrafında müharibə" kitabını bolqar dilinə çevirdilər (3). Bu kitab həmin ilin dekabrında Universitetin rəsmi qonağı olmuş Bolqarıstan prezidenti J.Jelyevə hədiyyə edildi (2, 449). BSU-nun "Tərcümə problemləri" laboratoriyasında Şərqi Avropa müəlliflərinin bir sıra əsərləri, o cümlədən J.Jelevin "Faşizm" kitabı tərcümə edilərək çap olunmuşdur (15). Sabiq səfir İ.Palçevin Sofiyanın "Bolqarski pisatel" nəşriyatında çapdan çıxan "Azərbaycan-Qafqaz pələngi" kitabı (14) Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşı S.Süleymanova tərəfindən Azərbaycan (12) və rus (13) dillərinə tərcümə edilmişdir.

2004-cü il oktyabrın 7-də Bolqarıstan Prezidenti G.Pirvanovun Bakı Slavyan Universitetinə gəlişi elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Onun iştirakı ilə universitetdə bolqarşünaslıq istiqaməti üzrə tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə kömək etmək məqsədi ilə və Bolqarıstanın Azərbaycandakı səfirliyinin dəstəyi ilə Bolqar Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi

yaradılmışdı (5). Mərkəzdə Azərbaycanda bolqarşünaslığın inkişaf mərhələlərini, ölkələrimiz arasında qarşılıqlı münasibətləri, Azərbaycanda bolqar dili və ədəbiyyatının tədrisi problemləri və perspektivlərini araşdırmaq məqsədilə "Azərbaycanda bolqar dili (tarix, müasirlik, perspektivlər)" adlı elmi-tədqiqat layihəsi işlənir. BSU-nun Bolqar dili və mədəniyyət mərkəzinin Kitab fondu 350-yə yaxın kitabdan – dərsliklər, vəsaitlər, lüğətlər, bədii ədəbiyyat, Bolqarıstan tarixi və mədəniyyəti, coğrafiyası və iqtisadiyyatı haqqında və bolqar dili üzrə materiallardan ibarətdir. Mərkəzdə oxucular bolqar dilində jurnallar və qəzetlər, video və audio kasetlər, CD və DVD disklərlə də təmin olunur. Kitabların bəziləri bir neçə nüsxədədir (8). Mərkəzin fondundakı bolqar dilində E.Drosnevanın «Фолклор, библия, история» («Св. Климент Охридски», София, 2002), Y. Andreyevin «История на второто българско царство» (ВТр., 1996), İ.Bojilovun «Културата на средневековна България» (С., 1996), T.Petrovun «Крахът на таталинарната икономика» (С., 1990), N.Nikovun «Празнищите на Българите с легенди и предания» (София, 2004), B.Dimitrovun « Българите Първите Европейци. (Св. Климент Охридски. София, 2002), İ.Palçevin « Ахмед Доган. Опит за политически портрет» (София, 2001) və başqa müəlliflərin əsərləri Bolqarıstanın tarix və mədəniyyəti, adət-ənənələri, dili, diplomatiyası ilə yaxından tanış olmağa imkan verir.

Mərkəzin nəzdində danışıq dilinin mükəmməlləşdirilməsi məqsədilə bolqar dili dərnəyi yaradılmışdır (10, 11). Burada ötən müddət ərzində Bolqarıstanın tarixi, mədəniyyəti və adətləri ilə bağlı tədbirlər keçirilmişdir. Belə ki, səfirlik əməkdaşlarının iştirakı ilə mərkəzdə hər il Bolqarıstanın milli dirçəliş gününə həsr olunmuş tədbirlər, mart ayının ilk günlərində Milli bolqar bayramı "Martenitsa", apreldə "Velikden", mayda Bolqar yazı və mədəniyyəti gününə və "Georgyovden" – Cəsurluq və Milli ordu günü bayramına həsr olunmuş tədbirlər, dekabrda Kolyada (Milad bayramı) bayramı və s. təşkil edilmiş, bolqarların özünəməxsus milli-mədəni dəyərləri barədə geniş məlumat verilmişdir. Bütün bunlar Azərbaycanda bolqar dilinə və mədəniyyətinə yüksək diqqət və qayğı göstərildiyini təsdiq edir. Bolqar Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin "Azərbaycan-Bolqarıstan Dostluğunun İnkişafına Yardım" İB ilə birgə "Azərbaycanda bolqar xalqının özünəməxsusluğu və mədəni irsinin qorunub saxlanılması" mövzusunda keçirdiyi tədbirləri xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Mərkəz öz fəaliyyətində bolqarların mədəni irsinin qorunub saxlanılması və geniş təbliğ olunması üçün bu cür tədbirlərin keçirilməsinə həmişə böyük önəm vermişdir. Mərkəzdə həmçinin, Bolqarıstanın dövlət, mədəniyyət və elm xadimləri ilə, o cümlədən 2004-2016-cı illərdə Bolqarıstan Respublikasının Azərbaycandakı səfiri İ.Palçev, Bolqarıstan Respublikasının Milli Məclisinin sədri G.Pirinski, Bolqarıstan Respublikasının Baş Naziri S.Stanişev, Bolqarıstan Gənclər və İdman Dövlət Agentliyinin sədr müavini M.Balabanov, Hüquqlar və azadlıq naminə Gənclər hərəkatının sədri B.Mixaylov, bolqar yazıçısı, ssenari müəllifi, rejissor G.Branev, Sofiya Milli və Dünya

Təsərrüfatı Universitetinin rektoru, Bolqarıstan Prezidentinin təhsil, elm və iqtisadi inkişaf məsələləri üzrə müşaviri B. Borisov, Bolqarıstan Respublikasının Xalq Məclisinin sədri xanım Ts.Tsaçeva və başqaları ilə görüşlər keçirilmişdir. Görüşlərdə xalqlarımız arasında sıx dostluq münasibətlərinin olduğu və təhsil və mədəni əlaqələrin inkişafında BSU-nun mühüm rol oynadığı həmişə vurğulanmışdır.

2011-ci ildə Bakı Slavyan Universitetində "Bolqarıstan dövləti və bolqarlar qədim dövrdən bu günə kimi" mövzusunda sərginin açılışında BSU-nun tələbə və müəllimləri ilə yanaşı, Bolqarıstanın Azərbaycandakı fövqəladə və səlahiyyətli səfiri Vasil Kalinov, Müqəddəs Kliment Oxridski adına Sofiya Universitetinin Tarix fakültəsindən bir qrup mütəxəssisi - Sofiya Universitetinin Tarix fakültəsinin dekan müavini, dosent T.Popnedelev və Sofiya Universitetinin "Avropa dialoqu" Doktorant və Postdoktorant Tədqiqatları İnstitutunun direktoru, dosent K. Qrozev da iştirak etdilər (7).

2012-ci il 14 may tarixində Bolqarıstan Respublikasının Xalq Məclisinin sədri xanım Ts.Tsaçeva BSU-da olarkən bolqarşünas tələbələrin Bolqarıstanda təlim kurslarında iştirakı məsələsini müzakirə etmişdir (1).

Azərbaycanşünaslıq mərkəzinin yaradılması Azərbaycan-Bolqarıstan təhsil əlaqələrinin inkişfına mühüm töhfə olmuşdur. Belə ki, 2013-cü il mayın 24-də Sofiya şəhərində Bakı Slavyan Universiteti və St.Klement Ohridski adına Sofiya Universiteti arasında St.Klement Ohridski adına Sofiya Universitetində Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin yaradılması haqqında Saziş imzalandı. Hal-hazırda Mərkəz Sofiya universitetində Azərbaycanşünaslıq istiqamətində tədris prosesinin təkmilləşdirilməsində, bütövlükdə Azərbaycan və Bolqarıstan arasında elm, təhsil və mədəni əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Artıq 2013-cü ildən Sofiya Universitetinin Klassik və yeni filologiya fakültəsində türkologiya ixtisasının tələbələri üçün "Azərbaycan dili" seçmə fənni üzrə dərslər keçirilir (11).

Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin kitabxanasında tələbə, magistr və müəllimlər Azərbaycan dilində jurnallar və qəzetlər, video və audio kasetlər, CD və DVD disklərlə də təmin olunurlar. Mərkəzdə mütəmadi olaraq *Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Gününə, Yeni il və Novruz bayramlarına, 28 may-Respublika Günü,* 20 Yanvar faciəsi və Xocalı soyqırımının ildönümü qeyd edilir. Tədbirlərdə Azərbaycanın Bolqarıstandakı Səfirliyin nümayəndələri, Sofiya Universitetinin rəhbərliyi, fakültələrin dekanları, Azərbaycan dilini öyrənən tələbələr iştirak edirlər.

Ümumiyyətlə, Bolqarıstanın nüfuzlu ali məktəblərindən biri olan Sofiya Universitetində də Azərbaycan dili və mədəniyyət mərkəzin açılması Azərbaycanın milli-mədəni irsi ilə bolqarların daha yaxından tanış olmasına və xalqlarımız arasında mədəni-elmi və təhsil əlaqələrinin dərinləşməsinə təkan vermişdir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin təşəbbüsü ilə Sofiya Universitetində

"Azərbaycan multikulturalizmi" fənni tədris edilir ki, bu işdə BSU-nun əməkdaşları yaxından iştirak edirlər.

2016-cı ilin sentyabında Bakıda keçirilən V Beynəlxalq Humanitar Forumun iştirakçısı, Bolqarıstan Respublikasının vitse-prezidenti xanım M. Popova sentyabrın 30-da BSU-da fəaliyyət göstərən Bolqar Dili və Mədəniyyəti Mərkəzində olmuş, kitabxanaya yeni kitablar hədiyyə etmişdir.Görüşdə Bakı Slavyan Universitetinin rektoru prof. Nurlana Əliyeva BSU-nun bolqar ali məktəbləri ilə təhsil əlaqələrinin yüksək səviyyədə olduğunu bildirərək qeyd etdi ki, burada fəaliyyət göstərən Bolqar Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi ölkələrimiz arasında mədəni-elmi əlaqələrin daha da inkişaf etməsində müstəsna rol oynayır. Vitse-prezident M.Popova Bakı Slavyan Universitetində bolqar dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə və etnoqrafiyasına göstərilən diqqətə görə BSU rəhbərliyinə minnətdarlığını bildirdi və vurğuladı ki, "tələbələrimiz xalqlarımız arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətlərini daha da inkişaf etdirəcəklər" (6).

Beləliklə, Bakı Slavyan Universiteti dövlətimizin beynəlxalq təhsil, o cümlədən multikulturalizm və tolerantlıq, mədəniyyətlərarası dialoq və əməkdaşlıq siyasətinin mühüm komponentinə çevrilmiş, Azərbaycan - Bolqarıstan təhsil, elm və mədəni əlaqələrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, nəinki Azərbaycan və Bolqarıstan respublikalarının, eləcə də bütün dünyanın gələcəyi qarşıdurma və çarpışmalardan deyil, qarşılıqlı anlaşma və təhsil, elm və mədəni əlaqələrin inkişafından asılıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1.Azərbaycanlı tələbələr Bolqarıstan Parlamentində staj keçəcəklər" // Yeni Azərbaycan, 2012, 15 may

2.Абдуллаев К.М., Гамидов И.Г. Русский язык в Азербайджане (история, современность, перспективы) /научно–публицистические очерки/ .Баку: «Kitab aləmi», 2005, 550 с.

3.Армено-Азербайджанскиятт конфликт (война) около Нагорния Карабах. Научно-аналитическият сборник №1 // Под редакция на проф. К.М. Абдуллаев (переводьт Сулейманова С.Я., Пчелинцева И.В. и др.). Баку: Издательство на БСУ, 2002, 50 с.

4.Bakı Slavyan Universiteti. Бакинский Славянский Университет. Baku Slavic University. Bakı, 2009, 132 s.

5.Bolqarıstan Prezidenti Georgi Pırvanova Bakı Slavyan Universitetinin fəxri doktoru diplomu təqdim edildi."Tələbə dünyası" qəzeti, 12.10. 2004,№ 14(58)

6.Bolqarıstanın vitse-prezidenti Bakı Slavyan Universitetində olub / http://azertag.az/ xeber/Bolqaristanin_vitse_prezidenti_Baki_Slavyan_Universitetinde_olub-997605

7.BSU-nun beynəlxalq əlaqələri güclənir" // Üç nöqtə, 2011, 15 aprel, № 542 (2577)

8.BSU-nun Bolqar dili və mədəniyyət mərkəzinin Kitab fondu
9.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimz əbədidir: 30 kitabda, I kitab (İyun 1993-may 1994). Bakı: Azərnəşr, 1997, 597 s.
10.Крепнуть связи между Азербайджаном и Болгарией // Международный журнал «Аккорд», 2006, январь-март, № 1(4), s.10-11
11.Müqəddəs Kliment Oxeidski adına Sofiya Universiteti nəzdində Azərbaycan dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / http://bsu-edu.org/AXabar.aspx?kkk=2233.
12.Palçev İ. Azərbaycan-Qafqaz pələngi (tərcümə edən: S.Süleymanova və b.). Bakı: Mütərcim, 2009, 156 s.
13.Палчев И. Азербайджан – Кавказский тигр (перевод с болгарского языка С.Сулейманова). Баку: Мутарджим, 2009, 168 с.
14.Палчев И. Азербайджан-Кавазкият тигър. София: «Български писател» ЕООД, 2008, 126 с.
15.Şiqayeva S. Azərbaycanda bolqar xalqının özünəməxsusluğu və mədəni irsinin qorunub saxlanılması. «Tələbə dünyası» qəzeti, 13.10.2008, №10 (128)).

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению роли Бакинского славянского университета в создании и развитии образовательных, научных и культурных связей между республиками Азербайджана и Болгарией.

Здесь описаны основные направления и формы сотрудничества между Бакинским славянским университетом и болгарскими высшими учебными заведениями.

SUMMARY

The article is devoted to studying the role of the Baku Slavic University in the creation and development of educational, scientific and cultural relations between the Republics of Azerbaijan and Bulgaria.

Described here the main directions and forms of cooperation between Baku Slavic University and the Bulgarian universities.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

БАРХАЛОВ Г.Н.
Бакинский славянский университет

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ

Açar sözlər: *transformasiya prosesi, siyasi tranzit, milli ideya, qloballaşma, institutlaşma, siyasi modernləşmə.*

Ключевые слова*: процесс трансформации, политический транзит, национальная идея, глобализация, институализация, политическая модернизация.*

Key words: *process of transformation, political transit, national idea, globalization, institutionalization, political modernization.*

Основа для полноценного развития Азербайджанской республики- это активное участие во всех региональных интеграционных процессах. На современный период наша страна является гарантом и организатором в рамках многих глобальных проектов, которые увеличивают коммуникативную значимость Азербайджана на международной арене.

Для эффективного экономического развития и становления сильного государства и демократического общества, для развития стабильности и успешного развития будущих поколений необходимы: демократические преобразования политической стабильности, а также существенные предпосылки для экономического развития республики. Так, Гейдар Алиев писал, что государство должно быть гарантом всего населения, которое проживает на его территории (1, 60) .

Таким образом, Азербайджану необходимо дать собственный национальный ответ на вызов развития цивилизации.

Старые концепции информации в советском обществе не явились достаточно четкой концептуальной основой для перехода к этому обществу.

Поэтому развитие процесса в данном направлении определяется информационной зависимостью Азербайджана от стран, являющихся лидерами в области информации. Фактически процесс информатизации в Азербайджане характеризовался компьютеризацией, связанной с определенным распадом интеллектуального и информационного потенциала. Национальные ресурсы в информационной области, которые были созданы ранее, исчерпываются. И именно информация не способствовала стабильности и устойчивому развитию регионов, формированию оптимальных структур управления.

Тем не менее, и в странах Запада предпринимаются активные усилия для перехода к постиндустриальному развитию цивилизации. Так Европейский Союз разработал и реализует программу технологий информационного общества. Следовательно, Азербайджану необходимо предпринимать меры, которые обеспечат адекватное восприятие перехода Запада к этапу постиндустриального общества.

Несомненно, что подобие азербайджанского общества западным стандартам не решит проблему, поскольку наша культура коренным образом отличается от западной. Переход к новой политической системе не представляет собой однозначно необратимый процесс, создание нового политического порядка сопряжено со сменой принципов и механизмов социальной эволюции, сопровождаемой ростом общественных противоречий. «Независимость государства, - отмечал Гейдар Алиев, - это большая ответственность для каждого гражданина, поскольку является бесценным достоянием народа. После приобретения независимости для Азербайджана первостепенными задачами были: восстановить территориальную целостность, укрепить государственную независимость, построить демократическое государство и обеспечить безопасность и благосостояние народа. А в этом заключалось построение правильной внутренней и внешней политики с использованием интеллектуального и экономического потенциала республики» (2,1).

В этой связи в настоящее время крайне необходимо комплексное исследование феномена политического транзита. В настоящее время нет общей теории трансформации, учитывающей имеющийся мировой опыт использования тех или иных установок в качестве своеобразных начал, организующих трудовые и общественно-политические отношения граждан государства. Именно поэтому в мировой государственной практике усиливаются поиски конвергентных решений, сочетающих преимущества всех существующих в настоящее время подходов. Как пишет академик Р.Мехтиев – суть государственной политики выражалась в обеспечении стабильности и безопасности, в минимизации экономического потенциала страны и в ликвидации социально-экономического неравенства при максимальной оглядке на проблемы «транзита» (3,67). Очевидно именно это привело к формированию в стране так называемой «минимальной демократии», которая по мне-

нию того же автора при сильной государственной власти является единственной формой общественного устройства, дающей возможность постепенно продвигаться к «демократии универсальной» (3,69).

Для Азербайджана процесс трансформации есть, прежде всего уяснение творческого использования опыта европейских стран с сохранением своей самобытности, продиктованной своеобразием страны, ее прошлым, характером государственности, сознания и мышления людей, всего цивилизованного культурного фона.

В целом же думается, что в Азербайджане достаточно представлены три основных общественных свойств политического развития – рационализация, национальная интеграция и социальная мобилизация, что позволяет определить вектор происходящей политической модернизации в сторону развития. Рубеж XX-XX1 веков – это время политических преобразований во многих странах.

Мировой опыт заставляет относиться к политическим институтам не как к простому инструменту управления, а как к упорядоченному механизму взаимоотношений между управляющими и управляемыми, эффективному только в усвоенных обществом писанных и неписанных ценностных системах, образцах поведения и нормах.

Следовательно, возникает вопрос использования мирового опыта институализации. Здесь речь идет о глобализации, которая ускорила мировые связи и быстро превратила всю планету в единое информационное и экономическое пространство. Развитие современных информационных форм и глобализация сильно ускорили и процесс заимствования институциональных и культурных образцов и сделали совершенствование национальных, политических и экономических механизмов условием выживания для каждой страны.

Одно из важнейших итогов прошлого века – это относительное преимущество демократической модели социально-политических институтов. Ее преимущество обнаруживается, прежде всего, в долгосрочном плане, заключается в эластичности и гибкости, которая обеспечивается за счет эффективной обратной связи. Государственное устройство демократического типа дает возможность общественной консолидации, оптимизации управления и взаимодействий социальных и политических субъектов.

Введение демократических норм и принципов в социальную и политическую практику, создающих реальный потенциал в реализации интеллектуальных возможностей народа в XX1 веке, без сомнения приведет к достижению экономического процветания, и достойной и свободной жизни, и укреплению независимости и национальной безопасности. Но если не учесть национальные особенности социума, данный процесс обречен на неудачу.

Для полноценного служения развитию нации и для процветания государства, национальная идея должна непременно ориентировать общество на инновационную модернизацию.

Национальная идея, овладевая умами людей, несомненно, реализовывается в решениях конкретных целей и задач народа. Таким образом, демократия на современном этапе становится важным компонентом азербайджанской национальной идеи. На сегодняшний день активно проводятся в жизнь концептуальные проекты реализации модернизационных планов трансформационных процессов, исходя из реалий нынешней социальной структуры азербайджанского общества, динамики перемен, происходящих в жизни нашего общества.

Основное внимание уделяется формирующемуся гражданскому обществу, которое, являясь важнейшим элементом социальной организации социума, есть составляющая структура демократии. Для Азербайджана она является такой социальной средой, где все этнические и социальные группы мирно сосуществуют, ощущая себя равноправными гражданами своей страны, а также глубоко заинтересованные в политическом и экономическом развитии государства. Так, современная эпоха характеризуется тем, что реализация национальной идеи без учета интересов общества не имеет перспектив.

Особенностью современной национальной идеи является то, что каждый гражданин ощущает себя частью своего государства, ища в себе силы к преобразованиям, и ощущая потребность в наличии сильного государства и лидера. Нужно отметить, что Президент Азербайджана Ильхам Алиев реализует политику, в которой национальная идея сочетает в себе всестороннее экономическое развитие, демократизацию политического пространства, интеграцию в мировое сообщество, при этом сохраняя национальный дух и самобытность. В условиях глобализации это важный фактор. Так, в 2004 году президентом было отмечено, что демократизация общества и экономический рост – основные элементы проводимой политики, невозможные один без другого. Президент отмечал, что государство будет экономически сильным только при демократическом обществе, где права человека защищаются. В наше время создание и развитие независимого молодого государства, проведение реальной независимой внутренней и внешней политики в рамках национальных интересов, при расчете только на свои силы и ресурсы является очень тяжелой и сложной задачей. И глава государства, который добивается ее решения, становится лидером.

Взвешенная и последовательная политика страны все больше и больше завоевывает успехи в культурном и политическом контексте на мировой арене. Последние годы в жизни Азербайджана это показатели признания нашего государства со стороны мирового сообщества как государства,

обладающего возможностью оказывать влияние на решение многих международных проблем.

Азербайджан как суверенное государство формирует экономический базис модернизации, тем самым решая проблему развития экономики в других политических и исторических условиях, создавая совершенно новую экономическую систему, нацеленную на экономическую свободу и интеграцию в мировое хозяйство. Мы предполагаем, что это ведет к демократизации всего общественного сознания, способствуя завершению этапа становления гражданского общества и изменяя место индивида в социуме, тем самым приводя к осознанному пониманию принципа «свободный гражданин – есть сильное государство».

Именно политическая модернизация, которая конечной целью ставит переход к консолидированной демократии, определяет весь спектр преобразований, сплачивая активные слои общества на решение задач, позволяя своевременно менять тактику и корректировать ситуацию, формируя общественное сознание и создавая политическую элиту инновационного характера.

В 1918 году провозглашенная в Азербайджане идея первой республики на Востоке нашла качественно новый импульс в азербайджанской идеологии. Следует отметить, что сегодня содержание национальной идеи – это богатая история, азербайджанский язык, традиции и самобытность нашей культуры, а также религиозная толерантность. Она способствует формированию настоящего и будущего азербайджанской государственности как независимого субъекта мировой политики и отдельной единицы в период глобальной интеграции.

Современная национальная идея азербайджанского народа – это прочная база для будущего развития, которая дает успешные ответы на вызовы переживаемой эпохи.

ЛИТЕРАТУРА

1.Афоризмы. Б., Университет Азербайджан, 1997, 120 с.

2.Алиев Г. Обращение к азербайджанскому народу в связи с наступлением нового 2001 года. Нового века и третьего тысячелетия. Газета «Бакинской рабочий», 2002, май.

3.Мехтиев Р.Э. «Мир и национальная идея в конце XX-начале XX1 века». Баку, «Азертадж». 2003, 360 с.

4.Мехтиев Р.Э. На пути к демократии: размышляя о наследии. Баку. Шерг-Герб, 2007, 570 с.

XÜLASƏ

Müasir dövr cəmiyyətin mənafelərini nəzərə almadan milli ideyaların həyata keçirilməsinin perspektivinin olmaması ilə səciyyələnir. Azərbaycan üçün bu hazırda demokratiyanın stukturundan ibarət sosiumun sosial təşkilidir. Hər bir vətəndaşın özünü öz dövlətinin bir hissəsi olduğunu, güclü dövlət və liderin varlığına təlabatı hiss etməsi müasir milli ideyanın xüsusiyyətidir.

SUMMARY

The modern era is characterized by the fact that the realization of national idea without considering the interests of society has no future.

For Azerbaijan, it is an element of social organization of society, which in this case is the structure of democracy.

The peculiarity of the modern national idea is that each citizen feels a part of the state, searching for the strength to transform and feeling the need for a strong state and a leader.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

FƏRZƏLİYEV Y.B.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XIX ƏSRİN II YARISINDA BAKI ŞƏHƏRİNİN XARİCİ TİCARƏTİ

Açar sözlər: *Bakı, beynəlxalq, ticarət, neft, ipək*
Ключевые слова: *Баку, международная торговля, нефть, шелк*
Keywords: *Baku, international, trade, oil, silk*

XX əsrin əvvəllərində "Dünya neft kralının qızıl tacı" hesab edilən neft Bakısında 70-ci illərdən sonra kapitalist sənayesinin inkişafına təkan verən bir sıra amillər vardır. İmperiyanın mərkəzində və milli ucqarlarında meydana gələn saysız-hesabsız fabrik-zavodların və nəqliyyatın neft yanacağına tələbatı sürətlə artırdı. D.İ.Mendeleyevin "Bakı nefti" bütün Rusiyanı isindirir, işıqlandırır və hərəkətə gətirir" deməsi təsadüfi deyildi. 60-cı illərin ortalarında və 70-ci illərdə neft mədənlərinə təhkim olunmuş Balaxanı kəndlilərinin təhkimli əməyinin ləğv edilməsi, buruqla quyu qazılması, Zaqafqaziya və Ümumrusiya dəmir yolunun və Xəzər ticarət donanmasının istifadəyə verilməsi, xarici kapitalın Bakı neftinə güclü nüfuz etməsi kapitalizmin inkişafına zəmin yaradırdı.

Bakı şəhərinin xarici ticarətində neft və neft məhsulları mühüm rol oynamaqla bərabər, həm də şəhərin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına güclü təsir edirdi.

Əsas məsələ neft məhsullarının Bakıdan kənara, Rusiyanın daxili əyalətlərinə və dünya bazarlarına daşınması məsələsi idi. 70-ci illərin sonunadək neft yelkənli gəmilər vasitəsilə boçkalarda Rusiyanın daxili əyalətlərinə daşınırdı. Bu işlə Xəzərdə "Volqa", "Qafqaz və Merkuri", "Şərq", "Mazut" və başqa şirkətlərin gəmiləri məşğul olurdu.

1877-ci ildə Nobel qardaşlarının sifarişi ilə hazırlanan dəmir korpuslu "Zərdüşt" gəmisi xüsusilə fərqlənirdi.

Xarici bazarlarda Bakı neftinə olan tələbatı ödəmək üçün "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzeti yazır ki, Xəzər dənizində neft daşınması üçün yeni neft daşıyan gəmilər işə salınırdı. Məsələn, 1883-cü ildə 30 min neft tutumu olan gəmi Xəzər dənizində suya salınmışdı ki, bu da xarici ticarətin inkişafında mühüm rol oynamışdı. (1, №25)

Qəzet yerli tacirlərin xarici ticarətdəki rolundan söhbət açaraq yazır ki, Bakı neft tacirləri Batumi ətrafındakı neft alış-verişindən xeyli gəlir əldə etmişlər. Təkcə 1885-ci ildə Abşerondan yüz milyon puddan ziyadə o yerlərdən sadə neft covhəri xaricə ixrac olunmuşdur. (2,№42)

1900-cü ildə Xəzər neftdaşıma donanmasında yüktutumu 140 milyon pud olan 1300 barj vardı. Bakı dəniz limanı yük dövriyyəsinə görə Peterburq və Odessa limanlarından da güclü idi. Məsələn, Odessada 185 milyon pud, Peterburqda 286 milyon pud, Bakıda isə 338 milyon pud yük daşınırdı (3,20) Neftin Rusiya və dünya bazarlarına daşınmasında dəmiryolu çəkilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Mühəndis Şuxovun təklifi ilə dəmir yolunda vaqon-sisternlər işə salındıqdan sonra nefti uzaq yerlərə daşımaq asanlaşdı. D.İ. Mendeleyevin təklifi ilə 1897-1907-ci illərdə Bakı ilə Batumi arasında çəkilmiş 829 verst uzunluğunda neft kəməri iqtisadi cəhətdən çox faydalı oldu. Həmin kəmər vasitəsilə ildə 60 milyon pud neft nəql edilirdi. (3,20)

Qeyd etmək lazımdır ki, 1888-ci ildən çar xəzinəsi hesabına aksiz hesabı ilə müəyyən "məbləğ" alınırdı. Bu hesaba görə neftin hər pudundan 40 qəpik alınırdı. Əlbəttə, iri neft alverçiləri üçün həmin məbləğin ödənilməsi çətinlik törətmirdi, lakin xırda neft alverçiləri üçün bu mümkün olan iş deyildi. Əslində bu problem xırda neft alverçilərinin vəziyyətini ağırlaşdırmaqla bərabər həm də ticarət əlaqələrinin inkişafına maneçilik törədirdi. (2, №75)

Qəzet Bakıdan əcnəbi kapitalistlərin külli miqdarda xaricə neft və neft məhsulları apararaq çox böyük mənfəət əldə etdiklərindən xəbər verərək bildirir ki, get-gedə yerli tacirlərə nisbətən əcnəbi tacirlərin rolu artır, nüfuzu güclənirdi. Yerli xırda tacirlər isə iri xarici tacirlər tərəfindən sıxışdırılaraq müflisləşirdilər. 1891-ci ilin sonundan Bakıda neft emalı edən 101 zavodda hasil olan neftin əsas hissəsi xaricə ixrac edilirdi. Neft ixrac edən firmaların arasında Nobel firması mühüm yer tuturdu. (4,33) Bakı nefti xarici ticarətdə mühüm rol oynadığı üçün 1903-cü il dekabrın 29-da Peterburqda təşkil edilmiş məclisdə Zaqafqaziya dəmir yolu ilə əcnəbi ölkələrə aparılan neftin tranzit xərci hər pudda 10 qəpik artmışdı. (5, №1)

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli sahibkarlar neftli yerləri əcnəbi kapitalistlərə dəyər-dəyməzinə satmaqla özlərinin xarici ticarətdəki mövqelərini zəiflədirdilər. Əcnəbi kapitalistlər isə neftli torpaqları ələ keçirib xarici ticarətdə böyük nüfuza malik olub, fəaliyyət dairələrini get-gedə genişləndirirdilər.

XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin xarici ticarətdə rolu, onun beynəlxalq aləmdə get-gedə artan nüfuzu, əcnəbi kapitalistlərin buraya olan marağı ilə müəyyən olunur. O ki, qaldı xarici kapitalist ölkələrinin Bakı nefti üzərində hegemonluğu, yerli müsəlman tacirlərin bu sahədə sıxışdırılması, onların əksər hissəsinin pambıq-parça və digər sahələrdəki fəaliyyəti çar Rusiyasının hakim təbəqələrinin apardığı məqsədyönlü siyasətin təzahürü idi. Çünki onlar Azərbaycan millətindən olan tacirlərin əl-qol açmasına hər vəchlə mane olur, müəyyən vasitə və üsullarla onların fəaliyyət dairələrinin güclənməsinə əngəl törədirdilər.

XIX əsrin II yarsında Bakı şəhərinin xarici ticarətində yağ, süd və şəkər kimi ərzaq məhsullarının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bu dövrdə ərzaq mallarının satışı ilə məşğul olan tacirlərin dünya ölkələrinin ərzaq mallarına olan tələbatla bağlı gəlirləri də xeyli artmışdı. "Əkinçi" qəzeti inək və camışın qatığından, onun qaymağından, sərmə südün üzündən və çiyədən hazırlanmış yağın hansı vasitələrlə xarab olmamasını, hansı üsullarla xarici ölkələrə satış üçün göndərilməsindən məlumat verərək yazır: "Yağı xarici ölkələrə satmaq üçün yağı soyuq su ilə yuyub bərk duzluyub palıd ağacından qayrılmış qablara doldurub başqa yerlərə satılmağa göndərirlər. Belə saxlanılan yağ çox qalır." (6, №2)

Əkinçi qəzetində Bakı ilə Peterburq arasında gedən mal mübadiləsindən ətraflı məlumatlar dərc edilmişdir. Qəzet Peterburqla Bakı arasında yağ sahəsində ticarət əlaqələrinin genişlənməsindən, Peterburqda ərzaq məhsullarına olan ehtiyacla bağlı, ərzaq mallarının qiymətinin qalxmasından, yağın bahalaşmasından məlumat verərək yazır: "Peterburqda yanvarın 27-də gərçək yağı 7 manat 25 qəpik, inək yağı 8 manat 25 qəpikdir" (6, №3).

Mətbuatda Firəngistan, Rusiya ilə Bakı arasında genişlənən ticarət əlaqələrindən, o ölkələrdən Bakı bazarlarına satış məqsədilə göndərilən qəndin yerli qənd məhsullarını sıxışdırmasından, xaricdən gətirilmiş qəndin baha qiymətə satılmasından, yerli xırda qənd alverçilərinin müflisləşməsindən məlumat verilir.

XIX əsrin sonlarında düyü, zəfəran və quru meyvə məhsulları alveri ilə məşğul olan alverçilər və iri tacirlər də öz ticarətini getdikcə genişləndirirdilər.

"Əkinçi" qəzetində İranla xarici ticarət əlaqələrində Bakının rolundan bəhs edən müəllif yazır ki, bu il İrandan Badikubəyə o qədər düyü gətirilmişdi ki, düyünün qiyməti düyünün bolluğu ilə əlaqədar xeyli aşağı düşmüşdür. (6, №9)

Mətbuatda Bakının xarici ticarətində zəfəranın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən, tacirlərin gəlirinin çoxalmasından, xarici ölkələrin bazarlarında zəfərana olan tələbatın günü-gündən artmasından, Maştağa zəfəranının üstünlüyündən, zəfəranın gəlirli sahə olmasından, onun dünya bazarlarında azlığından məlumatlar verilir.

Əsrin sonlarında bəzi mallar üzrə qoyulan gömrüyün yüksək olması xarici ticarətin inkişafına ciddi mane idi. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu

dövrdə fəaliyyət göstərən yarmarkalar və topdansatış ticarət mərkəzləri xarici ölkələrlə aparılan ticarət əlaqələrində müstəsna rol oynamışdır.

“Kəşkül”qəzetinin verdiyi məlumata görə Bakıda açılmış yeni yarmarka, xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. (2, №21)

Bundan əlavə hər il mayın 6-dan iyunun 6-na qədər bir aylığa açılan bir yarmarka var idi. Hər il bu yarmarkaya xaricdən 500 min manatlıqdan çox hazır fabrik malı (parça, xırdavat və s.) gətirilirdi (7, 167).

Topdansatış ticarət isə Bakıda, həmçinin ölkədə yeganə olan və 1886-cı ildə yaradılan Bakı birjasında cəmlənmişdi (7,167).

Birja şəhərdə ticarət işləri ilə məşğul olan ticarət və sənayenin bütün sahələrində qarşılıqlı əlaqələri olan adamların daimi yeri idi. Şəhərdə ticarətin son dərəcə inkişaf etdiyi bir dövrdə birjanın böyük rolu vardı. Birja maliyyə nazirliyinin sərəncamında idi. Birjanın nəzdində Birja cəmiyyəti yaranmışdı. Birja cəmiyyətində onun üzvlük haqlarını verməklə birinci və ikinci dərəcəli tacirlər, gəmi və zavod sahibləri yaxından iştirak edirdilər. (8, 149)Xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsidən söhbət açan müəllif onu da diqqətimizə çatdırır ki, get-gedə əcnəbi tacirlər yerli tacirləri sıxışdıraraq mühüm sahələri öz əllərində cəmləşdirirdilər. Belə ki, xırda ticarət müsəlman xalqlarının əlində idi, topdansatış ticarətdə isə əsas rolu ermənilər, yəhudilər və başqa avropa xalqları oynayırdı (7, 167).

“Əkinçi”-də İranla Bakı arasında xarici ticarətin inkişafı ilə əlaqədar mal dövriyyəsinin günü-gündən artmasından bəhs edən müəllif gömrük xərclərinin də tədricən bahalaşmasından və bunun da xarici ticarətin inkişafına maneçilik törətməsindən məlumat verir (6, №6).

XIX əsrin sonlarında xarici ölkələrə aparılan malların üzərinə qoyulan gömrük xərcləri bir tərəfdən xarici ticarət əlaqələrini tənzimləyirdisə, digər tərəfdən o dövrdə çar Rusiyasının hakim təbəqələri şəxsi maraqlarını əsas götürərək gömrük xərcini yüksəldirdilər ki, bu da xarici ticarətin inkişafına əngəl törədirdi. Amma bu maneələrə baxmayaraq yarmarkalar və topdansatış ticarət mərkəzləri getdikcə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına təkan verirdi.

Bakı şəhərinin əcnəbi ölkələrlə apardığı xarici ticarət əlaqələri şəhərin iqtisadi həyatının canlanmasına, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, şəhərin günü-gündən abadlaşmasına səbəb olurdu.

Bakının xarici ticarətində mərmər və qeyri-daşlar, metal və metal əşyaları mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, pambıq, buğda, Azərbaycan xalçası da əsas rol oynayırdı.

“Kəşkül” Bakı-Tiflis yolunun xarici ticarətin inkişafında əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Dəmir yolunun xalqa nəfi olmağı məlumdur. Hər kəs beş gün peşkom (piyada) ilə gedilən yolu bir günə rahat gedir. Ondan məsava bizim yerlərimizdən və mallarımızdan hasil olan şeyləri bir az kirayə ilə Tiflis və Badikubə şəhərlərinə və qeyri yerlərə aparıb artıq qiymətə satmaq olur.

“Əkinçi” qəzetində xarici ticarətdə pambıq satışına da geniş yer verilirdi. Qəzetin verdiyi məlumata görə 1876-cı ilin yanvarın 27-də pambığın qiyməti xeyli bahalaşmışdı. Qəzet pambığın satış qiymətindən bəhs edərək yazırdı: “Pambığın çetverti 8 manat 50 qəpikdir” (6, №3).

“Əkinçi” qəzeti Bakı ilə Peterburq arasında gedən ticarət əlaqələrində buğda alverinin əhəmiyyətindən, 1876-cı ildəki quraqlıq ilə əlaqədar Peterburq bazarlarında Bakı buğdasına ehtiyacın artmasından və Bakı buğdasının Peterburqdakı qiymətindən məlumat verərək yazır: “Buğdanın çetverti 11 manat 30 qəpikdir” (6, №3).

Qəzet Bakıdan əcnəbi ölkələrin bazarlarına satış üçün yunun aparılmasından, yun alverçilərinin gəlirinin artmasından xəbər verir.

“Əkinçi” qəzetində Bakıda bazarlarda İran tacirləri tərəfindən gətirilmiş saxta pulların mal alverində istifadə etmələri nəticəsində aldanmış bəzi nadan tacirlərin var-yoxdan çıxması, xarici ticarət əlaqələrində onların rolunun azalması və sairə haqqında məlumatlar dərc edilmişdir (6, №5).

Ən gəlirli əmtəə məhsullarından biri ipəkçilik idi. Xam ipək istehsalının əsas rayonları Nuxa və Şamaxı qəzaları qalmaqda idi. Onlardan başqa Şuşa, Quba, Zaqatala, Ordubad əhalisi də ipək yetişdirilməsi ilə məşğul olurdu.

Hər il 200-250 min pud ipək istehsal olunurdu ki, onun xeyli hissəsi Rusiya-ya və xaricə ixrac edilirdi. Əsrin sonunda Azərbaycanda mindən artıq kənd ipəkçiliklə məşğul olurdu. 1900-cu ildə Zaqafqaziyada istehsal olunmuş 450 min pud ipəyin 290 min pudu (yaxud 64%-i) Azərbaycanın payına düşürdü. (3,11)

İslahatdan əvvəlki dövrdə Azərbaycanın maldarlıq məhsulları Rusiyada kifayət qədər bazar tapa bilmədiyi halda, 80-90-cı illərdə toxuculuq sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar ona tələb artdı.

Zaqafqaziyada Azərbaycan maldarlıq sahəsində birinci yerdə dayanırdı. Qoyun cinslərindən tərəkəmə və dağ qoyunları geniş yayılmışdı. Rusların Azərbaycana gətirdiyi zərif yunlu qoyunların sayı 2 dəfə artmışdı. Onların yununa Rusiya və dünya bazarlarında böyük maraq vardı. Burada ildə orta hesabla 166 min pud yun istehsal edilirdi. Onun bir qismi yerli istehsala, qalan əksəriyyəti Rusiya və dünya bazarlarına çıxarılırdı.

Azərbaycanla Avropanın arasında tranzit ticarətinin meydanı Gürcüstan olmuşdu. Buranın içərisindən gedən neft və cövhər boruları vasitəsilə Batumiyə 40 milyon pud cövhər (ağ neft) yeridilirdi (7, 172).

Yenə Batumi limanı vasitəsilə Avropaya biyan kökü, yun, ipək, barama, xalça-palaz və mis göndərilirdi. Bunların əvəzində Avropadan Gürcüstan vasitəsilə sənaye malları, məsələn, manifaktura,qalanteriya və texnika alınırdı.

Mətbuatın verdiyi məlumata görə Bakının nəinki iri tacirləri, hətta xırda tacirləri də Tiflislə xarici ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdılar. Qəzetdə Tiflis bazarlarında müsəlman tacirlərinin böyük mənfəət əldə etməsindən, gəlirlərinin xeyli çoxalmasından da məlumatlar verilmişdir.

“Kəşkül” qəzetinin məlumatına görə 1887-ci ilin iyul ayının əvvəllərində Bakı quberniyasının məşhur və mötəbər kapital sahibi Tiflisdə Qafqaz xalı-xalçası üçün bir ticarət mərkəzi təsis etmişdir (2, №75).

Qəzet diqqətimizi çar Rusiyasının hakim təbəqələrinin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində yerli tacirlərin və milli burjuaziyanın əcnəbi kapitalistlər tərəfindən sıxışdırılmasına cəlb edirdi. Qəzet yazırdı: “İndi 10-20 mağazadan biri ticarətxanaların, yüzdə biri isə müsəlmanların əlində qalıbdır. Günbəgün ticarətimiz və dövlətimiz əlimizdən çıxır. İrandan, Osmanlıdan gələn qeyri millətlər Bakıya gəlib beş gündə tacir olur. Biz də ata-analarımızdan vərəsə qalan yerləri onlara satırıq. O yerlərdə onlar fabrik-zavod tikdirir, binalar tikdirir, xoş gün keçirirlər (5, №48).

Yuxarıda sadaladığımız faktlardan aydın olur ki, XIX əsrin ortalarında xarici ticarətdə yerli tacirlər mühüm rol oynadığı halda əsrin axırlarında çox böyük kapital sahibləri olan əcnəbi ölkələrin tacirləri tərəfindən sıxışdırılırdı. Xarici ticarətin əsas aparıcı sahələrində əcnəbi dövlətlərin iri tacirləri fəaliyyət göstərirdilər. Onlar Bakının iri sənaye sahələrini (neft, gəmiçilik, və s.) əllərinə keçirmiş, hətta xırdavat və pambıq-parça sahələrini də öz əllərinə keçirməyə can atırdılar. Tədqiqatdan məlum olur ki, xarici ticarətdə neft və neft məhsulları mühüm rol oynamışdır.

Yerli tacirlərin zəifliyi mühüm sənaye sahələrinin onların əlindən çıxmasına, xarici ticarətdə nüfuzlarının düşməsinə əsas səbəb isə çar Rusiyasının yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti idi.

Çünki çar Risiyasının irticaçi hakim təbəqələri müsəlman tacirlərinə nisbətən xristianlara üstünlük verirdi ki, bunun da nəticəsində müsəlman tacirləri rəqabətə tab gətirə bilmirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Ziyayi-Qafqaziyyə” 1883, №25
2. “Kəşkül” 1886, №42; 1888, №75; 1885, №21
3. Azərbaycan tarixi. B.1988
4. M.C.İbraqimov “Neftyanaya promışlennost Azerbaydjana v period imperializma”. Bakı, 1984
5. “Şərqi-Rus” 1904, №1;1903,№48
6. “Əkinçi” 1875,№2; 1876, №3; №9
7. Məhəmməd Həsən Baharlı. Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk). Bakı,1993
8. Q.İlkin “Bakı və bakılılar”. B. 1998

РЕЗЮМЕ

Бурный рост нефтяной промышленности в Баку и развитие капиталистических отношений в Азербайджане во второй половине XIX века, способствовало росту как внутренней торговли, также и внешней торговли. В данном периоде нефть и нефтепродукты были ведущими отраслями внешней торговли. Вместе с этим, в Россию и за рубеж экспортировались продукты животного происхождения, хлопок, шелк, ковровые изделия и т.д.

SUMMARY

The rapid growth of the oil industry in Baku and development of capitalist relations in Azerbaijan in the second half of the nineteenth century, contributed to the growth of both domestic trade and foreign trade also. In this period, oil and petroleum products were the leading sectors of foreign trade. Together with that, in Russia and abroad exported products of animal origin, cotton, silk, rugs and so on.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

SİYASƏT VƏ ŞƏXSİYYƏT

ПОЛИТИКА И ЛИЧНОСТЬ

МАМЕДОВ Дж.Р.
Бакинский славянский университет

ФИЛОСОФСКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АРИСТОТЕЛЯ

Açar sözlər: *siyasət, dövlət, hakimiyyət, hüquq, konstitusiya, ədalət, bərabərlik, demokratiya*

Ключевые слова: *политика, государство, власть, право, конституция, справедливость, равенство, демократия.*

Keywords: *politics, state, power, law, constitution, justice, equality, democracy*

Аристотель родился в 384 г. до н.э. в городе Стагире. Отец его был врачом и долгое время служил при дворе македонского царе Аминты III .В 367 году до н.э Аристотель прибывает в Афины и 20 лет проводит в платоновской Академии, сначала как ученик потом как преподаватель. После смерти Платона (347 г до н.э) он покидает Академию, живет в ряде городов Греции. С 343 годов до н.э по приглашению македонского царя Филиппа II Аристотель занимается воспитанием его сына Александра, будущего вели-

кого завоевателя. В 335 году до н.э он возвращается в Афины и создает свою школу(Ликей). В это время Греция находилась под властью Македонии, так как в 337 г. до н.э. Филипп разбил афинян. Близость Аристотеля к македонскому дворцу сохранялась. Когда в 323 г. до н.э. Александр умирает, оказывается в немилости у своих сограждан. Над ним нависает угроза обвинений в безбожии. Не дожидаясь мести, он покидает Афины, иронически объясняя свой уход нежеланием допустить, как в случае с Сократом, повторное согрешение афинян против философии и через несколько месяцев он умирает на Родине своей матери, в Халкисе на Эвбее (1).

Самый прославленный ученик Платона, Аристотель многое от него перенял. Но он не следовал рабским наставлениям учителя, от многого отказался и даже увлекся его критикой. Аристотель вошел в историю не как последователь Платона, а как равный ему, а в чем-то превзошедший его великий философ, создавший свою систему взглядов.

Платон обращен к идеалу, поглощен религиозно-метафическими проблемами, тяготеет к мифам, видит высшие формы познания в откровении, божественном озарении. Земная жизнь для него нереальна. Это лишь тени истинного бытия, искажающие его сущность. Платон творит идеальные схемы, не считаясь с настроениями, готовностью людей.

Аристотель не отрицает высших сил, но они не слишком его занимают. Он весь земной, людская жизнь для него реальна и все явления, воспринимаемые органами чувств, также реальны. Зрелый Аристотель отвергает платоновские учения о тенях. Он хочет усовершенствовать человеческое общежитие, отталкиваясь от действительности. Решающее средство познания Аристотель видит не в откровении, а в опыте и рациональном анализе. Аристотель сделал политику предметом эмпирического исследования, основанного на обобщении огромного материала. Со своими учениками он писал, проанализировал и сопоставил более 150 конституций и проектов. Его считают основателем политической науки.

Политические взгляды Аристотеля нашли наиболее полное и систематическое выражение в работе «Политика», а также в «Афинской политике», «Этике» и других сочинениях (1). Связь с этикой – их отличительная черта. Под этикой тогда понимали весь свод традиций, правил, которые регулировали жизнь общества и делали возможным его сохранение, ставя на первый план общие интересы. Установленная обычаями система морали понималась, в первую очередь, в общественном, а не в личном плане.

Политику Аристотель понимал значительно шире, чем мы. Она включала и этику, и экономику. Политика определяется как наука о высшем благе человека и государства. Цель этики и политики одна – счастье, благосостояние человека и полиса. Как и Платон, Аристотель не вышел за рамки полиса, хотя полисное устройство явно терпело крушение. Все остальные

виды государственной организации, весь варварский мир он охарактеризовал как низшее общество, не достигшее политического уровня. Аристотель считал нужным даже сократить размеры полиса так, чтобы его можно было охватить взглядом.

Государство, по Аристотелю, - «творение природы», продукт естественного развития (1). В основе его лежат потребности людей. Аристотелю принадлежит знаменитое определение человека как «животного политического» или общественного, ибо полис – это общество.(4) Смысл этого определения в том, что человек не может жить один, он нуждается в контактах с себе подобными, в объединении с ними. Изолированный человек, рассуждает Аристотель, должен обладать качеством бога, чтобы оставаться человеком. Поскольку этим качеством человек не обладает, он становится зверем. Есть несколько ступеней объединений, которые люди создают последовательно в своем естественном стремлении общению. Первое – семья, состоящая из мужчин, женщин и детей. Далее большая (расширенная) семья – несколько поколений кровных родственников с боковыми ветвями. Затем деревня или селение и, наконец полис. По мере расширения круга объединения, его усложнения, восхождения по ступеням общественной жизни возрастает количество благ, получаемых человеком от общения, а также безопасность. Все большее значение приобретает разделение труда. Оно-то и дает выигрыш. Полис – высшая форма объединения, он достаточно велик, чтобы удовлетворить все потребности человека, и в тоже время достаточно мал для хорошей организации, основанной на личном общении и не превращающий человека в часть гигантской структуры, в которой его роль практически сведена к нулю. Цель полиса –благо граждан. О полисе надо судить по их благосостоянию (3).

Каковы отличительные черты полиса?

Прежде всего, это объединение людей и территорий, находящиеся под властью одного правительства, имеющие одну конституцию. Единство власти и территории придает полису целостность. Полис – это общение свободных и в известном смысле равных людей, обладающих разумом и способных самоопределяться, управлять своими действиями. Власть в полисе распространяется на свободных и равных граждан. В этом его отличие от власти хозяина над рабом, главы семьи над чадами и домочадцами, а также от власти варварских монархов, чьи огромные державы не доросли, по мнению Аристотеля, до политического уровня.

Рассуждения о свободе и равенстве не распространяются на рабов. Рабовладение представлялось Аристотелю естественным и неизбежным, что не помешало ему быть добрым к своим рабам и позаботиться о них. Рабство, рассуждает Аристотель, существует с незапамятных времен и установлено для пользы, как господина, так и раба, это разумное сочетание мускульной и

физической силы. Раб лишен разума, управлять им легко. Одни люди по природе своей рабы, другие свободны, причем это относится не только к отдельным лицам, но и к целым народам. Аристотель убежден, что эллины рождены свободными, а варвары – по природе своей рабы, их покорение естественно. Но Аристотель считал недопустимым порабощение греков греками в результате плена или за долги, что было тогда нормальным явлением.

Будучи наиболее совершенной формой общественного объединения, полис представляет собой органическое целое и стоит выше семьи и индивида. Сфера его ведения широка и охватывает многие области, которые с развитием индивидуализма стали рассматриваться как частное дело, например, воспитание. В то же время Аристотель критикует Платона за абсолютизацию единства полиса в ущерб семье и отдельному гражданину.

По Аристотелю, общность имущества противоестественна, а частная собственность соответствует природе. Человеку свойственно больше всего любить самого себя. В разумных пределах это нормально. Частная собственность – следствие себялюбия. Это добродетельное начало, стимул к труду, производству и обогащению. То, что выгодно гражданину, выгодно и полису. Соответствует общему благу, когда граждане богаты.

Общая собственность, наоборот, противоестественна. Общий интерес-ничейный интерес. Общность имуществ не дает стимулов к производству, ею трудно управлять, она содействует лени, стремлению воспользоваться трудами других. Аристотель и против проекта уравнения собственности в платоновских «Законах» (7). Во – первых, не все делится на равные части, во – вторых, даже если бы удалось этот проект осуществить, неравенство возникло бы вновь.

Защита частной собственности не мешала Аристотелю осуждать корыстолюбие и чрезмерное обогащение. Он выделяет две формы накопления богатства. Первая- своим трудом, через производство, создание материальных ценностей- увеличивает общее богатство и выгодна полису.

При второй форме - посредством торговли, спекуляции, ростовщичества ничего нового не создается. Это перекачка готовых ценностей, эгоистическое обогащение. Идеал Аристотеля в том, чтобы собственность была частной, а плоды ее использования для общего блага. Этот идеал был воспринят христианством, исламом и доказал свою практическую неприменимость.

Упразднение семьи также уничтожает стимулы к труду, заботе о близких, альтруизму, так как семья- это круг самых сильных бескорыстных привязанностей человека.

С пониманием государства, а точнее полиса, тесно связаны и представления Аристотеля о праве, ибо полис- это, пользуясь современным выражением, «правовое государство» (3).

Платон в диалоге « Государство» отдает предпочтение конкретным решениям царя- философа перед законом, считая первые совершеннее, так как законы слишком общие, чтобы охватить многообразие явлений. У Аристотеля противоположная позиция: как раз благодаря своему общему характеру законы свободны от страстей, это уравновешенный разум, которому не мешают эмоции, симпатии и антипатии. В полисе должно господствовать право, а не люди (5).

Право - это нормы, регулирующие общественную жизнь, придающие ей определенную форму и стабильность. В этом смысле Аристотель говорит в «Политике»: «порядок и есть своего рода закон».(5) Важнейший признак закона – принудительная сила. Аристотель замечает, что большинство людей не склонно поступать добродетельно ни по отношению к самим себе, ни по отношению к другим. Отсюда необходимость принуждения на правовой основе.

Право, по Аристотелю, тождественно справедливости. Законное и справедливое должно совпадать. Той же традиционной точки зрения придерживался Платон, а до него Сократ. Цель права, как и государства (полиса),- общее благо, а оно, конечно, ассоциируется со справедливостью. Право, как важнейший элемент полиса, регулирует отношения свободных и равных людей и отношения властвования и подчинения. Отношения между рабовладельцами и рабами- не предмет права.

Право неоднородно по форме, по своему происхождению. В соответствии с почти универсальной традицией Аристотель выделяет в нем несколько пластов. Он говорит о естественном праве, которое везде признано, не нуждается в законодательном оформлении, и условном праве, т.е. о нормах, установленных людьми в форме законов и соглашений. Он различает писанный и неписанный закон, или обычай. В Греции, как в любом древнем обществе, традиция, обычай регулировали все стороны жизни. Аристотель относился к ним с большим уважением. Сложившаяся исторически детальная регламентация поведения античных греков позволяла Аристотелю придерживаться принципа, который в наш век может показаться реакционным: закон запрещает то, чего он не предписывает.

Аристотель- сторонник стабильности права, имея в виду, что он уважает обычаи, не одобряет расширения государственного регулирования и законотворчества, не считающегося с традициями. Искусство законодателя состоит в том, чтобы создавать законы, соответствующие государству, а не подгонять государственный строй к придуманным законам.

Аристотель не отождествляет право как идеальное понятие воплощение разума и справедливости с условным, руковотворным правом, т.е.с законом. Он говорит, что всякий закон предполагает своего рода право, что властвовать вопреки праву- не дело закона. С его точки зрения, закон может

быть справедливым или несправедливым, и представления о праве дают нам критерии для его оценки. Тем не менее, даже несправедливый закон имеет обязательную силу- иначе в обществе не будет порядка.

Не давая общего определения справедливости, Аристотель выделяет два ее вида- справедливость уравнивающую и распределяющую. Первая основана на равенстве, вторая предполагает неравенство и оправдывает его. Здесь Аристотель солидарен с Платоном. Тот говорил о справедливом неравенстве, Аристотель предпочитает формулу «неравная» (т.е. распределяющая) справедливость (6).

Если несколько человек вкладывают деньги в общее дело, то прибыль следует поделить между ними в соответствии с долей капитала каждого члена товарищества. Это справедливо.

Тот же принцип, по мнению Аристотеля, должен применяться и при организации полиса. Цель полиса- общее благо. Чтобы обеспечить справедливое распределение власти, прав и обязанностей, нужно учесть вклад каждого в общее благо. Но государство- не предпринимательское объединение. Вклад поданных не определяется только их состоянием и тратами на общественные нужды. Следует учитывать участие и в вооруженных силах, и в управлении, и образование, и интеллект, и опыт, и богатство (1).

Политическая организация представляется Аристотелю сферой не уравнивающей, а распределяющей справедливости.

Важным показателем справедливости Аристотель считает отсутствие крайностей между бедностью и богатством, золотую середину. Его этический принцип- ничего чрезмерного.

В полисе он стремиться достигнуть равновесия между бедными и богатыми, простыми людьми и аристократами, философами и людьми заурядных умственных способностей. Его называют идеологом здравого смысла среднего класса. Людей среднего достатка, не бедных, но и не слишком богатых, Аристотель считал лучшими в полисе, его надежной опорой, ибо они способны понять общее благо, не склоняясь к крайностям.

Соображения о справедливости и умеренности, о среднем пути как ее главном принципе лежат в основе учения Аристотеля о формах правления.

Аристотель убежден, что нельзя признавать гражданами всех, кто необходим для государства. Он находит естественным, когда проводится грань между теми, кто учреждает государство и теми, кто в него входит, живет на его территории . Речь идет не только о рабах. Из числа граждан нужно устранить всех, кто из-за отсутствия достатка, досуга, образования не способен самостоятельно приходить к разумным решениям. Это, помимо рабов, чужеземцы, ремесленники, торговцы, матросы. В отличие от Платона Аристотель не наделяет гражданскими правами женщин. Граждане - это те, кто участвует в законосовещательной и судебной деятельности. Между ними

может не быть полного равенства. Совершенным, полноправным гражданином является тот, кто может быть избран на любую должность. Признаком хорошего гражданина является практическое знание организации и жизни полиса, как в качестве подданного, так и в качестве должностного лица (4).

Следуя прочно установившейся традиции, Аристотель делит государства по числу участвующих в управлении на три группы- где властвует один человек, немногие или большинство. Но к этому принципу он прибавляет критерий качественный и этический. В зависимости от того, думают ли правители об общем благе или только о своих интересах, он подразделяет формы правления на правильные и неправильные, или извращенные. И в этом он не совсем оригинален. Подобная классификация встречалась у Платона, а до него у Геродота. Некоторые нюансы Аристотель вносит в определение шести форм государства, получаемых благодаря сочетанию двух названных критериев (7).

Правильная власть одного человека именуется монархией, неправильная -тиранией. Правильная власть немногих- аристократией, неправильная- олигархией. Правильная власть большинства называется политией, неправильная- демократией. В этой последней паре и заключаются главные новшества, вводимые Аристотелем.

Рассмотрим вкратце эти шесть форм.

При определении государства как монархии Аристотель руководствуется не формальным признаком, а реальным сосредоточением в его руках всей власти. Неограниченная власть одного лица, пожизненная стратегия в Спарте- виды монархии. У Аристотеля нет пристрастия к этой форме. В отличие от Платона он предпочитает власть наилучших законов власти наилучшего мужа.

Неправильную монархию- тиранию- Аристотель считает худшей из всех форм правления.

Аристократия- власть ограниченного числа лучших в нравственном или интеллектуальном отношении лиц – предпочтительнее монархии. И монархия, и аристократия требуют от правителей свойств, которые очень редко встречаются. Чтобы монархия была правильной, царь должен быть великим человеком, чтобы аристократия не вырождалась, нужна группа очень хороших людей. При отсутствии выдающихся правителей обе формы перерождаются : монархия- в тиранию, а аристократия- в олигархию.

При олигархии господствуют богатые. Высокий имущественный ценз оттесняет от власти большинство населения. В худших формах олигархии царит беззаконие, магистранты правят по своему усмотрению. К олигархии Аристотель относил Спарту, где возможность занимать должности была ограничена узким кругом людей – тех, кто участвовал в общественных делах, а это требовало значительных денежных взносов.

В олигархии царит полное неравенство. Аристотель считает это несправедливым. Но, по его мнению, несправедлив и противоположный принцип – полного равенства, характерный для демократии (3).

При рассмотрении этих двух форм, как последней и наилучшей, шестой формы – политии, Аристотель не ограничивается характеристикой их конституций и уделяет значительное внимание социальной структуре. Богатые и бедные, рассуждает Аристотель, являются существенными элементами государства, в зависимости от преобладания тех или других устанавливается и соответствующая политическая форма. Признаком олигархии является не столько власть меньшинства, сколько власть богатства. Для демократии характерно преобладание бедных в структуре власти.

Аристотель выделяет несколько типов демократии. В одних случаях все граждане, богатые и бедные, на равных основаниях участвуют в осуществлении верховной власти. В других право занимать выборные должности связано с невысоким имущественным цензом. Граждане не равны. Одни участвуют в народном собрании и голосуют. Другие сверх того могут занимать высокие государственные должности. И, наконец, худший вид демократии, когда народ правит, не опираясь на законы, т.е. возводя в закон каждое свое решение. Беззаконие роднит этот вид демократии с тиранией и олигархией (2.т1).

Аристотель относится к демократии дифференцированно. Умеренную цензовую демократию он одобрял. Порядки же, установившиеся в Греции при Перикле и после, он считал проявлением крайней демократии, не одобряя в данном случае уравнительной справедливости. Его критика крайних форм демократии сводится к тому, что у большинства бедных людей нет ни образования, ни досуга, чтобы заниматься делами управления. Их бедность создает условия для подкупа, групповых дрязг, для появления демагогов, легко устанавливающих контроль над массами, а это ведет к тирании.

Демократия – неустойчивая форма проявления. Но Аристотель явно предпочитает ее олигархии и даже, пожалуй, ставит выше аристократии. Он допускает, что множество, в котором каждый – не талант, все же выше нескольких лучших людей благодаря своему количеству, ибо в каждом, возможно, есть какая-то частичка добродетели и мудрости.

Совершенная форма правления – полития – представляет собой вариант власти большинства. Она сочетает лучшие стороны олигархии и демократии, это та «золотая середина», к которой стремится Аристотель.

Гражданами признаются только лица, обладающие средним достатком. Они участвуют в народном собрании, выбирают магистратов. В решении многих важных вопросов главная роль принадлежит магистратам, а не народному собранию.

Чистая форма политии – редкость, ибо она требует сильного среднего класса, который преобладал бы над обеими крайностями (богатыми и бедными) или над одной из них, так, чтобы противники строя оставались в меньшинстве. Большая часть существующих государств – политии, но не чистые. Им нужно стремиться к равновесию между противоборствующими элементами.

Немало внимания Аристотель уделяет смене форм государства в результате насильственных и мирных переворотов. Причиной переворотов является нарушение справедливости, абсолютизации принципа, лежащего в основе разных форм правления. При демократии – эта абсолютизация равенства. Признав его в отношении гражданства, крайняя демократия исходит из того, что люди равны во всех отношениях. Олигархия, наоборот, абсолютизирует неравенство. Аристотель связывает перевороты и с социальными противоречиями. Когда немного богатых и много бедных, рассуждает он, первые угнетают вторых, или бедные уничтожают богатых. Усиление одного из классов, слабость среднего класса – причина переворотов. Но лучшим способом обеспечения стабильности он считает установление политии, смешанного строя, укрепление среднего класса (3).

Советы Аристотеля не остановили вырождения греческой государственности. Подпав под власть Македонии, Греция уже не смогла восстановить свободу и скоро покорилась Риму. Но вклад Аристотеля в историю политической мысли очень велик. Он создал новую методологию эмпирического и логического исследований, обобщил огромный материал. Его подход отличается реализмом и умеренностью. Он довел до совершенства систему понятий, которой человечество продолжает пользоваться до сих пор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антология мировой философии. Т.1. М., 1968.
2. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. М., 1981.
3. Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976.
4. Богомолов В.С. Античная философия. М., 1988.
5. История политических учений. М., 1971.
6. Залесский Н.Н. Очерки истории античной философии. ЛГУ, 1975.
7. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981.

XÜLASƏ

Aristotel fəlsəfə və siyasi fikir tarixinə ən böyük filosof və siyasətçi kimi daxil olmuşdur. O öz fəlsəfi və siyasi görüşlərinin sistemini yaratmışdır. Aristotelin siyasi görüşləri onun "Politika", "Etika" və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

SUMMARY

Aristotle has been included to the philosophy and the history of political thought as a great philosopher and politician. He has created a system of philosophical and political views. The political views of Aristotle are reflected in his works "Politics", "Ethics" and others.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

СТЕПАНОВА Т.Л.
Минск, Беларусь

УГЛУБЛЕНИЕ НРАВСТВЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ КУЛЬТУРЫ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Açar sözlər: *mədəniyyət, əxlaq, cəmiyyət, din, sosium.*
Ключевые слова: *культура, мораль, общества, религия, социум.*
Key words: *culture, morality, society, religion, society.*

Современная западная цивилизация главной своей ценностью полагает свободу. Не согласиться с этим невозможно, т.к. именно в свободе проявляет себя человеческий дух. В.Соловьев всю мировую историю рассматривал как проявление двух процессов – космогонического и исторического (1, 502). Первый протекал до появления человека, когда природа создавала новые виды, часть из которых уничтожалась, как неудавшийся опыт, другая – трансформировалась, приспосабливаясь к новым условиям. Собственно история начинается с появлением человека, причем не как биологического вида, а как человека разумного. Разум вырывает человека из природы, в определенной степени ставит его над ней, дает возможность проявить свою волю, реализовать себя не только в необходимости, но и в свободе. Если на космогоническом этапе единственным творцом была природа, то на историческом человек в определенной мере становится сотворцом, он создает «вторую природу», т.е. культуру, причем собственно природой является культура материальная, культура же духовная есть стремление воспроизвести окружающую действительность в ее закономерности, т.е. в познании.

В современной философской и культурологической литературе насчитывается до 500 определений культуры. Культурология фиксирует внимание на некоторых ее аспектах, философия пытается определить ее роль в

развитии человечества. Наиболее удачным можно считать определение культуры как системы исторически развивающихся надбиологических программ человеческой жизнедеятельности, обеспечивающих воспроизводство и изменение социальной жизни во всех ее основных проявлениях, информационных кодов, закрепляющих исторически накапливаемый опыт (2, 528). Культура выступает как воплощение на определенном этапе развития общества общечеловеческих интересов, выраженных в праве, религии, морали, философии, искусстве (3, 26). Но, как всякая сложноорганизованная система, духовная культура - это система диссипативная, выступающая в различных степенях равновесия – от устойчивой, имеющей иммунитет от разрушительного влияния враждебных данной культуре факторов, до состояния нестабильного равновесия, при котором любое воздействие на нее оказывает разрушительное действие, грозящее утратой качественной определенности.

Но в любой системе имеется структура, обеспечивающая ее стабильность, саморегуляцию. Это справедливо и для мира духовного, т.е. в культуре, как и в любой другой системе, должен присутствовать элемент, благодаря которому она существует как качественная определенность, и этим элементом является мораль. Подтверждением этого тезиса может служить специфическая особенность морали как формы культуры – если все формы духовной культуры имеют определенное выражение в человеческой деятельности, т.е. люди *занимаются* наукой, искусством, политикой, *осуществляют* религиозные обряды, то заниматься моралью в принципе невозможно. Мораль «растекается» по культуре, является ее стержнем, с ней так или иначе коррелируются все остальные формы. Приводя в соответствие индивидуальную свободную волю человека с требованиями социума, она не дает единичному возобладать над общим. В моральных требованиях проявляет себя природная необходимость, в ней «субъективная воля определяет себя также и как объективная, истинно конкретная воля» (4, 151).

Человечество всегда интуитивно чувствовало это, поэтому одним из проявлений человеческой истории может быть история «принуждения» к морали отдельного индивида. На этапе первобытных отношений это решалось достаточно просто. Первобытная, синкретичная культура выступает в единстве трех форм – религиозной, ценностной (протомораль) и образной (протоискусство). Самое это единство свидетельствует о неразвитости человеческого сознания, неспособного к вербальной передаче накопленного опыта, но уже первые шаги в его развитии приводят к расколу внутри протокультуры. В связи с необходимостью объективного познания мира для его объяснения и преобразования и одновременной его невозможностью, эти задачи (объяснения) берет на себя религия. Но религия объясняет мир не сам по себе, а в его взаимосвязи с человеком. Магия и тотемизм давали субъекту возможность воссоздания единства с окружающей действительно-

стью, потерянной в результате ее осознания, и избавления от страха перед силами природы. Но эти отношения предполагали определенные правила, следование которым осуществлялось вне ситуации свободного выбора.

Рассматривая первобытное общество, приходишь к выводу об очевидности материалистического истолкования истории, но все же некоторые проявления его жизни объяснить с точки зрения материализма просто невозможно (например, запрет на инцест) Но самая главная сложность, которую никак не объяснить с точки зрения материалистического понимания истории, – это возникновение классового общества. Главной причиной этого исторический материализм считает интерес развития производительных сил, которые, придя в противоречие с имеющими место производственными отношениями, взрывают их, переводя общественный организм на более высокий качественный уровень (5). Но это объясняет необходимость замены одного классового общества на другое в виде замены интереса одного класса на интерес другого, более прогрессивного в историческом плане. Но что в конечном счете определяет интерес развития класса в целом и каждого отдельного его представителя в частности? Принято считать, что это – возвышение потребностей человека и в первую голову потребностей материальных. Но, если основываться только на них как на первотолчке прогресса, то тогда все человечество, где - быстрее, а где – медленнее, должно включиться в этот процесс постепенного повышения производительности труда. Но, если посмотреть на историческую карту мира, то становится очевидным неверность такого предположения. Интерес развития производительных сил, в основании которых лежит возвышение человеческих потребностей, интересен отнюдь не всем народам. Почему? Можно предположить ответ, данный в свое время геодетерминизмом - различные географические условия провоцируют различные темпы развития общества. Но, при том, что все ранние человеческие цивилизации возникли в регионах с благодатным климатом, существуют народы, вышедшие из этих мест, но совершенно не захваченные цивилизационным процессом (цыгане). Можно объяснить рост производительности труда стремлением обезопасить себя от разрушительного воздействия внешнего мира. Но до какой степени? При отсутствии разделения труда производство избыточного продукта бессмысленно. Что, при всех прочих равных условиях, заставляет людей вырастать из самих себя? Сознание, отделившее человека от его первобытных предков, отделило его и от мира. Результатом этого отделения явилось состояние страха. Это было подмечено еще в древности (6, 432-433). Но состояние страха человек не может переносить бесконечно долго. И, чтобы избавиться от него, он либо избавляется от причины, его породившей, т.е. от сознания (недаром от страха сходят с ума), либо воссоздает утраченное единство путем познания мира и своего места в нем. Это не скорый, но единственный возможный выход из

положения, и он должен быть чем-то подкреплен.

Человеческий дух (в данном случае понимаемый как сознание) проявляет себя в свободе. В природе свободы нет– за нее «работает» целесообразность. Но свобода не должна противоречить целесообразности. Чтобы избежать возможного с нею противоречия, ее должно познать, что даже в самом первом приближении может быть сделано нескоро. Создается достаточно трагическая ситуация – материя «разрешилась» духом, он возопиет от ужаса противопоставления себя природе неодухотворенной, но выйти из этого состояния не может, т.к., реализовывая себя в свободе, он это противопоставление и вытекающий из него страх усугубляет. Чтобы снять остроту положения, материи приходится уподобиться сумчатым – положить свое дитя на дозревание. Т.е. сапиентальность должна реализовывать себя в способности к абстрактному мышлению, выражающемуся в членораздельной речи, первичному познанию мира, но главное проявление родившегося духа – свобода – быть «заблокирован». Каким образом эта блокировка осуществляется?

Ценностное сознание информацию о внешнем мире пропускает сквозь призму выяснения полезности, что с необходимостью заставляло познающий субъект подчиняться объективным законам природы. Расплата за их нарушение наступала достаточно быстро, что даже при невысоком уровне развития абстрактного мышления давало возможность установить взаимосвязь между причиной и следствием. Именно поэтому выбор, который и предполагает свобода, для человека осуществлялся однозначно. «Хочу» или «должно» для него означало одно и то же – выжить. Одновременно «должно» отдельного индивида превосходно уживалось с долженствованием общественным, т.к. ни одно желание человека на этом этапе развития общества не могло реализоваться вне него. Кроме того, совпадали и желания индивидов, поскольку неразвитый, неразделенный труд предполагал и невыделенные потребности. На этапе развития морали как нравов проблема выбора для человека снимается, что переводит свободу в «неявное» состояние, избавляет людей от гнета страха и позволяет постепенно накапливать истины, с помощью которых им удается с наименьшими потерями вписаться в окружающий мир.

Постепенно наращиваемая производительность общественного труда приводит к появлению прибавочного продукта, и порождает иллюзию независимости человека от природы и уменьшению страха перед ней. Собственно, переход человека из царства необходимости в царство свободы (7, 295) происходит именно на этом этапе – переходе от бесклассового общества к классовому. Ведь именно в силу того, что свобода есть осознанная необходимость, она, стремясь к бесконечности, никогда ее не достигает. А, т.к. 1, 2, 3 … № + 1 степеней свободы, реализуемой человеком, всегда много меньше

бесконечности, то принципиальной разницы между ними нет. Но при этом необходимо иметь в виду, что скачок этот совершается крайне немногочисленным кругом людей, «интеллектуальными пассионариями» (8, 506), или привычнее – гениями. Но, если этот скачок не будет совершен ими, он никогда не будет совершен обществом в целом.

Но что же мы имеем на этом историческом этапе? Разделение общественного труда не только дало человеку почувствовать себя в некоторой степени независимым от природы. Гораздо более важно то, что человек, который доселе был индивидом, отличающимся от других лишь по количественным параметрам, ощутил свою качественную неповторимость. Проснувшаяся индивидуальность позволила человеку ощутить собственные желания. И неожиданно открылось, что его желания не совпадают с желаниями другого, и, что еще печальнее, не совпадают с общественным должным. Иначе говоря, человек наконец-то получил реальную свободу выбора между исключающими друг друга полюсами – «хочу» и «должно», где должное, сообразованное с объективной закономерностью, выступало как тенденция в развитии духа, а «хочу» тянуло человека назад, в материальный мир. Причем, после выделения из него духовного начала, это был мир, основным законом которого был закон увеличивающейся энтропии. Поэтому-то в большинстве своем «хочу», откровенно противопоставленное должному, есть так или иначе завуалированный порок. И, хотя в обществе господствует закон главенства должного и его нарушение карается со всей суровостью, люди стали достаточно независимы от общества, что давало возможность, ощутив сладость греха, избежать горечи немедленной расплаты. Эту истину достаточно быстро освоили все. Результат - снижение производительности общественного труда, уменьшение прибавочного продукта, и, как итог, - бесславное возвращение в царство необходимости.

Сложившаяся гипотетическая ситуация на первый взгляд хорошо вписывается в историко-материалистическую традицию толкования сути социального прогресса – исчез интерес в развитии производительных сил, а вдохнуть этот интерес могли только новые производственные отношения. Но человек может прибегнуть только к тому, что у него есть. Было же у него немного. Даже недостатки – и те еще не проявились. Зависть и жадность отсутствовали, т.к. отсутствовало неравенство (имущества, таланта). Его интерес в своем развитии определялся одним интересом - выживанием. И если этот интерес удовлетворялся, то никакой другой не возникал. Процесс стагнации общественного производства не приводил к обвальному падению производительности труда. Трудовые навыки были не слишком сложные, и, если учесть, что полностью растерять свои знания и умения человек не может (если исключить внешнее влияние), то время возвращения в исходное состояние может быть если и не бесконечным, то весьма продолжительным.

Общество приходило в равновесие, состояние гомеостаза с окружающим миром, что означало жирную точку, поставленную людьми в своей истории. Они еще люди, но их все более затягивает болото необходимости.

Человечеству, чтобы оправдать свое появление на планете, необходимо было прибегнуть к способу барона Мюнхгаузена – вытащить себя за волосы самому. Выражалось это в том, что следовало направить всю деятельность членов общества в одно русло, выражаемое тем самым «должно», которое перестало быть непреложным законом для всех. Это не означает, что должное перестало существовать. Но каждый стал подчиняться ему лишь в той мере, в которой оно не выступало насилием над его индивидуальностью. Поэтому необходимо было заставить людей отказаться от такого привлекательного, во всех отношениях приятного для них «хочу» в пользу сурового «надо». Таким образом, долженствование, которое на первых порах существования общества совпадало с необходимостью, что дало человеку возможность возвысить себя над природой, на следующих этапах его (человеческого) развития, обособившись от интересов каждого отдельно «Я», поставило перед обществом задачу возвысить «себя над собой». Иначе говоря, людям пришла пора распроститься с нравами и стать на стезю моральности.

Уже отмечалось, что как только «я хочу» перестало совпадать с «так надо», безусловное подчинение безличностному «надо» стало восприниматься как насилие над отделившимся «я». Выше было отмечено, что в своем развитии человек может опираться только на то, что реально имеет быть. А имеют быть нормальные природные инстинкты. Что же могло заставить его вырваться из тисков собственной естественной потребности? Только одно – страх. Человечество уже настолько окрепло, что стало в состоянии перенести вызываемый им шок, и поэтому страх из неявного, обморочного состояния перешел в осознаваемое, переживаемое не обществом вообще, а каждым конкретным его членом. Люди выросли настолько, что позволили себе бояться. Чего? Как и прежде – окружающего мира. Но уже появился пусть не очень надежный, но все же спасающий от стихии бастион второй природы, материальной культуры, и это давало ему возможность ощутить некоторую безопасность. Главный же страх, который испытывает индивид, осознавший свое «я», есть страх это «Я» потерять, и это страх, который укореняется в человеческое сознание навсегда. Но это не просто та боязнь смерти, с которой так изящно расправился Эпикур (6, 433). Это боязнь смерти как неизвестного, неведомого, темного, это ужас, который испытывает «Я» перед «Ничто». По сути это тот же страх, который испытывал вчерашний зверь, ставший настоящим «Homo sapies»ом. Поэтому и избавления от него можно достичь тем же путем – перевести в неявное состояние, и достичь этого можно следующим путем.

Как уже было отмечено, первобытный синкретизм довольно быстро

перестает быть таковым. Но если ценностное и образное познание еще долго будут идти рука об руку (достаточно вспомнить греческое «калокагатия» или русское «благолепие»), то религия «выклевывается» из него значительно раньше. При этом, выполняя основные свои функции, она принимает на себя и обязанности паллиатива познания. Мифологическое сознание, порождающее особую картину мира, является единственно возможным способом представить мир как целостное и, главное, единое начало, господствующее над человеком. То, что мир господствует над человеком, люди принимают как данность. Однако созданная картина мира, объясняя мир, делает его не просто более понятным, но более близким, родным. Мифологическое сознание выдает неизвестное за известное, однако на данном этапе развития человечества это – единственный способ обрести опору и веру в себя. В определенной мере мифологическую картину мира можно представить как гипотетическое, ad hoc знание, возникающее при необходимости объяснить нечто, принципиально на данном этапе развития знания необъяснимое. Что из того, что впоследствии вероятностное знание не перерастает в истинное? Свою роль оно уже сыграло, и неплохо. Религия решительно и успешно справляется с теми проблемами, с которыми не в состоянии справиться объективное познание, и они, при всей своей антагонистичности, идут рука об руку, - религия чутко улавливает неразрешимые проблемы, возникшие в познании, наука идет по другому пути, однако из уже обозначенной точки. Т.е. в период варварства мифология существует в рамках религии как достаточно автономная форма культуры.

Но вернемся к вопросу о страхе и необходимости переведения его в «неявное» состояние. Для этого первоначально надо было объяснить «Ничто», поджидающее человека за порогом жизни, доступными сознанию категориями. Религия (и мифология) наработали на этом поприще немалый опыт. Но «снятие» страха требовалось не только и не столько для охраны психики индивида, сколько для охраны интересов развития общества. Фактически человеку предлагалась сделка – избавление от страха достигалось путем подчинения интересов индивида интересам социума, т.е. решение выбора между «хочу» и «должно» в пользу должного. Но такая увязка требовала от религии определенной трансформации – отныне на первый план ей нужно было вывести моральную проблематику, оставив гносеологические вопросы как вспомогательные. Т.е. религия должна была стать моральной. Иначе говоря, мораль осуществила свое первое «завоевание».

Подтверждением сказанному служит появление иудаизма. Именно в нем превосходным образом была соединена земная и потусторонняя жизнь. Мир потусторонний, «ничто», источник постоянного страха человека ставился в зависимость от земного прижизненного бытия, т.е. того, каким образом он выполняет не слишком приятные, не всегда понятные требования,

предъявляемые ему социумом. Этим не только снимался страх, но, что гораздо более важно, - человек обретал надежду, которая в этом мире, как он уже успел убедиться, была абсолютно бессмысленна. Т.е. напрашивается вывод – чтобы обретенная людьми в борьбе с природой свобода не превратилась в произвол, ее энергия должна не распыляться на бесчисленные индивидуальные «хочу», а сливаться в единый вектор общего «надо», благодаря чему общество получает возможность совершить скачок на новую ступень в своем развитии. Но достичь этого можно было, лишь используя человеческий страх перед неизбежностью и неизвестностью смерти и играя на желании людей реализовать хотя бы в потустороннем мире свое заветное «хочу», при этом желания максимально возможно облагораживались, становились более человеческими, уводящими людей от их звериных предков. Только это могло заставить нормального свободного человека принять те новые производственные отношения, которые, выступая насилием над ним, требовались интересам развития производительных сил. То, что новая общественно-экономическая формация, рабовладение, которая в средиземноморских цивилизациях была представлена Шумерами, Ассирией, Урарту, древними Египтом и Грецией и т.д., не сопровождалась появлением моральной религии, а иудаизм был детищем очень небольшого, к тому же четко не определившимся в формационном плане народа, находившемся в состоянии своеобразного «патриархального рабства», не противоречит сказанному. Цивилизации передней Азии чрезвычайно разнообразны, но их роднит одно - одинаковое решение выбора между индивидуальными желаниями и общественными требованиями. С разной степенью очевидности, но все они ориентируются на выбор собственного «хочу». Верхушка общества, имевшая возможность осуществить выбор, сообразующийся с собственными желаниями, прекрасно осознавала, что возможности его осуществления могли иметь место только при полном подчинении остальной части социума их интересам. Но такой контраст между возможностями реализации индивидуальных требований у различных членов общества с неизбежностью приводит к тому, что оно перестает быть единым целым, и удержать его в единстве можно только с помощью страха. Но не того, идущего изнутри страха, который использует моральная религия, и избавление от которого возможно подчинением своих интересов общественным, т.е. подчинением моральным заповедям, но животного, непродуктивного страха, постоянно поддерживаемого внешней жестокой силой, создающей у человека ощущение бессмысленности и бесцельности своего существования. Достаточно было малейшей трещинки в цепи внешнего принуждения к такого рода совместному бытию, чтобы сообщество распалось. То, что эти цивилизации оказались зафиксированными в истории и повлияли на нашу культуру, явилось результатом того, что они оказались рядом с магистральными путями развития человечества.

Древняя Греция решила этот выбор в пользу должного. Однако отвоеванная у природы толика свободы была распределена между членами общества крайне неравномерно – свободные греки акцептировали ее у большинства, т.е. рабов. Несвобода большинства априори отрицала возможность совершенствования социума. Намного опередив свою эпоху в духовном развитии, они попали в исторический тупик, т.к. для дальнейшего развития необходимо было не только удачно выбрать стимул моральности, но и равномерно распределить отвоеванную у природы свободу. Что и наблюдается у древних евреев, которым принадлежит честь открытия первой моральной религии, явившейся матерью всех остальных. Однако иудаизм мог удовлетворить цивилизационные потребности замкнутого небольшого общества. Будучи религией закона (9), он изначально ограничивал свободу выбора, и не способен был дать толчок к развитию открытым, сориентированным на свободу обществам. Такой возможностью обладала религия, еще более насыщенная моральным содержанием – религия благодати (9), любви – христианство.

Выводы, вытекающие из данной статьи, заключаются в том, что для развития общества, что, по сути, есть развитие культуры, необходимо, чтобы все его формы не просто коррелировались с моралью, но выражали моральный смысл. Именно подчинение моралью такой формы культуры, как религия, дало возможность обществу вырваться из царства необходимости в царство свободы. Но это, в свою очередь, означает и то, что утеря такого смысла грозит обществу распадом. Это особенно актуально для обществ, сделавших свободу основным условием своего существования, т.к. вне морали свобода может превратиться в произвол, придти к собственному противоречию и привести социум в состояние неразрешаемого кризиса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соловьев, Вл. Смысл любви // Вл. Соловьев.//Соч. в 2-х т. Т.1. М.:Мысль, 1990. - 822с.
2. Степин В.С. Культура //Новейший философский словарь. – Мн.:Книжный дом, 2003. С.524 .
3. Согомонов Ю. Введение в понятие нравственная культура// Нравственная культура. Сущнось. Содержание. Специфика.- Вильнюс: Университетское, 1985. С.3-25.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия права // Г.В.Ф. Гегель. – М.:Мысль, 1990. 524 с.
5. Маркс К. Капитал // К.Маркс. Капитал. // Соч. В 3-х т. Т.1. М.: Политиздат,1998. - 907 с.
6. Лаэртский, Диоген. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диген Лаэртский. – М.: Мысль, 1979. – 620 с.
7. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф.Энгельс. – М.: Политиздат, 1993. – 483 с.
8. Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. /

Л.Н.Гумилев. - М.: Экопрос,1993. – 544 с.
9. Илларион, митроплит Киевский // Златоструй // под ред Волкова Г.Н., Володина Э.Ф. - М.: Молодая гвардия, 1990. – С.106-121.

XÜLASƏ

Məqalədə məqsəd ibtidaidən sinfi münasibətlərə keçid nümunəsində əxlaqın mədəniyyət sistemində yeri və onun cəmiyyətin inkişafında rolunu göstərməkdir. Müəllif sübut edir ki, səmavi din kimi mədəniyyət formasına əxlaqın tabe etdirilməsi, sosiumun mütərəqqi inkişafını təmin edir. Mədəniyyətdə belə dönüş etməyən cəmiyyət tarixi magistral yoldan kənarlaşmış olur.

SUMMARY

In this article the aim is to show the place of morality in the culture system and its role in the development of society by the example of the transition from the primitive class relations. The author argues that only the subordination of morality of this form of culture, religion, the creation of a monotheistic, moral religion enable the progressive development of society. The Company is not committed such a change in culture, are discarded from the main historical path.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA, İLAHİYYAT

ФИЛОСОФИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ТЕОЛОГИЯ

РЗАЕВ М.Г.
Бакинский славянский университет

К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМЕ ЛИЧНОСТИ В РАЗЛИЧНЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ СИСТЕМАХ И ФИЛОСОФСКИХ УЧЕНИЯХ

Açar sözlər: *buddizm, daosizm, islam, yoqa, mistisizm, nirvana, samadxi, sufizm.*

Ключевые слова: *буддизм, даосизм, ислам, йога, мистицизм, нирвана, самадхи, суфизм.*

Key words: *Buddhism, taosizm, islam, yoga, mysticism, nirvana, Samadhi, sufism.*

Проблема личности привлекает ученых с незапамятных времен. Многочисленные концепции, теории, направления и школы, рассматривающие различные аспекты личности, ее структуры, внутреннюю суть, душевный склад, внешнее окружение, факторы, влияющие на развитие, формирование и становление личности, ее сознание и подсознание, мотивы, цели, желания,

эмоции и чувства – таков неполный перечень вопросов, которые являются предметом пристального внимания не только философии, но и смежных с ней наук.

Следует отметить, что с момента становления философии как науки не только не перестает падать интерес к проблеме личности, но и возникают новые тенденции в развитии философской мысли как Запада, так и Востока.

Начиная с древности, взгляды отдельных философов, также как и религиозные учения, претерпевали изменения, некоторые идеи продолжают развиваться и сегодня, получая новое звучание, другие, не найдя сторонников, остаются в тени, ожидая своего часа. Современный научный мир высказывает весьма оригинальные мысли, концептуальные подходы к теории личности, которые требуют тщательного анализа, рассмотрения в контексте той проблемы, которую исследует ученый.

Исследования последних лет посвящены весьма интересным вопросам, которые связаны с сопоставление философии Запада и Востока, созданию оригинальных современных концептуальных подходов в решении проблемы человек – общество. Следует отметить, что содержащийся в литературе подход к проблеме человека в Западной философии, отличается своим своеобразием исследуемых вопросов – эстетических, этических, правовых, методологических, общих принципов познания и бытия и т.д., чего не скажешь об исследованиях, посвященных рассмотрению личности в философии Востока, которая исследует более узкие, частные проблемы, связанные с человеком: его образ жизни, возможность оздоровления организма через введение системы психологического воздействия на подсознание индивида, принципы самопознания и самосовершенствования, преобразование его внутреннего мира.

Философия Востока очень часто развивается одновременно с развитием религии, что иногда создает трудности в отделении философии от религиозного течения, чего не скажешь о западной философии, которая отличается строгостью методологических принципов, научных категорий и развивается отдельно от религии.

Наряду с имеющимися в науке фундаментальными трудами по философии, отрадно, что азербайджанскими философами внесен существенный вклад в исследование данной проблематики, что нашло свое отражение в их трудах: Əliyev R. "Nəsimi və klassik dini uslubun təşəkkülü" (6), Bünyatzadə K. "İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik" (7), "Şərq və Qərb ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk" (8), Y.Rüstəmov "Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi" (9), "Əbu Həfs Ömər Sührəverdinin təsəvvüf fəlsəfəsi" (10), S.Xəlilov "Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika)" (11).

В этих и других работах дается не только анализ известных науке восточных и западных концепций личности, но и дана попытка сопоставить,

выявить различие и сходство, остановиться на малоизученных аспектах философии Востока: Платон и Фараби; Аристотель, Ибн Сина и современные учения о самопознании; учение Сухраверди; сопоставление Ибн Сина с Сухраверди, Галилеем и Декартом; Кант и Сухраверди; Гегель и Абу Хафс, Гете и Ахундов и т. д.

Нам бы хотелось остановить свой взор на различных подходах к концепции личности, проанализировав различные взгляды в религиозных учениях. Заметим, что в различных культурах, по-разному рассматриваются источники активности личности, ее структура, методы и способы поступенчатого восхождения на более новую ступень познания, очищение и возрождение.

Если мы остановимся на восточном подходе, то очевиден факт покорности, преданности, полного подчинения человека Аллаху и другим, подобных ему божествам и силам, неукоснительное выполнение им обязанностей, которые составляют основу жизненного пути восточного человека и включает следующее пункты: исповедь, молитва, пост, подаяние (милостыня), совершение паломничества (хадж).

В священных книгах описаны нормы поведения, принципы, по которым определяются понятие совесть, честь, бесчестие, правила по которым должен жить человек, определена мера свободы и зависимости, любви и ненависти, добро и зло, затронуты вопросы смерти и бессмертия, счастья и несчастья и др. Несмотря на то, что под религиозную основу были подведены нравственно-этические нормы, проблема человека в исламской религии нашло свое весьма значимое, весомое место в общей системе философских учений о личности.

Нельзя не отметить роль суфизма, как наивысшего достижения исламской культуры, роль которого и по сей день подчеркивается исследователями в этой области. Весьма интересным является исследование Шиммель Аннемари (1), которая является одним из ведущих в мире специалистов по суфизму. Прослеживая историю средневекового суфизма, автор знакомит нас не только с известными исламскими мистиками и течениями, но и весьма профессионально рассматривает основные вопросы, связанные с философией суфизма и суфийской психологией. Читая произведения поэтов и мыслителей Востока, таких как аль-Газали, Авиценны, Фирдоуси, Омар Хайяма, поражаешься тому факту, как лаконично передаются концептуальные основы суфийского учения, отражающие в четверостишиях мудрость жизни. По этому поводу Омар Хайям писал:

Чтоб мудро жизнь прожить, знать надобно немало,
Два важных правила запомни для начала:
Ты лучше голодай, чем, что попало есть,
И лучше будь один, чем вместе с кем попало.

*

Общаясь с дураком, не оберёшься срама,
Поэтому совет ты выслушай Хайяма:
Яд, мудрецом тебе предложенный, прими,
Из рук же дурака не принимай бальзама (4, 28).

Анализируя взгляды суфиев на природу человека, их философию жизни, удивляешься тому, насколько их позиция схожа с психоаналитической теорией, которая видит здорового человека в необходимости жить сегодняшним днем, не тревожась о завтрашнем, не зацикливаясь на прошлом. Жить сегодня, сейчас, наслаждаться каждым мгновеньем, которое тебе отведено судьбой, побороть в себе «нафс», который создает серьезные препятствия на пути духовного роста человека. Особенно явное сходство прослеживается между командующим «нафс» и «ид» в психоанализе, которому свойственны пороки, такие как: зло, жадность, алчность, эгоизм, самовлюбленность и т.д.

Возможность человека разоблачить свой «нафс», осознать низость своих поступков, желание возвыситься и перейти на другой уровень морального совершенства, роднит его с «супер-эго» в психоаналитической концепции. Наказание, которому человек подвергает себя, находясь на уровне разоблачающего «нафс» очень часто приводит к развитию у него тщеславия, как результат защитной, компенсаторной функции, срабатывающей у индивида.

Сила воли, медитации, молитвы, тяжелый труд и усилие, позволяют человеку отойти от разоблачающего «нафс», ставящего человека перед выбором, осознать необходимость очиститься, стать лучше, подняться до уровня внушенного «нафса» или остаться на низшей ступени развития.

Самопознание и самосовершенствование, достижение душевного равновесия и внутренней гармонии, нахождения эмоционального равновесия в собственной жизни и жизни окружающих его людей, уход от «эго» и от «я», единение с Богом - таковы критерии суфия, в отличие от буддийской модели человека.

В философии буддизма идея личного спасения, учение об основных истинах, является основополагающими для осознания истинного предназначения человека. Тема страдания, выявление ее причин, устранение жажды жизни, как основной причины страдания человека, опора на восьмеричный путь – таков жизненный сценарий буддиста, который должен научиться правильно говорить, поступать, думать, жить, решать, направлять мысли, прилагать усилия на достижение нирваны – полного покоя и умиротворения.

Данные идеи перекликаются с концепцией развития человека, разработанной Э.Фроммом в его работе ««Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и

психоанализ» (3) и учением Ошо (5). Так в обеих концепциях прослеживается идея превращения бессознательного в осознание самого себя. У Э.Фромма достижение состояния психологического благополучия свойственно личности, которая «полностью настроена на реальность вне и внутри себя, которое человек полностью осознает и полностью понимает» (3, 51). И хотя различий между дзэн – буддизмом (указывает на путь исцеления души) и психоанализом (лечит душу) больше, чем сходства, объединяющим началом между ними является разработка теоретических основ философии личности, способствующих ее изменению в практике реальной жизни (следует также отметить, насколько важна роль дзэнской медитации, особенно совмещенной с западной терапией и ее связь с гештальт направлением, которое утверждает важность процесса осознания для изменения жизни человека).

Что касается учения Ошо, он стремиться достичь просветления, что связано с очень сложным механизмом самосознания, ежедневной работой над собой, изменение своего характера, разумного использования энергии, которая нам дана природой. Вершиной любви у Ошо является сострадание, чему посвящена книга великого мастера, в которой он говорит о смысле жизни, о любви к себе и близким. «Сострадание, — говорит Ошо, — прежде всего, означает, что вы принимаете недостатки и слабости других людей и не ожидаете, что они будут вести себя как боги. Вы признаете достоинство каждого человека, вы помогаете людям осознать то, что просветление заложено в природу каждого человека» (5, 3). Как и в психоанализе, в дзэн–буддизме прослеживается необходимость развития активности самого человека, стремящегося к любви и состраданию, избавление от страха, воспитание в себе чувства ответственности за свою жизнь. Изменения, которые происходят с человеком в психоанализе, связанные с переходом бессознательного уровня в сознательный, равноценно достижению сатори в дзенбуддизме.

Достижению единства человека с природой, проявление его самости, через которую становится возможным просветление и приближение к богу – суть йоги, которая предусматривает прохождение восьми ступеней, благодаря которым происходит совершенствование человека, его морального и физического облика, духовного потенциала. В этом йогину помогают правила (быть добрым, не совершать зло, говорить правду, не воровать, аскетическое воздержание и т.д.), которые содержат общеизвестные истины, соблюдение которых позволяет человеку соединиться с духом Пуруши. Постижение своей самости, восхождение на восьмую ступень – самадхи, позволяют йогу управлять своими чувствами и желаниями, быть выше страха смерти, так как самость бессмертна.

Гуманное отношение к человеку, умение отличать добро от зла, формирование у себя чувства долга – таковы нравственные устои конфуцианца,

кодекс совершенного человека, что достигается через соблюдение им этических правил, выработку таких качеств как: человеколюбие, уважение традиций. Обычаев, соблюдение этикета, почитание старших, иметь представление о долге, обязанностях и ответственности, развивать свой интеллект, мышление. «Не поступай с другими так, как ты не хотел бы, чтобы с тобой поступили другие» (2, 24).

В отличие от вышеуказанных учений, в даосизме основу составляет идея бездействия, которая заключается в обращении ко вселенной, космическим законам, развитие качеств человека, приводящих к свободе и счастью человека, постижение дао, являющейся первоосновой бытия. Быть свободным от ритуалов, церемоний, отказ от противоречащих природе человека поступков, простота и естественность, обращение к его инстинктам и эмоциям – главные постулаты жизненного пути даоса. Все эти идеи, упомянутые в различных религиозных учениях перекликаются и с христианским учением, в котором любовь к ближнему и к Богу, являются главой целью бытия человека, его стремления делать добро, не лгать, не красть, молится, соблюдать пост, уважительное отношение к себе и окружающим, прохождение семи таинств – все это характеризует путь христианина к самосовершенствованию.

Следует отметить, что анализируя основные идеи религиозных учений, невольно сталкиваешься с парадоксом – во всех учениях проскальзывает идея самопознания, саморазвития, постижения своего внутреннего я, движение к высшей ценности человеческого бытия.

Таким образом, все представленные выше религии во главу угла ставят человека. Индийская философия формируют образ одинокого человека, вся жизнь которого сосредоточена на внутренних психологических проблемах преодоления самого себя. Человек изолирован от общества, семьи и друзей. Его главная проблема - он сам, бегство от страданий и достижение внутренней свободы, в чем проявляется его творческая активность. Философия суфизма предполагает не просто познание Абсолюта, «растворение» в Нем, но и становление Им, что происходит после подлинного приобщения к Богу, через постижение хагигата. В китайской философии человек рассматривается в основном, фаталистически. Свобода человека китайской философии остается неизвестной: он подчинен в своих деяниях либо Небу, либо условиям жизни, либо дао.

Каждая из проанализированных нами религий отражает взгляды целых народов, принципы их жизни, кодекс нравственного возрождения, пути их духовного исцеления, достижения благополучия как внутреннего, так и внешнего. Интерес к личности, как в западных, так и восточных учениях будет возрастать с каждым днем, так как жизнь человека находится в динамике и недооценивать возможности, которые открывает перед нами каждое из

религиозных учения, было бы неправильно. Иное дело, что для каждого из нас является эталоном идеального мировосприятия, к чему мы стремимся и, что для нас является мерой просветления, каков наш путь очищения, озарения и постижения великой тайны нашего подсознания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аннемари Шиммель. Мир исламского мистицизма. Перевод с анг. Н.И.Пригариной, А.С.Раппопорт. М.: «Энигма», 2000, 414 с.
2. Конфуций. Беседы и суждения. М.: «Мир книги»., 2009, 352 с.
3. Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ / Эрих Фромм; пер. с англ., под общ. ред. П. С. Гуревича. М.: АСТ, 2009, 252 с.
4. Мудрость жизни Востока: от Конфуция и Омар Хайяма до наших дней. Составитель и автор Озод Мирза. Ташкент, 2010. 136 с.
5. Сострадание: Наивысший расцвет любви - Ошо (Бхагаван Шри Раджниш) Ошо. М.: АСТ, 2009, 190 с.
6. Əliyev R. Nəsimi və klassik dini uslubun təşəkkülü. Bakı, “Nafta-Press” nəşriyyatı, 2006, 362 s.
7. Bünyatzadə K. İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik. Bakı, “Çaşioğlu”, 2010, 152 s.
8. Bünyatzadə K. Şərq və Qərb ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk. Bakı, “Nurlan”, 2006, 242 s.
9. Rüstəmov Y. Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. Bakı,”Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2002, 235 s.
10. Rüstəmov Y. Əbu Həfs Ömər Sührəverdinin təsəvvüf fəlsəfəsi. Bakı, 2005, 140 s.
11. Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika). Bakı,”Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı,2006, 418 s.

XÜLASƏ

Məqalə müxtəlif dini sistem və fəlsəfi təlimlərdə şəxsiyyətin formalaşması məsələsinə həsr edilmişdir. Hind və Çin fəlsəfi sistemlərində buddizm, sufizm, konfutsiançılıq təlimlərində insanın mənəvi yüksəlişi, öz yolunun müəyyən edilməsi, həyatın mənasının dərk olunması məsələlərinə toxunulmuş, oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

SUMMARY

This article analyzes the concept of identity in various psychospiritual exercises such as: in Indian and Chinese philosophy, in the philosophy of Sufism, Buddhism and Confucianism. Common grounds and differences in understanding the meaning of life, their passage way of life, moral revival are given in the article. Self-perfection, self-consciousness and self awareness of their place in lifeare the basic questions that every man has to answer.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

УСОСКИЙ В.Н.
Минск, Беларусь

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И ЭКОНОМИКА

Açar sözlər: *Mənəvi dəyərlər, iqtisadiyyat, əxlaq, din.*
Ключевые слова: *Духовные ценности, экономика, этика, религия.*
Key words: *Spiritual values, economics, ethics, religion.*

1. Духовные ценности в структуре целей различных типов экономических систем.

Сущность каждой исторически определенной цивилизации выражается в мировоззрении, с помощью которого люди формируют свои цели, направленные на достижение ими индивидуального и общественного блага. Несущей конструкцией цивилизации являются внутренние механизмы, производящие расщепление социальной энергии людей, и направляющие ее на конструктивное достижение поставленных целей. Определяющим фундаментом цивилизации, который центрируют ее и не позволяет распасться являются включенные в земную жизнь людей трансцендентные цели и ценности, что придает онтологический смысл мировоззрению, т.е. бытийную определенность, исходящую от Бога-Творца. Йейтс писал: «Когда умирает вера, все распадается, и центр не удержать» (1, 363). Центральным стержнем цивилизации и осью ее культуры является природа человека, основной особенностью которой является ее сложность, определяемая *единораздельной двойственностью*. Природа человека включает в себя с одной стороны, внешне явленную «естественную» или натуральную составляющую природы человека, погруженного в Мір как совокупность человеческих страстей. С другой стороны – это невидимая духовно-нравственная трансцендентная природа человека, источником которой является Бог-Творец. Чисто внешним образом «естественная» природа человека проявляется в его стремлении ре-

ализовать свои способности и достичь успехов в мирской жизни. Человек приобретает соответствующий своим способностям и достижениям статус в обществе, что приносит ему индивидуальное удовлетворение от своей деятельности и общественное признание. Помимо мирских страстей, имманентных земному естеству природы человека, христианское мировоззрение ставит на первое место трансцендентное измерение, которое придает человеку духовно-нравственные ориентиры и опору в жизни. Они формируют фундаментальные ценности цивилизации, которые направляют активность человека к достижению не только конструктивных чисто земных целей, но также трансцендентных целей, выходящих за пределы целей обычного человеческого естества, соединяющих человека с Вечностью. Деятельность человека в обществе зачастую носит несбалансированный характер, например, избыточное потребление разнообразных хозяйственных благ в ущерб собственной природе человека, разрушение экологической среды. Утрата человеком духовно-нравственных ориентиров ведет его к деструкции, причиной которой является действие мирских страстей отражающих плотское естество человека. Трансцендентные цели, питают человека живительным источником своей духовно-нравственной природы, определяющей формирование фундаментальных долгосрочных целей и ценностей людей, попускаемых Божьим Промыслом. Люди достигают конструктивных земных целей в обществе только при самоограничении своих хаотических страстей, создающих естество Міра.

Экономические системы рабовладельческого и феодального общества были включены в их соответствующие социальные структуры как вспомогательные элементы, подчиненные неземным (небесным) целям развития данных обществ. При этом мировоззрение античных язычников и христиан средневекового общества сформировали такую духовную форму рабовладельческой и феодальной экономики, которые не претендовали на выполнение ими самостоятельных самодовлеющих функций. Только в техногенном обществе (капиталистическая и социалистическая экономика) экономика превратилась в самодовлеющую автономную структуру, которая стала доминировать и определять развитие социума. Воспитание достойного гражданина античного полиса-государства и Римской империи было целью функционирования античной рабовладельческой экономики. Жизненная цель христианина феодального Средневековья заключалась в обеспечении достаточных материальных условий для достижения спасения его вечной бессмертной души от духовной погибели. На реализацию этой трансцендентной цели было направлено функционирование феодальной экономики в меру ее возможностей.

В языческой религии между безличным божеством (Единое), иерархией олимпийских богов и людьми как вещественной эманацией античного

Космоса существовала тесная имманентная связь, объединявшая их в единую субстанцию. Христианская религия задавала трансцендентные цели верующему человеку, живущему в средневековом обществе. Язычество и христианство, несмотря на свои глубокие внутренние отличия в природе духовных (неземных) ценностей, выполняли сходную роль в обществе, задавая неземной приоритет целей человека в его земной жизни, создавая соответствующие экономические системы, которые регулировали количественный размер, формы и способы потребления хозяйственных благ. Религия определяла духовный смысл жизни античного и средневекового человека, задавая генетический код природы человека. Поэтому стремление человека к достижению неземных целей формировали экономику античности и Средневековья, определяя статус, роль и значимость хозяйственных благ в жизни людей. Религия и формируемая ею культура создают в природе человека ценностной ориентационно-регулятивный комплекс, который побуждает людей внутренне ограничивать свои избыточные, зачастую неразумные потребности, одновременно проводя селекцию производств, удовлетворяющих эти потребности. Духовные ценности позволяет гасить развитие деструктивных структур в обществе. В противоположность духовно-нравственной закономерности, внутренне присущей экономике античности и Средневековья в современной техногенной экономике удовлетворение потребностей секуляризированных людей является главной целью их деятельности и носит доминантный характер. По этой причине капиталистическая и социалистическая экономические системы имеют автономный и самодовлеющий характер, навязывая свое доминирование социальным системам. Экономика формирует социум под себя, подчиняя его с помощью установленных людьми утилитарных целей. В классическом виде эти закономерности выражает теория экономического детерминизма, которая утверждает, что материальным базисом общества является система экономических отношений, а разнообразные политические, социальные и духовные отношения представляют собой производную от экономики надстройку. В итоге теория экономического детерминизма утверждает, что экономика первична, а политическая, социальная и духовная сферы вторичны.

Духовные ценности являются неземными по своей природе. В Новое время (XVII-XVIII вв.) человек предпринял мощную попытку опустить на земной уровень духовные ценности, изменяя их трансцендентное содержание, статус и роль в структуре мировоззрения новоевропейского человека. Философия Нового времени предприняла значительные усилия по осуществлению гносеологического переформатирования духовных ценностей, лишив их трансцендентной сущности, сделав имманентными. Это привело к изменению природы человека, так как из под его ног была выбита основа Бытия. Материалисты попытались перетолковать духовное начало в земную

имманентную сущность, которой даже попытались придать материальную природу. В их представлении дух стал производным от первичного материального начала, превратившись в его своеобразную тень. В современном обществе содержанию духовных ценностей придано чисто светское содержание. Они стали рассматриваться как земные по своей природе, а не небесные (трансцендентные). Духовный человек стал пониматься как интеллектуально развитый человек. Дух отождествили с умом, интеллектом, лишив трансцендентной сущности. Такие составные части личности как душа, сердце, совесть были оторваны от интеллекта и по большому счету забыты. Духовный мир христианина, борющегося со своими злокозненными страстями, светская философия назвала суеверием.

По причине глубокого обмирщения общества в капиталистической и социалистической экономике была утрачена трансцендентность целей людей ввиду далеко зашедшего процесса духовного повреждения секуляризованной природы человека. По этой причине трансцендентные императивы не оказывают сдерживающего влияния на саморазрушительные тенденции развития техногенной экономической системы. Исходя из своих исходных посылок, экономическая теория сформулировала предмет техногенной экономики, наделив потребности секуляризированных людей этически нейтральным статусом, оторвав их от собственно экономических отношений. Более того, этика и экономика были противопоставлены друг другу как антиподы, даже возник термин «чистая экономика» как плод «чистого разума». Этически нейтральные потребности секуляризированных людей стали основой для формирования массового человека, утрачивающего христианские черты персонифицированной личности. Дух перестал быть регулятивным началом, воспитывающим свободного человека, способного бороться со своими хаотическими страстями. Во многом по этой причине самоограничение потребностей самими людьми невозможно. Это возможно под давлением кризиса общества. В этом трагедия массового человека, превратившегося в утилитарного индивида, который принимает рациональные решения, калькулируя свои экономические выгоды в интересах достижения максимума полезности.

2. *Экономика и духовно-нравственные основы католичества и протестантизма.*

Католическое богословие было построено на античной традиции латинского юридического мышления. Это объективно привело к рационалистической подмене христианской любви, на чем построено православное вероучение, справедливостью Бога-Судьи, вершащего свой праведный суд над грешниками. Католицизм подменил духовные отношения Бог – человек, совершаемые в трансцендентной Вечности юридическими отношениями земного мира, пронизанного временем. Католические богословы учили, что

Христос своей жертвой искупил первородный грех человека, поэтому католик должен в своей жизни искупать личные грехи добрыми делами, приобретая должные заслуги перед Богом. Сверхдолжные добрые дела, которые совершают католики, придают им святость, превращая их в святых угодников. Добрые дела грешников направлены на умилостивление справедливого Бога-Судьи, который в зависимости от их значимости зачитывает их людям как должные и сверхдолжные заслуги. Согласно каноническому учению католической церкви Иисус Христос, Богоматерь и святые совершили так много добрых дел, что они способны спасти всех верующих христиан, так как образовался излишек благодати, который стал «сокровищем церкви» и находится в ее распоряжении. Церковь может использовать этот излишек благодати для отпущения грехов. Грешники должны совершать добрые дела, например, жертвовать на благотворительные цели нуждающимся людям, а также материально поддерживать церковь. Отсюда возникла практика продажи римской церковью индульгенций («послабление», «милость», «снисхождение») как способа выкупа грехов.

Интенция схоластического направления в католицизме реализовалась в тенденции на предельную рационализацию. Разум католика становится своеобразным калькулятором, который рассчитывает выгоды добрых дел для своего будущего спасения. Происходит постоянное рассудочное взвешивание пользы от добрых дел в своей мирской жизни для достижения целей вечной жизни. Вера формализуется и обмирщается, приобретая полезность для верующего. В этих условиях лукавый себялюбивый ум всегда готов к сделке с церковью, способен идти на компромисс со своими желаниями ради спасения в Вечности, горение совести и сердца в любви к Богу уходит на задний план. При этом верующий католик действует под внешним волевым принуждением церкви.

Протестантизм выступили против догматов католической церкви о должных и свердолжных заслугах, отрицая учение добрых дел, создав теорию спасения души человека исключительно искренней верою. Однако протестантизм исходил из единого с католиками юридического подхода, который рассматривает жертвенный подвиг Христа, пострадавшего за грехи людей как искупительную жертву для умилостивления Бога-Отца и достижения Правды Божьей. Протестантизм учит, что верующие через крестную жертву Христа получают божественную благодать за свою веру и, ведя праведную мирскую жизнь, спасаются во Христе. Протестантизм утверждал, что Христос своей крестной жертвой уплатил сполна за все человеческие грехи, так как совершенная праведность Христа закрыла от Бога-Отца личные грехи человека. Если человек верит во Христа, уже по этой причине он искуплен и спасен в вечном Царстве Божием. В учении протестантизма зву-

чит чисто рыночная риторика: «Сын Божий сполна уплатил за все наши грехи на этом свете».

Протестанты привили на Западе идею автоматизма спасения души человека без духовного труда и борьбы со своими греховными страстями. Это позволило создать на земле компенсационный эквивалент протестантских ценностей «мирского аскетизма». Поэтому протестанты перенесли весь запал своей религиозной энергии в мирскую жизнь, воплощая ее в трудовом подвижничестве (хозяйственной, интеллектуальной и других сферах). Протестантизм выдвинул идею равенства всех видов труда. Были уравнены по своему характеру высшие виды деятельности элиты (философия, богословие, право) с низшими видами трудовой деятельности простых людей (физический труд). Лютер видел в труде средство личного спасения, при этом степень «почетности» труда была не важна, так как главным является внутренний мотив и обусловленная им степень упорства и прилежания. Деятельность человека на бренной земле была освящена и сакрализована протестантизмом. Содержание собственно религиозной жизни, как ее понимали католики, озабоченные спасением своей вечной души, протестантами было радикально пересмотрено в пользу мирской деятельности. Религиозная жизнь протестантов была упрощена и сводилась к формальному благочестию, жесткой дисциплине в общине, аскетической этике в хозяйственной жизни. Протестанты стремились построить Царство Божие на земле, понимая под ним рациональную конструкцию мирской социальной и экономической жизни. Они переплавили свою специфическую веру в спасение души в активную и деятельную мирскую жизнь. Теоретики протестантизма ясно осознавали, что для рационально действующего человека Реформации недостижим духовный путь католического подвига, воплощенного в трансцендентном идеале (Царство Божие). Поэтому рассудочное протестантское богословие трансформировало небесный идеал в реализуемую на практике результативную мирскую жизнь. Протестанты считали, что знамения Божьего промысла в получении ими благодати они распознают в жизненной практике post factum уже в этой земной жизни, что воплощается в результатах их трудовой деятельности.

Протестантизм ввел в теорию познания такие новшества, которые позволили ему гносеологически деонтологизировать реальность. Протестантизм решительно порывает с католической традицией аскетического подвига как борьбы со злом (монашество), со всем католическим образом жизни для достижения святости и обожения души, считая, что в этом нет совершенно никакой необходимости. С рациональной точки зрения протестанта это не более, чем пустая трата времени. Протестантизм представляет собой чисто рассудочную религию, созданную профессорами богословия, порвавшими с католицизмом, и решившими стать пророками для создания соб-

ственного варианта обмирщенной религии Западной Европы. Однако сущность обеих западных ветвей христианства (католицизма и протестантизма) осталась единой – торг грешника с Богом. Содержание торга человека с Богом по поводу спасения его души – это главная основа расхождений православия с католицизмом и протестантизмом. Патриарх Московский и всея Руси Сергий Страгородский в своей книге «Православной учение о Спасении» писал: «Западные христиане заботятся не о Спасении, а об избавлении от наказания».

Протестантизм, отвергнув католическое учение добрых дел человека для спасения души, создал удобного Бога для грешника, который уже спас человека по причине его веры во Христа. Германский богослов П. Тиллих иронизировал «об уютном и добром Боге, который ничего не требует, но всегда готов вас спасти». П. Флоренский замечает: «Большинство всегда ищет пассивной спасенности, не требующей от человека никаких усилий, приобретения даров духовной жизни без самой жизни. Всегда и везде большинство рассчитывает купить Святого Духа».

Добрые дела необходимые для небесного спасения у католиков, протестанты прочно заземлили на экономическую деятельность, занявшись ею со всей страстностью своего религиозного пыла. На базе специфических представлений протестантизма о Боге и человеке были сформированы положения протестантской этики, воплощенные в системе формального секуляризованного методизма, что последовательно вело трансцендентную природу человека к выхолащиванию и обмирщению. Протестантизм учил, что спасение души евангельского христианина – это индивидуальный путь самосовершенствования человека в мирской жизни. Ввиду недостижимости для протестантизма духовного идеала спасения души от греха в Вечности Царства Божия, экспансия религиозной страсти была перенесена в сферу рассудочного индивидуального «я». Процесс изменения протестантизмом понимания субъекта деятельности, т.е. природы человека объективно привел к формальной сакрализации мирской деятельности человека. Земная религия протестантизма превратилась в методические наставления по организации ведения рациональной жизни, упорядочению хозяйственной практики.

Протестантизм изначально возник как множество религиозных направлений, не согласных друг с другом по догматическим вопросам вероучения. Поэтому в дальнейшем протестантизм рассыпался как горох, высыпанный из мешка. Появилось множество сект, прямо отрицающих божественность Христа, что привело к созданию версии либерального протестантизма. В XIX-XX вв. протестантская религия стала трансформироваться в обмирщенную идеологию и философию утилитаризма, объясняющую как секуляризированному человеку разумно организовать свою деятельность по рациональному устроению своей жизни и хозяйственной практики. Секуля-

ризация протестантской религии приводит ее к неуклонной эволюции в светскую философию, которая начисто лишена трансцендентного смысла.

Протестантизм способствовал возникновению в XVII в. деизма, который в отличие от трансцендентной религии преследуют исключительно мирские цели и интересы, надежно изолируя Бога от провиденциально вмешательства в жизнь людей. Духовная жизнь в деизме исчезает, так как исключена цель спасения души христианина от греха. Если в деизме и остается некая тень трансцендентного начала, то оно надежно «приклеено» к доминирующему в человеке земному рациональному началу. Деизм переплавил трансцендентные духовные ценности в имманентную мирскую жизнь. Протестантская религия, потеряв фундаментальные качества христианства, утратила значение для духовной жизни человека, превратившись в сопутствующий элемент философии светского общества.

3. Мировоззренческий переворот в экономике и этике Нового времени.

Протестантизм выдвинул идею о том, что автономный человек должен поставить страсти под контроль разума, рационализируя и используя их для своего мирского благоденствия. Христианство сводит содержание страстей к страданиям человека, который наносит вред самому себе, а не кому-то другому. Философы Нового времени XVII-XVIII вв. радикально переформулировали христианское понятие страстей, которые они определили как иррациональные аффекты и неразумие, что противостоит интеллекту. Страсти попытались задвинуть на задний план сознания, признав их случайным феноменом в свете «чистого разума». Просвещенцы представили природу человека доброй, а стихийную природу страстей и аффектов человека, которые затемняют свет «чистого разума», они стремились убрать из души человека, трансформировав природу человека. Концепция доброго человека ведет к тому, что в своей жизни он не может управлять своими страстями, а отдается их стихии. Философия Просвещения не способна создать фундамент нравственности, так как нравственную природу зла она принудительно выносила из природы человека во внешнюю среду, которая была представлена как злокозненный источник зла. Жак Маритен писал: «Известно, что человек в концепции Руссо не только не затронут первородным грехом и раны природы не имеют к нему никакого отношения, он обладает по сути чистой добротой, которая дает ему возможность соучастия в божественной жизни и проявляется в нем в своей первозданной невинности. Таким образом, благодать растворяется в природе. Подлинный смысл теории Руссо состоит в том, что человек по природе *свят*, что он более чем добродетелен! Человек свят, если он созидает себя в божественном единстве с Природой, что сделает благими и верными все его первичные побуждения» (2, с.67). Концепция Руссо имеет имманентные языческие мотивы обожествления человека при

отсутствии норм религиозного культа, регулирующего поведение античного человека, который жестко включен в общественное целое.

Мыслители Нового времени построили модель замкнутой гомогенной системы, где Бог-Творец был представлен как Механик, создавший рационально действующий механизм – Вселенную. Вселенная и социум (общество и экономика) представлялись философией Просвещения XVIII в. как универсум вещей, пронизанный жесткими причинно-следственными связями. Например, для Вольтера Бог – это не более чем абстрактная идея, а деизм ему был необходим как концепция устроения целесообразно организованного мира. Материя представлялась как бездушный механизм, не способный к самостоятельному формированию целей и спонтанному самодвижению в пространстве и времени. По этой причине Бог был необходим как источник творения мира, приводящий в действие пассивную материю. Философия деизма любое явление интерпретировала как порожденное рациональными законами замкнутой механической системы, будет ли это Вселенная или социум (общество и экономика), сотворенные Богом. Деизм как ментальная конструкция по своему содержанию не имеет никакого отношения к христианству. Провиденциальная религия откровения трансцендентного Бога превратилась в обмирщенную естественную религию, утратившую исходные интуиции христианства. Лейбниц писал: «Кажется, что даже естественная религия чрезвычайно теряет свою силу. Многие считают души телесными, другие считают телесным самого Бога» (3, 430).

Согласно учению деизма Бог-Творец создает мир как гомогенное самодовлеющее целое, наделив его рациональными законами, оставляя людей на попечение своей свободы. Поэтому рациональные законы однородной системы действуют самостоятельно вне Провидения Божьего. Лейбниц писал Кларку, критикуя учение Ньютона, у которого Бог превратился в некое не совершенное существо: «Г-н Ньютон и его сторонники, кроме того, еще придерживаются довольно странного мнения о действии Бога. По их мнению, Бог от времени до времени должен заводить свои часы, иначе они перестали бы действовать. У него не было достаточно предусмотрительности, чтобы придать им беспрерывное движение. Эта машина Бога, по их мнению, так несовершенна, что от времени до времени посредством чрезвычайного вмешательства он должен чистить ее и даже исправлять, как часовщик свою работу; и он будет тем более скверным мастером, чем чаще должен будет изменять и исправлять ее» (3, 430).

Бог-Творец в трактовке деизма утратил всякую связь с христианским богооткровенным вероучением. Деизм является типичным продуктом рационалистической концепции философского Бога, для которого мир совершенно индифферентен. Таким же безразличным стал Бог для человека, который потерял веру в него и не находится в молитвенном общении с Богом.

Новоевропейскому человеку Бог стал совершенно индифферентен. Для философа Бог был нужен лишь как системный элемент его рациональной концепции мира и не более того. Если у людей оставалась какая-то вера в неопределенный образ *Бога вообще* при отсутствии богооткровенных вероучительных истин, то подобная вера являлась скорее сентиментальным чувством, отражавшим безразличие к трансцендентной истине. При этом жизнь людей утрачивала твердые нравственные основы, так как отсутствие веры в Истинного Бога не требовала от человека исполнять Божьи заповеди, вести духовную жизнь, просить благодатной помощи у Творца, борясь со своими греховными страстями.

Обмирщение жизни людей Нового времени объективно привело к тому, что западноевропейская философия, являясь рефлексией на фундаментальные изменения в духовной жизни людей, сформулировала дуализм сущности (вещь-в-себе) и явления (вещь-для-нас). В нем И. Кант выразил непознаваемость человеком трансцендентного мира и возможность рационального постижения имманентного мира. Целостный мир, отражаемый в мышлении человека оказался рассечен, утратив непосредственность и полноту бытия, что было следствием дуализма субъект-объектного отношения, противостояния человека природе при отрицании Бога-Творца.

Создавая концепцию Бога-механика, философия XVII в. на первом этапе еще как-то стремилась увязать нравственные ценности людей с ментально придуманным божеством. Некоторое время Бог оставался основой человеческих ценностей, только каких? Некоторые философы, у которых оставались какие-то реликты христианской веры, еще признавали загробную жизнь, в которой человеку воздавалось за добро, и он наказывался за зло. Однако даже при такой мягкой форме деизма самые «христианские» философы Просвещения отрицали спасение души человека по благодати. Они ретранслировали юридическую концепцию отношений Бога и человека на социально-экономические отношения людей, стремясь к распространению ее на светское общество. Это привело к возникновению конвенциональной идеи договорных отношений людей в обществе (экономике). Когда же последние реликты христианской веры в философии Просвещения исчезли, то возобладали нормы секуляризованной этики, которая выражала сущность мирского общества, состоящего из эгоцентричных индивидов, поведение которых должны определять и регулировать единые нормы правовых законов. «Естественным следствием отсюда оказывается требование сделать законы природы также и обязательными юридическими законами. Иными словами в мировоззрении Просвещения вырисовывается цепочка равенств: естественное = разумное = полезное = благое = законное = познаваемое = осуществимое. Эта цепочка выражает исторический и гносеологический оптимизм просветителей, их натуралистическую ориентацию» (4, 198).

Просвещенческая модель гомогенной системы рациональных отношений последовательно выражала генетические корни секуляризованного общества, которое оказалось замкнутым только на самое себя, полностью оторвавшись от Провидения Божьего. Этика, обслуживающая это замкнутое секуляризованное общество, стала утилитарной, ориентированной на удовлетворение мирских потребностей людей, вне действия воли трансцендентного Бога на сложившийся тип замкнутого общества. Истины секуляризованного знания, воплощенные в науке Нового времени, добытые чистым (математизированным) разумом были противопоставлены истинам христианства. Духовно-нравственная составляющая религиозной веры уходит из души человека, что способствует очищению предмета экономической науки от истин морали, требующих подчинять поведения человека критериям различения добра и зла. Светская этика подвергалась все большей рационализации, в ней большое место занимала полезность и выгода как фундаментальный мотив поведения человека, вытеснявшая бескорыстие любви трансцендентного Бога-Творца как основу христианства. Этика Нового времени была насквозь пронизана механистическими интуициями, с помощью которых Бог, душа человека и природа (материя) представлялись как механизмы разной степени сложности. Человек, воспитанный на таких интуициях мышления, строил утилитарные цели своего поведения и неизбежно клонился в своей жизни к гедонизму. В итоге мораль для Гельвеция превратилась в химеру, для Ш. Фурье – это уловка и «нудные бредни», для Ф. Ницше – выражение «жизненной дистрофии».

Истины христианства воплощены в Библии, в которой дается понимание сущности человека и природы. Механистически конструируемый философами Нового времени образ природы не имеет отношения к сотворенной Богом Природе. Сконструированный философский концепт природы противопоставлялся Природе Священного писания. Законы механистически понимаемой природы философами Просвещения были оторваны от истин Библии. «Вера религии, подчеркивал Дидро в “Добавлении” к “Философским мыслям”, не совместима с рациональностью природы, последняя как целое отнюдь не мыслит, у нее нет мировой души, но она “рациональна” в том смысле, что человек, следуя законам природы, может и должен стать счастливым: его желания счастья себе соответствует законам природы. Природа была бы “противоразумной”, нелепой, абсурдной, если бы она обрекала свои творения на одни и те же мучения, но этого нет. Она “разумна”, ибо разум людей приемлет ее законы, одобряет их, рано или поздно следует им, и в конце концов в действиях всех людей они берут верх» (4, 198).

Дидро проводит нехристианскую мысль о земном счастье людей без любви к Богу и к людям. По его мнению, природа рациональна, но не разумна, не духовна, не одушевлена. Дидро говорит: «… природа как целое

отнюдь не мыслит, у нее нет мировой души» и человеческое «желание счастья себе соответствует законам природы». Бог превратился в существо, противоречащее единым законам рациональной природы и естественной природы человека. В сознании человека заложены порядки механистической природы, ведущие его к счастью, так как желание человеческого счастья соответствует законам этой концептуальной природы-механизма. По Дидро природа не является живым организмом, поэтому он отрицает ее и как пантеистическое божество и как живое творение Бога. Природа – это некий хорошо действующий механизм, ведущий свои создания к счастью.

Для того, чтобы обосновать автономию человека в обществе и сделать ненужной духовную свободу человека в борьбе со своими греховными страстями философия Просвещения создала метод редукционизма, который позволял высшие формы жизни сводить к низшим. Персонифицированная личность христианина исчезала, на его место приходил механистический деперсонифицированный индивидуум Нового времени. Внешний человек, ориентированный на достижение материального успеха в жизни, возобладал над внутренним человеком, нацеленным на духовную борьбу со своими страстями. Редукционизм произвел деформацию с целью рангового понижения выработанных христианством фундаментальных понятий – материи, души человека и Бога, сведя их к математическим и механистическим аналогам. Например, у Лейбница Бог мыслит согласно законам формальной логики, и не может их нарушить. Материя была редуцирована к гомогенной протяженности, что позволяло применить для ее анализа математику и механику. Затем законы математики и механики были перенесены в этику и общественные науки. Б. Спиноза применяет законы чистого разума в «Этике, доказанной геометрическим способом». Математические и механистические редукции упростили используемые категории, радикально изменив их фундаментальные смыслы, и на их основе возникла мировоззренческая картина новоевропейского мира. «Социальные отношения суть отношения моральные, а те являются продолжением законов Ньютона, выведенных им для неорганического мира, но действующих в общественной жизни – утверждали Гольбах и Гельвеций» (4, 202). Философия Просвещения породила социальную этику.

Материальные отношения как утилитарные способы удовлетворения индивидуальных потребностей обособленных товаропроизводителей стали основой понимания законов поведения субъектов экономики, действующих вне норм духовно-нравственной жизни христианской личности. Утилитаризм исходил не из веры в трансцендентный Абсолют, а из принципа рационального поведения секуляризованного человека, душа которого рассудочно очищена от Духа Божьего. Таким образом, возобладали имманентные цели, потребности и интересы автономного секуляризованного индивида, пере-

несшего в свое самосознание определение критериев добра и зла. Фундаментальная важность удовлетворения экономических потребностей для новоевропейского человека состояла в том, что именно они стали определяющим для оценки нравственности его поведения. Это означало то, что воровать плохо для человека не потому, что он нарушает Божьи заповеди, а ввиду того, что воровство негативно воздействует на эффективность функционирования экономики. При такой рациональной логике человек в своем самосознании утвердил истину, что моральным становится все то, что повышает эффективность функционирования экономики. С этих позиций словосочетание «добродетельное поступки» стали выглядеть каким-то анахронизмом. Прагматическое отношение к эмпирической жизни стало единственным нравственным критерием для поведения автономного секуляризованного индивида. Прагматизм поведения человека, ищущего максимальную выгоду, стал отождествляться с нравственностью. Светская логика утилитаризма положила секуляризованный имманентизм в основу общечеловеческой нравственности при отрицании заповедей данных Богом-Творцом. Анализируя рыночную экономику, В. Зомбарт писал: «Капитализм – как на него не смотреть и как не оценивать – происходит из мирского начала, он “от мира сего”, и поэтому он всегда будет находить тем более приверженцев, чем более взгляд людей будет устремлен на радости *этого земного мира*, и поэтому же он всегда будет ненавидим и проклинаем людьми, для которых все земное имеет значение только приготовления к жизни в новом мире. Всякое углубление религиозного чувства *должно* порождать безразличное отношение ко всем хозяйственным вещам, а безразличие по отношению к хозяйственному успеху означает ослабление и разложение капиталистического духа» (5, 248-249).

4. Прагматическая рыночная экономика, построенная на взаимной пользе.

Западные вероисповедания, пронизанные юридизмом рассудочного мышления, заложили основы овеществления человеческих отношений в договорном обществе. Овеществление представляет собой механистическую материализацию человеческих отношений, при отрицании трансцендентного начала. Овеществление состоит в переносе свойств полезной неодушевленной искусственной вещи, созданной трудом человека на отношения между людьми. Данная вещь, по мнению светских людей, выражает сущность природы человека, рассматривается как идеальный критерий высшего бытия, определяя ценность человека. Бытие как таковое теряет духовный сакральный смысл, а созданные человеком искусственные предметы приобретают над их создателем доминирование, что свидетельствует о торжестве материального (механистического) начала над духовным. Процесс овеществления человеческих отношений ведет к деформации трансцендентной природы че-

ловека, исчезновению персонифицированных человеческих отношений, построенных на началах христианской любви и бескорыстия, на чем базируется семья как исходная ячейка и фундамент общества. При этом полезность становится критерием светской этики, что заложено в основу целей функционирования новоевропейской цивилизации, которая построена на ритмах текущего мирского времени, отмеренного смертному человеку, который не верит в Вечность. В определение смысла своих поступков человек использует универсальный принцип утилитаризма, который ведет к небытию: выгодно – значит истинно. Поэтому бескорыстие христианской любви перестает оказывать духовно-нравственное воздействие на материальный прогресс, который превратился в цель развития новоевропейского общества. Деформированное духовное начало не налагает ограничений на содержание прогресса, не определяет смысла творчества человека. Природа человека как трансцендентного духовного существа деформируется. Происходит утрата трансцендентного начала в человеческой душе, что не заставляет светского человека задумываться о смысле его творческих поисков в создании продуктов труда, которые он задумывает и создает.

«Идея мертвой, неодушевленной полезной вещи – искусственного механизма, nature morte начинает приобретать в культуре XVII в. значительное символическое содержание, выступать в странной роли «учителя нравственности»: неодушевленный предмет не проявляет пагубного своеволия, он предельно «послушен», ведет «тихую жизнь» (stilleven), являя собой образец исполнения высокого долга – быть, ни на что не претендуя, просто полезной для окружающих вещью. История свидетельствует о небывалом расцвете в XVII в. интереса к созданию механизмов и к натюрморту» (6, 21-22).

Расширение сферы договорных отношений в феодальном и капиталистическом обществе привело к поступательной десакрализации христианского общества. Вещь (res) в античности и средние века являлась сакральной по своей природе. Иерархия вещей представляла собой объективное умопостигаемое сакральное Бытие, построенное на первообразах идей Бога, которым человек в своей душе стремился уподобиться. Несмотря на фундаментальные отличия сакральной природы язычества от сакральной природы христианства сакральные вещи в обеих экономических системах не могли быть включены в денежный оборот торговых сделок. «Они (христиане) видят в человеческом труде священную вещь, но ведь уже само римское право не допускало, чтобы res sacrae были предметом торгового оборота» (7, 375). При капитализме мы наблюдаем нечто диаметрально противоположное – понятие сакральной природы вещи исчезает, так как практически все может стать объектом купли-продажи, в том числе честь, совесть и достоинство человека. Рыночная экономика не ориентирована на достижение этических целей, так как служит средством удовлетворения динамично растущих по-

требностей людей как покупателей хозяйственных благ на космополитическом международном рынке, теряющем свои национальные черты.

Десакрализация превратила священную иерархию вещей античности и средневековья в утилитарные вещи обмирщенного капиталистического общества, построенного на товарно-денежном обмене хозяйственными благами между людьми. Человек, подвергнутый процессу тотальной десакрализации сам превратился в утилитарную вещь для другого человека. Идея превращения ближнего в полезную вещь стала формироваться в рассудочном протестантизме. Обезличивание (деантропоморфизация) отношений между людьми стало объективным следствием юридизма западного мышления. В философии Нового времени радикальное изменение ракурса философствования, привело к тому, что христиане перестали спорить о сущности Бога (Бог-Судья или Бог-Любовь). Христианская Любовь с точки зрения рассудочной мудрости философии Нового времени стала не практичной ввиду ее не рационального, а потому неразумного содержания. Вместо понятия христианская любовь в обиход вошли категории – сентиментальное, романтическое, альтруизм и филантропия, а сам Бог превратился в Механика, создавшего Вселенную и общество как бездушный механизм.

А.Смит является автором концепции прагматической рыночной экономики, построенной на взаимной пользе. Он был уверен, что рыночные механизмы выстроят гармонию целей и интересов частных индивидов в договорном обществе, в котором каждый из них стремится к своей индивидуальной цели и при этом объективно достигается единая общая цель. Рассуждая о мотивах поведения предпринимателя на рынке, А.Смит в своей книге «Исследование о природе и причинах богатства народов» (1776 г.) пишет: «Разумеется, обычно он не имеет в виду содействовать общественной пользе и не сознает, насколько он содействует ей. … он имеет в виду лишь свой собственный интерес, и осуществляя это производство таким образом, чтобы его продукт обладал максимальной стоимостью, он преследует лишь свою собственную выгоду, причем в этом случае, как и во многих других, он невидимой рукой направляется к цели, которая совсем не входила в его намерения; при этом общество не всегда страдает от того, что эта цель не входила в его намерения. Преследуя свои собственные интересы, он часто более действенным образом служит интересам общества, чем тогда, когда сознательно стремится делать это» (8, 443).

А.Смит считает, что в основе договорных отношений лежит мотив частного интереса: «Не от благожелательности мясника, пивовара или булочника ожидаем мы получить свой обед, а от соблюдения ими своих собственных интересов. Мы обращаемся не к гуманности, а к их эгоизму и никогда не говорим им о наших нуждах, а лишь об их выгодах. Никто не хочет зависеть главным образом от благоволения своих сограждан» (8, 77). Про-

изошел цивилизационный сдвиг смыслов, который зафиксировал А. Смит: «… между тем человек постоянно нуждается в помощи своих ближних, но тщетно было бы ожидать ее лишь от их расположения. Он скорее достигнет своей цели, если обратиться к их эгоизму и сумеет показать им, что в их собственных интересах сделать для него то, что он требует от них» (8, 76-77). Условием функционирования договорного общества является правовое регулирование государством индивидуального и коллективного поведения людей. Чем слабее традиционные христианские ценности, тем сильнее должно быть правовое регулирование государством общества, представляющей совокупность множества частных интересов с целью сдержать их деструктивную экспансию.

5. Экономическая наука и этика. Естественная природа плотского человека.

Язычество и гуманизм Просвещения имеют определенное сходство по содержанию, так как строятся на имманентных ценностях, ведущих к достижению внешнего благоденствия человека в Міру. Язычество не признает существование трансцендентного мира, мир языческих богов имманентен людям, поэтому пантеистическая религия представляет собой магическую практику умилостивления богов для блага людей. Своих богов язычники стремились подчинить посредством религиозной культовой практики, создавая определенные ограничения для разгула имманентного мира человеческих страстей. Идеология Просвещение, давшая жизнь либерализму и социализму стремится вытеснить и изгнать трансцендентную религию из души человека. Ослабевающая сила трансцендентных ценностей в душе человека Нового времени снижает возможности ограничения человеческих страстей и действенность достижения человеком духовно-нравственных целей. Однако трансцендентные ценности все же продолжают сохраняться на периферии души человека. Ключевым ограничителем деструкции в техногенном обществе, построенном на принципах светского гуманизма, является сохранение веры в Бога-Творца, неразложимость ядра духовно-нравственных ценностей, подвергаемых механической деформации. Разложение трансцендентных ценностей и их обмирщающаяся формализация ведут к опустошению души человека. Христианский идеал человеческого счастья как стремления к постижению Бога-Творца путем духовного подвига человека, борющегося с греховными страстями, секуляризованная потребительская цивилизация подменяет стремлением получения здесь и сейчас максимума потребительских выгод. Естественные склонности плотской человеческой природы направляют его к краткосрочным целям, однако их действие в долгосрочный период времени приводят к системной деструкции человека.

Светский свободомыслящий человек не может управлять своими страстями, лежащими в основе неуклонного роста его потребностей, ввиду не

способности понять *сущность внутренней свободы – свободы выбора между добром или злом, свободы самоограничения своих страстей*. Страсти человека слишком сильно устремлены к безудержной экспансии, направленной на удовлетворение его разнообразных потребностей, которые динамично изменяются качественно и количественно. Внутренняя природа автономного чистого разума мирянина «железно» предопределяет ограниченную способность духовного выбора человеком между добром и злом в рамках его динамично пробуждающихся неугомонных страстей. Поэтому «естественная» (страстная) природа человека объективно эволюционирует к тотальному культивированию человеком своих безграничных потребностей. Человек, преследующий материальные ценности совершает бег по замкнутому кругу, попадая в своеобразное беличье колесо.

Существует закон потребления, который заключается в том, что чем больше количественно и качественно растет удовлетворение потребностей людей, тем они все более отдаляются от счастья. И. Кант вывел закон воздействия материальных потребностей человека на достижение им своих целей: «Чем больше мыслящий разум удовлетворяет свои потребности, тем он дальше находится от счастья» (9, 230). Древние греки глубоко понимали принцип «воздержание и умеренность», который был написан на фронтоне дельфийского храма. Античный философ Эпиктет (50-130) писал: «Кто свободен телом и несвободен душой, тот раб; и в свою очередь кто связан телесно, но свободен духовно – свободен» (10, 252). Новоевропейская цивилизация построена на внешней свободе человека, направленной на удовлетворение материальных потребностей, игнорируя внутреннюю свободу борьбы со своими страстями.

Ни один тип секуляризованного мировоззрения, построенного на принципе общечеловеческих ценностей, не способно создать систему внутренних самоограничений человека на экспансию его неразумного потребления. Такие механизмы может создать только трансцендентная религия, до тех пор, пока она сама не оказалась подвержена разрушительному процессу обмирщения. Самоограничение человеком своей неуклонной целевой ориентации на удовлетворение растущих потребностей возможно лишь трансцендентно, пока душу человека питает божественный источник веры, позволяя ему самоограничивать страсти, влекущие его к целям чисто земного существования. Только при этих условиях возникает действенное самоограничение страстей человека. Все попытки включить нравственный механизм внутреннего самоограничения светским человеком своих страстей с помощью автономного разума, оторванного от Бога и противостоящего ему, не дает значимого результата.

Светский человек не способен эффективно управлять своими страстями, лежащими в основе неуклонного роста его естественных потребностей.

Страсти включены в его природу и потому действенны в целевой устремленности к экспансии по удовлетворению материальных потребностей. Внутренняя природа автономного разума «железно» предопределяет ограниченную способность нравственного выбора добра, а не зла в рамках бушующих неугомонных человеческих страстей. Поэтому «естественная» страстная природа человека объективно эволюционирует к тотальному культивированию человеком своих безграничных потребностей. Категорией удовлетворения «безграничных потребностей» оперирует сциентистская традиция economics и социалистическая политическая экономия. Современная экономическая наука исходит из порочного начала, которое обосновывает рациональность построения целей общества, ведущих к постоянному и динамичному наращиванию ВВП, росту размеров потребления людей и перманентному изменению их структуры. Отсюда любое правительство выдвигает основную цель на экономический рост как безусловный императив, выполняемый правительством как заказ со стороны светского общества. В этой безысходной постановке целей для экономики со стороны светского общества возникают только внешние ограничения. Ограничениями, которые могут оказать действенное влияние на адекватную постановку долгосрочных целей развития для современной цивилизации, становятся внешние факторы (разрушение человеком природы, экологическая катастрофа, стихийные бедствия и разрушения). Внутренние же факторы ограничивающие процесс одичания потребителя, который превратился в «Нарцисса потребляющего», не осознающего катастрофичность своего духовно-нравственного падения, не действенны.

Зомбарт В., завершая книгу «Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека» пророчески писал: «Теперь вулкан, свободный от оков, в безумии несется по всем странам, низвергая все становящееся на его пути. *Что принесет будущее?* Кто держится того мнения, что великан-капитализм разрушает природу и людей, будет надеяться, что его скуют и вновь вернут в те рамки, из которых он вырвался. И тут думали вернуть его к разуму этическими убеждениями. Мне кажется, что подобные попытки потерпят жалкий крах. Он, разорвавший железные цепи древнейших религий, без сомнения, не даст себя связать шелковыми нитями веймарско-кенигсбергского учения о мудрости» (5, 354). В Веймаре работал Гете, а в Кенигсберге – И. Кант.

В экономической теории возникла институциональная теория, которая отличается от неоклассической традиции тем, что она вводит понятие человеческих ценностей и стремится через них объяснить сложность законов поведения человека в экономике. Однако институциональный подход отличается ограниченностью, так как он строится на представлении о том, что в основе этического положения людей лежит полезность. Секуляризованная

имманентная трактовка ценностей институциональной теории заключается в том, что мир идеалов (духовная сфера человека) формируется как мир высших имманентных целей существования человека на земле, при этом отрицается бытие трансцендентных ценностей. Христианство учит, что трансцендентное Бытие задает нормы человеку на земле через Божьи заповеди, на которых построена Вечность. Справедливость и суд – это земные категории. Любовь – это категория трансцендентной сферы, а не земной. Христианские ценности в обществе – это то, что связывает земную сферу жизни человека с трансцендентной сферой Бога, т.е. с Вечностью.

Нравственное совершенствование заключается в духовном аскетическом подвиге христианина, когда добродетель приобретается лишь постоянным и тяжким понуждением себя в борьбе со своими греховными страстями. Возможно ли это в рыночной экономике? Может ли экономика служить не просто удовлетворению изменяющихся потребностей людей, а нравственному совершенствованию человека, воспитанию достойного гражданина, умиротворяя его страсти? Или это невозможно? Наверное, все зависит от природы ценностей общества, формирующих экономику под них, степени распространения аксиом религиозного опыта среди людей.

Сведение философией Нового времени души человека к механизму оказалась роковой для судеб современной цивилизации. Человек был представлен как утилитарный механизм, принимающий рациональные решения, это «экономический человек» максимизирующий полезность. С этой точки зрения, например, демография, проблема рождения детей рассматриваются через призму экономической рациональности (размеров доходов, максимизации потребностей, желании увеличить потребительский комфорт), а не продолжения рода при достижении трансцендентных ценностей. Подобная прагматическая логика мышления и поведения людей стала причиной демографического кризиса титульных наций всех европейских стран, как богатых, так и небогатых. Однако в рамках традиционной экономической теории нельзя объяснить его причины, а тем более предложить способы его конструктивного преодоления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада. – М.: АСТ, 2003. – 448с.
2. Маритен Жак. Философ в мире. – М.: Высшая школа, 1994. – 192с.
3. Лейбниц Г.-В. Сочинения в 4-х томах. Т.1. – М.: Мысль, 1982. – 636с.
4. Нарский И.С. Западноевропейская философия XVIII века: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1973. – 302с.

5. Зомбарт Вернер. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Евреи и хозяйственная жизнь. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 624с.
6. Косарева Л.М. Социокультурный генезис науки Нового времени (Философский аспект проблемы). – М.: Наука, 1989. – 160с.
7. Жид Шарль, Рист Шарль. История экономических учений. – М.: Экономика, 1995. – 544с.
8. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2007. – 958с.
9. Кант, И. Сочинения в 6-х томах. Т. 4. Часть 1. – М.: Мысль, 1965. – 544с.
10. Римские стоики. – М.: Мысль, 1995. – 520с.

XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadi sistemlərin müxtəlif məqsədləri strukturunda mənəvi dəyərlər, katolik və protestantlığın mənəvi-əxlaqi əsasları və iqtisadiyyat, Yeni dövrdə etika və iqtisadiyyat sahəsində dəyişikliklər, praqmatik bazar iqtisadiyyatı və digər məsələlər araşdırır.

SUMMARY

The article investigates the spiritual values in the structure of the objectives of different types of economic systems, spiritual and moral foundations of Catholicism and Protestantism, philosophical revolution in the economics and ethics the New Time, pragmatic market economy, based on mutual benefit, as well as natural carnal nature of man.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

САЛТАНОВИЧ И.П.
Минский государственный лингвистический университет, Беларусь

ИННОВАЦИИ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ МОДЕЛЬ «НОВОГО» СОЦИУМА

Açar sözlər: *innovasiya, sosio-mədəni model, post-industrial cəmiyyət.*
Ключевые слова: *инновация, социокультурная модели, постиндустриальный социум.*
Key words: *innovation, socio-cultural model, post-industrial society.*

В современных условиях важным инструментом государственной стратегии развития любого государства является научно обоснованная инновационная политика. В экономике она способствует устранению устаревших, неконкурентоспособных производственных структур и формированию новых; ускорению научно-технического и управленческого прогрессса, адаптации к объективным требованиям глобализации мировой экономики. Переход Беларуси к модели развития инновационного типа позволит использовать имеющиеся экономические ресурсы и преимущества глобализации, будет способствовать повышению ее конкурентоспособности в мировом пространстве.

Возрастание роли инноваций в качестве фактора экономического роста ставит на повестку дня вопрос о вырабатывании стратегических шагов государства по отношению к инновационной деятельности. Инновации играют немаловажную роль также в утверждении нового социокультурного порядка, в воспроизводстве его структур.

Провоцируемые инновациями изменения в системе общественных связей и производстве отдельных структур общества, а также вызываемый

инновациями резонанс в культуре, требуют теоретического осмысления и свидетельствуют об открытости инновационной проблематики.

Инновационная среда пронизывает все институты современного общества, она рыночная по сути. В инновационном развитии активность человека, его мотивация, субъективные реакции становятся ключевыми факторами. Следовательно, и экономический рост оказывается напрямую зависим не только от совершенствования технико-технологической базы и наращивания капиталовооруженности груда, но и от развития креативных способностей самого человека, занятого в производстве.

Инновация как социокультурный объект - это продукт сочетания креативно-творческой и предметно-практической деятельности субъекта, главной функцией которого выступает позитивное изменение, получающее широкий резонанс в социокультурной среде. Творческие инновации тесно связаны с общественным сознанием и социальной оценкой со стороны общества, поскольку оценочные суждения невозможны вне социально-культурно-исторического контекста.

Развитие средств коммуникации, широкие миграционные потоки, ломка традиционной идентичности и трансформация территорий, новое понимание конкурентоспособности, гипермобильность стали новыми вызовами для человечества. Процесс устойчивого развития общества находится в интегральной зависимости от состояния и уровня его культуры. При этом культуру все больше рассматривают как потенциал социокультурных достижений в совокупности с инновационными способами и результатами современной человеческой практики (1, 13-19).

В числе культурных факторов технологического прогресса британский исследователь G. Gelade называет такие, как открытая интеллектуальная среда, интеллектуальная автономия и социальное равноправие (2, 711-718). «Национальные показатели инноваций движимы более фундаментальными силами, чем экономические условия, и социальные изменения могут быть необходимы для того чтобы сделать менее инновационные общества более инновационными» (2, 59-73).

Экономический рационализм с большим вниманием отслеживает креативные направления, и как показывают европейские исследования через снятие «идеологических шор» автономии искусства ради искусства - культура и экономика могут реально работать вместе. Те регионы, где социокультурный багаж используется наиболее полно, могут похвастаться преимуществами инновационной культуры, которая, в свою очередь, стимулирует и экономический рост. То есть, как говорят - все, что нам нужно сделать в этом направлении, это использовать слово культура в его "полезном" смысле. Именно с этой точки зрения в экономическом развитии культура рассматривается как креативная, открывающая путь для множества новых

продуктов, она «возрождается» в качестве катализатора невиданного роста инновационных идей и форм (3).

В резолюции Европейского парламента (май 2011 года) культура с энтузиазмом называется «волшебным зельем» для лечения всех современных недугов европейского общества. Неоспоримо, что "важная роль творческих индустрий, развивающихся на местном и региональном уровне, делает эти регионы более привлекательными и позволяет предприятиям расширять рабочие места, закрепляясь в местной и региональной экономической структуре (3, 32-33).

Для компаний способность к постоянной «инновативности» становится предпосылкой их конкурентоспособности. Глобальный рынок и ресурсы, поле, где функционируют современные компании, выравнивает, зачастую, возможности и цели так, что даже национальные границы перестают учитываться. Однако это не значит, что компаниям безразлично, где осуществлять свою деятельность. Наоборот, они часто ещё более внимательно подходят к вопросу о том, где разместить свое производство. Заводы обычно располагают в странах с «молодым», развивающимся, расширяющимся рынком и дешевой рабочей силой. Так мы можем наблюдать поступательную тенденцию в развитии общества, возникающую как результат инновационных процессов.

Многолетнее взаимодействие рынка и инноваций лежит в основе всех развитых цивилизаций. Технологии способствуют повышению делового потенциала и уверенности в поступательном движении, а также безопасности. Эта связь видна на протяжении всей истории, начиная от египтян и до современной экономики, от бронзового века к веку информационному. Рынок мотивирует развитие технологий, а технологии способствуют более эффективному продвижению бизнес идей, достижению бизнес целей. Подтверждая очевидный факт, мы наблюдаем за тем, как в современную эпоху связь между экономическим развитием и инновациями становится все более структурированной.

Искусство и другие отрасли культуры имеют огромное значение для повышения креативного потенциала и появления и развития инновационной среды. Инновации в свою очередь придают форму культуре и влияют на коммерциализацию современных форм ее существования. Инновации и культура в определенной степени совпадают: творческие индустрии - креативная экономика – это общий интерфейс культуры и инноваций. Опыт показывает, что креативные индустрии активно развиваются, и мы можем говорить о том, что все большая часть инноваций будет "культурно-ориентирована" или будет содержать сильную культурную составляющую (например, дизайн).

Когда управление процессами рассматривает инновации с этой точки зрения, культура оказывается в самом сердце производства. Опираясь на исследования вопросов о будущем бизнеса, проанализировав изменения, возникающие после так называемой "интеллектуализации" производства, можно сделать следующий вывод - в таких условиях значение культурной составляющей значительно возрастает по отношению к материальной (рис. 1) (4, 116).

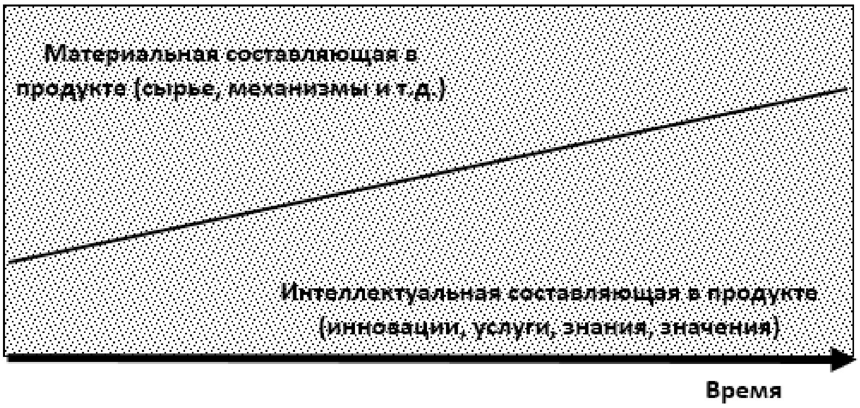

Рис.1. Рост ценности культурного компонента в производстве.

Американский социолог Harrison, чьей главной темой многолетних исследований является значение культуры в обществе «Культура имеет значение» (Culture Matters), пытается ответить на один из самых интригующих вопросов всемирной истории — почему одни государства процветают, в то время как другие остаются экономически неразвитыми? Он считает, что ответ надо искать в культуре, во влиянии культурных различий и ценностей на экономику и, как следствие, на благоденствие наций. Так, некоторые культуры способствуют процветанию (например, протестантская или японская), другие же, наоборот, лишь мешают ему (5).

По ряду причин креативность, промышленная изобретательность среди наций различается. Причины, которые окружают инновационный процесс, в значительной степени связаны с такими понятиями как окружающая среда, мотивация и культура.

Окружающая среда представлена как природным окружением, так и включает все общественные элементы: средства, условия труда, численность населения, информацию, знания, вопросы государственного управления, людей с учетом степени способностей, образования, благосостояния и т.д..

Мотивация, как генератор самореализации и свободы, характеризуется такими ценностями, как творчество, автономность и товарищество, приори-

тет самовыражения перед социальным статусом, ответственность и личностный рост.

Культура, как социальный механизм взаимодействия и преемственности, истории и самосознания.

Следует отметить, что все эти компоненты не работают разрозненно, они работают в интерактивном режиме, воздействуя на всю систему. Кроме того, по отношению к первым двум, их пропорции могут отличаться в различных культурах (6).

Отличие первых двух элементов от последнего в том, что культура может играть наиболее важную роль в инновационном процессе. Ведь в результате именно определенные люди осуществляют задуманное. В частности, их цель, дух, стиль, манера работы, общение и общее отношение к делу оказывают существенное влияние на эффективность процесса (6).

Изобретения обычно связывают с именем конкретного человека, например Тесла или Эдисона. С этими фамилиями сразу ассоциируется конечный результат, но ведь любому открытию предшествовал длительный, более существенный внутренний процесс. Инновации чаще всего являются результатом воздействия конкретной социальной среды, которая выстраивает шкалу насущных вопросов и ответов, согласованно и отлажено провоцируя креативный способ мышления.

Интерпретация инновации как социокультурной модели «нового» постиндустриального социума, принципом рационализации которого становится плюрализм, утверждает образ субъекта культуры – «человека играющего», обладающего высоким креативным потенциалом и достаточным уровнем практических средств, ценностной ориентацией которого является стремление к новому и самовыражение, а поведенческими приоритетами - свобода выбора, утверждение собственного мнения.

Творческий человек обладает хорошей интуицией, умением абстрагироваться, а также оригинальным, своеобразным мышлением, которое помогает ему решать возникающие проблемы совершенно нестандартными способами. Творческие личности, будучи по своей природе людьми почти ортодоксальными, при этом серьёзно мыслящими, склонны к специфическому восприятию мира, что дает им возможность соединить, казалось бы, несоединимые или даже противоречивые точки действительности(3, 51-53).

Способность культуры и творческой деятельности влиять на потенциал роста на определенной территории может быть сопряжена с различными факторами.

Наиболее очевидные из них связаны с производительностью труда и ее влиянием на конкурентоспособность. Чем выше продуктивность культурных и творческих мероприятий по отношению к рядовой экономической деятельности, тем наиболее очевидным является объяснение тому, что прира-

щение доли экономической деятельности, связанной с культурной и творческой, расширяет возможности для роста экономики в целом, и, как следствие, повышает ее производительность (Rausell, P. Marco, F, 2010). Тем не менее, очевидно, что этот эффект, учитывая, что культурная составляющая имеет небольшую долю во всей системе, не может быть сильнодействующим в целом.

Еще один способ повлиять на глобальный потенциал роста экономики - использовать способность культуры повышать конкурентоспособность, становясь дополнительным ферментом (катализатором) в определенных секторах. Туризм является парадигматическим случаем, так как культурный аспект является предложением, улучшающим, согласно М. Портеру, способность конкурировать с уже завоевавшим доверие туристическим продуктом.

Следующей детерминантой является функция территориальной плотности как элемента локализации экономической деятельности, которая не повышает расходы на остальные факторы производства и не обязательно напрямую, но опосредованно находится под влиянием социокультурной среды. Можно также считать, что различные секторы экономики используют результаты творческого и художественного секторов в своих производственных операциях с целью придания своим продуктам и услугам неповторимых характеристик, тем самым повышая их конкурентоспособность.

Исследования связей между творческими индустриями и инновациями, в широком смысле, все еще находятся в зачаточном состоянии. Можно разделить эти исследования на две категории: инновации в творческих отраслях и роли творческих индустрий в инновациях других секторов экономики. Межсекторные перемещения присутствуют не только среди творческих индустрий, но, что более важно, между творческой и не творческой индустриями. И именно через такие перемещения творчество порождает каскадные инновации в смежных производствах и сферах услуг (изучение связей между творческими и не творческими индустриями (Bakshi et al. 2008, Experian 2008, Sunley et al. 2008).

Косвенно, через такие внешние эффекты творческий потенциал широко воздействует на инновационную экономику, способствуя экономическому росту. Многие творческие индустрии производят инновации, которые приходят на рынок в виде интеллектуальной собственности. Наиболее распространенные формы интеллектуальной собственности, связанные с творческой деятельностью, являются патенты, промышленные образцы, товарные знаки и авторские права (3, 20-28).

Для выстраивания стратегий инновационного развития специалисты должны хорошо понимать как значения инноваций, культуры, так и их взаимосвязи, взаимовлияния. Создание чего-то нового на любом уровне про-

гресса предполагает развитие общества как единого целого с точки зрения творчества и инноваций. Оно характеризуется богатством идей, открытостью, смелостью. Эти характеристики имеют большое значение и для культуры (включая искусство), и для инноваций. Искусство и другие сферы культуры имеют первостепенное значение для повышения уровня творчества, культуры и, несомненно, инноваций.

Характер инновационных процессов значительно лучше понимается сейчас, чем в 1990-е годы, когда началась разработка национальных инновационных систем. В то время мыслительный процесс все еще шел линейно: от научных исследований к разработке продукта и в конечном итоге к выходу на рынок. Теперь выясняется, что главным фактором успеха является комбинаторность (комбинаторика) инноваций, другими словами, то, что инновации создаются с помощью совокупности различных видов взаимодополняющих знаний и навыков. Вот почему инновации создают собой сообщества, в которых люди из разных слоев общества работают вместе. Именно с этой природой инновационных процессов связана необходимость в поисках дополнительных знаний и навыков, которые часто невозможно найти внутри организации.

Поэтому инновации все чаще создаются с помощью сетей. Мощным (современным) трендом является работа в открытых сетях, в которых квалифицированные специалисты, живущие в разных точках мира, работают вместе, используя информационные сети (так называемые открытые и публичные инновации). Этот вид сетевых открытых инноваций влечет за собой возможность комбинировать информацию, понимать и принимать различные мнения и суждения. С этой точки зрения, инновационные процессы в сетевых сообществах происходят диалогически.

Следовательно, инновационные процессы являются открытыми и подразумевают участие множества сторон. Считается, что они следуют открытой инновационной парадигме, в которой идеи и инновации продаются и покупаются на "рынке идей".

Инновационная среда в эпоху глобализации и открытых инноваций выходит за рамки исследовательских и производственных центров, она пронизывает все институты современного общества и она рыночная по сути.

Поскольку открытая парадигма имеет отношение к коммерции в части идей и изобретений, по крайней мере, в терминологии Henry Chesbroug, который предложил термин "открытые инновации», примем термин "общественные инновации", чтобы обозначить добровольную работу, происходящую за пределами рыночных отношений. Наиболее известным примером, очевидно, является создание операционной системы Linux. Этот вид коллективного творчества и инноваций следует особой непрерывной схеме, в которой конечные пользователи напрямую работают в общем форуме (рис. 2)

(4). Работа идет по информационным сетям, и результаты доступны всем, что также может быть использовано другими («халявщиками»), которые не способствуют развитию.

Рис. 2. Непрерывная схема открытых инноваций

Другой характеристикой инновационных процессов является неожиданность, непредвиденность, спонтанность. Инновации – это интуитивный процесс, который происходит неожиданно. Можно «провоцировать» интуицию путем создания условий и пространства, где встречаются разные люди. Аналогичным образом, изменение рабочих мест может выявить (проявить) удивительные вещи, которые затем приводят к инновациям. Интуитивность не означает, что любой может создать новшество, основываясь на неожиданном открытии. Нужно быть подготовленным, обдумывать определенные проблемы и настроить свой мозг, чтобы на подсознательном уровне тщательно исследовать все новые явления или наблюдения (удача благоприятствует тем, кто к этому готов). Знаменитое яблоко Ньютона является хорошим тому примером: считается, что Ньютон изобрел закон всемирного тяготения, когда сидел под яблоней и был разбужен падающим яблоком. Это открытие является венцом многолетних размышлений о принципах и законах физики.

Третья характеристика инновационного процесса – воображение. Определим воображение как способность создавать образы и идеи, особенно вещи, которые человек никогда не видел или с которыми никогда не взаимодействовали напрямую. Творчество – это способность использовать воображение, чтобы создать новые идеи или товары, особенно в художественном контексте. Необходимо использовать творчество, чтобы провести черту между текущими знаниями и будущими возможностями. Мы не можем ви-

деть все, что мы могли бы делать на современной основе, например, при нынешних технологиях. Мы должны найти "вопрос", или необходимость и применение, к которым у нас уже есть ответ, или способность удовлетворить нынешнюю или будущую потребность.

Столь подробная остановка на инновационном процессе является ключом для более полного понимания сочетания культуры и инноваций.

В странах — инновационных лидерах — культурные факторы бизнеса и менеджмента — в фокусе внимания школ, университетов, кампаний и государственных структур.

С точки зрения известного либерального экономиста Е. Ясина, для формирования инновационной экономики нужно брать культурный барьер. «Культура — это в том числе экономическая и социально-политическая культура. Это выборы, это свобода прессы, это независимый суд и так далее. Если у вас работают эти институты, и люди уже привыкли к тому, что это работает, они начинают менять поведение. На это требуется много времени. Но сделать так, чтобы были инновации без демократии, без свободы невозможно. В этом все дело. Мы подошли к определенному порогу. Я называю это так — взять культурный барьер. Мы должны сами измениться» (7).

При высоком уровне инновационной культуры общества в силу взаимокорреляции, взаимозависимости ее частей изменение одной составляющей вызывает быстрое изменение других. В условиях же инновационной стагнации необходим мощный организационно-управленческий и правовой импульс, чтобы заработали механизмы саморегулирования. Для этого требуется институциализация креативной экономики, инновационной культуры, т.е. превращение ее развития в организованный, упорядоченный процесс с определенной структурой отношений, правилами поведения, ответственностью участников. Речь идет не о забюрокрачивании деятельности, а о необходимых мерах консолидации, поскольку нужно в короткие сроки решить крупные общественно значимые вопросы.

Культура – это, безусловно, сфера вложения. У человека, который занимается творчеством, открываются возможности для креативного мышления, и он становится более продуктивным в сфере своей деятельности. То есть эффект от вложения в культуру – это всегда очень долгосрочный эффект, мультипликативный эффект. Он не измеряется по принципу «дал рубль – получил рубль». Это эффект, который будет действовать на протяжении всей жизни и влиять на различные сферы всего социума.

Особенность инновации такова, что, возникая в общественно-культурной среде, она вызывает широкий резонанс и образует явления и процессы, трансформирующие привычные реалии. Культура может стать реальным фактором модернизации общества и адаптации населения к происходящим изменениям. В этом отношении вкладывать в культуру, как и

непосредственно в образование - это выгодные инвестиции, которые оборачиваются интенсивностью общественного развития, формированием инновационно восприимчивой среды, умением людей творчески трудиться, в целом высоким уровнем человеческого потенциала.

По всем признакам, именно о такой грядущей системе общественных отношений писал крупнейший социолог XX века Питирим Сорокин, когда утверждал, что «новый нарождающийся социокультурный строй обещает обеспечить добровольное объединение религии, философии, науки, этики и изящных искусств в одну интегрированную систему высших ценностей Истины, Добра и Красоты».

ЛИТЕРАТУРА

1. Орлова Э.А. Смена познавательных парадигм в изучении общества и культуры / Обсерватория культуры.-2004.-№1.- С.11- 29.
2. Gelade G. A. IQ, cultural values, and the technological achievement of nations/ Intelligence.- November-December 2008.-Volume 36, Issue 6.- 819 P
3. Culture as a factor for economic and social innovation.- Creative Commons.- Valencia, 2012.- Tome 01.- 202 P.
4. Hautamaki A. Muutoksen Suomi/ Sitra. – 2008. – 219 P.
5. Harrison Lawrence E., Huntington Samuel Phillips Culture matters : how values shape human progress.- New York .- Basic Books .- 2000.- 348 P.
6. Rao B.J., Sermet Ali, Mijatovic Dragana Innovation and Culture An Analysis regarding the Relationship between Culture and the Process of Innovation (Electronic resource). – Mode of access: http://heywhatsthebigidea.net/about-me/articles/innovation-culture/. - Date of access: 11.05.2013.
7. Ясин Е.Г. Культура имеет значение/ Новости. (Электронный ресурс).2009. - Режим доступа: http://www.hse.ru/org/persons/yasin/news/7075536.html. –Дата доступа: 26.01.2015.

XÜLASƏ

Məqalə müasir sosium mühitində konkret proseslərə və mexanizmlərə əsaslanan innovasiyalı siyasət strategiyasının formalaşmasına həsr olunmuşdur. Ümumdünya tarixinin ən fəsadlı suallarından birinə – nədən bəzi dövlətlər inkişaf edir, eyni zamanda digərləri iqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş qalır məsələsinə cavab verməyə çalışılır. Cavab olaraq konkret sosiomədəni mühitin, mədəniyyətin, mədəni müxtəlifliyin və dəyərlərin iqtisadiyyata, eləcə də millətin rifahına təsirinin əsaslı öyrənilməsi göstərilir.

SUMMARY

The article is dedicated to development of the tragic innovation policy based on the processes and mechanisms existing in the modern society. The attempt to answer one of the most challenging questions of the world history is being made. The answer to the question why some governments prosper and the other ones not. And the answer will be the start of the in-depth investigation of selected cultural environments, the culture itself, the impact of different values on economy and , as a result, on prosperity and wellbeing of the whole nation.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

БУГАДИНОВА Р.А.
Бакинский государственный университет

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯМИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

***Ключевые слова**: старшее поколение, младшее поколение, обычаи и традиции, ценности и нормы социальной жизни, азербайджанское общество.*

***Açar sözlər**: yaşlı nəsil, gənc nəsil, adət və ənənələr, sosial həyatın dəyərləri və normaları, Azərbaycan cəmiyyəti.*

***Keywords**: the older generation, the younger generation, customs and traditions, values and norms of social life, the Azerbaijani society.*

Вопросы взаимоотношения поколений имеют исключительное значение для социализации личности, развития общества в целом. Естественное течение жизни отражается на многих сторонах социальных отношений людей. Каждое поколение переживает свои жизненные ступени по-разному. Мировоззрение, отношение к жизни, социальное поведение складывается у каждого поколения по-своему. Столкновения позиций, взглядов, подходов неизбежно. Вместе с тем необходим поиск компромиссов, которые будут способствовать преодолению конфликтов поколений.

Поиск ответов на вопросы, связанные с конфронтацией между старшим и младшим поколениями, проводился многими исследователями. В особенности, интерес к данной проблеме появился с развитием исследований по антропологии и истории культуры. Затем внимание к данной проблеме усилилось по мере формирования социологии и психологии. Проблема многосторонняя, затрагивает многие аспекты как личной, так и социальной жизни. Роль семьи, общественных организаций и социальных органов здесь состоит в комплексном подходе в решении проблем, связанных с межпоколенческими отношениями. Можно сказать, что сам процесс межпоколенческих взаимоотношений становился объектом пристального внимания

многих научных дисциплин. Правильное решение данной проблемы поможет в совершенствовании социального управления, в решении многих вопросов, связанных с социальной помощью группам риска, проблемным семьям и т.д. Есть много работ о положении поколений, особенностях их развития. К примеру, О.И. Власова рассмотрела в своей статье основные концепции, касающиеся межпоколенческих взаимоотношений в рамках западной социологической традиции, отдельно анализировала социальные факторы, которые оказывали воздействие на характер взаимоотношений поколений в разные исторические периоды (1). Есть мнение о том, что «гораздо надежнее черпать идеалы (особенно религиозно-нравственные) в состоявшемся прошлом, чем в нестабильном настоящем и неопределенном будущем. Необходимость обращения к прошлому становится особенно актуальной в кризисные периоды» (2). Есть многие мнения по поводу характера и сущности развития взаимоотношений поколений, а также их будущего, их перспектив. Ясно, что данная проблема не устаревает, требуя постоянного к себе внимания.

Учитывая актуальность проблемы, в том числе и для условий Азербайджана, в данной статье нами поставлена задача – выявить характер взаимоотношений между старшим и младшим поколениями в условиях современного азербайджанского общества. На основе разработанной методики была составлена анкета с рядом вопросов к респондентам относительно их оценки современного экономического и социально-культурного развития общества, их оценка старшего поколения, а также современного поколения молодежи. Исследование было проведено в городе Баку на протяжении сентября-ноября 2016 года. Всего было опрошено более 210 человек. Анкетеры должны были собрать и обобщить розданные анкеты. Выборка носила случайный характер. Социально-демографическая характеристика соответствовала демографической характеристике города, т.е. 102 женщины, и 108 мужчин разных возрастов и социального положения и статуса. В опросе принимали респонденты в возрасте 18-55 лет.

Исследование было проведено среди различных слоев населения. Большинство ответов носило однотипный характер, однако были и противоречивые мнения. Взаимоотношения между старшими и младшими, культурное наследие, которое они нам передают – эти вопросы были встречены большинством респондентов однозначно с интересом, но многие давали самые разнообразные ответы.

Согласно опросу, было выявлено, что особое внимание обращалось на стремительные изменения в экономике и культуре, на то, что люди становятся очень далеки от прежних ценностей и норм культуры.

По результатам исследования было определено, что в отношениях между поколениями есть проблемы экономического и социокультурного

плана. Так, большинство опрошенных утверждают, что налицо искусственное повышение цен со стороны некоторых коммерсантов и недооценка ситуации. Экономическое положение людей по сравнению с предыдущими годами изменилась. Причина в том, что национальная валюта упала в цене, цены на товары ежедневного пользования выросли. Развитие нефтегазовой отрасли поставило перед другими сферами хозяйствования новые задачи. Отсюда выдвижение новых проектов со стороны правительства для создания новых стимулов в развитии промышленности и сельского хозяйства. Вместе с тем население обеспокоено своим экономическим положением, уровнем потребления и монополизацией некоторых сфер, связанных с потреблением. Отсюда делается вывод о том, что следует переходить от экономики, ориентированной на нефтяной фактор, к развитию ненефтяного сектора. Это надо для того, чтобы не было так, что в итоге все приспосабливается к ценам на нефть. Кроме того, не хватает грамотных специалистов во многих новых отраслях производства социальной жизни.

Уровень жизни в опрошенных семьях средний, иногда низкий. Большинство респондентов показали, что на одного члена семьи в месяц приходится около 120 манатов.

Современная молодежь отличается своими качествами от предыдущих поколений. И это естественно. Молодежь развивается, совершенствуется. Вместе с тем известно, что путь к совершенству бесконечен. Есть некоторые вопросы, которые имеют, в определенной степени, противоречивую оценку среди молодежи. Старшее поколение недовольно иногда этим, в частности, подчеркивается, что молодежь недостаточно внимания уделяет чтению. Сами представители старших поколений читали намного больше. Следует, естественно, учитывать, что времена тоже меняются. Возможность общаться, формы общения меняются, и люди естественным образом стремятся к тому, что удобнее, надежнее и эффективнее.

Старшее поколение имело возможность читать, то есть доступ к книгам был более реальным, это был способ социализации людей, просвещения молодежи, получения социального опыта, полученные знания применялись на практике, передавались молодым поколениям. Подобное мнение распространено как среди старшего, так и младшего поколения. В соответствии с этим возникает вопрос: передача какого опыта от старшего поколения к младшему нежелательна для вас? Молодежь акцентирует момент того, что их все время критикуют. Они не считаются с тем, что надо чему-то поучиться от старших. Стремление жить по старым принципам, неумение избавиться от старых обычаев и традиций, оков старого – примерно так думает молодежь о старшем поколении. Молодежь считает, что старшее поколение порой несправедливо делает сравнения в свою пользу, старшие люди не могут

принять мир таким, какой он есть сегодня, т.е. технические усовершенствования, открытый мир, и т.д.

В сфере образования подчеркивались такие моменты, как перегруженность занятий информацией, учебных часов (аудиторных) тоже много, есть много профессионально непригодных кадров преподавателей, и т.д.

В отношении искусства, в том числе музыкального, считается, что у старшего поколения нет интереса к современным художественным формам искусства, в особенности, к музыке, причем укоряют этим молодежь. В целом старшее поколение отличается консервативностью. Подобный подход негативно отражается и на семейных взаимоотношениях. Стремление молодежи к новаторству, к примеру, в одежде, в поведении в целом воспринимается старшим поколением не всегда однозначно. Иногда подобный консерватизм, жестокость в отношении молодежи завершается трагедией, есть известные факты подобного отношения, которые завершаются гибелью человека.

Вспомним, какие примитивные песни передаются в эфире, песни исполняются под фонограмму, в почете больше западная музыка, значительно уменьшилось внимание к историческим памятникам, музеям, растет равнодушие к классической народной музыке.

В культуре старшие поколения не устраивает стиль одежды молодых, то, что молодежь имеет психологическую зависимость от Интернета. Не все обучаются по призванию, кроме того, имеются факты взяточничества и отсталости.

Отмечается недостаток внимания соответствующих органов к данной сфере, в частности, к кино и созданию новых художественных фильмов, в поисках талантливых актеров и актрис. Люди становятся очень далеки от прежних ценностей и норм культуры.

В культуре респонденты по-прежнему обеспокоены засильем стереотипов в рамках представлений времен Советского Союза. Подчеркивается, что музеи, памятники истории мало пропагандируются. Респондентами также не очень положительно воспринимается использование в общении русского языка.

В национальных отношениях наблюдаются искаженные представления о менталитете, хотя религиозная и этническая рознь в определенной степени ушли в прошлое, у молодежи сформировалось неверие в общепринятые социальные ценности и нормы, неверие в будущее; отмечается наличие различных социальных конфликтов между социальными группами и отдельными людьми.

Что же касается создания семьи и складывающихся при этом взаимоотношений внутри семьи, то следует выделить такие, все еще ждущие своего решения проблемы, как ранние браки, которые и сегодня имеют место в

обществе, кофликты, происходящие прямо на глазах детей, причем самые ужасные, обесценивание семейных ценностей, создание семьи без полного согласия одной из сторон, и т.д. Респонденты считают, что в формировании самосознания и поведения младших членов семьи, как личности, основные факторы – это условия семейных отношений, вид и характер основных занятий родителей, материальный достаток в семье, способы воспитания подрастающего поколения в семье. На вопрос «что вы получили от родителей?» были получены положительные ответы, то есть роль родителей в жизни опрошенных оценивалась достаточно высоко. Вместе с тем было подчеркнуто, что от родителей некоторыми из них была приобретена также раздражительность и даже в какой-то степени расточительность.

В быту неправильно используется свободное, внерабочее время, всех волнует проблема века, которая связана с функционированием социальных сетей, телевидения и т.д. Вместе с тем большая часть общества совершенно не заботится о том, как решить указанные проблемы. Если бы время, которое молодежь проводит в социальных сетях, уделялось книгам, то формирование личности и ее социализация проходили бы намного эффективнее. В быту молодежь находится под плотным контролем и опекой родителей, помимо этого, для рациональной и эффективной организации свободного времени просто не хватает средств. Кроме того, молодежь считает, что взрослые не могут рационально организовать даже свое свободное время.

Большинство опрошенных на вопрос о том, какие качества родителей повлияли на вас, как личность, ответили, что это семейные условия, уровень материальной жизни, средства и методы воспитания, внутрисемейная атмосфера в целом. Большинством респондентов было подчеркнуто, что они получили от родителей умение уважать семью и старших, в отрицательном же смысле - видеть предательство, получать удар в спину и т.д. Большинство опрошенных считают, что ответы на свои вопросы и проблемы они ищут у Бога, родителей и друзей.

На вопрос о дружбе респонденты отмечали некоторые отрицательные моменты. Так, в большинстве случаев они отвечали, что в дружбе лучше ни на кого не рассчитывать, потому что могут столкнуться с предательством и недобросовестностью. Это, в свою очередь, подтверждает наличие в обществе социальных конфликтов и недовольства на уровне личности, в особенности молодежи. Среди качеств родителей, которые привлекают респондентов, были выделены различные качества. На эти процессы влияют, по мнению респондентов, в целом семейные условия, семейная атмосфера, общественное положение, т.е. социальный статус родителей, были отмечены также некоторые другие факторы. В целом общее мнение таково, что семейная среда влияет на формирование личности намного сильнее, чем друзья, родственники, знакомые и т.д.

Возросло число случаев агрессии. Прежних отношений взаимного терпения и снисходительности нет. Нет искренности. Люди почему-то не проявляют друг к другу милосердия. Кроме того, возросло чувство ревности. Если кто-то хорошо живет, получает нормальную зарплату, его ревнуют, стремятся вставлять палки в колеса. Это и есть самая большая проблема общества.

Среди отрицательных качеств современников выделяются такие, как отсутствие уважительного отношения друг к другу, низкий уровень общения и проч. Среди желательных качеств, принципов и ценностей выделяются терпимость, взаимное уважение, надежность. Один из интересных вопросов заключался в следующем: «Если возникнет проблема, с кем бы вы хотели ею поделиться?». В национальной психологии следует отметить стремление к развитию чувства патриотизма, а СМИ, социальные сети, воздействуя на ум и сознание людей, формируют элементы массовой психологии, что ограничивает мышление, отупляет разум и т.д.

Выяснилось, что больше всего опрошенные общаются по поводу своих проблем с членами своей семьи. Видимо, это естественно с точки зрения современных ментальных представлений нашего общества. Отметим также, что ответы на все вопросы отличались искренностью и объективностью.

Есть еще и такие вопросы, которые ждут своего решения в социальной сфере, это маленькая стипендия у студентов, равнодушие органов социального страхования к проблемам людей, неуважение к старшим, неуважение в целом друг к другу среди людей. Следует также отметить о наличии недостатков в системе образования, преимущества иностранных студентов, которые они имеют в учебе, отсутствие современных и эффективных методов преподавания и другие стороны проблемы, подобные перечисленным.

Беспокойство вызывают, как уже отмечалось, ранние браки, интенсивные конфликты во внутрисемейных отношениях, принудительные браки, подчиненное положение женщины в семье, и т.д.

Среди нежелательных стереотипов называется неоднозначное отношение к инвалидам, прежде всего предвзятое, когда их допекают многочисленными проверками и контролем, не пресекаются факты попрошайничества, и т.д.

В системе обучения теория довольно часто расходится с практикой. Имеются факты злоупотребления фактами служебного положения. Родители оказывают в некоторых случаях давление на выбор молодежью будущей специальности. Кроме того, есть гендерное неравенство, когда девушек притесняют, то есть занижают оценки, не выдвигают в выборные органы студенческого самоуправления и т.д.

Респонденты считают, что семьям шехидов следует выделять материальную помощь более значительную. В целом мы восхищаемся другими народами и этническими группами.

В решении возникших проблем респонденты считают, что им лучше всех помогут семья и друзья, но некоторые считают, что могут справиться и сами.

По некоторым вопросам, к примеру, о международных делах, основная часть респондентов затруднилась ответить. К особенностям проблем на международном уровне относятся широко распространенные между современными поколениями европеизация, конфликты, слабость добрососедских отношений между странами, накопившиеся, но нерешенные проблемы, слабые международные связи в целом. Почему-то бизнесмены не очень стремятся наладить деловые отношения с представителями других стран, считается, что в «политику» не стоит вмешиваться.

Современная молодежь достаточно независима, стремится на ранних порах своей юности работать, зарабатывать себе на жизнь и одновременно учиться. Вместе с тем есть много высказываний, характеризующих молодежь не совсем положительно. В частности, отмечается, что встречают много случаев вероломства и измены. Все это способствует разобщению людей, развитию чувства нездорового соперничества. В целом становится ясно, что между поколениями всегда возникают противоречия и трения. Это естественно и является жизненной потребностью. В противном случае жизнь утратит свое разнообразие и возможность развиваться дальше. Различия и претензии, хотя и существуют, тем не менее, не могут быть большим, непреодолимым препятствием между молодыми и старыми. Ведь нынешняя молодежь когда-либо закономерно займет место старшего поколения.

Выводы. В целом можно прийти к выводу о том, что взаимоотношения между поколениями вызывают у людей серьезное беспокойство.

В сфере экономики часто указывалось на дороговизну и разбазаривание средств, в культуре – написание писателями произведений вне общепринятых нравственных рамок, неправильное использование социальных сетей, пустое времяпрепровождение в них, недоверие во внутрисемейных отношениях, неверие в отношении к молодым, излишняя требовательность в учебе и низкое качество обучения, недостаточно высокий уровень ментальных ценностей в национальных отношениях, усиление роли различных акторов в фиормировании политики в международных отношениях, среди социальных ценностей, которые надо усиливать или видоизменять, отмечались низкий уровень зарплаты, безработица, психологическое давление на массовое сознание со стороны СМИ.

Все это свидетельствует о том, что различия между поколениями зависят от исторических темпов развития, от значительных перемен, которые

происходят в нашей жизни. По мере развития технотронного общества разница между поколениями во многих отношениях будет возрастать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Власова О.И. Проблема поколений в западной социологической традиции // Вопросы политологии и социологии, 2012, № 2 // http://politsocio.uapa.ru/
2. Рамазанов М.Р. Проблема духовно-нравственной преемственности поколений в условиях трансформации общества // автореферат дисс. на соиск.уч.звания канд.филос.наук. Махачкала: 2007, 25 с.
3. Лезгина Д.В. Проблема преемственности поколений: В западноевропейской философии. // автореферат дисс. на соиск.уч.звания канд.филос.наук. Санкт-Петербург: 2004, 27 с.
4. Yaşlı və gənc nəsil yazıçı, rəssam və bəstəkarların yaradıcılıq fəaliyyətini təmin etmək üçün xüsusi təqaüd fondu haqqında // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 6 avqust 2007-ci il // http://www.e-qanun.az/

XÜLASƏ

Müasir nəsillərarası münasibətlər problemi gənc nəslin cəmiyyət həyatına hazırlanması, fəal sosial mövqeyin formalaşması nöqteyi-nəzərindən olduqca aktualdır. Əhali arasında keçirilmiş tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan cəmiyyətində dini dözümü və ümumiyyətlə tolerantlıq ənənələri bütovlükdə güclüdür. Aşkar edilmişdi ki, ölkədə böyük və kiçik nəsillərin arasında ən böyük fərqlər müasir mədəniyyətə bağlı baxışlarla əlaqəlidir: əxlaqda, peşə seçimində, ailə-nikah münasibətlərinin dərkində və s. Xüsusən gənclər erkən nikahlar və xeyir güdülən nikahlara qarşı çıxır. Gender bərabərsizliyinə neqativ münasibət var. Böyük nəsildə gənclərə qarşı çox iddia var, o cümlədən gənclərin asudə vaxtının keçirməsi tərzi, İnternetin sosial şəbəkələri ilə bağlı. Vurğulanır ki, gənclər az oxuyur və s. Bütovlükdə demək olar ki, informasiya cəmiyyəti nəsillər arasında ünsiyyət üçün yeni, daha çətin şərtləri irəli sürür. Sosial proseslərin sürəti nəsillər arasında məsafəni daha artırır, bunu isə dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətdə nəzərə almaq lazımdır.

SUMMARY

The problem of relationships of modern generations is actual from the point of view of preparation of the younger generation for grown up life in society and active social position. As demonstrated by the study carried out among population, the Azerbaijani society has strong traditions of community, religious and overall tolerance. It was revealed that the greatest differences between the older and younger generations in the country are related to their views on contemporary culture, morality, choice of profession,

family and marriage relations. In particular, the younger generation are against early marriages and marriages of convenience. There is a negative attitude to gender inequality. The older generation is unpleased with how young people spend their free time, in particular, with the fact that they spend a lot of time in the social networks, due to which they read less, etc. In general we can say that the information society places new, more complex conditions for dialogue between the generations. The rate of social processes makes the gap between the generations bigger and bigger, and it should be taken into account in the ongoing social policy.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

ПОДГАЙСКИЙ А.Л.
Минск, Беларусь

СТРАТЕГИИ ОРГАНИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ФИРМ И ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ БИЗНЕСА

Açar sözlər: *müəssisə, biznes, müasir çağırışlar, iqtisadi patriotizm.*
Ключевые слова: *предприятия, бизнес, вызовы современности, экономический патриотизм.*
Key words: *enterprise, business, challenges of modernity, economic patriotism.*

Современный этап развития мировой экономики характеризуется крайним усложнением социально-экономической динамики. Она характеризуется непредсказуемостью экономического развития, стохастичностью хозяйственных процессов и ускорением изменений во всех областях общественной жизни. При этом нет оснований полагать, что мировая экономика вошла в зону кратковременной «турбулентности»; отмеченные процессы, скорее всего, отражают глубинные сдвиги, меняющие принципы ее функционирования.

Произошло формирование глобальных производственных цепочек и экономических сетей мирового масштаба. Усилилось взаимодействие предприятий, благодаря внедрению информационных технологий, снижению уровня транспортных и трансакционных издержек произошло размывание географических и технологических границ в их деятельности. Как отмечает А.А.Яковлев, успех предприятия уже не определяется его положением на локальном рынке, а зависит от места, которое «…данное предприятия занимает в глобальной цепочке создания стоимости, которая связывает все стадии технологического цикла – начиная от разработки идеи нового продукта и заканчивая его реализацией конечному потребителю. Они объединяют де-

сятки и сотни компаний, не связанные отношениями собственности, но могущие управляться извне на основе долгосрочных контрактов» (1, 292).

Стала более тесной взаимозависимость рынков и технологий, возросла взаимосвязь новых продуктов. Причем, это коснулось не только структур информационной экономики, но и традиционных отраслей индустриального сектора. В результате, пишут К. Мейер и С. Девис, «…усиление способностей к взаимодействию привело к росту нестабильности рынков…Скорость изменений действительно растет, мир и в самом деле становится все менее предсказуемым, а колебания спроса, настроений и превалирующих точек зрения действительно становятся все более частыми и неожиданными… Изменения происходят все быстрее, а непостоянство становиться как никогда постоянным» (2, 28).

Жизненный цикл новых продуктов крайне короткий, полное обновление продукции и технологий в передовых областях экономики происходит в течение 5-7 лет. За одно десятилетие количество новых наименований продуктов возрастает вдвое. Усиливается ротация отраслей – появляются сотни новых отраслей и в то же время множество отраслей удаляются из стандартной отраслевой классификации в США. Проявилась тенденция увеличения числа компаний, ежегодно терпящих крах. Тотальный рост нестабильности не мог не сказаться на мировых рынках, финансовые рынки и рынки ресурсов стали более «чувствительными» к воздействиям, любое событие способно спровоцировать панику и вызвать непредсказуемые последствия.

Стохастичность хозяйственных процессов и ускорение изменений во всех областях экономической жизни создает «императив адаптивности» (2, 34). Способность адаптироваться к любым изменениям превращается в «критерий истины» активности всякого хозяйствующего субъекта, определяющий его шанс на выживание и перспективы развития. Это свойство становится ключевым проявлением качества функционирования любой системы, будь то предприятие, отрасль, национальная экономика.

При этом в новой экономике импульс «системной эластичности» исходит от предприятий и домохозяйств. Поскольку так называемая сетевая экономика, воплощающая в себе передовые тенденции развития хозяйственной организации общества, формируется «снизу вверх» путем самоорганизации субъектов, то именно они в процессе своего взаимодействия и рекомбинации формируют новые более гибкие структуры, изменяют структуру отрасли и экономики в целом. Это предъявляет принципиально иные требования к стратегиям «выживания» малых экономических систем в новых условиях.

Подавляющее число предприятий во всех сферах бизнеса созданы с целью достижения некоторого успешно стабильного существования в опре-

деленной экономической и институциональной среде. Они изначально ориентированы на устойчивое получение доходов при разработке относительно стабильных рыночных ниш, что предопределяет консерватизм в применяемых технологиях, выпускаемой продукции, занимаемых рыночных нишах, принципах организации производства и хозяйственных связей, системах менеджмента. Несмотря на сложные, зачастую конфликтные, взаимоотношения с государством, малые экономические системы в своей массе зависимы от деятельности государственных институтов, соответствующих норм, защиты и покровительства.

В подавляющем большинстве современные предприятия несут в себе «ген стабильности», что предопределяет конфликт с непредсказуемыми реалиями сегодняшнего дня. Ныне действующие предприятия созданы для устойчивого функционирования в более или менее предсказуемой экономической среде. Это предопределяет стратегии менеджмента, логику поведения инвестора, относительную консервативность применяемых технологий, стабильность принципов организации производства и хозяйственных связей. Причем, организационные структуры являются одним из самых консервативных элементов бизнеса, их динамика отстает от изменений окружающего мира. Такие исследователи, как М.Кастельс, К. Омае (Имаи), К. Мейер и С. Дэвис и др., говорят о кризисе традиционных форм организации корпоративного бизнеса, основанного на вертикальных иерархических структурах, и путях адаптации к непредсказуемости экономической динамики, вызываемой чрезвычайно быстрыми технологическими и экономическими изменениями. Новые реалии поставили перед бизнесом решение сложной задачи – приобрести максимальную гибкость и существенно сократить издержки.

В целом ушли в прошлое огромные, предельно централизованные, корпоративные империи первой половины XX в. Их отличали автократическое управление, тяготение к автаркии и режиму самообеспечения, естественного в период «экономического национализма» 1930-х годов. (Хрестоматийным примером такой структуры является автомобильная империя Г.Форда, в которой неограниченная диктатура владельца сочеталась с приобретением плантаций каучуковых деревьев в Южной Америке).

Вопрос о жизнеспособности традиционных бюрократических корпораций, ориентированных на массовое стандартизированное производство и олигополистический контроль на рынке, приобрел особую остроту в условиях кризиса прибыльности 1970-х годов. Однако пути решения этой проблемы были различны. С одной стороны, в 1980-х годах утвердилась модель «подтянутого производства», сочетающая экономию затрат на основе автоматизации с интенсификацией труда. Другая переходная форма организации производства и труда – «тайотизм» – была реализована в японском корпоративном бизнесе. В этой модели гибкость и снижение затрат достигались со-

четанием передового автоматизированного производства с множеством мелких производств ремесленного типа, а также эффективной системой мотивации работников и поставщиков. Эта система служит ярким примером использования в решении проблем развития организации производства архаичных экономических структур (3, 171).

Крайним проявлением данного пути, отмечает М. Кастельс, явилась «полая корпорация», представляющая собой «бизнес, специализированный на посредничестве между финансированием, производством и рыночными продажами, на базе установленной торговой марки и индустриального имиджа». Такая модель «сокращала затраты, но также увековечивала устаревшие организационные структуры, коренившиеся в логике модели массового производства в условиях олигополистического контроля рынка» (3, 168).

Явная недостаточность подобных новаций в экономике XXI века вызывает поиск путей разрешения конфликта малых экономических систем с внешними условиями своего существования. Это происходит двумя путями. Первый путь заключается в формировании искусственной внешней среды – создании институционального «кокона», обеспечивающего стабилизацию жизнедеятельности малых хозяйственных систем на традиционных началах их функционирования и защищающих их от внешних воздействий. Речь идет о совокупности мер, предпринимаемых бизнес-структурами и государством, благодаря которым предприятия получают «искусственное дыхание», когда монополизация отраслей, организационные мероприятия и государственные преференции позволяют поддерживать приемлемый уровень доходности бизнеса. В конечном счете, полагает М.Кастельс, это делает их еще более жесткими и снижает шансы на выживание в перспективе.

Второй путь эволюции малых экономических систем связан с принципиальными изменениями основ своего функционирования. Качественно иной уровень конкуренции, предполагающий постоянное появление новых конкурентов, внедряющих передовые технологии и приемы сокращения затрат, требует от предприятий не столько рутинной экономии, сколько кардинального повышения эффективности. Предприятия, по мнению М. Кастельса, должны не только функционировать в сетевой экономике, но и отказаться от своего организационного «ядра» – того, что всегда ассоциировалось с сутью корпорации. «Сетевые стратегии, – пишет М. Кастельс, – добавили системе гибкости, но не решили для корпорации проблему приспособляемости. Чтобы быть в состоянии усваивать выгоды сетевой гибкости, корпорация сама должна стать сетью и пропитать динамизмом каждый элемент своей внутренней структуры: в этом в сущности и заключаются смысл и цель модели «горизонтальной корпорации», которая часто подразумевает децентрализацию ее единиц и наделение каждой из этих единиц растущей

автономией, позволяющей им даже конкурировать друг с другом, хотя и в рамках общей стратегии» (3, 168).

Такое видение вектора развития бизнеса доминирует в настоящее время и ассоциируется решением проблем, очевидным ответом на множество вызовов современности. Вместе с тем, оно порождает ряд вопросов, затрагивающих базовые принципы социально-экономической жизни. Речь идет о государственно-гражданской, национальной и социальной идентичности бизнеса. Эти вопросы обычно непосредственно не затрагивались в русле господствующего в последние десятилетия неоклассического направления экономической мысли. Однако со временем возникла необходимость дополнить стройную теоретическую конструкцию и вытекающую из нее экономическую политику «инородными» составляющими, затрагивающие этические принципы экономической деятельности. Все громче стала звучать тематика государственно-частного партнерства, корпоративной социальной ответственности и, наконец, экономического патриотизма. Именно последняя вызывает особый интерес и является, на наш взгляд, проявлением нарастающих противоречий в экономической политике ведущих государств и концептуальном кризисе в господствующем течении экономической науки.

Возникает целый ряд вопросов: насколько оправдано использование этого понятия в экономической науке, каково его содержание в современных реалиях, каковы методологические границы его применения? От ответа на эти вопросы зависит возможность наделения его методологически конструктивным содержанием.

В последние десятилетия понятие «экономический патриотизм» активно используется и интерпретируется не только в странах, реализующих стратегии «догоняющего» развития, но в экономически развитых странах, где политическая и экономическая элиты озабочены замедлением экономического роста и утратой конкурентных позиций на мировом рынке. Так, введение этого понятия активный научный и общественный оборот связывается с именем французского политического деятеля Б. Карейона, призывавшего в начале XXI века к принятию мер по повышению конкурентоспособности французских предприятий и поддержке национального капитала (4).

В настоящее время понятие экономического патриотизма в целом имеет весьма «размытое» содержание, обусловленное исходными мировоззренческими установками и идеологическими предубеждениями исследователей; оно затрагивает поведение и действия широкого круга субъектов экономики: инвесторов, менеджеров, наемных работников, потребителей, представителей политической элиты и др. В целях прояснения вопроса и более четкого определения методологических позиций следует рассмотреть эту проблему экономического патриотизма в связи с проблемой государственно-гражданской и национальной идентичности бизнеса и его представителей, в

лице основных инвесторов, менеджеров, специалистов, составляющих некоторое корпоративное бизнес-единство.

Эволюция организационных структур и стратегий развития предприятий сопровождалась существенной трансформацией этических основ бизнеса. Генезис современных бизнес-структур связан с эпохой Нового времени, утверждением капитализма и европейской индустриализацией, становлением национальных государств.

Во-первых, зарождающийся из третьего сословия капитал имел ярко выраженные национальные черты, его становление проходило в условиях формирования национальных рынков, роль государства в этом процессе была весьма велика. Следует напомнить, что именно третье сословие составляло наиболее активное социальное «ядро» зарождающейся нации. В странах, где произошли буржуазные революции, представители нарождающегося бизнес-сообщества в своем сознании не отделяли себя от государства, отождествляли себя с ним, оставляя государственным чиновникам обслуживающие функции.

Во-вторых, бизнес того времени отличала чрезвычайная корпоративность, предполагающая развитое чувство принадлежности к единой социально-профессиональной группе. Капиталистические предприятия вырастали на почве уходящих в прошлое цеховой организации, ремесленных и купеческих союзов, ассоциаций взаимопомощи и прочих институтов, скрепленных вековыми семейными связями. Хотя принципы частного предпринимательства отрицали и во многом разрушали эти институты, инерция сознания сохраняла отношение к бизнесу, как общему (корпоративному) делу предполагающую ответственность предпринимателя к своему профессиональному сообществу.

В третьих, несмотря на влияние Просвещения и отрицание атрибутов средневековья, представители бизнеса были в своей массе глубоко религиозными людьми. Их хозяйственная деятельность была пронизана религиозным сознанием, регулировалась христианскими этическими нормами зачастую в большей мере, чем правом. При этом, как показал М. Вебер в работе «Протестантская этика и дух капитализма», реформация означала не ослабление, а предельное усиление религиозной регламентации всех сторон жизни человека и общества, и, прежде всего, экономической деятельности (5, 62,63).

Сочетание этих предпосылок, наряду с противопоставлением себя внешнему социальному миру, который следует освоить и преобразовать согласно собственным представлениям о мироустройстве, делала экономический патриотизм важнейшей составляющей общественного сознания и хозяйственной практики. Как справедливо отметил В.Ш. Сургуладзе, экономический патриотизм заключался в том, чтобы осуществлять экономиче-

скую деятельность (значит преследовать частный интерес) наиболее полезным для страны образом. Это предполагало следование ряду этических норм, наделение ответственностью «…по отношению к той стране, на территории которой он осуществляет свою деятельность или с которой связан местом своего происхождения» (6, 175). Следует отметить, что если общее определение сути феномена не вызывает споров и остается неизменным, то представление о том, что понимать под пользой для страны и каковы оптимальные способы ее достижения, вызывает бурные дискуссии и трансформируется.

Очевидно, что в индустриальную эпоху экономический патриотизм представителей бизнеса продолжал эволюционировать. Постепенно угасали религиозность сознания и сила христианских этических норм, затухала инерция профессионально-«цеховой» солидарности. На смену им во второй половине XIX – начале XX вв. приходило отнесение себя к одному из сильных и экономически успешных государственных образований, отождествления себя с ним, чувство сопричастности к его достижениям. Бурное экономическое развитие Европы и Северной Америки, образование империй, соперничество между нами формировали «питательную» среду для имперского патриотизма, предполагающего чувства гордости за свое государство и превосходства не только над аутсайдерами мирохозяйственного развития, но и странами соперниками. Причем, это распространялось не только на истинные империи, но и небольшие государства Европы, где малые размеры компенсировались принадлежностью к Европейской цивилизации.

Соперничество предпринимателей на мировом рынке переплеталось и сливалось с экономическим соперничеством государств. Особую четкость это приобретало в международной торговле товарами и, в первую очередь, техникой, воплощающей достижения научно-технического прогресса того времени. Сам продукт был национален, для его продвижения использовались государственные и национальные символы и образы. В свою очередь, фирма подчеркивала свою государственную принадлежность либо происхождение. В эту эпоху представители космополитического клана Ротшильдов вынуждены объявлять себя французами и англичанами. Торговые контакты и сотрудничество с предприятиями зарубежных стран во время войны или обострения международной обстановки вызывало общественное осуждение, бойкот в местном бизнес-сообществе и юридическое преследование.

Вместе с тем, транснационализация бизнеса постепенно размывала государственную «привязанность» предпринимателей. Международная миграция капитала, создание дочерних предприятий за рубежом расшатывали традиционные этические основы взаимоотношений бизнеса с государственно-национальным сообществом. Ярким примером такого рода является позиция Г.Форда в отношении внешнеэкономической деятельности компании

в годы второй мировой войны. Человек, считающий себя патриотом Америки, организовавший производство одного из самых «американских» продуктов, допустивший участие рабочих в прибыли предприятия и навязывавший им этические нормы поведения, полагал совершенно естественным сотрудничество с Германией в рамках деятельности своих дочерних предприятий. Причем, это был не единичный случай, обусловленный политическими пристрастиями конкретного человека, подобную позицию занимали многие крупнейшие корпорации США. Об убежденности в своей правоте свидетельствуют тот факт, что многие компании (Форд, GM) потребовали от правительства США возмещения убытков за разрушение своих заводов на территории Германии.

Дальнейшее развитие мировой экономики вело к усилению этих тенденций. Нарастание проблем в деятельности традиционных корпоративных структур во второй половине XX века и решение их путем транснационализации и интернационализации производства не могли не сказаться на государственно-гражданской и национальной идентичности бизнеса. Если попытки повышения эффективности в рамках моделей «подтянутого производства» и «тайотизма» освобождали компании от чрезмерного (по их мнению) бремени социальной нагрузки, то модель «полой корпорации» сводила на нет основы экономического патриотизма.

Сам продукт утрачивал государственное происхождение и национальные черты, становился все более «космополитическим». Причем для размывания связи бизнеса со своим государством фирме не обязательно следовало доходить до такой крайности. Международный характер производства и формирование глобальных производственных цепочек вынуждали предпринимателей ассоциировать свой бизнес со странами, где располагается большая либо наиболее ценная часть бизнеса. Отношение бизнеса к стране происхождения в этих условиях обусловлено не ценностными установками, а прагматическими соображениями. Можно утверждать, что до тех пор, пока ключевые и высокотехнологичные фрагменты глобальных производственных цепочек расположены в стране происхождения (в силу доступа к научно-информационному потенциалу и соответствующей инфраструктуре) «привязанность» бизнеса к своему государству будет сохраняться.

Отмеченные тенденции порождают феномен корпоративной идентичности. Она представляет собой аспект более широкого явления, названного С. Хантингтоном «Давосской идентичностью». Корпоративная идентичность проявляется в возникновении и постоянном расширении круга лиц, чья судьба и карьера непосредственно связана с деятельностью транснациональных и многонациональных корпораций. Это касается инвесторов, менеджеров, специалистов. Эти люди, представляющие экономически успешные слои общества, руководствуются в своей жизни ценностными установками и

нормами поведения, установленными корпорацией. Они ассоциируют себя не столько с государством и нацией, сколько с корпорацией. По образному выражению В.Ш. Сургуладзе: «Бренд корпорации заменяет им флаг страны» (6, 178).

Феномен Давосской идентичности связан с формированием космополитической культуры ведущих деловых и политических кругов, основой которой является международный бизнес. Причем, носителем этой культуры, отмечает П. Бергер, является не только узкий круг приглашенных, но и целый социальный слой молодых и честолюбивых людей во всех частях света, находящейся в состоянии упреждающей социализации, для которых Давос стал путеводной звездой, завершенным воплощением жизненного успеха. Международная деловая культура породила своеобразный «яппи-интернационал», …«члены которого бегло говорят по-английски, соответствующим образом одеваются и ведут себя, работают и развлекаются, а в какой-то степени и мыслят по-английски – и надеются, что когда-нибудь и они будут участниками элитных саммитов» (7, 10). Этот слой сегодня представляет собой своего рода «инкубатор», поставляющий будущих руководителей бизнеса и перспективных политиков в большинстве стран мира.

Ценностной основой Давосской идентичности является рыночный фундаментализм, превративший рыночные принципы экономической деятельности из научных постулатов в символы веры, в идеологические нормы, которым надо следовать неукоснительно. Они уже не обсуждаются, не служат предметом научных дискуссий, а выполняют роль системы социального опознавания, определяющей «своих» и «чужих». В целом рыночный фундаментализм отрицает идеи социальной ответственности, приверженности определенному государству и национальной привязанности, которые базируются на чуждых ему ценностях и этических нормах.

Однако отношение его адептов к государству и обществу представляется непоследовательным, что отмечал Дж. Сорос в книге «Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм» (8). Утверждая глобальную рыночную систему, они эгоистически используют мощь западных государств, что вызывает отторжение рыночных начал в странах мирохозяйственной периферии. Проводники и представители рыночного фундаментализма зависимы от своих суверенных государств в обеспечении экономического процветания, демократических свобод и социальной справедливости в рамках клуба избранных стран. Их империя – трансграничная рыночная экономика – так или иначе ассоциируется с группой западных («цивилизованных») государств и «спорами» их влияния в остальном мире.

Критикуя рыночный фундаментализм за недостаточную последовательность, Дж. Сорос продвигает идею открытого общества. Она, предполагает полное устранение государственных границ и других атрибутов суве-

ренных государств, как источников насилия и экономической неэффективности, затрудняющих прогресс общества (8, 175). Наряду с рыночными принципами организации экономики, высшими ценностями открытого общества объявляется обеспечение демократических свобод и социальной справедливости в масштабах мирового сообщества, что может быть достигнуто с помощью надгосударственных институтов (8, 242, 243). Именно эти ценности должны быть основой выработки этических (если о таковых вообще можно говорить) и правовых норм нового общества.

Такое видение будущего человеческой цивилизации имеет признаки умосозидаемой действительности, воплощение которой в истории обычно сопровождается глобальными катаклизмами и социальной деструкцией. Сочетание принципов открытого общества с перспективами доминирования сетевых форм организации и функционирования бизнеса, описанных М. Кастельсом, рождает пугающую картину будущего. Трудно представить себе устойчиво развивающееся общество, состоящее из атомизированных членов, «плавающих» в зыбкой социальной среде, лишенных определенных форм социальной организации, базовых ценностей и традиционных этических норм. Такое общество и его экономика отрицают необходимость государственно-гражданской, национальной и социальной идентификации не только представителей бизнеса, но всех его членов. Между тем, именно групповая идентичность является неотъемлемой составляющей социальных отношений, без которой человеку невозможно сохранять внутреннее равновесие и благополучие. Деструктивная привлекательность данной концепции заключается в обещании неограниченной свободы и снятии с себя социальной ответственности перед всем многообразием базовых сообществ, в которых протекает общественная и хозяйственная жизнь человека. Представленная модель будущего вызывает ассоциации не столько с началом новой эры развития человеческой цивилизации, сколько с «концом истории» Ф. Фукуямы.

Неизбежность цивилизационного «тупика» в эволюции человечества в рамках подобных концептуальных конструкций обусловлена ступенчато-поступательным видением развития общества, движущегося от «первобытного» разнообразия институциональных форм к универсальному и совершенному мировому порядку. Иное видение будущего социальной идентичности бизнеса и его представителей предполагается взглядом на социально-экономическое развитие как сложный циклический процесс, в котором периоды поступательной динамики сочетаются с кризисами, катастрофами, периодами длительной стагнации. В ходе мирохозяйственного развития возникают новые центры экономического роста, прежние страны-лидеры мировой экономики теряют свои позиции, уступая место новым. В этих условиях оказываются востребованными традиционные ценности и этические нормы, многообразные базовые экономические, политические и социальные инсти-

туты. Их разнообразие означает наличие более полного «банка» институционального опыта, позволяющего изыскивать оптимальные институциональные формы, обеспечивающие новое качество социально-экономической динамики, расширяющее «окно возможностей» в процессе социально-экономического развития.

В этих условиях вопрос государственно-гражданской, национальной и социально-групповой идентичности бизнеса не только не снимается, но и приобретает особую значимость. Устойчивое отнесение себя к определенному сообществу, сохранение базовых общественных институтов, традиционных ценностей и этических норм позволяют бизнесу стран-аутсайдеров мирохозяйственного развития не только защищаться от разрушительного воздействия рыночного фундаментализма, но и реализовать стратегии экономического реванша. Важность соответствующих институтов для перспектив экономического развития стран блестяще показана в концепции международной конкуренции М. Портера – исследовании, основанном не на умозрительных схемах, а на обобщении огромного эмпирического материала.

Анализ оснований успеха фирм-лидеров на мировой арене и как следствие национальной конкурентоспособности отдельных стран демонстрируют их глубокую связь с семьей, национальными традициями и культурой, этическими нормами, особенностями взаимоотношений с государством и т.п. Именно они формируют почву для истинного экономического роста, базирующегося на спонтанном массовом возникновении новых предприятий, их «естественном отборе» и развитии. В русле такого подхода феномен экономического патриотизма предстает не только атрибутом прошлого (ассоциируемого с протекционизмом и консервацией устаревших организационных форм ведения бизнеса), но и действенным фактором достижения успеха в будущем. Экономический патриотизм представляет собой мощный инструмент экономической экспансии, обеспечивающий мобилизацию всех социальных и экономических сил общества на достижение успеха на уровне отдельных фирм и национальной экономики в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Яковлев, А.А. Агенты модернизации / А.А. Яковлев – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006.– 426 с.
2. Мейер, К. Живая организация. Компания как живой организм / К. Мейер, С. Дэвис. – М., Добрая книга, 2007. – 368 с.
3. Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс – Москва, ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.

4. Клинова, М.В. Новый «экономический патриотизм» в Европе: хорошо забытое старое? / М.В. Клинова / ВИПЕРСОН http://viperson.ru/articles/novyy-ekonomicheskiy-patriotizm
5. Вебер, М. Избранные произведения / М. Вебер – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Сургуладзе, В.Ш. Экономический патриотизм в эпоху глобализации / В.Ш. Сургуладзе // Патриотизм как идеология возрождения России: сб. ст. докл./ Отв. ред. Т.С. Гузенкова – М.: РИСИ, 2014. – С. 175-187.
7. Многоликая глобализация / Под ред. П. Бергера и С. Хантингттона. – М.:Аспект Пресс, 2004. – 379 с.
8. Сорос, Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Дж. Сорос. – М.: Некоммерческий фонд «Поддержки культуры, образования и новых информационных технологий, 2001. – 458с.

XÜLASƏ

Kiçik iqtisadi sistemlərin təkamülü onun fəaliyyətinin əsaslarının fundamental dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Qabaqcıl texnologiyaları və xərcləri azaltmaq üsullarını tətbiq edən yeni rəqiblərin daima təzahürü fonunda rəqabətin keyfiyyətcə fərqli səviyyəsi müəssisələrdən səmərəliliyin köklü şəkildə artırılmasını tələb edir.

SUMMARY

Evolution of small economies is associated with fundamental changes in the foundations of its functioning. Qualitatively different level of competition, involving the constant emergence of new competitors, introducing advanced technology and techniques to reduce costs, requires companies not only save the routine as a radical increase efficiency.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

XƏLİL-ZADƏ F.Ə.
Bakı Dövlət Universiteti

SEÇKİ PROSESİNDƏ AŞKARLIQ İNSTİTUTLARI

Açar sözlər: *exzit poll, beynəlxalq müşahidəçilər, seçki komissiyaları.*
Ключевые слова: *опросы на выходе, международные наблюдатели, избирательная комиссия.*
Key words: *exit polls, international observers, the election commission.*

Ölkəmizdə keçirilən seçkilərin bütün mərhələlərində aşkarlığın təmin olunması üçün beynəlxalq hüquqi normalarla bərabər Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş mövcud prosedurlardan və konkret hüquqi əsaslardan istifadə olunur (1). Mərkəzi Seçki Komissiyası (MSK) Seçki Məcəlləsinə uyğun olaraq ölkəmizdə keçirilən seçkilərdə seçki komissiyalarının fəaliyyətinin seçicilər və digər seçki subyektləri üçün şəffaflığını daim diqqət mərkəzində saxlayır. Müşahidəçi statusu olan şəxslərə seçki komissiyalarının iclaslarını, səslərin hesablanması, dairə və məntəqə seçki komissiyalarında seçki bülletenləri və səsvermənin nəticələrinə dair protokollar da daxil olmaqla bütün seçki sənədləri ilə aparılan işi müşahidə etmək, həmçinin dairə və məntəqə seçki komissiyalarının qərarlarının və digər seçki sənədlərinin (seçici siyahıları, səsvermə üçün qeydiyyatdan çıxma vəsiqələrinin, seçki bülletenləri və imza vərəqələri istisna olmaqla) surətlərini əvəzsiz almaq imkanı yaradılır. Müşahidəçi statusu olan şəxslərdən seçki komissiyalarının iclaslarında iştirak etmək və yuxarıda sözügedən sənədlərlə tanış olmaq üçün seçki komissiyalarından əlavə icazə almaq tələb olunmur və onların seçki sənədləri ilə iş aparılan və ya səslər hesablanan yerə sərbəst daxil olmaları təmin edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aşkarlıq institutunun müxtəlif formaları içərisində müşahidəçilik fəaliyyəti ictimaiyyətin xüsusi önəm verdiyi qarşılıqlı nəzarət

funksiyasıdır. Öz mütərəqqiliyi ilə diqqət çəkən Seçki Məcəlləsi istər yerli, istərsə də beynəlxalq müşahidəçilərin seçkilərdə iştirakı və fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açır. Məmnuniyyətlə vurğulamaq olar ki, Azərbaycan müşahidəçilərin akkreditasiyasına dair Seçki Məcəlləsində nəzərdə tutulan prosedurlar baxımından öz sadəliyinə görə bir çox ölkələrə nümunədir (2, 29.2).

Seçki prosesinin müşahidəsi bir qayda olaraq müşahidəçinin öz təşəbbüsü ilə və ya qeydə alınmış namizədin, siyasi partiyanın, siyasi partiyalar blokunun, referendum üzrə təşviqat qrupunun, seçkilər sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatının təşəbbüsü əsasında aparılır. Seçki komissiyalarının iclaslarında, seçki sənədləri ilə və səslərin hesablanması ilə əlaqədar işin gedişində kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin də eynilə iştirak etmək hüququ var. Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində müşahidənin aparılmasına dair ərizə seçkilərin elan edildiyi gündən başlayaraq seçkilərin keçirilməsinə 10 gün qalanadək MSK-ya təqdim edilə bilər. Ərizədə müşahidə aparmaq niyyətində olan şəxsin soyadı, adı, atasının adı, yaşayış yerinin ünvanı, şəxsiyyət vəsiqəsinin seriya və nömrəsi, zərurət olduqda isə həm də maraqları təmsil olunacaq namizədin adı, qeyri-hökumət təşkilatının, siyasi partiyanın, siyasi partiyalar blokunun adı və hüquqi ünvanı göstərilməlidir. Ərizəyə iki fotoşəkil də əlavə olunmalıdır. Hər bir ərizəyə dair qərar isə onun verildiyi tarixdən başlayaraq 3 gün müddətində qəbul edilir. Ərizəçinin müşahidəçi qismində qeydiyyatından imtina olunması halı yalnız ərizədə göstərilən məlumatlar yanlış olduqda baş verə bilər. Müşahidənin aparılmasına icazə verildikdə müşahidəçiyə MSK-nın müəyyən etdiyi formada lövhəcik verilir.

Seçki dairəsinin ərazisində müşahidənin aparılmasına dair ərizə isə seçkilərin elan edildiyi gündən başlayaraq seçkilərin keçirilməsinə 5 gün qalanadək müvafiq dairə seçki komissiyasına təqdim edilməlidir. Bu ərizədə də yuxarıda qeyd edilən məlumatlar göstərilməli və ərizəyə iki fotoşəkil əlavə olunmalıdır. Müşahidənin aparılmasına icazə verildikdə dairə seçki komissiyası müşahidəçiyə MSK-nın müəyyən etdiyi formada lövhəcik verir.

Yeri gəlmişkən, aşkarlığın təminatında və ictimaiyyətin məlumatlandırılmasında mühüm yer tutan kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri də seçki komissiyalarının bütün iclaslarını işıqlandıra, səsvermənin nəticələri və seçkilərin yekunları haqqında protokollarla və qərarlarla tanış ola, habelə seçki prosesini maneəsiz, tam sərbəst izləyə və hər bir məlumatı ala bilərlər.

Müşahidə aparılmasının başqa bir məqamı isə ondan ibarətdir ki, digər seçki subyektləri ilə bərabər yerli və beynəlxalq müşahidəçilər seçki komissiyalarında seçki hərəkətlərinin həyata keçirilməsini, səsvermə prosesi və onun yekunlarının müəyyənləşdirilməsi və seçki protokollarının tərtib olunmasını müşahidə edə bilərlər. Səsvermə gününədək seçki komissiyasının iclasını müşahidə etmək hüququna yalnız MSK-da qeydiyyatdan keçməklə xüsusi icazə almış müşahidəçilər malikdirlər. Bu qəbildən olan müşahidəçilər püşkatma yolu ilə müəyyən

edilir və hər bir seçki komissiyası üçün belə müşahidəçilərin sayının 10-dan artıq olmaması şərti gözlənilir.

Seçki Məcəlləsi həmçinin, keyfiyyətli, obyektiv və qərəzsiz müşahidənin aparılması üçün konkret prinsiplər müəyyən edir ki, bu da birbaşa seçki prosesinin müşahidəsinin səmərəliliyini artırmağa və seçki praktikasının təkmilləşdirilməsinə xidmət edir: bir namizədin və ya siyasi partiyanın mənafeləri naminə təsir göstərilməməli, müşahidə edilən hərəkətlərə aid olan bütün hallar və faktlar nəzərə alınmalı, müşahidə açıq aparılmalı və müşahidənin yekunları faktlara əsaslanmalıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müşahidə seçkilər elan olunduğu gündən başlana bilər və müvafiq məhkəmələrdə seçkilərlə əlaqədar bütün mübahisələrə baxıldıqdan sonra seçkilərin yekunlarının rəsmi dərc edildiyi gün bitir. Həm yerli, həm də beynəlxalq müşahidəçilər eyni hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Onların seçici siyahıları ilə tanış olmaq, səsvermə günü istədiyi vaxt müvafiq seçki məntəqəsində olmaq, seçki bülletenlərinin verilməsini, səsvermə yerindən kənarda seçicilərin səs verməsini, seçki bülletenlərinin, ləğv edilmiş seçki bülletenlərinin sayılmasını müşahidə etmək kimi hüquqları var. Bundan əlavə, müşahidəçilər seçicilərin səslərinin hesablanmasına, seçicilərin səsləri hesablanarkən doldurulmuş və ya doldurulmamış hər bir seçki bülletenınə səsin etibarlılığını yoxlamaq məqsədi ilə baxa, səsvermənin nəticələri və seçkilərin yekunları haqqında seçki komissiyasının protokolu və digər sənədlərlə tanış ola, səsvermənin təşkili ilə əlaqədar təklif və iradlarla məntəqə seçki komissiyasının sədrinə, o olmadıqda isə onu əvəz edən şəxsə müraciət edə bilər. Müşahidəçilərin həmçinin, səsvermənin nəticələri və seçkilərin yekunları haqqında protokolların surətini əldə etmək hüququ var.

Seçki qanunu müşahidəçilərin fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra məsuliyyətləri də özündə ehtiva edir. Belə ki, seçicilərə seçki bülletenləri vermək, seçiciyə necə səs verəcəyi və ya necə səs verdiyi haqqında sual vermək, seçicinin xahişi ilə onun əvəzinə seçki bülleteninin alınması haqqında imza etmək və bülleteni doldurmaq, seçki bülletenlərinin hesablanmasında birbaşa iştirak etmək, seçki komissiyalarının işinə maneə törədən hərəkətlər etmək, seçicilər arasında təşviqat aparmaq, hər hansı bir namizədin, siyasi partiyanın, siyasi partiya bloklarının dəstəklənməsinə yönəldilən və ya bu cür qiymətləndirilə bilən çağırışlar etmək, seçki komissiyasının qərarlarının qəbul olunmasına müdaxilə etmək və öz statusu ilə bağlı suallar istisna olmaqla, seçicilərin suallarına cavab vermək müşahidəçilərə qadağan edilir. Bu tələblərin əksinə hərəkət edən müşahidəçinin qeydiyyatı onu qeydə almış seçki komissiyasının müraciəti əsasında müvafiq məhkəmə orqanı tərəfindən ləğv oluna bilər (3, 720).

Azərbaycanda keçirilən seçkilər daim çoxsaylı yerli və beynəlxalq müşahidəçilərin, eləcə də yerli və beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələrinin iştirakı ilə xarakterizə olunur. Seçkiləri izləmək üçün sadə və operativ həyata keçirilən

prosedurlar, ildən-ilə aparılan təkmilləşdirmələr və müasir dünya standartlarına uyğun yeniliklərin uğurla tətbiqi şəffaflıq üçün ən yüksək səviyyədə ortaya qoyulmuş siyasi iradənin bariz nümunələridir. Yerli müşahidəçilər MSK və ya dairə seçki komissiyalarında, beynəlxalq müşahidəçilər MSK-da akkreditə olunmaqla bütün seçki prosesini maneəsiz şəkildə izləmək hüququ əldə edirlər. Müşahidəçilərin digər hissəsi olan beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələri isə Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyində müvafiq akkreditasiyadan keçdikdən sonra MSK-ya müraciət edir və onlar müvafiq vəsiqələrlə təmin edilirlər. Yalnız belə lövhəciyin olması beynəlxalq müşahidəçiyə seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi dövründə fəaliyyət göstərmək imkanı verir. Həm yerli, həm də beynəlxalq müşahidəçilər bütün fəaliyyətləri zamanı qərəzsiz və bitərəf olmalıdırlar. Yerli kütləvi informasiya vasitələri seçkiləri izləmək üçün azaddırlar və müşahidə aparmaq üçün kimdənsə icazə almaq kimi bir öhdəlikləri yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə 2015-ci il noyabrın 1-nə təyin edilmiş seçkilərlə əlaqədar MSK bir çox məqsədyönlü layihələr həyata keçirib ki, bunların da böyük bir qismi məhz seçki prosesində aşkarlığın və şəffaflığın yüksək səviyyədə təmin olunmasına hədəflənib. Yerli və beynəlxalq müşahidəçilər, xarici və yerli kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri üçün seçki prosesini əvvəldən axıradək sərbəst müşahidə etmək üçün hər cür şərait yaradılıb. Bütün seçki subyektləri üçün, eləcə də müşahidəçilər üçün Azərbaycan, ingilis və rus dillərində müxtəlif maarifləndirmə materialları - "Seçki günü üçün yaddaş", "Müşahidəçilər üçün yaddaş" kitabçaları və s. hazırlanıb və aidiyyatı üzrə çatdırılmaq üçün seçki subyektlərinə paylanılıb, həmçinin MSK-nın rəsmi internet səhifəsində yerləşdirilib.

Hər zaman olduğu kimi, seçkilərdə xüsusi diqqət yetirilən məsələlərdən biri də seçki hüququnun pozulması ilə bağlı müraciətlərə baxılması prosesində aşkarlığın təmin olunmasıdır. Belə ki, komissiyalara daxil olmuş müraciət və şikayətlər Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi və Avropa Şurası Venesiya Komissiyası ilə birgə işlənib hazırlanmış "Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasına və dairə seçki komissiyalarına seçki hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar şikayət və müraciətlərin verilməsi və onlara baxılması qaydaları haqqında" və "Məntəqə seçki komissiyalarına seçki hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar şikayət və müraciətlərin verilməsi və onlara baxılması qaydaları haqqında" təlimatlara əsasən baxılır. Daxil olmuş şikayət və müraciətlərin hərtərəfli araşdırılması üçün MSK-nın qərarı ilə 9 nəfərdən, DSK qərarı ilə 3 nəfərdən ibarət ekspert qrupları yaradılır. Ekspert qrupunun üzvü şikayət və ya müraciət daxil olduğu andan etibarən şikayətlə bağlı ətraflı araşdırma aparır, iş üzrə sübutlar toplayır, əldə edilmiş sübutları yoxlayır və qiymətləndirir. Şikayət və ya müraciətin araşdırılması zamanı lazım olduqda müvafiq qurumlardan təcrübəli ekspertlər də araşdırma prosesinə cəlb olunur, yekun olaraq gəlinən rəy barədə komissiyaya məlumat verilir və komissiya üzvlərinin səsverməsi nəticəsində

şikayətlə bağlı müvafiq qərar çıxarılır. Bütün hallarda arzu edən şikayətçilərin verdiyi şikayətin araşdırılması və MSK-nın müvafiq məsələyə dair iclasında iştirakının təmin edilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Şikayət və müraciətlərə baxılması prosesində şəffaflığın təmin olunması məqsədilə Ekspert qrupunun fəaliyyəti ərizəçilər, müşahidəçilər və digər seçki subyektləri üçün açıqdır. Əlavə olaraq komissiya rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə ictimai nəzarəti gücləndirmək məqsədilə maraqlı subyektlərlə yanaşı, ictimaiyyət nümayəndələri də araşdırmada iştirak etməyə dəvət edilir (4). Eyni zamanda Ekspert qrupunun üzvləri araşdırma prosesində müvafiq məsələlərlə bağlı sualları cavablandırır və vaxtaşırı araşdırma prosesi ilə əlaqədar tərəfləri maraqlandıran məsələlərə aydınlıq gətirirlər.

Şikayət və müraciətlərə baxılması prosesində şəffaflığın artırılması və vətəndaşların öz müraciətlərinə baxılması prosesini izləməsi məqsədilə MSK-nın internet səhifəsində müvafiq bölmə fəaliyyət göstərir ki, burada da seçkiöncəsi və seçkilərdən sonra vətəndaşlar tərəfindən daxil olmuş şikayətin və ya müraciətin qeydiyyat nömrəsi, daxil olma tarixi və saatı, ərizəçinin soyadı, adı, atasının adı və statusu, şikayət və ya müraciətin məzmunu, onu araşdıran komissiya üzvü, araşdırmanın nəticəsində əldə olunan müvafiq rəy və MSK-nın qərarı tam təfsilatı ilə Azərbaycan və ingilis dillərində qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada operativ şəkildə yerləşdirilir.

Milli Məclisə keçiriləcək seçkilərlə əlaqədar namizədlərin qeydiyyatı prosesində aşkarlığın və şəffaflığın təmin olunması məqsədilə dairə seçki komissiyaları tərəfindən müvafiq qərarlar qəbul edildikcə bütün namizədlər haqqında məlumatlar MSK-nın internet səhifəsində yerləşdirilir və vaxtaşırı yenilənir (5).

MSK respublikada keçirilən seçkilərdə şəffaflığın yüksək səviyyədə təmin olunması üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından geniş istifadə edir. Azərbaycanın seçki tarixində 2008-ci ildən başlayaraq tətbiq olunan və seçki məntəqələrindən kənarda internet vasitəsilə səsvermə prosesini canlı fasiləsiz izləmə imkanı verən veb-kameralardan istifadə təcrübəsi böyük tarixi nailiyyət olmaqla bərabər, dünya seçki praktikasında yeni bir sıçrayışın başlanğıcıdır. Belə ki, seçki gününədək respublikadakı seçki məntəqələrinin 1000-də (təxminən 20%-də) veb-kameralarla bağlı texniki hazırlıq işləri yekunlaşdırılır və bu məsələyə MSK-nın iclasında baxılaraq müvafiq qərarla veb-kameralar quraşdırılacaq seçki məntəqələrinin siyahısı təsdiq olunur. Bu layihənin həyata keçirilməsində MSK Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi ilə sıx əməkdaşlıq edir. Qeyd edək ki, bu veb-kameralar vasitəsilə internet istifadəçiləri istər ölkə daxilindən, istərsə xaricdən MSK-nın internet səhifəsinə daxil olaraq, heç bir qeydiyyat tələb olunmadan səsvermə prosesini, səslərin sayılmasını, nəticələrin müəyyənləşdirilməsini və nəticələr haqqında rəsmi protokolların hazırlanmasını arasıkəsilmədən canlı müşahidə etmək imkanı əldə edir. Bu təcrübə 2008-ci il prezident seçkiləri, 2009-cu il referendum, 2009-cu il bələdiyyə seçkiləri, 2010-cu il Milli Məclisə seçkilər, 2013-cü il prezident seçkiləri, 2014-cü

il bələdiyyə seçkiləri zamanı uğurla tətbiq olunub. Yeri gəlmişkən 2015-ci il Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə 1 noyabrda keçirilən seçkilərdə də bu ənənə davam etdirilmişdir. Bu isə seçki prosesində şəffaflığın təmin olunmasında iştirak edən çoxsaylı aşkarlıq institutları ilə bərabər, ölkə əhalisinin təqribən 75 faizini təşkil edən internet istifadəçiləri tərəfindən seçki günü proseslərin birbaşa izlənməsinə və beləliklə, aşkarlığın və şəffaflığın daha yüksək səviyyədə təmin olunmasına şərait yaradıb (6).

MSK-nın 2008-ci ildən bəri fəaliyyət göstərən seçkilərlə bağlı 115 nömrəli qaynar xətti artıq seçkilərdə iştirak edən tərəflərin etibarlı məlumat mənbəyinə çevrilib. Avtomatlaşdırılmış telefon və elektron qaynar xətlərə daxil olan müxtəlif mövzularla bağlı sorğular, eləcə də digər hüquqi məsələlər dərhal cavablandırılır və operativ şəkildə müvafiq addımlar atılır.

Ölkəmizdə keçirilən seçkilər zamanı seçki günü ərzində Mərkəzi Seçki Komissiyasına ötürülən məlumatlar müxtəlif vasitələrlə birbaşa yayılır. Seçki prosesinin digər mərhələlərində olduğu kimi seçkilər başa çatdıqdan və səsvermə məntəqələri bağlandıqdan sonra maraqlı şəxslərin maneəsiz şəkildə məlumat alması məqsədilə ölkə üzrə bütün seçki məntəqələrindən səsvermənin yekunlarına dair daxil olan ilkin məlumatlar Dövlət Avtomatlaşdırılmış İnformasiya Sisteminin xüsusi proqram təminatı vasitəsilə birbaşa MSK-nın internet səhifəsinə ötürülərək oradan bütün yerli və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə təqdim olunur.

Seçki prosesində seçki subyektlərinin maarifləndirilməsində və şəffaflığın təmin olunmasında digər mühüm bir vasitə olan Mərkəzi Seçki Komissiyasının internet səhifəsində (www.msk.gov.az, www.cec.gov.az, www.infocenter.gov.az) seçkilərlə bağlı bütün məlumatlar yerləşdirilib. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Seçki Məcəlləsi, MSK tərəfindən qəbul edilmiş bütün təlimat, qayda, izah və qərarlar Azərbaycan və ingilis dillərində internet səhifəsində mövcuddur. Milli Məclisə cari ildə keçiriləcək seçkilərlə əlaqədar namizədlər barədə məlumatlar, MSK-nın qərarları və məlumatlar iclasdan dərhal sonra Azərbaycan və ingilis dillərində internet səhifəsində yerləşdirilir. Bundan başqa seçki dairələrinin və seçki məntəqələrinin dislokasiyası, seçicilərin axtarış sistemi, əvvəlki seçkilərlə bağlı məlumatlar, seçki komissiyalarının tərkibi, ünvanı (naviqasiyalı bələdçi vasitəsilə səs veriləcək seçki məntəqəsinin tapılması), əlaqə məlumatları, seçki məntəqələrinin ünvanı və xəritəsi, seçicilərin siyahısı, seçkiqabağı təşviqatla əlaqədar məlumatlar, mətbuat bülletenləri və ictimaiyyət üçün maraq kəsb edən digər informasiyalar internet səhifəsinə yerləşdirilib. Komissiyanın sosial şəbəkələrdəki səhifəsi də istifadəçilərin ixtiyarındadır və məlumatlar mütəmadi olaraq bu səhifələrdə də yerləşdirilir.

Seçki günü prosesin şəffaflığının təmin olunmasında "Seçkilər" Dövlət Avtomatlaşdırılmış İnformasiya Sistemi önəmli yer tutur. 2015-ci il Milli Məclisə seçkilərdə şəffaflığın yüksək səviyyədə təmin olunması məqsədilə istər seçici siyahılarının dəqiqləşdirilməsi, istərsə də aşağı seçki komissiyalarından seçkilərlə

bağlı müxtəlif məlumatların daha asan və təhlükəsiz şəkildə şəbəkəyə daxil olması və ictimailəşdirilməsinin təmin olunması üçün informasiya şəbəkəsinin texniki və proqram təminatı daha da təkmilləşdirilib və bunun nəticəsi olaraq, seçici siyahıları daha operativ qəbul olunub işlənib, çap olunub və seçici siyahılarında yoxlamanın aparılmasını təmin edən proqram təminatı vasitəsilə seçici siyahılarındakı texniki səhvlər aradan qaldırılıb (7).

Sadalanan bütün vasitə və hüquqi əsaslar ölkəmizdə seçkilərin azad və ədalətli keçirilməsinə, seçki prosesinin Azərbaycan xalqı və seçicisi üçün şəffaf olmasına və daha da təkmilləşdirilməsinə rəvac verən amillərdir. Bütün bu amillərin tətbiqinə mühüm əhəmiyyət verən Azərbaycan Respublikası gənc bir demokratik ölkə olmasına baxmayaraq, qısa zaman ərzində uzun yol qət edib və mövcud demokratik dəyərlərdən bəhrələnərək inkişaf istiqamətində nəzərəçarpan ciddi addımlar atıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 12 noyabr 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi 29.2
3. Çirkin V. Y. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ .tərc.ed. Ə.H.Hüseynov; məs.red. B.C.Kərimov.- Bakı: Digesta, 2007.- səh.720.
4. http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=80107
5. http://www.msk.gov.az/az/hesabatlar/hesabat-2013/547/
6. http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/36509
7. http://www.sherg.az/pre.php?id=40774

РЕЗЮМЕ

Одним из важных принципов в процессе подготовки и проведении выборов является прозрачность. В целях обеспечения прозрачности во время избирательной кампании, которая предлагает широкий выбор, используются методы и процедуры испытаний, а также различные формы наблюдения. В то же время, важную роль играют различные элементы государственных учреждений, местных и международных наблюдателей, привлечение средств массовой информации, международный метод, используемый в качестве экзит, прозрачной деятельности избирательных комиссий, а также горячая линия, интернет-ресурсов и широко используемой в стране в последние годы Web камеры. Все это нужно для тщательного наблюдения предвыборного процесса и для создания условий обеспечения полной прозрачности.

SUMMARY

Is one of the important principles of transparency during the preparation and conduct of the elections. In order to ensure transparency during the election campaign, which serves a variety of the test methods and procedures, as well as different forms of surveillance is used. The various elements of the institution of publicity in the local and international observers, media involvement, the exit poll, electoral commissions, transparent, hotline, web resources and web-cameras play an important role. All of the pre - election process to follow to the end, to a wide and thorough observation, and finally create the conditions to ensure full transparency.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

СЕВОСТЬЯНОВА Н.Г.
Минск, Беларусь

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ НРАВСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ РИСКОВ

Açar sözlər: *şəxsiyyət, intellektual-mənəvi dəyərlər, qlobal risklər.*
Ключевые слова: *личност, интеллектуально-духовные ценности, глобальные риски.*
Key words: *personality, intellectual and spiritual values, global risks.*

В ряду важнейших интеллектуально-духовных ценностей современного общества рисков акцентированы достоинство и ответственность личности, которые являются приоритетами современного мироустройства на всех уровнях бытия и дискурса, во взаимосвязи со свободой и правами человека и вне зависимости от ресурсов для выполнения этих насущных требований. Морально-возвышающая суть достоинства человека раскрыта в плане обновленного категорического императива как закон самоуважения и уважения; безусловная ценность человека как цели самой по себе; как проявление свободы и добровольности поступков. Ответственность показана как интегральная ценность в значении основной характеристики личностного бытия и установки жизненной позиции; как исходное положение теорий и учений о моральных абсолютах, безусловных и опорных идеях регулятивного порядка в условиях глобальных рисков.

В условиях глобальной нестабильности и становления нелинейных динамик социокультурного бытия и его антропологического измерения возрастает значение интеллектуально-духовных приоритетов личности и общества как опорных ценностей нравственного порядка. Объективные контексты глобализации и интеграции привносят в тему кризиса культуры рассуждения о «конце истории» (Ф.Фукуяма), «информационном» (М.Кас-

тельс) и «индивидуализированном» (З.Бауман) «обществе риска» (У.Бек), «столкновении цивилизаций» (С.Хантингтон), «кризисе идентичности» (Э.Х.Эриксон), размывании традиций в «культуре постмодерна» (П.Козловски), жизни «после добродетели» (А.Макинтайр). Актуальные исследования социальной реальности высвечивают различные императивы, уяснение которых способствует преодолению рисков и вызовов современности. В этом качестве были обозначены, в частности, «принцип надежды» (Ю. Мольтманн), «принцип доверия» (Ф.Фукуяма), «биографическое разрешение системных противоречий» (У.Бек), «индивидуализация как судьба, а не выбор» (З.Бауман). Сегодня на смену этим установкам приходят «концепт человеческого достоинства» (Ю.Хабермас), «принцип ответственности» как «идея новой практической философии», как «принцип технологической цивилизации» (Г.Йонас), «основоположение этики ценностей» (В.А. Канке).

В статье аргументированно рассматриваются такие интеллектуально-духовные приоритеты современного общества, как нравственное достоинство и нравственная ответственность личности.

Интеллектуальный вызов современному обществу, необходимость укрепления нравственного потенциала достоинства личности в его взаимосвязи с правами человека выдвигается сегодня на ключевые позиции в социальной практике и философском дискурсе. Конгруэнтно процессам роста моральных деклараций о достоинстве личности и расширению прав человека накапливается драматический опыт попрания человеческого достоинства, умаления его нравственной силы, отсутствия конкретной социальной реализации представлений о достоинстве и правах человека в современном обществе. Правящие и интеллектуальные элиты встают на защиту человеческого достоинства ввиду опасения перед непредвиденными угрозами, инвазивными (вероломными) технологиями, практиками мАнипулирования сознанием. Актуализируются такие своды международного права, как Устав ООН (1945), Всеобщая декларация прав человека (1948), Международные акты о правах человека (1966), а также Конституции государств, которые утверждают, что «все люди рождаются свободными и равными в своем достоинстве».

Набирает силу научная дискуссия о нравственно-возвышающем содержании достоинства личности, но и «реалистической утопии прав человека» как невозможности практического воплощения достоинства личности в ее правах (1, 2, 3). «Эхо кантовского категорического императива», достоинство личности изучают как моральный исток, который имплицитно присутствует и по содержанию питает все базисные права человека.

Ю. Хабермас, автор принятой в современной социальной и политической философии методологической стратегии – парадигмы коммуникативного действия, которая «возвращает» мораль как в систему (государ-

ство), так и в жизненный мир человека (гражданское общество), – утверждает, что достоинство представляет собой высший ранг ценности на службе интегративной концепции прав человека. Достоинство – это сейсмограф политической общности; это портал, через который эгалитарно-универсалистское содержание морали импортируется в право; это понятийный шарнир, соединяющий мораль равного уважения к каждому с демократическими правами Конституций (1). При этом права человека выступают как моральная (декларация), юридическая (кодификация), социальная (реализация) реальность.

Теоретически ясно, что негативные трансформации достоинства и прав личности во многом детерминированы кризисом основных нравообразующих институтов (семьи, государства, церкви) в глобальном и локальном масштабах; сопряжены с антропологическим кризисом как сдвигом сущностной природы человека. В философской антропологии постмодернизма человек и вовсе рассматривается в контексте рассуждений о «смерти субъекта». Но человека как субъекта морали и права, как существа, обладающего достоинством самоуважения и общественного признания, ответственностью за свои поступки, можно и нужно помыслить, ориентируясь на непревзойденные установки моральной философии И. Канта и современные концептуализации темы интеллектуально-духовных приоритетов общества.

Понятие и явление нравственного достоинства личности исследователи рассматривают как процесс и результат конституирования человека вообще. По определению субъект моральный и социальный, даже если безнравствен (мораль вездесуща), человек самоценен, как самоценна и его жизнь в обществе.

В современной философии нравственное достоинство личности рассматривается как «этическая категория, выражающая абсолютную ценность человека как разумно-социального существа. Достоинство – это форма самосознания, самооценки и самоконтроля личности, один из способов осознания своей ответственности перед другими и самим собой» (4, 147). «Достоинство человеческой личности – это ее мироощущение как творца цивилизации, выражающееся в притязаниях и долженствовании человека окружающей действительности, государству и обществу, к себе самому и другому, обнаруживающееся в его чувствах, идеях и понятиях, действиях и поступках» (3, 63).

Проблематизации концепта нравственного достоинства личности рассмотрены еще в моральной философии И. Канта, всегда современной как по причине рефлексии невозможности общезначимого порядка ценностей и общечеловеческой морали, так и по причине признания действительности единой линии развития и смены моральных систем. В данной работе мораль (нравственность) рассматривается как форма общественного сознания, фор-

ма духовной культуры и социальный институт, выполняющий функцию регулирования поведения человека в обществе; императивный, нормативный, оценочный феномен; внутренняя осмысленность жизни, соединяющая личностный смысл с высшим смыслом; «всепроникающая (всеобъемлющая, всекомпетентная, вездесущая) форма духовности» (5, 378); функциональный феномен: сторона, срез, аспект всякого рода сознания, деятельности и отношений. Так все виды достоинства и ответственности человека, субъекта морали, приобретают нравственный характер в обществе, моральность которого поддерживается неписаным законом.

Рассматривая интеллектуально-духовные приоритеты, уместно остановиться на некоторых существенных признаках морали согласно И. Канту. «Для себя самой мораль не нуждается в религии; благодаря чистому практическому разуму она довлеет сама себе, так как ее законы обязывают через одну лишь форму всеобщей законосообразности принимаемых в соответствии с ней максим как высшего условия всех целей» (6, 463). «Мораль неизбежно ведет к религии» (6, 466). «Из всего практического познания моральные законы вместе с их принципами не только отличаются от всего прочего, в чем заключается что-то эмпирическое, но вся моральная философия всецело покоится на своей чистой части. Будучи применима к человеку, она ничего не заимствует из знания о нем (из антропологии), а дает ему как разумному существу априорные законы, которые еще требуют способности суждения» (7, 160). По И. Канту, «принадлежность к роду человеческому (die Mensch-heit) само уже достоинство; ибо ни один человек не может пользоваться другим человеком как средством, он всегда должен в то же время быть целью, и именно в этом состоит его достоинство (личность), благодаря которому он стоит выше всех остальных живых существ» (8, 861).

В результате, самоуважение и общественное признание выступают теми измерениями достоинства личности, которые напрямую увязывают его с правами человека. Однако притязания на общественную значимость должны быть следствием позитивной социальной деятельности человека и его адекватной самооценки. Нравственный потенциал общества также должен быть достаточно высоким для действительного признания достоинства человека и обеспечения реализации его декларированных прав. Подобная мера в контексте кантовской антиномии должного и сущего неизбежно нарушается и раскрывает диалектику объективного и субъективного, всеобщего и единичного, позитивного и негативного, конструктивного и деструктивного, внутреннего и внешнего, качественного и количественного, возможного и действительного в бытии и понимании нравственного достоинства личности.

Семантика прежних и современных учений о человеческом достоинстве была связана с представлением о социальном статусе личности, приоб-

ретаемом в силу принадлежности к знатному роду, по причине служебного положения или прочих заслуг перед обществом. Такой подход опирался на представление о «социальной цене», стоимости человека, его звании, чине. Отождествлял достоинство с достоянием, ценой, благосостоянием, превосходством. Достоинство человека определялось, в основном, обществом и государством в зависимости от социальных потребностей и интересов. Достоинство и сегодня часто рассматривается как количественная, а не качественная величина, приписываемая определенной группе людей в силу их заслуг и социальной цены. Именно такому относительному подходу к пониманию нравственного достоинства И. Кант противопоставил понятие о достоинстве человека как абсолютной ценности.

«Так же как человек не может отдать себя ни за какую цену (что противоречило бы долгу самоуважения), точно так же он не может поступить против столь же необходимого уважения к другим людям» (8, 861). «Уважение, которое я питаю к другим или которое другие могут потребовать от меня, есть, следовательно, признание достоинства (dignitas) в другом человеке, т.е. достоинства, не имеющего ни цены, ни эквивалента, по которому можно выменять объект почитания» (8, 860).

Тем не менее, И. Кант подмечает «хрупкость человеческой природы» и «слабость человеческого сердца (6, 487) как причину недостойного бытия. Утверждает, что человеку «лучше полагать в основу всеобщую формулу категорического императива: поступай согласно такой максиме, которая в то же время сама может стать всеобщим законом» (7, 215).

Человек, по мысли И. Канта, принадлежит двум мирам – чувственно воспринимаемому и умопостигаемому. Представления человека имеют два источника – либо чувственность (склонность), либо практический разум (воля, долг, закон). Источник зла (антипод достоинства) находится не в природе человека, а в неспособности свободно принять общезначимый моральный закон в максиму (субъективный закон) своего поведения. Ведь если зло имеет источник в природе человека, то человек не ответствен за него. Невозможно отвечать за то, от чего нельзя отказаться (9). По большому счету, когда снимается ответственность, появляется adiaphora (неразличение добра и зла), и «при такой двойственности всем максимам грозит опасность утратить определенность и устойчивость» (6, 479), – предостерегает И. Кант.

Мыслитель рассматривает три вида «задатков человека», которые обусловливают его недостойное бытие. «Задатки животности в человеке можно подвести под общую рубрику физического себялюбия, т.е. такого, для которого не требуется разум» (6, 484). «Задатки человечности можно подвести под рубрику сравнительного себялюбия (для чего требуется разум). Отсюда склонность добиваться признания своей ценности во мнении других, и притом первоначально лишь ценности своего равенства с другими:

никому не позволять превосходства над собой. Так возникают ревность и соперничество, открытая враждебность против всех. Эти пороки могут называться и пороками культуры, например, завистью, неблагодарностью, злорадством» (6, 484–485). «Задатки личности – это способность воспринимать уважение к моральному закону как сам по себе достаточный мотив» (6, 485).

И. Кант отмечает, что недостаток достоинства человека возникает из его неспособности принимать моральный закон в свою максиму, из «смешения неморальных мотивов с моральными», «отсутствия чистоты», «злонравности природы», «испорченности и извращенности сердца». В силу моральных задатков человек обладает достоинством, но в силу естественных задатков лишается его, «делает мотивы себялюбия условием соблюдения морального закона». При этом «заповедь *мы должны стать лучше*, не ослабевая, звучит в нашей душе. Следовательно, мы должны также и мочь сделать это» (6, 505).

В современной философской антропологии человек рассматривается как уникальная индивидуальная проекция природы (микрокосмос), общества и культуры (микросоциум), Бога (микротеос). При этом противоречия человека и личности как его интегральной социальной характеристики настолько непреодолимы, что человек остается проблемой сам для себя. Вопросы, а не ответы, составляют его сущность и нравственное достоинство. Многочисленны отрицательные определения человека, в которых отмечается его несводимость, неповторимость, непредсказуемость, незаменимость, непредопределенность, невыразимость, безопорность. Однако «человек вообще» остается по определению живой, познающий, страдающий, любящий, верующий.

Моральное достоинство человека И. Кант называет максимой его жизни, и, если человек сохраняет свою жизнь «не по склонности или из страха, а из чувства долга, – тогда его максима имеет моральное достоинство» (7, 169). Однако «максиме не хватает нравственного достоинства, и именно совершать такие поступки не по склонности, а из чувства долга» (7, 170), несмотря на то, что человек отличается от животных бытием по долгу, а не по склонности. В соответствии с тремя условиями возможности безусловного повеления И. Кант выделяет три основные формы категорического императива.

Во-первых. «Существует только один категорический императив, а именно: поступай только согласно такой максиме, руководствуясь которой ты в то же время можешь пожелать, чтобы она стала всеобщим законом» (7, 196). «Всеобщий императив долга: поступай так, как если бы максима твоего поступка посредством твоей воли должна была стать всеобщим законом природы» (7, 197).

В-вторых. «Практическим императивом будет следующий: поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству и в своем лице, и в лице всякого другого также как к цели и никогда не относился бы к нему только как к средству» (7, 206).

В-третьих. «Идея воли каждого разумного существа как воли, устанавливающей всеобщие законы» (7, 209). «Категорический императив может быть выражен и так: поступай согласно максимам, которые в то же время могут иметь предметом самих себя в качестве всеобщих законов природы» (7, 216).

Единым для всех трех форм категорического императива как сути морали и нравственного достоинства, а также ответственности личности, является то, что требование в них относится не к поступкам, а к максимам как субъективным основаниям воли. «Нельзя было бы придумать для нравственности ничего хуже, чем если бы хотели вывести ее из примеров. Спускаться до ходячих понятий очень похвально, если перед этим мы поднялись до принципов чистого разума» (7, 181–182), – утверждает И. Кант. Ни в одной из форм категорического императива нет указания на конкретное содержание поступка, но дан принцип, из которого поступок следует, а главный смысл отношения императива к поведению выражен в слове «так». Это и есть мера противоречия должного и сущего как имманентная характеристика и движущая сила развития морали, которая помогает понять картину развития морали вообще.

В соответствии с тремя формами категорического императива возможно реконструировать три формы императива нравственного достоинства личности. Во-первых, достоинство личности – это долг самоуважения как результат следования всеобщему моральному закону, и долг уважения к другим людям и обществу. Во-вторых, достоинство – это безусловная ценность человека как цели самой по себе. В-третьих, достоинство – это свобода и добровольность поступков человека.

В связи с первой формой категорического императива следует отметить, обращаясь к тексту И. Канта, что законы морали «повелевают безусловно и делают долг предметом глубочайшего уважения… даже если не совпадали счастье и достоинство» (6, 467). «Под уважением подразумевается максима ограничения нашего самоуважения достоинством человечества в лице другого» (8, 845–846). «Долг свободного уважения к другим аналогичен правовому долгу – никого не лишать его *свое*» (8, 846). «Пороки, противостоящие этому долгу: ложь, скупость и ложное смирение (раболепие). Эти пороки противоречат характеру людей как моральных существ, т.е. внутренней свободе, прирожденному достоинству человека» (8, 812–813).

Действительно, нравственное достоинство человека выступает таким показателем качества его бытия, которое сопровождается противоречиями

из-за своеобразного переживания и самосознания собственной ценности. Зачастую внешняя демонстрация нравственного достоинства является симуляцией человека, странно понятым предназначением, но задает определенный подход к восприятию данного человека. Разрыв с принципами гражданского общежития и правами человека, ущербная социализация и недостаточная социальная адаптация, размытая идеентичность порождают антиподы нравственного достоинства и ответственности личности.

Вторая форма категорического императива связана с идеей человека и человечества как цели самой по себе. «В царстве целей все имеет или цену, или достоинство. То, что имеет цену, может быть заменено также и чем-то другим как эквивалентом; что выше всякой цены, то обладает достоинством. Моральность же есть условие, при котором только и возможно, чтобы разумное существо было целью самой по себе» (10, 212–213). По И. Канту, абсолютность человеческого достоинства означает, что человек «выше всякой цены», а представления о доброй или злой природе человека, о моральных чувствах, о счастье, греховности и т.п. не существенны для признания безусловной ценности человеческого достоинства. «В ряду целей человек есть цель сама по себе, т.е. никогда никем не может быть использован только как средство» (10, 401). Здесь возникает, в русле антиномии должного и сущего, проблема «незаинтересованной заинтересованности» моральной мотивации, поскольку человек заинтересован в выполнении принципов нравственности, но должен быть бескорыстным (альтруистичным) в своих поступках.

Третья форма категорического императива раскрывает автономию нравственного законодательства и первичность моральных требований к самому себе. Ведь пока общезначимое не является личным правилом, следование ему не может быть моральным поступком, но может являться действием по праву, обычаю, традиции. Свобода является способом бытия морали, однако переживается и выражается человеком как позитивно, так и негативно, допускает свободу выбора зла и «бегство от свободы». И. Кант рассматривает должную свободу, а творящему зло вменяется то, что он не свободен, хотя свободным должен быть.

«Моральное воспитание человека должно начинаться не с исправления нравов, а с преобразования образа мыслей и с утверждения характера» (6, 508), – утверждает И. Кант. Надо «как можно чаще возбуждать чувство возвышенности своего морального назначения, нравственный образ мыслей, который противодействует прирожденному предрасположению к извращению мотивов в максимах» (6, 510).

Сегодня требуется средствами философской рефлексии по поводу «условий возможности» социальной деятельности, соответствующей кантовскому представлению о достоинстве и ответственности личности, фор-

мировать этику и политику достоинства и ответственности. Так, Ю. Хабермас ставит вопрос об асимметрии нравственного достоинства личности и прав человека, которая более всего выражается в сфере реализации прав человека. Оксюморон «реалистическая утопия прав человека» увязывается им с «избыточной идеей справедливости» и возникающим из нее напряжением в политической и социальной реальности (1). В современном правовом поле, отмечает Ю. Хабермас, понятие человеческого достоинства переносит содержание морали равноуважи-тельного отношения к каждому на статусный порядок государственного гражданства. Но ведь философы и прежде «не выстраивали никакого семантического моста к эгалитарному смыслу современного понятия достоинства» (1). Между понятиями dignitas и persona была установлена тесная связь, но о неприкосновенности достоинства отдельной личности как источника нормативных притязаний не было речи. Только в современном обществе к коллективной генерализации добавилась индивидуализация. Место ценностного возвышения человечества заняла абсолютная ценность личности и ее нравственного достоинства.

Не менее значима в современном обществе глобальных рисков и *ответственность.* Непременное условие нравственной жизни человека и общества, ответственность рассматривается здесь как практический и теоретический императив, характеризующий личность с точки зрения выполнения ею требований общества в различных сферах жизнедеятельности; и как основное, исходное положение теорий и учений о моральных абсолютах, безусловных и опорных идеях регулятивного порядка. Не вдаваясь в классификации видов ответственности по различным критериям, отметим, что по сути своей всякая ответственность является нравственной (моральной).

Начинаясь на личностном уровне с возможности психического вменения результатов поступка и связанная на общественном уровне с системой поощрений и наказаний, нравственная ответственность атрибутирована свободой как универсалией культуры. Свобода воли, свобода выбора, свобода действия, свобода оценки поступков пронизывают индивидуальное и общественное сознание, отношения, деятельность. В нравственной ответственности дает о себе знать мотивация поступков, избранные цели и средства, технологии их достижения и оценки. Фокусируются не только мировоззренческие установки, но и пути их реализации.

Нравственная ответственность взаимоопределяется через любую другую духовную ценность, что убедительно прописано в отечественной и зарубежной моральной философии. Смысл жизни как ответственное самовыражение, счастье как отсутствие боязни ответственности, добро как ответственное усмотрение лучшего, долг как степень осознания ответственности, совесть как ответственная мотивация и оценка поступка, честь как способность нести ответственность, достоинство как мера ответственности, любовь

как ответственность за ближнего – все эти атрибуции напоминают о статусе и роли личности, ее отношениях с миром, поступках и жизненной позиции.

«Ответственность – это этический акт, взятый в единстве всех его моментов» «шестиместное отношение», при котором некто (личность, корпорация) отвечает за нечто (поступки, последствия, состояния, задачи) по отношению к адресату перед инстанцией (выносящей санкцию) в соответствии с нормативным критерием и в рамках данной области» (11, 269).

Не будет преувеличением отметить, что проблема нравственной ответственности так или иначе рассматривалась во всех направлениях философии, а некоторые из них сформулировали императив нравственной ответственности как кредо. К примеру, в атеистическом экзистенциализме Ж.П. Сартра, этом учении о человеческой субъективности, свободе и поступках, отмечено, что абсолютная свобода взаимосвязана с абсолютной ответственностью за существование. В фундаментальной онтологии и онтологической этике М. Хайдеггера, в его философии бытия, но не человека, показано, что личность «как присутствие» есть озабоченное и ответственное бытие-в-мире. Человек «стоит в просвете бытия» и отвечает за «вот-бытие». В философской герменевтике установлен императив: «быть ответственным – значит стремиться понять суть дела и действовать в соответствии с этим пониманием». Философия постмодернизма изобилует проблематизациями ответственности, одна из которых сообщает, что апория должен/не должен как идея изжившей себя универсальной морали блокирует ответственность. Новые ценности дисконсенсуса делают соблюдение «правил нравственности безнравственным», потому что все «замещается метафорой», помещается в различные контексты, а за всяким текстом обнаруживаются «симулякры».

Переживаемый сегодня кризис нравственной ответственности непосредственно связан с кризисом основных нравообразующих институтов и с антропологическим кризисом как сдвигом сущностной природы человека. Исследователи отмечают даже «децентровку» личностной сути к маргинальным краям, в лучшем случае к «горизонтам». Человек познающий превращается в человека информированного, плохо понимающего смысл знания. Человек созидающий «отравлен» продуктами метаболизма и творит в «токсичной, бросовой среде», подавляя и презирая идеалы ввиду их ненужности и удаленности от «мутной» повседневности. Человек верующий «самоликвидируется» в секулярном обществе, но именно он способен отказаться от соблазнов культуры потребления в пользу духовных ценностей.

«Наши времена, трудные для любой веры, религиозной или мирской, неблагосклонны к доверию и вообще к далеко идущим целям по причине быстротечности и уязвимости всего в земной жизни» (12, 195) больше прежнего нуждаются в моральных ограничениях и опорных ценностях. «Мы противопоставляем принципу надежды принцип ответственности» (13, 362).

Несовпадение должного и сущего выявляет серию проблематизаций императива нравственной ответственности в культуре и дискурсе. Современное общество характеризуется усложнением экономических процессов и фрагментированностью человеческого существования в стихийных условиях глобализации. Это делает невозможным восстановление и сохранение нравственных принципов: «новый мировой беспорядок обесценивает порядок» (12), а значит и ценности нравственной ответственности. «Входным билетом» в современное общество является готовность жить среди хаоса, процветать в неустроенности, согласие разрушить созданное собственными руками. Но это с одной стороны. С другой стороны, «индивидуализация заключается в преображении человеческой идентичности из данности в задачу и в наделение действующих лиц ответственностью» (12).

В итоге современное общество глобальных рисков взывает к принципу нравственной ответственности как «непрекращающемуся условию существования человека». Призывает к нравственной жизни в наши времена, трудные для морали, неблагосклонные к достоинству, ответственности и далеко идущим целям по причине быстротечности и уязвимости всего земного. Обновленный категорический императив нравственного достоинства и ответственности личности требует действительного, а не юридического статуса личности, несмотря на то, имеем ли мы в своем распоряжении ресурсы, соответствующие этой насущной обязанности. Современное звучание приобретают установки моральной философии И. Канта. «Долг человека перед самим собой – в соответствии между максимами воли человека и достоинством человечества в его лице» (8, 812). В ракурсе антиномии должного и сущего выясняется, что природа человека и общества достаточно благородны для того, чтобы возвести достоинство и ответственность в общезначимый закон и в полной мере реализовать его в свободах и правах человека, но в то же время слишком слабы, чтобы этому следовать. «Только нравственность и человечество, поскольку оно к ней способно, обладают достоинством» и ответственностью (10, 213).

ЛИТЕРАТУРА

1. Хабермас, Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 2012. № 2.– С. 66–81.

2. Фукуяма, Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к просвещению / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2004. – 730 с.

3. Евменов, Л.Ф. Достоинство и права человека – это не утопия / Л.Ф. Евменов // Наука и инновации. – 2013, № 2 (120). – С. 62–69.

4. Словарь философских терминов / Научная редакция В.Г. Кузнецова. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 731 с.

5. Дробницкий, О.Г. Понятие морали. Историко-критический очерк / О.Г. Дробницкий. – М. : Наука, 1974. – 388 с.
6. Кант, И. Об изначально злом в человеческой природе / И. Кант // Основы метафизики нравственности. – М. : Мысль, 1999. – С. 461–562.
7. Кант, И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Основы метафизики нравственности. – М. : Мысль, 1999. – С. 155–246.
8. Кант, И. Метафизика нравов / И. Кант // Основы метафизики нравственности. – М. : Мысль, 1999. – С. 563–895.
9. Севостьянова, Н. Преференции и проблематизации нравственной ответственности / Н. Севостьянова // Ad augusta per angusta. – Chelm, 2011. – С. 445–453.
10. Кант, И. Критика практического разума / И. Кант // Основы метафизики нравственности. – М. : Мысль, 1999. – С. 247–439.
11. Канке, В.А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В.А. Канке. – М.: Логос, 2003. – 352 с.
12. Бауман, З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2002. – 390 с.
13. Йонас, Г. Принцип ответственности: Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Йонас. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 480 с.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir cəmiyyətin intellektual-mənəvi prioritetləri kimi şəxsiyyətin əxlaqi məsuliyyəti və əxlaqi ləyaqəti əsaslandırılmış şəkildə araşdırılır.

SUMMARY

The article discusses these arguments intelligently and spiritual priorities of modern society as the moral dignity and moral responsibility of the individual.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

МАЙБОРОДА Д.В.
Минск, Беларусь

ДИАПРАКСИОЛОГИЯ: ОСНОВНЫЕ ПАРАДИГМАЛЬНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ПРАКСИОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ ДИАЛОГИЗМЕ

Açar sözlər: *diapraksiologiya, dialogizm, nəzəriyyələşdirmə, qarşılıqlı fəaliyyət.*
Ключевые слова: *диапраксиология, диалогизм, теоретизация, взаимодействия.*
Key words: *diapraksiologiya, dialogism, theorization, interaction.*

Философская праксиология – современная форма исследования смысла человеческой деятельности, традиционно представавшая целевой областью философии, именовавшейся этикой или моральной философией. Может показаться, что современная трансформация учения о деятельности подразумевает более широкую постановку вопроса, чем это имело место в предшествующих учениях, раскрывавших лишь аксиологический аспект деятельности. Это не вполне так, ранее этика подразумевала ответ не только вопрос «что я должен делать?» (который, впрочем, все же был главным), но и на самый широкий круг проблем, включающих вопросы, что недопустимо, какие вообще есть способы, обычаи и конкретные образцы деятельности и как их можно оценивать в различных аспектах, в том числе с точки зрения справедливости, продолжения традиции, эффективности и вообще соответствия благу.

В этом смысле этика, моральная или практическая философия в ходе развития знания стала «матерью» права, экономики и социологии, истории и культурологии («культурных исследований»), поведенческой психологии в ее различных видах (не только собственно бихевиоризма, но и психологии деятельности) и элементов других гуманитарных наук, связанных с интерпретацией практики. В современности доминируют мнения, что этика –

«мертвая наука», либо, по крайней мере, она формируется по остаточному принципу из тех вопросов о человеческой деятельности, которые не раскрываются позитивными науками (к ним относится, прежде всего, проблематика долженствования). Этот последний взгляд подразумевает, что этика рядоположена другим гуманитарным наукам, отличаясь от них прежде всего предметом (относительно «слабые» и неопределенные культурные регулятивы в отличие от изучаемых юриспруденцией). Фактически же следовало бы говорить, что этика как философская наука принципиально отличается от них уровнем генерализации, обобщая данные исследований деятельности в разных социально-гуманитарных науках и биологии (этологии), надстраиваюсь над их теоретическими уровнями как метатеория. Но поскольку термин «этика» сегодня сложно реабилитировать от вышеназванных распространенных мнений, в философии все чаще употребляется понятие «праксиологии» для обозначения наиболее общего учения о смысле деятельности.

Использование термина «праксиология» также не целиком беспроблемно вследствие того, что в социологии и экономике ему придается более узкое содержание (исследование эффективности деятельности в отличие от аксиологии, изучающей ценностную ее сторону, и зачастую отождествляемой с этикой). Но, во-первых, сама этимология указывает на необоснованную узости этой трактовки (для учения об эффективности гораздо более уместны ограниченно предлагаемые сегодня преимущественно в несколько иных контекстах имена типа «эффектология», «прагматология» или «потенциология»), а во-вторых, применяющие ее авторы (такие, как Л.Мизес или Т.Котарбинский и их последователи) чаще всего все же не ограничиваются лишь анализом эффективности деятельности, предлагая общую ее теорию. Потому предпочтительно понятие праксиологии как философской науки о деятельности, обобщающей результаты ее исследований в разных конкретных науках (прежде всего в психологии, экономике, культурологии, праве, социологии и этологии) и современной этике. Синтезируя материалы изучения отдельных аспектов деятельности, праксиология пытается решить проблему общего ее смысла, что предопределяет дальнейшие конкурентные ее аналитики.

Диалогическая праксиология в разработке своей версии решения проблемы сути деятельности ориентируется на основные положения диалогики, и это значит, прежде всего, что эта версия не может репрезентироваться как однозначная монологическая программа, но как некоторая сеть диалогически соотносимых теоретизаций деятельности, ограничиваемых лишь принципиальным неприятием радикальных скептицизма и догматизма, анархизма и нигилизма. Адекватное диалогизму понимание диалога также способствует исключению из диапраксиологии редукционизма как логического (сведение всякого действия исключительно к его дискурсивно-сознательной

или вообще ментальной подоплеке), так и коммуникативного (сведение деятельности к информационным в воздействиям или обмену) или социологического (оценивающего действия только по их эффекту социализации или образования общности). Эти ракурсы, в то же время, чрезвычайно значимы для вскрытия смысла деятельности, будучи, тем не менее, недостаточными для этого даже в своей совокупности.

В диапраксиологии деятельность – существенный и необходимый аспект диалогических отношений как конкретного сосуществования Я и Ты. Мартин Бубер утверждал, что «даже если можно обойтись без слов, без сообщения, одно должно в любом случае необходимо присутствовать в диалоге – взаимная направленность внутреннего действия» (2, 99). Деятельности свойственна процессуальная двойственность, поскольку каждое действие представляется связанным с предшествующим (стимулирующим или провоцирующим) и последующим (ответным или реагирующим) действием Другого. Но эту связь нельзя свести ни только к продолжению, ни лишь к простому отражению, – она реализуется в осознанной творческой реакции, подразумевающей самоорганизацию деятеля вкупе с совместной организацией взаимодействия.

Диалогически самоорганизуясь, деятель практически реализует свой диалогический габитус, придавая конкретным действиям черты позиционной инверсивности (возможности, поменявшись местами, подвергнуться аналогичному воздействию со стороны Другого), открытости (адекватности стимулирующему действию и направленности на возможное ответное действие), и вообще нравственной, эстетической и логико-познавательной диалогичности. Без этой диалогической самоорганизации действие вырождается в просто движение, теряя свою суть. В то же время, такой самоорганизации и недостаточно, вне совместно организуемого взаимодействия диалогически организуемое действие – лишь потенциально диалогично, только суррогат настоящего действия. Но со-организация взаимодействия, конечно, базируется в первую очередь на диалогической самоорганизации деятелей.

Диалогическое со-учреждение деятельности происходит в реальном мыслительном взаимодействии, существенно определяясь контекстуальными его особенностями, в частности, характером его средств (посредников), в том числе и коммуникативных – кодов и каналов. Коммуникативность действия – не производная его особенность, но существенный аспект, связанный с диалогичностью его структуры. Юрген Хабермас писал: «отношения взаимности, на которых основано признание друг друга вменяемыми субъектами, уже встроены в то действие, в котором обретается корень дискуссии» (5, 158). Более того, в современности действию необходимо свойственны также эффекты диалогической парадигмы не лишь как системы

теоретических положений и стиля мышления, а также определяемых ими техник, способов и программ действий.

Будучи плавильным тиглем, в котором из диалогических стилей деятельности продуцируется свой собственный, диалогическая парадигма обнаруживается в особенностях формы действия. Потому форма действия не всегда служит актуализацией некоторой хорошо обоснованной идеи, зачастую она образуется по кальке с некоего чувственно-наглядного образца. Потому-то важно, что праксиология в принципе направлена не столько на разработку совершенной теории деятельности, сколько – на совершенствование самой деятельной жизни. Но как нельзя полностью свести диалогическую парадигму лишь к рациональным ее компонентам, так невозможно и ограничить ее лишь нетеоретическими формами регуляции деятельности. Несмотря на то, что принципиально допустимо, что действие может быть диалогическим вне специальной диалогической рефлексии (спонтанная диалогичность), диапраксиология все же – исследование не столько такого рода случайностей, но того, как возможно совершенствовать деятельность с опорой на адекватную ее теоретизацию.

В общем плане, поскольку со-организация взаимодействия базируется на самоорганизации деятелей, то и общая сбалансированность определяется равновесностью отдельных действий. Раскрывая себя как реальное событие сосуществования Я и Другого, действие координирует свои характеристики открытости (адекватности провоцирующему действию и направленность на ответное действие, в чем выражается согласие Я и Другого) и самостоятельности (проявляющейся в конфликте с Другим). Очевидно проблемно совершенно неадекватное действие, однако, и действие, лишенное всякого особого значения, сводящееся лишь к продолжению или отражению действия Другого (в частности, рефлекторная реакция) также не может быть названо подлинным. Всякое человеческое действие характеризуется, по крайней мере, мельчайшими порциями ответственности и оригинальности, в совершенном же эти черты уравновешивают друг друга. Эта равновесность отдельного действия – основание его балансировки с другими элементами взаимодействия, причем диалогически организованное действие, соотносясь с монологическим, вполне может потерять свою диалогичность, но, тем не менее, при правильной диспозиции во взаимодействии также способно и «диалогизировать» его.

Во взаимодействии также опасно не только принципиальное нарушение баланса, но и полная равновесность, оборачивающаяся его стагнацией. Взаимодействие вообще подразумевает не статичную, а динамическую балансировку, в которой в каждый момент времени одно действие преобладает над другим, а равновесие достигается сменой доминирования. По отношению к сущностно процессуальному событию абсолютное статичное равно-

весие – препятствие, преодоление которого должно предусматриваться праксиологией. В той мере, в какой диалогическая праксиология ориентирована на действительность, а не просто на стройность теории, она провоцирует не только соответствия, но и различия. Но поскольку само время естественно продуцирует различия, диалогизм в большей мере акцентирует установление соответствий.

Самоорганизация деятеля и со-организация взаимодействия отражает черты мыслительной субъективации Я и Другого. Поскольку человек способен мыслить себя как того или иного виртуального индивида (духа или демона, вымышленной или абсолютизированной личности) или как элемент воображаемого коллективного супер-субъекта (группы, общества, человечества, живой природы)), то в его действии, как и во взаимодействии, в которое оно включено, организация может подменяться исполнением функции, предписываемой выбранной квазисубъектностью. Эти искажения могут предотвращаться практикой взаимодействия, в которой Я и Другой соучреждают себя как реальных деятелей, действительных личностей. Но это – не просто коррекция актуализации заранее выбранных программ, а их реальное фундирование, позволяющее им приобрести адекватное значение в организации деятельности.

Мысленная субъективация может приниматься в анализе регуляции конкретного действия как первичная лишь условно. Равно и вообще предшествование логического по отношению к праксиологическому – не что иное, как фикция, используемая как полезная для целей теоретизации, а не в силу соответствия действительности. Абсолютизация же этих условностей недопустима не только потому, что она фальсифицирует теорию, но и по причине того, что она делает ее неэффективной, ибо, как верно отметил Михаил Михайлович Бахтин, «все попытки изнутри теоретического мира пробиться в действительное бытие-событие безнадежны; нельзя разомкнуть теоретически познанный мир изнутри самого познания до действительного единственного мира. Но из акта-поступка, а не из его теоретической транскрипции есть выход в его смысловое содержание, которое целиком приемлется и включается изнутри этого поступка, ибо поступок действительно свершается в бытии» (1, 16).

Но не стоит и принимать смысловое содержание как принципиально вторичное, ведь действие без него превращается в более простую форму движения. Действительно исконно реальное взаимодействие, сбывающееся конкретными действиями, в которых совмещаются смысловая и материальная стороны, тогда как производными выступают обособленные феноменальные и фактические эффекты действий. Смешивать феноменальный эффект действия с его смысловым содержанием не менее нелепо, чем путать движение, материализующее действие, с его вещественными последствия-

ми. Но неосмотрительным было бы и не видеть их связей или упрощать их, поскольку феноменальный эффект действия предопределяется не только его смысловым содержанием, но и материальным его проявлением; также и вещественный эффект действия – след не только движения материи, но и его смысловой оформленности. Можно даже утверждать, что потенции эффектов действия уже содержатся в нем, в особенности, в той мере, в какой оно ориентировано на ответное действие во взаимодействии.

С другой стороны, всякое действие обнаруживает даже не только реактивность в отношении спровоцировавшего его действия, но ориентированность на всю предысторию взаимодействия. Действие актуализирует смысловые и материальные возможности, создававшиеся предшествующими действиями в их особой связи. Именно эти связи действий Я и Другого как субъектов взаимодействия и есть действительная интерсубъективность. Интерсубъективность вырабатывается в реальном взаимодействии Я и Другого, а отнюдь не в ходе мыслительных опытов гносеологического Робинзона по вариации разных мыслительных позиций для раскрытия их инварианта. Впрочем, это не значит, что такие мыслительные опыты совсем незначимы для интерсубъективности. На нее оказывает сильное влияние не только реальное позиционирование личности себя в качестве субъекта деятельности, но и познавательная ее субъективация. Трансцендентальная интерсубъективность – важнейший аспект интерсубъективности экзистенциальной, вне ее теряющий свое значение. В целом интерсубъективность реальна, хоть ее существенные элементы и идеальны. Важно, чтобы идеальная сторона интерсубъективности была адекватно вплетена в ее действительность. Это же касается, в частности, и такого элемента идеализации интерсубъективности, как диалогическая парадигма, которая ровно настолько действительно значима, насколько вырастает из реальных взаимодействий и обуславливает позитивные их дальнейшие возможности.

Действенность единства материального и идеального хорошо видна на примере эмпатии. Без существенной потери смысла ее нельзя свести только к чувству или познавательному акту, дистанцированному от реального взаимодействия. Отчужденная эмпатия – суррогат, а не подлинное событие существования. Низведение эмпатии до суррогата лишает ее значения, превращая ее лишь в необоснованно затратный способ обработки информации. Как деятельное же сопереживание эмпатия не только в полной мере реализует свою сущность, но и приобретает роль необходимой основы человеческого существования и сосуществования. Аналогичным образом вне взаимодействия вырождаются и теряют всякую значимость любовь, воспитание, дружба и другие основные феномены человеческого существования. Практически все в человеке может быть представлено в абстрактно-монологическом виде, вопрос только в том, куда ведет такая идеализация.

Существует, однако, одна сфера идеализации, которая не может окончательно и однозначно проясняться лишь из контекста взаимодействий, будучи, в то же время, источником ее регуляции. Это – метафизика, которая, как она ни ограничивалась в современности, в том или ином виде все еще необходима для оформления теоретизаций действительного, даже если сводить его исключительно к физическому. Подлинное устранение метафизики значило бы мужественное принятие неопределенности в фундаментальных онтологических вопросах. Поскольку в большинстве своем теоретизации требуют хотя бы уменьшения этой неопределенности, следует рассмотреть, по крайней мере, праксиологические следствия наиболее адекватных диалогизму метафизических концепций.

Адекватные диалогизму теистическая и атеистическая метафизики согласны в том, что диалогическое взаимодействие – истина всякого отношения, но они предполагают принципиально различную интерпретацию этого положения. Теистическая (религиозная) диаметафизика археологична в том смысле, что в ней утверждается, что диалогическое взаимодействие – действительное начало всего сущего, это – взаимодействие между Богом и человеком (в зависимости от концепции предстающим в виде индивида, избранного сообщества или рода). Это взаимодействие глобально и сакрально, поскольку каждое событие действительности в тайной своей сути – дар Бога человеку, и каждое действие человека, как бы оно ни мыслилось самим человеком, – реакция на божественное участие. Этот метафизический план постижим только для истинно верующих, оставаясь для прочих вообще скрытым или приоткрываясь для них посредством объяснений избранными.

Атеистическая (материалистическая) диаметафизика телеологична в том смысле, что диалогическое взаимодействие – действительная цель всего сущего, это – взаимодействие людей как наиболее эволюционно совершенный вид отношения (по крайней мере, на современном этапе развития). Диалогический эволюционизм подразумевает, что все онтологические реалии обретают свое подлинное значение через связь с человеческими взаимодействиями. Именно взаимодействие людей, включая в себя все новые реалии и ре-актуализируя уже прежде сыгравшие свою роль, задает своим характером и потребностями эволюционную значимость той или иной реалии. Сами по себе человеческие действия также неравноценны, наиболее значимы из них те, что развивают эволюционные преимущества человеческих взаимодействий – рациональность, социальность, культурность (преобразующий потенциал). Также приоритет – у действий, влияющих на больший объем других действий во взаимодействиях, тем самым существует нечто вроде иерархии форм кооперации вплоть до синергии человечества в целом или даже взаимодействия человечества и природы.

Несмотря на разнонаправленность этих метафизик, между ними все же есть принципиальная взаимная корреляция. Теистическая метафизика, утверждая изначальность и сущностность диалогического взаимодействия, также предполагает, что всеобщая история, в конечном счете, выльется в установление его совершенных форм. Конечно, это установление в диатеистической эсхатологии рассматривается как результат не поступательного развития разных форм отношений, а божественного воздействия, тем не менее, его предвосхищение задает важный регулятор деятельности верующего. Атеистическая метафизика также ограниченно, но все же утверждает, что нацеленность на человеческое взаимодействие изначально свойственна порядку природы (антропный принцип). Эта взаимокорреляция диалогических метафизик слаба, но вполне достаточна для сходности вызываемых ими праксиологических эффектов. Кроме того, они родственны и в том, что они равно обосновывают онтологию отношений.

Онтология отношений может быть обобщена в связи с праксиологией как концепция действенности отношения. Деятельность – не привходящий элемент отношения, но его сущностный аспект. Вне действий отношение – лишь только возможность, тогда как действие без отношения – пустая абстракция. Конечно, в ряде случаев слабость взаимодействия выливается в неявность отношения, но оно все же выявляется при более тщательном рассмотрении этих случаев, что позволяет утверждать, что отношение как взаимодействие – универсальная онтологическая реалия. Именно это подразумевается принципом всеобщей взаимосвязи, а по отношению к физическому миру – законом всемирного тяготения.

Однако в отличие от них диаонтология отношений утверждает, что действие и отношение не относимы без потери значения к нечеловеческой реальности. Собственный смысл отношения как взаимодействия открываются человеком лишь при вовлечении в него. Как говорил Эммануэль Левинас, «действие — это взятие на себя» (3, 19), «мы не мыслим отношения, а пребываем в них. Речь идет не о внутреннем размышлении, а о действии» (4, 445). Отчужденный образ отношения – результат мыслительной операции, возвышающей познающего субъекта до некоторого внемирового статуса (божественная точка зрения или объективный взгляд). Такой мыслительный эксперимент по обретению постороннего взгляда может быть важен для позитивной коррекции взаимодействия, но он также потенциально опасен как источник его принципиального искажения.

При овеществлении отношения действие приобретает значение изменения вещей и их положений (фактов). При этом в той мере, в какой вещи мыслятся как элементы особого материального мира (объективности) в отличие от сферы идеального (субъективности), действие приобретает транзитивный характер. Именно это постулирование переходности действия –

настоящий исток концепций первичности смыслового содержания по отношению к материальности. Также в перспективе сопоставления исходного и конечного состояний вещей действие приобретает характер процесса, а в аспекте влияния его на состояние самого деятеля – события.

Эти формализмы овеществления действия могут быть раскрыты как источники его осмысления через рассмотрение их в контексте взаимодействия. Именно тут вещь – не просто субъективный образ, но предмет реального взаимодействия, различным образом отражающий воздействия Я и Другого и синтезирующий эти воздействия в единую синергию. Характер этой синергии обнаруживает не только особенности синтезируемых действий, но и объективность или материальность, значимые, в частности, как интерсубъективные регуляторы корректности деятельности. Факт и процесс устанавливаются как статичное и динамичное проявления материальности, синтезируемые в событие при учете всех факторов взаимодействия в их влиянии на Я и Другого. Влиятельность события в значительной мере зависит от того, какое преобразование действие претерпело в материальном взаимодействии. Несоответствие смыслового содержания действия его синергетическим эффектам ставит вопрос о необходимости его регуляции в двух аспектах. Нужда корректировать действие как переплетающееся с действием Другого санкционирует аксиологическую рефлексию, а потребность управления действием для достижения цели – прагматическую (в том числе и экономическую). Преобладание только одного из способов коррекции приводит к различию двух важнейших типов, в терминологии Хабермаса обозначаемых как коммуникативное и стратегическое действие. Первый из них – рационализация собственно диалогического характера действия, тогда как второй – его объективируемого содержания.

Вообще коммуникативное действие подразумевает обмен информацией, которая может способствовать улучшению взаимодействия, тогда как собственно диалогическим выступает действие, в действительности открытое действию Другого и корректируемая в ходе непосредственного взаимодействием с ним. Коммуникативизация действия – важнейший способ его диалогизации, но не всегда срабатывающий и не исключительный. Диалогичность действия зачастую предопределяется нерациональными факторами, а рациональность может выливаться в монологизацию. Коммуникативное действие может быть обозначено как занимающее промежуточное место между диалогическим и стратегическим действиями, благодаря своей направленности на рациональное согласие интересов в достижении целей. Или, точнее, в той мере, в какой диалогическое действие приобретает характер прагматического (стратегического), оно может быть названо коммуникативным. В подлинно диалогическом действии микро- и макроонтологический планы уравновешены, тактика взаимодействия сбалансирована со стра-

тегией. Это значит, что оно отвечает не только непосредственно предшествующему действию Другого, но и общему прошлому характеру взаимодействий, не только предвосхищая реакцию Другого, но задавая общий спектр будущих взаимодействий с ним. В ряде случаев диалогическое действие может характеризоваться даже приоритетом непосредственной диалогичности, но все же вне включения в общий план взаимодействий, в полифонию «большого диалога» действие в подлинном смысле диалогическим вряд ли может быть названо.

Диалогическое действие перерастает в социальное, если ориентация на действительность взаимодействия подменяется соответствием некоторой институциональной модели, базирующейся на идеализированной обобщенной точке зрения на Я и Другого как на позиционально заданных (социальных акторов в статусных и ролевых характеристиках). Фактически, это – конкретный случай обозначенного выше мысленного эксперимента по конституированию постороннего взгляда. Дополнительно прояснить это можно через понятие обобщенного «Третьего», введенное в опыте феноменологической онтологии Жана-Поля Сартра. В отличие от реального Третьего, встреча которого задает разнообразные трансформации взаимоотношений с Другим, обобщенный Третий (как и хайдеггеровский *Das Man*) – структура самосознания через отчужденный взгляд на меня вкупе с Другим («мы», овеществляемое как «они»). Это также и структура предписывания действий – отчуждая себя, я становлюсь исполнителем чужих действий. Такой посторонний взгляд, обобщающий меня и Другого как членов некоторой овеществленной системы (социума), может в ряде случаев приводить к преодолению монологических искажений взаимодействия, но в принципе он чреват тотальной монологизацией абсолютного Третьего, которая может совершенно нивелировать диалогичность деятельности.

Многочисленные примеры праксиологических эффектов этой тотальной монологизации предъявляет религиозная история. Религиозные войны, уничтожение иноверцев и атеистов были бы невозможны без обоснования насилия религиозным тоталитаризмом, вытекающим из представления о Боге как абсолютном Третьем. Но в религиозной истории также немало примеров нерепрессивных действий, определяемых пониманием Бога как абсолютного Другого, присутствующего в относительных Других (прежде всего – конкретных людях). Диалогическое религиозное действие отвечает на то в действии другого человека, что обнаруживает действие Бога в нем, и адресует свое действие Богу в человеке. Именно потому здесь насилие над Другим недопустимо, ведь оно по сути – насилие над Богом. Примерами негативности социализации деятельности изобилует, конечно, не только религиозная, но и светская история. В политической сфере символизация вождей как абсолютных Третьих, предписывающих подданным насильственные

действия, мало отличается от религиозного тоталитаризма. Тот факт, что часто символизируемые вожди были реальными личностями, лишь добавлял людям оснований верить в реальность постороннего взгляда на самих себя как на членов массы. Важно, что во всяком таком случае действительность человеческого взаимодействия подчиняется монологическим абстракциям, предписывающим насилие. Насилие в социальном действии – не случайность, а необходимый его аспект, выступающий следствием искажения реальности взимодействия в соответствии с институциализированными идеализациями.

Выявленные выше основные положения диапраксиологии, безусловно, недостаточны для формирования единой общей диалогической теории деятельности. Однако диалогизм отнюдь и не требует построения стройной системы однозначно сформулированных основоположений. В диалогизме ценна такая теоретизация, которая, будучи адекватна предшествующим теоретизациям и опыту взаимодействий, инициирует дальнейшие теоретизации и взаимодействия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 7 т. / М.М.Бахтин.– М.: Изд-во «Русские словари. Языки славянской культуры», 2003. – Т.1: Философская эстетика 1920-х гг. – 955 с.

2. Бубер М. Два образа веры. / М.Бубер. – М.: Республика, 1995 – 461 с.

3. Левинас, Э. Избранное: Тотальность и бесконечное / Э.Левинас. – М.; СПб.: Культурная инициатива: Университетская книга, 2000. – 415 с.

4. Левинас, Э. Избранное: Трудная свобода / Э.Левинас. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 752 с.

5. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю.Хабермас. – С-Пб.: "Наука", 2001. – 380 с.

XÜLASƏ

Məqalədə diapraksiologiyanın əsas müddəaları araşdırılır. Lakin bu müddəalar fəaliyyətin bir ümumi dialogical nəzəriyyəsini yaratmaq üçün kifayət deyil. Hərçənd dialogizm əsas prinsiplərin birmənalı formalaşmış sabit sisteminin qurulmasını da tələb etmir.

SUMMARY

The article reveals the basic provisions diapraksiologii. But these provisions are not sufficient to form a single general theory of dialogical action. However dialogism does not require the construction of a coherent system uniquely formulated basic principle.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

PSİXOLOGİYA, PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА

AXUNDOVA A.A.
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ TƏHSİLİN SİSTEMLİ İNKİŞAFININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *ekologiya, ekoloji təhsil, ekoloji tərbiyə, ekoloji mədəniyyət*
Ключевые слова: *экология, экологическое образование, экологическое воспитание, экологическая культура*
Key words: *ecology, environmental education, ecological upbringing, ecoculture.*

İnsanın öz dünyasına qayğıkeş münasibəti barədə xəbərdarlıq sədaları hələ Epikur, Hippokrat, İbn-Sina, Lamark, Vernadski dövrlərindən eşidilir. 2,5 min il öncə Epikur yazmışdır: “İnsanlar! Təbii sərvətlərdən öz tələbatınızı ödəmək üçün istifadə edərkən ona qarşı qəddar olmağa adət etməyin”. Görkəmli fransız alimi J.B.Lamark öz dövründə insanın təbiətə qayğısız münasibətinin gələcək aqibətinin nə kimi təhlükələr törədəcəyini əvvəlcədən dərk edərək bildirirdi ki: “Sanki

müasir insanın əsas məqsədi - əvvəlcə yer kürəsini yararsız vəziyyətə salmaq və nəhayət özünü məhv etməkdir”. Heç də təsadüfi deyildir ki, son 15-20 ildə dünyada heç bir bilik sahəsi ekologiya kimi geniş miqyasda təbliğ olunmur.

Təbiətə qayğıkeş münasibət, ekoloji təfəkkürün yaranması əhalidə və gənc nəsildə ekoloji tərbiyə və mədəniyyətin bilavasitə hansı səviyyədə olmasından asılıdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdən başlayaraq ölkədə ekoloji təhsil və tərbiyəyə ciddi fikir verilməyə başlandı, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhsillə bağlı qəbul edilmiş ekoloji qanunçuluq və qərarlar bu problemin həllində atılmış mühüm addımlar oldu. Ulu öndər demişdir: “İnsan təbiətdən öyrənir, onun havası ilə pərvəriş tapır, ağılla dolur, zənginləşir, təzələnir, təmizlənir”. 23 may 2001-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradılmışdır.

Respublika ərazisində cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətinin və mütəxəssis kadrların peşə hazırlığını yüksəltmək məqsədilə məktəbəqədər, məktəb, orta ixtisas və ali təhsil müəsissələrində onların ixtisaslarının artırlmasının təmin edən ümumi kompleks fasiləsiz ekoloji təhsil və tərbiyə sistemi müəyyən edilmişdir. Tədris müəsissələrində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi ilə yanaşı ekoloji biliklərin təbliği də bu qanunlarda öz əksini tapıb. "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999) isə tədris müəssisələrində, onların profilindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, ekologiyanın əsaslarının tədrisini nəzərdə tutur.

Ölkədə aparılan təhsil islahatları, dövlət tələbləri səviyyəsində müəllimlərə verilən müstəqillik, təhsil prosesinə yaradıcı münasibət, yeni texnologiyaların tətbiqi, təhsilin dünya standartları səviyyəsində yenidən qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu islahatlar çərçivəsində ekoloji təhsilin inkişafı və ekoloji dünyagörüşünün formalaşması üçün, geniş perspektivlər yaranır. Gənc nəsildə ekoloji dünyagörüşün formalaşması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, ilk növbədə canlı təbiətə olan humanist münasibətin yaranmasına səbəb olur (5).

Son 20 il ərzində ekoloji təhsil daha geniş tətbiq edilməyə başlanıb. Hazırkı şəraitdə elm və təhsil sahəsində ekologiyanın inkişafı öz əksini tapmış, bu sahədə yeni istiqamətlər yaranmışdır. İlk növbədə ölkənin ali və orta ixtisas məktəblərində ekoloji fakültə və kafedralar açılıb, ekoloji tədris şəbəkələri genişlənmişdir. Respublikanın ümumtəhsil məktəblərində "Təbiətşünaslıq", "Biologiya" və "Coğrafiya" fənlərinin tərkibində "Ümumi ekologiya" tədris olunur. Ekoloji təhsilin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə bəzi ümumtəhsil məktəbləri təbiət təmayüllü məktəblərə və ekoloji liseylərə çevrilmişdir. Respublikamızın ümumtəhsil orta və tam orta məktəblərində "Ümumi biologiya" tədris edilərkən "Ekologiyanın əsasları" və "Biosfer təlimi" adlı fəsillərdə ekologiyadan bəhs edilir. Bunun az olmasını nəzərə alaraq prof. M.Babayev və prof. Q.Mustafayev

tərəfindən "Ümumi biologiyaya ekologiyadan əlavələr" adlı vəsait yazılaraq (1992) tədris proqramına daxil edilmişdir.

Fikrimizcə, yaxşı olardı ki, ekologiya təhsilinin bütün pillələrində (ibtidai, orta və tam orta məktəblərdə) müstəqil fənn kimi tədris edilsin.

Milli Təhsil Konsepsiyasında da gənc nəslin ekoloji təhsil və tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Müasir dövrdə qloballaşan dünyanın daha çox diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri, cəmiyyəti narahat edən ekoloji problemlərdir. Əhalinin ətraf mühitə neqativ münasibəti, mövcud problemin yaranması ilə nəticələnmişdir. Məhz buna görə də bu gün ekoloji maarifçiliyə böyük ehtiyac var. Bunun üçün cəmiyyətin hər bir üzvü müəyyən ekoloji biliklərə yiyələnməli, əhalidə ekoloji dünyagörüşü formalaşmalı, təhsilin ayrı-ayrı pillələrində ekoloji təlimin həyata keçirilməsi təmin edilməli, məktəb, eləcə də, məktəbəqədər tədris-tərbiyə müəssisələrində uşaqlar və şagirdlər arasında ekolji tərbiyəyə xüsusi fikir verilməlidir. "Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2002) ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün hər kəsə bərabər şəraitin yaradılması, orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi, ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi götürülüb (1).

Ekoloji təhsilin məqsədi təbiətə məsuliyyət hissi formalaşdırmaqdır. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə zamanı əldə olunan biliklər, qazanılan təcrübələr ekoloji mədəniyyətin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, ekoloji təhsil dedikdə, ümumi ekoloji mədəniyyətin və məsuliyyətin formalaşmasına yönəldilmiş fasiləsiz təhsil, tərbiyə və inkişaf prosesi başa düşülür. Ekoloji təhsilə ehtiyac, insan həyatı üçün əlverişli mühitin təmin edilməsinə olan zərurətdən yaranmışdır. Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri məqsədyönlü ekoloji təhsil almaqdır. Ətraf mühitə düzgün münasibət ekoloji bilik nəticəsində formalaşır. İnsanın ekoloji münasibəti onun ekoloji məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. Ekoloji təhsil və tərbiyəyə BMT-nin "İnkişaf Proqramı" xətti ilə nəzarət edilir (2).

Ekologiyanın ən böyük müasir problemi əhalidə ekoloji dünyağörüşünə malik insanlar yetişdirməkdir. Bunun üçün ekoloji bilik, ekoloji mədəniyyət və ekoloji etika olmalıdır. Gənclərdə müasir tələblərə cavab verə bilən davranış vərdişlərinin formalaşmasında da ekoloji tərbiyənin faydası çox yüksəkdir. Bu kontekstdən çıxış edən prof. Q.Mustafayev və A.Məmmədov haqlı olaraq "Ekoloji aspekti olmayan pedaqoji mövzu tanımırıq" qənaətinə gəlmişlər (8). Məhz ona görə də onlar yeni ekoloji dünyagörüşünün yaradılmasında pedaqogikanın roluna xüsusi əhəmiyyət verir, təlimin təşkilində ekoloji tələblərin nəzərə alınmasını, ekoloji tərbiyənin ön plana çəkilməsini, əxlaq formalarına ekoloji əxlaqın daxil edilməsini, çətin tərbiyə olunan uşaq problemində ekologiyadan istifadə edilməsi, insan tərbiyəsinin yaranması və inkişafının ekoloji

aspekti, məktəbdənkənar praktik tərbiyə işlərinin ekoloji aspekti və s. kimi mövzular təklif edirlər.

Yalnız bütün bunların nəticəsi kimi insanın ətraf mühitə münasibətində irəliyə doğru addım atmaq mümkündür. Şagirdlərin idrak fəaliyyəti və sərbəst işləmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi onlarda ətraf mühiti dolğun qavramaqda, ekoloji şüur və təfəkkürün, ekoloji dünyagörüşün formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Gənc nəslin, eləcə də cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətinin fasiləsiz inkişaf etdirilməsi, təbiəti milli və ümumbəşəri sərvət kimi qorumağı qarşıya məqsəd qoyur.

Ekoloji tərbiyə əxlaqi cəhətdən qiymətli və ekoloji cəhətdən məqsədəuyğun davranışı təbiətə münasibətdə fəal, şüurlu mövqeyin formalaşmasını tələb edir. Bu mövqe insanda təbiətə məhəbbəti, onun qanunauyğunluqlarını dərk etməyi, gözəlliyini qiymətləndirməyi əks etdirir. Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibəti sistemində ahəngdarlığın zəruri amili kimi çıxış edən ekoloji tərbiyə, insan həyatının dərk edilməsinə kömək etməklə yanaşı, hərtərəfli ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq işində də bilavasitə iştirak edir .

Gənc nəsildə ekoloji dünyagörüşünün formalaşması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər canlı təbiətə humanist münasibətin yaranmasını şərtləndirir. Uşaq, yeniyetmə və gənclərin ekoloji təhsil və tərbiyəsi ilə məşğul olan dövlət müəssisəsi kimi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Respublika Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzinin (RETTM) bu sahədəki məqsədyönlü fəaliyyəti məktəblilərin ekoloji tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji problemin həllinə kömək məqsədilə yaradılmış RETTM Azərbaycanda Gənc Təbiətçilər Hərəkatının əsasını təşkil edir (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublika Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzinin xətti ilə respublikanın ümumtəhsil məktəblərində ekoloji dərnəklərin təşkili, ətraf mühitin mühafizəsinə aid layihələr əsasında müxtəlif mövzularda respublika olimpiadalarının və müsabiqələrin keçirilməsi ənənəsi yaranıb. Məsələn, Xəzəryanı rayonları əhatə edən 4000-dən çox şagird müsabiqədə iştirak edib. Müsabiqədə iştirak onlarda ekoloji dünyagörüşün formalaşması və ekoloji təfəkkürün inkişafı baxımından çox əhəmiyyətli olub (9).

RETTM-n əməkdaşları təhsil sahəsində aparıcı mütəxəssislərlə birgə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri üçün nəzərdə tutulmuş "Ətraf mühit və biz" ekoloji təlim-tərbiyə proqramı və metodik tövsiyyələr, habelə ümumtəhsil məktəblərin I-IV, V-VII və VIII-XI sinifləri üçün ekoloji dərnək, klub və digər birləşmələrin nümunəvi tədris proqramlarını işləyib hazırlamış və çap etdirmişdir. Dərnək məşğələlərində proqrama uyğun "Ailə və ətraf mühit", "Cəmiyyət və ekologiya", "Ekoloji jurnalistika", "Kimyanın ekoloji aspektləri", "Kənd təsərrüfatı və ekologiya", "Sənayenin ekologiyası", "Meşəçilik", "Turizm və ekologiya", "Floristika", "Gülçülük", "Heyvanların ekologiyası", "Nəqliyyat və ətraf mühit", və s. mövzular tədris olunur.

Şagirdlər məşğələlərdə əldə etdikləri bilikləri, vaxtaşırı iştirak etdikləri ekoloji tədbirlərdə, tədris-təcrübə sahəsində, çöl təcrübə işlərində praktiki olaraq tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Bu cür vərdişləri tədricən inkişaf etdirmək onlarda ekoloji tərbiyənin yaranması və möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Qeyd etməliyik ki, Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanının təşəbbüsü ilə 12 iyul 2011-ci ildə "Ətraf mühitin mühafizəsi naminə beynəlxalq dialoq" İDEA İctimai Birliyi fəaliyyətə başlamışdır. Təşkilatın əsas məqsədi ətraf mühit məsələləri və fəaliyyətlər barədə ictimai maarifləndirmə, gənclərlə əməkdaşlıq, ətraf mühit problemləri sahəsində təhsil və onlar üçün düzgün həllər tapmaqdır. İDEA ictimai birliyi gənc nəsli müsbət və davamlı ekoloji dəyişiklik yaratmağa hazırlamaq naminə dialoq, fəaliyyət, liderlik və təhsil kimi başlıca prinsiplərinə əsaslanır. Təşkilatın əsas məqsədi ətraf mühit məsələləri və fəaliyyətlər barədə ictimai maarifləndirmə, gənclərlə əməkdaşlıq, ətraf mühit problemləri sahəsində təhsil və onlar üçün düzgün həlli yollarının axtarışıdır. Həmçinin ölkədə fəaliyyət göstərən 30-dan artıq ali təhsil müəssisəsində "Eko-klub"ların yaradılmasının əsas məqsədi də ətraf mühit və təbii sərvətlərin milli dəyər kimi gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması ideyalarının gənclər arasında təbliği, Nazirliyin gələcəkdə yüksək ixtisaslı kadr heyətinin formalaşdırılması, ali təhsil müəssisələrinin ətraf mühit sahəsində təhsil alan tələbələri ilə daimi əlaqənin yaradılması və təbliğat sahəsində geniş şəbəkənin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Hazırda beynəlxalq aləmdə hamı belə bir fikirlə razılaşır ki, insanlarda mədəniyyətin, sivilizasiyanın yeni növü – ekoloji mədəniyyət formalaşmalıdır. Əks təqdirdə insanların təbiətə, onun sərvətlərinə mənfi münasibəti dəyişilməyəcək, əksinə daha da dərinləşəcəkdir. Bu gün insanlarda ekoloji mədəniyyətin, sivilizasiyanın, təfəkkürün, şüurun, tərbiyənin və təhsilin formalaşması artıq günün, dövrün tələbinə çevrilmişdir. Ekoloji mədəniyyət bütün insanlarda bəşəri mədəniyyəti təcəssüm etdirən mədəiyyətin sivil inkişaf forması və təhsil mühitidir. XXI əsr bütün xalqlardan mədəni inkişafın əsas istiqaməti kimi ekoloji təhsilin fasiləsiz inkişaf strategiyasını, konsepsiyasını, proqramını hazırlamağı və həyata keşirməyi tələb edir. Ekoloji təhsilin ardıcıl və sistemli olması üçün bu prosesə şəxsiyyətin formalaşmasının ilk anlarından, uşaqlıqdan başlamaq lazımdır. Bunun təməli məhz ailədə, məktəbəqədər tərbiyə ocaqlarında, ibtidai siniflərdə qoyulmalı, orta, orta ixtisas və ali məktəblərdə isə tamamilə formalaşmalıdır. Ümumiyyətlə, ekoloji biliklər elmin humanist səmtini qüvvətləndirməklə, insan fəaliyyətini, onların təbiət ilə olan münasibətinin ahəngləşməsinə yardım edir (7).

Müasir dövrdə ekologiya elminin öyrənilməsi, təbliğ edilməsi, inkişafı, onun əsas müddəalarının yerinə yetirilməsi bəşəriyyətin sivilizasiya yolu ilə inkişafının ən vacib problemi hesab olunur. Bütün bəşəriyyət ekologiyanın qorunması üçün səfərbərliyə cəlb edilməli, təbiətə, torpağa, havaya, suya, heyvanlara,

bitkilərə qəddar münasibət göstərənlərə, beynəlxalq, ekoloji və bioloji terrorizmə qarşı mübarizə aparılmalıdır. Akademik Həsən Əliyev demişdir: "Təbiətin keşiyini çəkməyə söz silahının gücü ilə geniş kütləni ayağa qaldırmaq lazımdır" (3). Hər il akademik Həsən Əliyevin doğum günündə onun xatirəsinə həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi ənənəsi də bu cəhətdən səciyyəvidir. Cəmiyyətdə ekoloji mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlməsi gələcək nəslin ekoloji tərbiyəsindən və ekoloji biliklərə necə yiyələnməsindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1."Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında" Azərbaycan respublikasının Qanunu. Bakı, 2002

2. www.ideacampaign.org

3.Mustafayev Q.T., Əlizadə E.Ə. Ekologiya. Bakı: Ozan, 2001, 200 s.

4. Məmmədov Q.Ş.və b. İnsan ekologiyası.Bakı: MBM, 2015, 736 s.

5. Şükürov A.M. Sosial ekologiya (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Şəfəq-İM, 1999, 246 s.

6. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Azərbaycan məktəbi, 2005, N 6

7. Azərbaycan Respublikasında Ətraf Mühitin və Təbiəti Mühafizə Fəaliyyətinin Vəziyyətinə dair Dövlət Məruzəsi. Bakı: Ergün, 1993, 180 s.

8. Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında hüquqi sənədlər toplusu / (tərt. ed. İsmayılov T.Ə.) Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi, 1992

9. Azərbaycan Respublikasının ekologiya qanunvericiliyi (normativ-hüquqi aktlar toplusu) / Ş.Xuduoğlunun redaktəsilə. 2 cilddə. Bakı: Qanun, II c., 2007, 884 s.

10. Əmirova F. Ekoloji Mərkəz: bu gün, sabah // "Ekoloji tərbiyə" metodiki-informasiya bülleteni, 2001, № 1, s. 8-9.

11. "Bizim Xəzər". 22 Aprel - Ümumdünya Yer Gününə həsr edilmiş məktəblilərin ekoloji müsabiqəsi / RETTM. Bakı: Nurlar, 2004, 60s.

РЕЗЮМЕ

В статье излагается цель экологического воспитания, его широкое применение в экологическом образовании за последние 20 лет, особое внимание уделяется привлечению молодого поколения к экологическому воспитанию, мероприятиям, проводимым с целью формирования экологического мировоззрения и воспитания в развитии общества.

SUMMARY

Over the past 20 years the cerenomies that were held on applying a wide range of environmental education, a special attention to environmental education and upbringing of the young generation in the concept, purpose of environmental education, and cerenemies held on the formation of the young generation's activities carried out in the environmental education and kurturing in the development of the society.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

АХУНДОВА С.Л.
Бакинский славянский университет

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Açar sözlər: *məktəb, mədrəsə, müsəlman mədəniyyəti, xalq təhsili, qəza məktəbləri, müsəlman məktəbi, xeyriyyə cəmiyyətləri, rus-müsəlman məktəbi.*

Ключевые слова*: мектебы, медресе, мусульманская культура, народное просвещение, уездные училища, мусульманские школы, благотворительные общества, русско-мусульманская школа.*

Key words: *school, madrasah, muslim culture, folk education, county school, muslim school,charitable society, russian-muslim school.*

История развития школ и педагогической мысли, история развития образования в целом является показателем эволюции культуры любого народа, свидетельством и наследием его духовной жизни. И соответственно, чем древнее народ, тем глубже и специфичнее исторические пласты его культуры. С особой гордостью можно сказать, что азербайджанцы, являясь представителями древнего этноса, сформировали многовековую, богатую культуру. О древности нашего народа свидетельствуют многочисленные археологические артефакты и древние рукописные источники, а также наскальные рисунки в Гобустане и Азыхской пещере. Греком Птоломеем, жившим во II веке, была составлена карта городов Кавказской Албании (3, 36).

В лабиринтах истории были утеряны, а порою и уничтожены многие факты, связанные с культурным наследием народа. Неоценима роль ученых и исследователей, кто открыл и, сохранил и донёс до нас историю нашего народа, его культуру, и в частности, историю образования.

История быстротечна, изменчива… Различные этапы ее характеризуются как спадом, так и подъёмом культурной жизни народа, что обус-

ловлено и связано с глобальными процессами как в географии, так и в истории народов мира. Захватнические нашествия, разорительные войны, борьба за власть, подчинение слабых народов и государств – этими примерами изобилует история. И как следствие покорения одного народа другим: насаждение культуры гегемона со всеми вытекающими последствиями.

В середине VII в. Азербайджан подвергся нашествию арабов. С этого периода в Азербайджане стала развиваться и система образования. Мусульманская культура в этот период достигает своей славы. Здесь развиваются такие отрасли науки как математика, основы геометрии, алгебры и тригонометрии, астрономия, география, медицина, философия, история и другие науки (1, 39). Появились первые школы – моллахана, мектеби и медресе, которые составили основу системы образования в эпоху раннего средневековья. Средневековый Тебриз в ту эпоху славился как крупный культурный и образовательный центр мусульманского мира, куда за получением образования стекались представители народов Востока, но и Европы.

Первые начальные школы, возникшие в Азербайджане в VII веке, назывались мектеби. Мектеби открывались при мечетях в городах и селах Азербайджана. По мере распространения ислама расширялась сеть мечетей и мектебов при селах. Слово мектеб имеет арабское происхождение и обозначает «место, где пишут» (1, 42). Все начальные школы – мектеби были превращены в духовные, обучение в них вело мусульманское духовенство. В школах обучали арабской грамоте и чтению на арабском языке, а также заучиванию текстов Корана. Кто знал тексты Корана наизусть, считался успешно окончившим школу. Помимо мечетей, мектеби могли располагаться в домах, где жили муллы или находились в домах оживлённых улиц, сдававшихся внаём. Учителей в мектебах называли «мулла», «мирза», «ахунд». Эти слова аккумулировали в себе уважение и почитание простого народа, и поэтому так величали всех грамотных людей той эпохи. Определённого срока обучения в мектебах не было. Срок обучения зависел от усилий, затрат времени и достижений самих учащихся. В случаях, если ребёнок хорошо учился, то школу он мог закончить за 6-8 лет. В некоторых школах обучение чтению велось на родном языке, но длительное время в некоторых мектебах для написания слов на родном языке использовался арабский алфавит (1, 46). Обучение в мектебах было платным. Плата за обучение была высокой. Из-за высокой платы не каждая семья могла определить своего ребёнка в мектеби. Позже наряду с богословскими дисциплинами стала изучаться арифметика. Отсутствие стабильных учебных планов, программ, учебников усложняло процесс обучения.

Начиная с X века возникает новый вид учебных заведений – медресе. Слово медресе арабского происхождения, обозначает «место, где проводятся уроки» (1, 42). Медресе состояло из двух ступеней: средней и высшей.

Первоначально медресе возникли в Средней Азии. В XI веке медресе стали открываться в ряде крупных городов стран мусульманского Востока. В XII веке медресе появляются в крупных городах Азербайджана: Шемахе, Гяндже и Нахичевани.

В XIII веке достигшая небывалого расцвета мусульманская культура испытала регрессивное влияние монголо-татарского нашествия. Набеги монгол приостановили развитие науки, литературы, искусства и школ в целом у всех восточных народов, в том числе и Азербайджана. Существовавшие в стране мектеби, медресе, школы поэтов (ханегяхи), школы музыки, медицины, торговли, зодчества и другие подвергались разрушению со стороны захватчиков, но тем не менее некоторые из них возобновляли свою деятельность. Несмотря на тяжелые условия, в которых оказался Азербайджан в этот период возрастает значение родного языка, который преподаётся наряду с арабским и персидскими языками. Примечательно также то, что в этот период был достигнут расцвет азербайджанской литературы и поэзии.

К концу XIV века количество мектебов значительно возрастает. Это объясняется тем, что стремительный рост городов в Азербайджане, способствовал увеличению потребностей в грамотных людях.

С XV века в мектебах Азербайджана занятия стали вестись на родном языке. Стали чётче вырисовываться контуры начальной школы. Были установлены сроки обучения, которые составили 6-8 лет. Приём и выпуск осуществлялся в течение всего года.

По свидетельству турецкого путешественника в XVII в. Тебризе существовало около 600 мектебов, а медресе было 47 (1647 г.), а в городе Шемахе имелось 40 мектебов и 7 медресе (6, 296). Статистика школ в целом по Азербайджану в XVIII в. говорит о том, что здесь было 1200 начальных школ и около 100 высших и средних учебных заведений.

Вплоть до XIX века мектеби и медресе являлись единственными образовательными очагами Азербайджана. В развитии начального образования существенную роль играли именно мектеби, так как именно они являлись первыми ступенями образования, пройдя которые можно было продолжить обучение в медресе.

Соседство Азербайджана с Российской империей сыграло важную роль в развитии культуры всех соседних с Россией народов. Закономерным являлось то, во что все восточные народы – соседи Российской империи, испытывали влияние гегемона во всех сферах и направлениях. Ф.Энгельс по этому поводу отмечал, что «господство России играет просветительскую роль для Черного и Каспийского морей, для Центральной Азии; для башкиров и татар» (4, 241).

В начале XIX века Северный Азербайджан был аннексирован Россией и с этого времени народное просвещение и школы продолжают свое разви-

тие в ином русле, находясь в прямой зависимости от изменений, происходящих в экономической и культурной жизни страны.

При всей своей отрицательной роли аннексия Россией Азербайджана способствовала созданию благоприятных условий для развития школьной системы. Разумеется, преследуя колонизаторские цели Россия стремилась к русификации местного населения, но тем не менее, во всех школах обязательным предметом был азербайджанский язык. В этом большую роль сыграла прогрессивная часть населения Азербайджана, которая вела постоянную борьбу за обучение детей родному языку.

В августе 1829 года правительством утверждается «Устав Закавказских школ». Именно с принятием этого устава была заложена новая эра в истории народного образования. Данным уставом были заложены основы создания государственных школ типа уездных училищ. Первое уездное училище начинает свою работу на территории города Шуша (1830), далее они открываются в Нухе (ныне Шеки 1831 год), в Баку в 1832 году, в Гяндже 1833 году (1, 65).

Следующим знаменательным событием в истории развития начального образования того периода явилось возникновение мусульманских школ, инициатива создания которых принадлежала известному просветителю А.А.Бакиханову. Первая мусульманская школа была учреждена в 1847 году в городе Тбилиси, а затем школы были открыты во многих городах на территории Азербайджана: Гяндже, Шуше, Нухе (Шеки), Шемахе, Ленкорани, Закаталах, Сальянах и в Баку (2, 79). Мусульманские школы являлись школами повышенного типа. В них изучались: история, география, арифметика, а также языки: азербайджанский, русский, персидский, арабский. Школы существовали за счет пожертвований населения, и лишь ничтожная сумма выплачивалась государством русскоязычному преподавательскому персоналу. К 60-ым годам по причине отсутствия средств на содержание, мусульманские школы закрылись одна за другой. Лишь школа в Закаталах в 1860 году была реорганизована в трехлетнюю начальную школу.

В 1848 году при содействии благотворительного общества «Святая Нина» в Шемахе была открыта первая школа для девочек с русским языком обучения. Школа получила название «Святая Нина». В ней обучались девочки из русских семей, находящихся на государственной службе. В школе преподавались языки, счет и рукоделие (2, 84).

Далее указом, утвержденным в октябре 1853 года вместо уездных училищ были созданы элементарные начальные школы. Данный указ положил начало созданию государственных начальных школ. Шемахинская уездная школа была реорганизована в четырехлетнюю начальную школу. В1854 году были учреждены начальные школы в Губе, Ордубаде, а в 1856 году в Ленкорани (2, 77). Уставом 1872 года были созданы школы нового типа –

городские училища со сроком обучения в среднем 6 лет. Количество изучаемых дисциплин достигало десяти. На основе «Положения» утвержденного в 1875 году возникают железнодорожные школы для детей служащих и рабочих железной дороги. Стоит отметить, что данный тип школ создавался как для обучения мальчиков, так и девочек. В редких случаях разрешалось совместное обучение мальчиков и девочек. Параллельно с этими школами возникают «воскресные школы» и профессиональные училища, которые готовили кадры для отраслей сельского хозяйства и промышленности.

В 60-е годы XIX в. в Азербайджане открываются сельские (народные) школы, способствующие просвещению сельского населения. Наметившиеся преобразования мектебов и медресе в общеобразовательные школы, усилилось в 70-е годы. Следствием этих процессов явилось разделение школ на старометодные и новометодные («усили-джадид») школы. Создание новометодных школ на родном языке связано с именами выдающихся поэтов, педагогов и мыслителей С.А.Ширвани и М.Т.Сидги.

Безусловное влияние русской культуры способствовало возникновению новых русско-азербайджанских школ (русско-татарских школ). В 1875 году в селе Салахлы Казахского уезда Елизаветпольской губернии была создана первая русско-азербайджанская школа (1, 278). В 1887 году видным педагогам С.М.Ганизаде и Г.И.Махмудбековым была открыта русско-азербайджанская частная школа в Баку, основным контингентом которой были азербайджанские дети. В дальнейшем школа была переведена на государственное обеспечение. К концу XIX века количество таких школ в Баку увеличилось до десяти (1, 282). Примечательным было то, что в данных школах могли обучаться и девочки.

В дальнейшем развитием начального образования в Азербайджане занимались органы городского самоуправления и благотворительные общества, идея создания которых принадлежит великому просветителю и педагогу Г.Б.Зардаби. При содействии другого великого сына азербайджанского народа Х.З.Тагиева ими было создано Бакинское Мусульманское благотворительное общество, которое сыграло огромную роль в развитии школьного дела в Азербайджане. Касаясь вопросов благотворительности, необходимо отметить основание Х.З.Тагиевым в 1901 году первой русско-мусульманская школа для девочек-азербайджанок. «Тагиевская школа» стала первым светским учебным заведением для девочек – мусульманок не только в Российской Империи, но возможно, и на всем Мусульманском Востоке. Обществом «Няшр.-Маариф» в 1907 году были созданы три одноклассные школы, а в дальнейшем количество школ, созданных этим обществом значительно возросло.

К 1902 году в Бакинской и Елизаветпольской губерниях было открыто 230 начальных школ. В 1908 году количество начальных школ составляло

всего 236. В 1914 году в городах и селах республики насчитывалось 943 начальных школ (5, 12). К концу 20-х годов XX века были созданы определенные предпосылки для перехода на всеобщее обязательное начальное обучение в республике.

В дальнейшее годы сеть начальных школ претерпевает большие изменения: их число уменьшается, одна часть сливается со средними школами, а другая реорганизована в восьмилетние. Преодолевая огромные трудности, в Азербайджане школьное образование развивалось и улучшалось.

Данный небольшой экскурс в историю развития начального образования является попыткой изложения истории эволюции начальных школ в Азербайджане. Ведь история развития образования – это история стремления любого народа к просвещению, история его стремления к свободе, борьбе за свою этническую идентификацию и самоутверждение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əhmədov H. XIXəsr Azərbaycan məktəbi.B-2006,576 стр.
2. Əhmədov H. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi,” Elm və Təhsil” Baki-1980,431 стр.
3. Ə.Məmmədov,V.Əliyev.Şamaxı- təhsil tarixi,B-2009,527 стр.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, изд.2, том XXVII, стр.241.
5. Мехтизаде М. Расцвет народного образования в Азербайджане,Б.-1980,180,стр.
6. Овелия Челеби Сеяхатнамеси (Книга путешествия О.Челеби), I, II Истамбул . Типография «Ислам»,1940,стр.296
7. Kərimova S. XIX əsrin axırları,XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ibtidai təhsilin inkişafında xeyriyyə cəmiyyətlərinin rolu. Avtoreferat.B -2004.

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycanda ibtidai məktəbin inkişaf tarixinə həsr olunub. Burada XIX əsrə qədər Azərbaycanda ilk təhsil ocaqları olan – məktəb və mədrəsələrdən danışılır. Məqalədə ilk dövlət məktəblərin yaranması, xalqın maarifləndirilməsi və məktəb işinin inkişafında zəhməti olan görkəmli pedagoq və mesenatların, xeyriyyəçi cəmiyyətlərin fəaliyyətindən söhbət gedir.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of history primary school in Azerbaijan. There is about the first schools –mekteb and madrasah on the area of Azerbaijan, and the questions, which snows establishment of the first state schools, and about the role known ed-

ucators and philanthropists, charitable society in the development of education in Azerbaijan.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

XƏLİLOVA A.İ.
Bakı Slavyan Universiteti

ŞƏRQ FƏLSƏFƏSİNDƏ YARADICILIQ PROSESİ

Açar sözlər: *yaradıcılıq psixologiyası, şüur, şüursuzluq, psixi proses, idrak, intuisiya*

Ключевые слова: *творческая психология, сознание, бессознательное, психические процессы, познание, интуиция*

Key words: *creative psychology, consciousness, unconsciousness, mental processes, cognition, intuition*

İnsan davranışına, onun yaradıcılıq fəallığının mənbələrinə, yaradıcılığın sirlərinə zaman-zaman münasibətlər bildirilib. Insanlar hələ qədim zamanlardan yaradıcılığın sirlərinə bələd olmağa, onun təbiətini, mexanizmini, ona təsir göstərən amilləri və qəribə qüvvələrin mənbəyini açmağa cəhd etmiş, bu hadisələrin nə üçün baş verdiyini anlamağa çalışmışlar.

Yaradıcılıq prosesi cəmiyyətin inkişaf mərhələsinin tələbindən doğur, cəmiyyətin qanun və qaydalarına, dövrün tələbinə, dövlətin və millətin siyasətinə, insanlığm qarşısında duran vəzifələrə əsaslanır. Yaradcılığın hər bir faydalı nəticəsi cəmiyyətin inkişafına, bu əsasda hər bir cəmiyyətin üzvünün-şəxsiyyətin inkişafına səbəb olur.

Şərqin hissi dünyanın öyrənilməsində əldə etdikləri elmi biliklər müstəvisində yaradıcılıq psixologiyası sahəsində tədqiqatlar aparılaraq bir sıra konsepsiyalar yarandı.

Şərqin tərkib hissəsi olan antik mədəniyyətində, fəlsəfəsində yaradıcılığa psixi proses kimi baxılmanın əsası qoyulur.

Dinə və mənəviyyata əsaslanan kəlam və sufizmlə paralel, platonçuluq və aristotelizm inkişaf edirdi. Mənsur Həllac, əl-Qəzali, Ş.H.Sührəvərdi, Mövlana, İbn Ərəbi ilə yanaşı, Fərabi, Biruni, İbn Sina, Ə.Bəhmənyar, Ş.Y.Sührəvərdi kimi alimlər yaradırdılar.

Mübalığəsiz demək olar ki, yaradıcılığın öyrənilməsi sahəsində ən mükəmməl töhfələr yunan filosofları Platon və Aristotel vermişdir. Yaradıcılıq psixologiyasının sonrakı inkişafı tarixində alimlər məhz onların tədqiqatlarına üz tutaraq, bəşər sivilizasiyanın, onun mənəvi təkamülünün, müasir insan məzmunu və qayəsi olan psixikanın araşdırılmasını davam etdirilmişdirlər.

Prof. S.S.Xəlilov qeyd etdiyi kimi, "Yaradıcılıq Gələcəkdə (Yeni Dövrdə) müstəqil bir tərəf, düşüncə tərzi və sivilizasiya kimi formalaşacaq Qərbin rüşeymi hələ bütövlükdə Şərqin tərkib hissəsi olan antik mədəniyyətin, fəlsəfənin bətnində, bir tərəfdən, Hippokrat və Arximed təbiətşünaslığında, digər tərəfdən də Aristotel fəlsəfəsində qoyulmuşdu. Platon təpədən dırnağa qədər Şərq hadisəsi olduğu halda, Aristotel içərisində bir qərbli düşüncəsinin baş qaldırdığı sinkretik zəka sahibi idi. (1, s.51).

Şərq mütəfəkkiri Platona görə, ideya, anlayış sadəcə bizim varlıq haqqında fikirlərimiz olmayıb, varlığın özüdür. Platon yaradıcılığı ağılsızlığın xüsusi növü kimi təzahür edən ilahi keyfiyyət hesab edirdi.

Platon yaradıcılığın ümumi tərifini də verir: "Yaradıcılıq geniş anlayışdır. Yoxluqdan varlığa keçidi əlaqələndirən hər şey yaradıcılıqdır, nəticə etibarı ilə bütün incəsənət əsərlərinin yaradılmasını və peşələri yaradıclıq, bütün yaradanları isə yaradıcılar adlandırmaq olar" (2, 133).

Dialoq formasında əsərlər yazmış Platonun etik fikirlərinə, yaradıcılıq barədə düşüncələrinə «Fedon», «Sokratın tərifi», «Qanunlar», «Dövlət», «Ziyafət», «Teatet», «Protaqor» və s. dialoqlarında rast gəlirik. Lakin yaradıcılıq haqqında düşüncələr "Fedr" dialoqunda xüsusi olaraq öz əksini tapır. Mahiyyətcə sevgi ətrafında düşüncə xarakteri daşıyan dialoqda yaradıcılıq "eşq" və ilhamla" bağlı olan proses kimi dəyərləndirilir. "Muzaların eşqi, ilhamı incə və pak qəlbi bürüyüb oyadır, nəğmələrində və hər cür başqa yaradıcılığında onu vakxlarsayağı vəcdlə dilə gətirir, əcdadların saysız-hesabsız əməllərini mədh eləməklə gələcək nəsilləri tərbiyələndirir. Kim muzalardan ilham almadan, yalnız bacarığına güvənib yaratmaq həvəsinə düşürsə, kamillikdən uzaqdır; eynilə bu cür də ayiq başlıların yradıcılığı divanələrin yaratdıqları qarşısında heçə-puça çıxır" (3, s.24)

Beləliklə, dialoqdan gətirdəyimiz bu sətirlərdən Platonun yaradıcılıq prosesinin necə böyük quvvəyyə malik olduğunun, insanın emosional sferasıyla bağlılığının, yaradıcı insanın digərlərinin görüb və duya bilmədiyini görməsinin və duymasının, nəsilləri tərbiyələndirən və nəhayət, ilahi bir qüvvə kimi xarakterizə etdiyini görürük .

Platon fəlsəfəsindən bəhrələnən Aristotel, müəllimindən fərqli mövqe tutur, insan idrakının məhsulu olan biliyi önə çəkir.

Aristotelə qədər dünyanı ancaq hissi qavranılan reallıq kimi, vahid maddi təmələ malik olan sistem kimi götürən materialist baxışlar və həqiqi varlığı ancaq ideya ilə, ruhla əlaqələndirərək hissi dünyaya bir kölgə və illüziya kimi baxan, hissi təcrübədən alınan bilikləri həqiqət olaraq qəbul etməyən idealist mövqelər

var idi. Aristotel ideya və maddiyyatı birləşdirmək mövqeyini seçdi. O, Platondan fərqli olaraq ideyaları şeylərin fövqündə deyil, özündə axtardı və ideyanı, eydosu şeyin mahiyyətini və funksiyasını müəyyənləşdirən forma ilə əvəz etdi. Aristotel belə hesab edir ki, dərk olunan şey yoxdursa, onda onun haqqında bilik də yoxdur, varlığın öyrənilməsi yalnız məntiqin sayəsində mümkündür.

Qeyd etdiyimiz fikirlər öz əksini "Ruh haqqinda" traktatda tapmışdır: Beləliklə, Aristotel yaradıcılığa psixi proses kimi yanaşaraq, yaradıcılığı insan ağlının məhsulu kimi dəyərləndirmişdir.

İbn Sina, həm bir filosof, həm də zəmanəsinin ən böyük həkimi olmaqla, nəfs və bədən problemini elmi sistem halında araşdırmış və bu sahədə bir sıra yeni ideyalar irəli sürmüşdür. Psixologiyanın əsasları Aristotel tərəfindən qoyulsa da, onun sonrakı inkişafında ən böyük söz sahibi İbn Sina olmuşdur.

İbn Sina əsasən Aristotel xəttindən çıxış edərək onu təkmilləşdirərək yeni bir nəzəriyyə yaratmağa çalışmışdır. İbn Sinaya görə, insan nəfsi İlahi İşığın emanasiyasından (yaradıcı enerjisindən) doğulur, insan həyatı isə İşığa doğru qayıdış yoludur. «Doğuluş və qayıdış» («Mabda və maad») əsəri də məhz bu problemə həsr olunmuşdur. İnsan həm də bədənə malik olduğundan və bədən ontoloji iyerarxiyada ruha nisbətən aşağı pillədə dayandığından insanın məqsədi və ya kamilliyin yolu bədəndən ruha, qaranlıqdan işığa qayıdışdan ibarətdir. Bu fikirlərdə peripatetizmdən sufizmə körpü atıldığının şahidi oluruq.

Məntiq sahəsində İbn Sina Aristotel məntiqini sadəcə şərh etməmiş, bu sahəyə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Əslində İbn Sina məntiqin xüsusi bir sahəsi olan *modal məntiqin* banisidir. Belə ki, Avropada bu problemlə ancaq XIII-XIV əsrlərdən məşğul olmağa başlamışlar və o da yəqin ki, İbn Sinanın əsərləri ilə tanışlıqdan sonra.

İbn Sina məntiqə daha geniş planda yanaşır, məntiqi məlum anlayışlardan naməlum anlayışlara düzgün keçidin qaydalarını, habelə bu anlayışların vəziyyətini öyrənən elm kimi müəyyənləşdirir (4, 33).

Şərq fəlsəfəsinin inkişafında yaradıcılıq prosesinə həqiqətin kəşfi kimi baxılırdı. Azərbaycan alimi Əbülhəsən Bəhmənyar Şərq fəlsəfəsinin inkişafında özünəməxsus yer tutur. Məşhur İbn Sinanın şagirdi olan Bəhmənyar Aristotelin şərhçiləri içərisində güclüsüdür. Şərq peripatetizminin ən böyük nümayəndəsi olan Bəhmənyar «Təhsil», «Gözəllik», «Səadət», «Musiqi kitabı» «Metafizikanın mövzusu», «Mövcudatının mərtəbələri» və s. əsərlərini yazmışdır.

Bəhmənyara görə, hər şeyin səbəbi və nəticəsi var, bədən əqlin sayəsində mövcud olur. Bəhmənyarın məntiqə dair yazdığı əsərləri indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Peripatetik filosof, Aristotelin və İbn Sinanın mövqelərindən çıxış edən Bəhmənyar onların ideyalarının inkişafına məntiq prizmasından yanaşırdı. O, idrakı– hissi və məntiqi olaraq iki hissəyə bölmüşdür. İdrakın mənbəyi də ikidir: hissi təcrübə və əqli təfəkkür. Onun fikrincə, məhz məntiq qüsür və yanlışları üzə çıxarmağın, həqiqəti dərk etməyin və yenilik yaratmağın zəruri şərtidir (5, s.51).

Biri digərini şərtləndirir. İdrak nəzəriyyəsində idrak prosesində hissi və rasional momentlərin mövcudluğu qəbul olunur.

Ümumiyyətlə, Bəhmənyarın təlimi sonrakı alimlər nəslinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

Orta əsr Azərbaycan, eləcə də müsəlman Şərqində məşhur filosoflardan biri Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi dünyada ən çox tanınan Azərbaycan filosoflarından biridir və o yaradıcılığının ilk dövründə bir tərəfdən peripatetizmin, digər tərəfdən də sufizmin güclü təsiri altında olmasına baxmayaraq, öz fəlsəfi təlimini yarada bilmiş, bu gün də orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən yeni sistemin əsasını qoymuşdur

Sührəvərdi idrak məsələlərinə münasibətdə Platondan fərqli mövqe tutmuş. Burada insan şüurunun («düşüncəli nəfs») timsalında ideyalar aləmi (işıq) və cismlər aləminin (qaranlıq) vəhdətindən söhbət gedir. Yəni yalnız işıqlanma (ozarenie) məqamında, kəşf məqamında cismin, hadisənin həqiqi mahiyyəti üzə çıxır və qarşıda duran vəzifə bu mahiyyətin duyğu üzvlərimiz vasitəsilə verilən biliklərdən təmizlənməsi, xalis şəkildə dərk olunmasıdır.

Sührəvərdinin yazdığına görə, «xarici dərkedicilərdən (beş duyğu: toxunma, dadbilmə, iybilmə, eşitmə, görmə) sayəsində daxili dərkedicilər görünən surətləri təxəyyül yolu ilə deyil, əyani şəkildə müşahidə edir» (6, s. 217). Yəni, Sührəvərdi nurun (ideyaların) deyil, məhz cismlərin, maddi aləmin dərkindən söhbət açır. Lakin bu dərk zamanı «cismin daxili cəhəti deyil, yalnız səthi duyulur» "(6, s.218).

«Sən bir şeyi yalnız onun səndəki surətinin hasil olması ilə dərk edirsən. Dərk etdiyin həmin şeyin ona mütabiqliyi lazım gəlir, əks halda onu olduğu kimi dərk etməzdin»… (6, s. 217) «Onların səndəki surəti ölçülü deyildir… o, sənin düşüncəli nəfsindir… o, hissələrə ayrılmayan təkdir, … təsəvvürlər onu əsla bölə bilməz» (6, s.217). Bu bölünməz şüur hadisəsi hissi fəaliyyətin yox, işıqlanmanın nəticəsi kimi ortaya çıxır və cismin özündən də vacib hesab olunur. O - düşüncəli nəfs «cismani olmasa da, cismlər aləmini idarə edir» (6, s.222).

Beləliklə, maddi dünya və nurani dünyanın təsiri ilə yaranan, kəşf sayəsində müstəqil mövcud olan şüur hadisəsi hissi obrazlardan da, sözlə, məntiqlə ifadə olunan biliklərdən də yüksək tutulur.

Ş.Sührəvərdi Z.Freyddən səkkiz əsr əvvəl yazırdı: «Bütün hərəkətverici və dərkedici qüvvələrin daşıyıcısı heyvani ruhdur» (6, s.229).

Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin «Əqllər aləmində inikas» təlimində təxəyyülün xüsusi yeri vardır. Hissi obrazları yadda saxlayan hafizədən fərqli olaraq təxəyyül «əqli şeylərin» fikirdə canlandırılmasına və onlar arasında xəyali əlaqələr yaradılmasına xidmət edir. Ş.Sührəvərdi yazır: «Təxəyyül qabiliyyətinə görə obrazlar işıqlana bilir». (7, s. 83)

Duyğularla alınan informasiyanın gerçəkliyə adekvatlıq dərəcəsinə şübhə ilə yanaşmağa başlamışlar. Əsil həqiqətin məqsədyönlü düşüncə ilə intiusiya və vəhylə əldə olunması ideyası müxtəlif çalarlarda qədim hind-çin fəlsəfələrində və

antik fəlsəfədə ifadə olunmuşdur. Orta əsrlər İslam fəlsəfi fikrində də bu ideya aparıcı olmuşdur. Ş.Sührəvərdi xarici duyğular vasitəsilə alınan biliklərin insanı çaşdırdığını, əsil həqiqətdən uzaqlaşdırıldığını qeyd edir.

Burada yada salmaq yerinə düşərdi ki, hələ orta əsrlərdə İbn Sina və Ş.Sührəvərdi nəfs hadisələrini bədənlə izah etmək cəhdlərinin qüsurlu olduğunu göstərirdilər. Ş.Sührəvərdi yazırdı ki, aşağıda olan özündən yüksəkdəkini idarə edə bilməz. Ona görə də, nəfs bədənin məhsulu ola bilməz. Bədən nəfsi yox, nəfs bədəni idarə edir. Müqayisə etsək Karl Qustav Yunqunda oxşar mövqeyini görərik. O, yazır ki, ideyalar hansı isə konkret insandan yox, nə isə daha böyük bir varlıqdan yaranır. Biz onları deyil, onlar bizi formalaşdırır (8, 6.)

Rus şərqşünas filosofu A.Smirnov Sührəvərdinin «Hikmət əl-işraq» kitabını təhlil edərək yazır ki, əs-Sührəvərdi də İbn Sina kimi həqiqi idrakın iki növündən danışır: bilavasitə, intuitiv idrak və bilavasitə, məntiqi idrak. Həqiqətin bilavasitə əldə olunmasını «mən»in dərk olunması ilə əlaqələndirən Sührəvərdi ikinci növ idrakı tədqiqatla (bəhs) əlaqələndirir. (1, 57.)

İdrakın birinci forması isə intuitiv idrak hesab olunur. Maraqlıdır ki, Sührəvərdi bununla kifayətlənmir və bilikləri də iki yerə bölür: «İnsan bilikləri anadan gəlmə (fitri) və sonradan əldə edilmiş şəkildə olur» (6, 218).

Beləliklə, Şərq mütəfəkkirləri yaradıcılıq prosesini özündə hissləri, təxəyyülü, təfəkkürü ehtiva edən, insanı fəallığa stimullaşdiran akt kimi təhlil edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov S.S. Fəlsəfə: Tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2006 , 420 səh.
2. Philosophical romanticism, Rout ledge, 2006, 304 p.
3. Платон. Федр. М.: Прогресс, 1989.
4. Ибн Сина. Избранные философские произведения. М.: Наука, 1980.
5. Seyidov S. Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2013, 288 c.
6. Ş.Sührəvərdi. Nur heykəlləri. VII heykəl. – Şərq fəlsəfəsi. B., 1999
7. Sohravardi. The book of Radiance. California, 1998, p. 83
8. Юнг К. Г. Психология бессознательного. М., Канон, 1994.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме творческого процесса в восточной философии. Проблема творчества имеет древнюю историю. Обращение к истории вопроса позволяет раскрыть трансформацию этих подходов. Начиная с античности, творческому процессу уделяется пристальное внимание в трудах Платона, Аристотеля. Дальнейшее развитие проблема получает в работах восточных ученых - Ибн Сины как

представителя восточного аристотелизма, Ш.Й.Сухраварди, А.Бахманияра, рассматривающие творческий процесс как акт стимулирующий деятельность.

SUMMARY

The article is devoted to the creative process in the eastern philosophia. creative problem has a long history. Appeal to the history of the question can reveal the transformation of these approaches. Since antiquity, the creative process is paid close attention to the writings of Plato, Aristotle. Further development of the problem gets in the works of Oriental scholars Ibn Sina as a representative of the eastern Aristotelian Sh.Y.Suhravardi, A.Bahmaniyara considering the creative process as an act of stimulating activities.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

БАРАНОВ Н.П.
Минский государственный лингвистический университет, Беларусь

К ПРОБЛЕМЕ ГРАЖДАНСКО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Açar sözlər: *vətəndaşlıq və vətənpərvərlik tərbiyəsi, tələbə, gənclər, təhsil prosesi.*
Ключевые слова: *гражданско-патриотическое воспитания, студент, молодежь, образовательный процесс.*
Key words: *civil and patriotic education, student, youth, educational process.*

Гражданско-патриотическое воспитание студенческой молодежи - важная государственная задача, эффективное решение которой активно обеспечивается всем педагогическим составом непосредственно в образовательном процессе и всеми воспитательными структурами в системе целенаправленно организованной воспитательной работы вуза.

Особый исследовательский и педагогический интерес к проблематике гражданско-патриотического воспитания студентов в современных условиях связан с тем, что объективно закономерно возрастают государственно выраженные, общественные требования к социально-гражданскому развитию молодежи, определяемые цивилизационными трансформациями белорусского социума: формированием и успешным развитием молодого, суверенного белорусского демократического государства, активным становлением в нем гражданского общества. Поэтому данное направление воспитания имеет в нашей Республике приоритетный статус в системе многоаспектной воспитательной работы с молодежью и рассматривается в качестве базового в ее личностном гражданственном и профессиональном становлении, в формировании политической культуры и активной жизненной позиции учащейся молодежи.

Концепцией непрерывного воспитания детей и учащейся молодежи в Республике Беларусь акцентируется, что приоритетом воспитания в учреждениях образования является целенаправленное и активное содействие личностному становлению профессионала-труженика, гражданина и патриота своей страны. Формирование гражданственности, патриотизма и национального самосознания на основе государственной идеологии определяется в качестве основной задачи воспитательной работы, реализуемой через единство таких направлений воспитания как идеологическое, политическое и непосредственно гражданско-патриотическое воспитание молодежи. Резюмирующим в системе этих основополагающих идей государственной концепции выступает положение о том, что гражданское и патриотическое воспитание направлено на формирование активной жизненной позиции, патриотизма, правовой и политической культуры учащейся молодежи (1).

Таковы исходные, государственно выраженные идеи, определяющие ключевые принципы подхода к гражданско-патриотическому воспитанию учащейся молодежи в нашей Республике, в том числе студенчества вузов как объекта наших непосредственных воспитательных педагогических воздействий в образовательном процессе.

В предметном рассмотрении гражданственность и патриотизм с неоспоримой очевидностью предстают не как самодовлеющие реалии, а как органично взаимосвязанные между собой, обусловливающие друг друга феномены. Объективно они действительно являются неразрывными гранями единой субстанции – первоосновы всей системы воспитания личности, формирования высочайших по своей значимости ее социальных и духовных качеств. Не бывает и быть не может (кроме как в чисто умозрительной, поверхностной абстракции) патриотизма без (вне) гражданственности и гражданственности без (вне) патриотизма. Действительный гражданин всегда – действительный патриот, настоящий патриот всегда – настоящий гражданин: такова глубинная сущностная взаимосвязь феноменов гражданственности и патриотизма, являющихся основополагающими в социальном и духовно-нравственном самоопределении личности. Вполне обоснованно можно утверждать также, что у социально зрелой личности патриотизм есть квинтэссенция гражданственности, и данное неразделимое качество есть следствие активного социального развития личности, результат ее целенаправленного воспитания.

Начинающийся с чувства любви к Родине патриотизм, и вызревающая с пониманием личностью своей государственно-этнической принадлежности и суверенитета своей страны, личного долга и ответственности за ее развитие гражданственность, представляют в сформированном своем состоянии закономерный онтологический сплав гражданственности-патриотизма, который становится основой национального самосознания граждан Респуб-

лики Беларусь, основой консолидации белорусского общества, формирования монолитного, активно действенного духа народа – этих важных факторов обеспечения успешного цивилизационного развития Республики Беларусь в современном глобализирующемся мире.

В силу своей актуальной значимости и полифункциональности гражданско-патриотическое воспитание является одним из главнейших концептов идеологии белорусского государства, выражающим один из основных национальных интересов нашего государства в социальной, политической и духовной сферах.

Развитие в белорусском обществе, и, прежде всего, у молодежи, гражданственности и патриотизма становится на современном этапе особо актуальным в контексте следующих обстоятельств.

Бурно нарастают противоречия и вызовы глобализационных процессов, в горниле которых проверяется цивилизационная жизнеспособность суверенных государств. Особой приметой нынешнего времени стали жесткие информационные войны, небывалое обострение информационного противоборства, объектом глобализационно-идеологических воздействий которого, в том числе деструктивных, является духовность народов. Наиболее ценной (ей продолжать творческое созидание будущего страны) и в то же время наиболее уязвимой (еще только формирующей свое мировоззрение) частью этноса, безусловно, является его учащаяся молодежь, вступающая в активную общественную жизнь Республики и закономерно требующая повышенного внимания к ее гражданско-патриотическому воспитанию.

Констатируя особую значимость гражданско-патриотического воспитания молодежи как ключевого фактора обеспечения дальнейшего развития молодого суверенного белорусского государства, Президент нашей страны А.Г. Лукашенко проникновенно и убедительно сказал следующее. «Вступает во взрослую жизнь новое, первое поколение белорусов, родившихся и выросших в суверенном государстве. Их Родина – Республика Беларусь. Их будущее – это будущее этой страны», - заявил Президент, выступая с ежегодным Посланием белорусскому народу и Национальному собранию 8 мая 2012 г. «Новому поколению, - отметил А.Г. Лукашенко, - жить в новом времени – полном кардинальных изменений и тревожных вызовов. Наша с вами общая задача… сделать все, чтобы превратить эти вызовы в возможности и в успех страны. Но богатство – не самоцель. Убежден: движущей силой прогресса являются не материальные блага, а патриотизм». По мнению Главы государства, движение вперед невозможно без искренней любви к Родине, земле предков, к своему народу. «Патриотизм проявляется не в словах и лозунгах, а в жизненной позиции человека, его повседневных трудах. В том, что он живет не только для себя, но и для своего Отечества». «Многое может меняться вокруг нас, но эта истина остается непоколебимой. Пат-

риотизм был, есть и должен оставаться незыблемым постулатом нашей государственности. Это вечная ценность, которая скрепляет поколения» (2, 2).

В общественно-политической, научной и образовательной сферах Республики Беларусь закономерно усиливается внимание гражданско-патриотическому воспитанию как ведущей ценностной мировоззренческой основе социального становления молодежи, обсуждению и осмыслению его проблем, аспектов и форм организации, его совершенствованию в контексте вызовов современности.

Постоянное, не ослабляемое внимание гражданско-патриотическому воспитанию студенческой молодежи уделяется в вузах непосредственно в системе качественно обновляющегося социально-гуманитарного образования, государственные образовательные стандарты которого ориентированы на формирование у подготавливаемых специалистов широкого спектра исключительно важных социально-личностных компетенций и качеств. Соответственно, процесс развития такого педагогического феномена, как гражданско-патриотические качества личности, может быть полноценно реализован только в широком культурном контексте, интегрирующем философию, историю, общественно-политические и психолого-педагогические науки. Ведь среди факторов социализации образование (в том числе акцентируемое в исследуемом аспекте социально-гуманитарное образование) является ретранслятором всей культуры человечества, заключенной в знании. Сфера гуманитарного знания, дословно обозначающая развитие человеческого в человеке, и ориентирована на развитие его родовых, всеобщих по значению общекультурных способностей.

Базовыми системообразующими элементами исследуемого процесса, подлежащего активному педагогическому воздействию и регулированию выступают, как акцентировано выше, гражданственность и патриотизм.

«Понеже от прирожения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птици, летающие по воздуху, ведають гнезда своя; рибы, плывающие по морю и в реках, чують виры своя; пчелы и тым подобныя боронять ульев своих, - тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають» (3, 444), - так классически выразил понимание патриотизма великий белорусский мыслитель Франциск Скорина. В этом, глубоко прочувствованном до истоков родной земли, философски выверенном скорининском определении «любоў да Радзімы – самае першае і высокае духоўнае пачуццё» (там же. 444), - эта мысль последователей Ф.Скорины созвучна мыслям о патриотизме и соответствующим чувствам каждого современного гражданина Республики Беларусь как достойного наследника своих исторических предков.

Важной лейтмотивной темой его (Ф.Скорины) философствования была также гражданственность человека, относительно которой Франциск Скори-

на считал наинеобходимейшим научить человека «вкупе жить» и бескорыстно служить «посполитому (общественному) доброму», «пожитку посполитому» (4, 622).

В своем научном развитии к категориальному уровню, понятия патриотизма и гражданственности (онтология позволяет рассматривать их в любой последовательности) постоянно содержательно углублялись, вбирая все обогащающие их содержание исторические представления о них, отражавшие связанные с ними актуальные противоречия социальной реальности.

Так, по В.И. Далю, патриотизм (от греч. patris – родина, отечество) – любовь к Родине, отечеству; патриот (от греч. patriotes – соотечественник) – любитель отечества, ревнитель о благе его, отчизнолюб, отечественник или отчизник (5, 627).

По акцентированному В. Ульяновым (Лениным) определению, «Патриотизм – одно из глубочайших этнических чувств, сформированных веками обособленных отечеств» (6, 282).

Вместе с тем нельзя не согласиться и с А.Н. Толстым, отмечавшим, что «Патриотизм – это не значит только любовь к своей Родине. Это гораздо больше. Это – сознание своей неотъемлемости от Родины и неотъемлемое переживание вместе с ней ее счастливых и несчастных дней» (7, 70).

Трактовки патриотизма разнообразны, но сходятся к единой глубинной сути: «Высочайший патриотизм – страстное, беспредельное желание блага Родине» (Р.Г.Чернышевский), «Нет у человека ничего прекраснее и дороже родины. Человек без родины - нищий человек» (Я.Колас), «Любовь к родине – первое достоинство цивилизованного человека» (Наполеон), «Истинное мужество просвещенных народов состоит в готовности к самопожертвованию во имя родины» (Г.Гегель), «Самые большие подвиги добродетели были совершены из любви к Отечеству» (Ж.Ж.Руссо) и, вместе с тем, «Патриотизм не должен ослеплять нас; любовь к отечеству есть действие ясного рассудка, а не слепая страсть» (Н.М.Карамзин), «Настоящий патриотизм не тот, который суетится и чванится в торжественные минуты, а тот который ежедневно и неутомимо заботится об общем благе и не бахвалится этим» (А.Граф). «Любовь к отечеству должна выходить из любви к человечеству, как частное из общего» (В.Г.Белинский), «Любовь к отечеству совместима с любовью ко всему миру» (К.Гельвеций), «Ногами человек должен врасти в землю своей родины, но глаза его пусть обозревают весь мир» (Д.Сантаяна) (Там же. 68 - 71). «Патриотизм: убеждение, что твоя страна лучше других потому, что именно ты в ней родился» (Джордж Бернард Шоу) (8, 573).

Дискуссии о содержании патриотизма и его особенностях в современных условиях, которые мы наблюдаем сегодня, не только не утихают, но даже нарастают. Они ведутся по основополагающим вопросам: что такое

патриотизм? как соотносятся патриотизм и национализм, с одной стороны, патриотизм и интернационализм, с другой? как измерить патриотизм, диагностировать его уровень в обществе? как его формировать? каким образом его развивать? куда и как направлять? Аналогично дискутируются вопросы и по феномену гражданственности. В чем заключается ее глубинная сущность? Каково действительное, осязаемое содержание этой актуальной социальной абстракции? Какова конкретная ее взаимосвязь с патриотизмом, конкретный «механизм» их взаимовлияния? Какими критериями возможно эффективно оценивать гражданственность? С какого времени развития личности, какими факторами наиболее целесообразно и действенно ее развивать? Ведь «гражданин, - как это было акцентировано еще в великую эпоху европейского Просвещения, - главная ценность исторически развитого общества» (Жан Жак Руссо). Эта идея вызревала в философской мысли человечества с античной древности, где впервые в ареале европейской культуры заговорили о гражданственности как особом социальном качестве человека.

Категориальные научные определения патриотизма и гражданственности вобрали в обобщенном виде весь опыт развития исторических представлений о них. Обратимся к данным дефинициям.

В научном видении и категориальном определении, патриотизм есть интегративная, системообразующая характеристика личности (социальной общности, общества в целом), имеющая генетические корни, отражающая объективно сложившуюся связь «человек (общность) – среда обитания и развития» и подразумевающая нравственно-эмоциональную связь названных субъектов с комплексом географических, этнических, исторических, религиозных и т.п. представлений, которые имеют ценностно-деятельную природу и проявляются в стремлении данные ценности отстаивать, защищать и приумножать (9, 11). В более лаконичном философском виде, данный феномен может быть определен следующим образом: патриотизм – чувство любви к своему Отечеству и готовность защищать его интересы.

Соответственно, гражданственность сущностно представляет собой интегративное качество социализированности личности, основными элементами которого являются нравственная, правовая и политическая культура – качество, наиболее полно выражаемое в понимании личностью своей государственной принадлежности, своих государственных (определенных государством) разносторонних гражданских обязанностей и в их активно-деятельностном исполнении.

Основная цель гражданского воспитания – воспитание в человеке ключевых нравственных идеалов общества – любви к Родине, стремления к миру, сотрудничеству, взаимоуважению, и др.; формирование осознанного восприятия-понимания своих прав и обязанностей, которыми наделяет его общество, уважения к правам и обязанностям – своим и сограждан; форми-

рование потребности в труде на благо общества, понимания ответственности за выполнение своего гражданского долга – что от его действий зависит не только собственная жизнь, но и судьба ближайших людей, народа и государства; формирование осознанной жизненной позиции, выражающейся в активной, сознательной деятельности во имя принципов, лежащих в ее (гражданственности) основе. Это интегративное качество позволяет человеку ощутить себя полноценной личностью - нравственно, юридически, социально, политически и практически дееспособным членом общества и гражданином государства.

Из категориальных определений сущности исследуемых феноменов следует, и это важно учитывать, что гражданственность тесно связана с патриотизмом, но не совпадает полностью с ним. Патриот чувствует и проявляет любовь к Родине, а гражданин четко и ясно осознает свои обязанности перед ней. Подлинность того и другого определяется конкретным реальным участием личности в жизни общества и государства. При этом гражданственность выступает как социально-политическое качество личности, духовно-нравственным критерием которого является патриотизм. То есть в социально зрелом своем состоянии патриотизм – это еще и гражданственность, гражданская позиция человека.

Патриотизм и гражданственность, таким образом, разные по своей природе, но в то же время теснейшим образом, взаимосвязанные феномены. Они проявляются как социальные (социально-политические и духовно-нравственные) характеристики личности и социальных общностей и указывают на качество их социального и духовно-нравственного развития.

Свое зрелое выражение патриотизм и гражданственность находят в интеллектуальном, понятийном выражении их личностью. В последовательно сформированных гражданско-патриотических взглядах под определенным углом зрения осмысливаются те или иные социальные основы, актуальные отношения и проблемы, пути и способы их изменения и решения в интересах Отечества.

Социальные идеи и теории, а также личностно выражаемые взгляды и гражданскую позицию, открыто провозглашающие свою патриотическую направленность на интересы Отечества, можно характеризовать как «гражданско-патриотические».

Интеллектуальная составляющая гражданско-патриотического воспитания, всецело обеспечиваемая, на наш взгляд, образовательной системой государства, в том числе вузовской, – ответственнейший аспект социализации личности, социализации ее мышления, формирования и развития ее национального самосознания, формирования и развития ее гражданственности и патриотичности.

Как известно, период обучения в вузе является важнейшим в процессе формирования личности молодого человека. Наряду с приобретением общих и специальных знаний, студенты вырабатывают не только свои первые профессиональные компетенции – навыки и умения, но и соответствующую данному уровню их социализации и социального взросления систему мировоззрения, нравственных и социальных ценностей, в ряду которых гражданственность и патриотизм выступают поистине корнеобразующей основой всей системы их социального и духовного развития. Восприятие ценности бытия, жизни невозможно без органичного включения в нее ценности любви к Родине, чувства общности и принадлежности к семье, социуму, общественным идеалам, ценности личного и национального самосознания, национального достоинства, ценности активной жизнедеятельности, творческого сотрудничества в созиданиях, ценности социальной коммуникации и т.д. Без них человек не может ощущать себя человеком, личностью. Поэтому гражданско-патриотическое воспитание, как основополагающий компонент развития всей нравственной и социальной ценностной системы человека не может не быть предметом постоянной педагогической заботы на всех уровнях и ступенях образовательной системы.

Как целостный педагогический процесс, гражданско-патриотическое воспитание имеет две стороны: одна из них – овладение гражданско-патриотическими знаниями и умениями оперировать ими (представляет образовательный аспект); другая – формирование гражданско-патриотического отношения и соответствующего поведения личности (представляет собой воспитательный аспект). Результатом их гармоничного взаимодействия и развития является формирование высокоценных гражданско-патриотических качеств у студентов – мировоззренческих, идеологических, социальных, нравственных.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция непрерывного воспитания детей и учащейся молодежи в Республике Беларусь: утв. Постановлением Министерства образования Респ. Беларусь, 14 декабря 2006 г. № 125.
2. Лукашенко, А.Г. Белорусский путь: патриотизм, интеллект, прогресс: Послание Президента Республики Беларусь белорусскому народу и Национальному собранию 8 мая 2012 года//Рэспубліка. – 2012 г. – 10 мая. – С.1 - 3.
3. Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. Т.14: Рэле-слаявіна/Рэдкал.:Г.П.Пашкоў і інш.- Мн.:БелЭн.,2002. – 512 с.
4. Скорина, Франциск/Э.К. Дорошевич, В.Л. Абушенко. Новейший философский словарь. – Мн.; 1998. – 896 с.
5. Даль, В.И. Толковый словарь русского языка: Современное написание/В.И.Даль. – М.:ООО «Изд-во АСТ»,2002. – 984 с.

6. Большая Советская Энциклопедия в 30 т. Т.19/Гл.ред. А.М.Прохоров.- 3-е изд. –М.: Сов.энциклопедия,1975. – 648 с.
7. Жемчужины мысли/Сост. А.А.Жадан.- 2-е изд. –Мн.: Современная школа, 2010. –864 с.
8. Душенко, К.В. Большая книга афоризмов/Сост.К.В.Душенко. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 1056 с.
9. Патриотизм и проблемы патриотического воспитания в контексте вызовов современности: монограф./В.А. Ксенофонтов (и др.). – Минск, ВА РБ, 2014. – 256 с.

XÜLASƏ

Məqalə pedaqoqikanın aktual problemlərindən birinə – ali məktəb təhsil prosesində tələbə gənclərin vətəndaş-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinin fəlsəfi təhlilinə həsr olunub. Müasir şəraitdə tələbə gənclərin vətəndaş-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə yanaşmada vətəndaşlıq və vətənpərvərliyin sosial fenomenlərinin, onların ontoloji qarşılıqlı əlaqəsi və bağlılığını, eləcə də dövlətin müəyyən etdiyi prinsiplərin mahiyyəti araşdırılır.

SUMMARY

The article is devoted to the philosophical analysis of one of the most pressing educational problems - civil-patriotic education of students in the educational process of the university. Accented reveals the essence of social phenomena citizenship and patriotism, their ontological relationship and interdependence, as well as state-defined principles of the approach to civil-patriotic education of student's youth in modern conditions.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

CƏFƏROV E.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

MALİYYƏ İNSTİTUTLARINDA STRATEGİYA MƏFHUMU

Açar sözlər: *maliyyə, strategiya, resurs, vergi siyasəti*
Ключевые слова: *финансы, стратегия, ресурсы, налоговая политика*
Key words: *finance, strategy, resource, tax policy*

Maliyyə strategiyası - pul vəsaitləri ilə təmin edilməsi yolunda görülən tədbirlərin, edilən hərəkətlərin baş planıdır. O, maliyyənin formalaşmasının, planlaşdırılmasının nəzəri və praktiki məsələlərini əhatə edir, bazar təsərrüfatı şəraitində maliyyə dayanıqlığını təmin edən vəzifələri həll edir. Maliyyə strategiyası nəzəriyyəsi bazar münasibətləri əsasında qurulan təsərrüfatçılığın obyektiv qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, yeni şəraitdə maliyyə institutlarının fəaliyyət göstərməsinin, yaxın və uzaq gələcək üçün maliyyə taktikasının hazırlanıb həyata keçirilməsinin üsul vəformalarını araşdırır. Maliyyə institutlarının strategiyası dedikdə, müəyyən qaydaların və məhdudiyyətlərin toplusu vasitəsilə qarşıya qoyulmuş hədəfə çatmaq üçün maliyyə resurslarının ümumi istiqamətlənməsi və istifadəsi üsulları nəzərdə tutulur. İşlənib hazırlanmış strategiya sayəsində, maliyyə institutları öz imkanlarını müəyyən edilmiş məqsədin ziddinə olmayan bütün həll variantları üzərində cəmləşdirir. Qarşıya qoyulan vəzifəyə nail olduqdan sonra bu strategiya maliyyə institutlarının inkişafının yeni hədəflərinə uyğun olaraq təshih edilir. Maliyyə strategiyası maliyyə institutlarının maliyyə imkanlarını, daxili və xarici amillərin obyektiv təsirini hərtərəfli nəzərə alır. Mövcud qaydaya görə, baş maliyyə strategiyası, operativ maliyyə strategiyası, baş strateji məqsədə və fərdi (hissəvi) strateji məqsədlərə nail olmaq strategiyaları mövcuddur (Müəssisələrin maliyyəsi, Bakı 2009 , 239s).

Maliyyə institutlarının fəaliyyətini, onun bütün səviyyəli büdcələrlə qarşılıqlı münasibətlərini, gəlirin əmələ gəlməsini və istifadə olunmasını, ehtiyacların həcmini və il ərzində onların maliyyələşmə mənbələrini müəyyən edən strategiya baş **maliyyə strategiyası** adlanır.

Maliyyə resursları ilə gündəlik manevr etmək, vasitələrin xərclənməsinə və xüsusilə daxili ehtiyatların səfərbər edilməsinə nəzarət etmək üçün rüblük, aylıq, zərurət olduqda isə daha qısa müddətə maliyyə strategiyası hazırlanır.

Operativ maliyyə strategiyası - baş maliyyə strategiyasından fərqli olaraq əmək haqqı, satılmış məhsula görə alıcılarla hesablaşmaları, kredit əməliyyatları üzrə mədaxillər nəzərə alınmaqla bütün ümumi gəlirləri və daxilolmaları, digər tərəfdən isə hər cür məcmu məsarifləri (mal təchizatçılarına ödəmələr, əmək haqqı, büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi) əhatə edir. Mədaxillərin və məxariclərin tərkibinin belə qruplaşdırılması imkan verir ki, planlaşdırılan dövrdə pul mədaxillərinə və məsariflərinə dair gözlənilən dövriyyələr daha dolğun nəzərə alınsın. Məxaric və mədaxilin bərabərliyi və yaxud mədaxilin məxarici üstələməsi normal hal hesab olunur.

Maliyyənin baş strateji məqsədi təşkilatın zəruri və kifayət qədər pul resursları ilə təmin etməkdir. Onun əsasında bazarın tələblərinə və müəssisənin imkanlarına uyğun olan maliyyə strategiyası hazırlanır ki, burada da icraçılar və iş istiqamətləri üzrə vəzifələr müəyyən edilir və bölüşdürülür.

Baş strateji məqsədə nail olmaq üçün maliyyə strategiyası özündə müxtəlif üsul və hərəkətləri cəmləşdirir, yəni:

* maliyyə resurslarının formalaşması və onlara mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunması;
* həlledici istiqamətlərin dəqiqləşdirilməsi və təşkilatın rəhbərliyinin mümkün ehtiyatları səfərbər etməklə bütün gücünün bu istiqamətlərin reallaşdırılmasına yönəldilməsi;
* məqsədlərin əhəmiyyətlərinə görə sıralanması və onlara ardıcıllıqla, mərhələ - mərhələ nail olunması;
* maliyyə hərəkətlərinin təşkilatın iqtisadi durumuna və maddi imkanlarına uyğun gəlməsi;
* hər bir zaman kəsiyində ölkədəki maliyyə - iqtisadi durumun və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi və uçotunun aparılması;
* strateji ehtiyatların yaradılması və istifadəyə hazırlanması;
* özünün və rəqiblərin iqtisadi və maliyyə imkanlarının öyrənilməsi;
* rəqiblər tərəfindən gözlənilən əsas təhlükənin müəyyən edilməsi, onun aradan qaldırılması üçün qüvvələrin səfərbər edilməsi və maliyyə əməliyyatlarının istiqamətlərinin önəmli seçilməsi;
* rəqiblər üzərində həlledici üstünlük qazanmaq məqsədilə manevr edilməsi və təşəbbüsü ələ almaq üçün mübarizə aparılması.

Maliyyə institutunun önünə qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün mütləq maliyyə institutunun maliyyə strategiyası olmalıdır. Maliyyə institutunun maliyyə strategiyasında planlaşdırmanın vaxtı (dövrü), əsas maliyyə məqsədləri və onlara çatma üsulları müəyyən olunmalıdır.

Strategiyanın icrasına nəzarət də çox vacibdir. Belə ki, nəzarət fəaliyyətin səmərəliliyini qiymətləndirməyə, planlaşdırılmış nəticələrdən kənarlaşmaları müəyyən etməyə, gələcək dövrlər üçün strategiyada düzəlişlər etməyə kömək edir.

Maliyyə institutunun maliyyə strategiyası – Maliyyə institutunun pul vəsaitləri ilə təmin edilməsi və onlardan istifadə edilməsi üzrə ümumi fəaliyyət planıdır. Maliyyə strategiyasının aşağıdakı elementləri vardır:

- Maliyyə institutunun iqtisadi - maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi (şirkət rentabelli və likvidlə işləyir);
- Uçot və vergi siyasətinin işlənib hazırlanması (bu sahələr üzrə metodologiya və planların hazırlanması);
- Əsas vəsait və amortizasiya siyasətinin idarə edilməsi (Maliyyə institutunun uçot siyasətinə daxildir);
- Dövriyyə vəsaitləri və kreditor borclanmasının idarə edilməsi (sərmayə və kredit strategiyası);
- Borc vəsaitlərinin idarə edilməsi (kredit strategiyası);
- Cari gecikmələrin, məhsulun və xidmətin maya dəyəri və mənfəətin idarə edilməsi (ümumi maliyyə strategiyası);
- Dividend və sərmayə siyasəti (sərmayə və kapital strategiyası);
- Maliyyə institutunun bazardakı dəyəri və onun uğurlarının qiymətləndirilməsi.

Maliyyə strategiyasının işlənib hazırlanması mərhələləri:

İlk növbədə, maliyyə strategiyasının fəaliyyət (qüvvədə olma, icra) müddəti, maliyyə fəaliyyətinin məqsədləri müəyyən edilməli, maliyyə siyasəti formalaşdırılmalı, strategiya dövrlər üzrə həyata keçirilməli, maliyyə göstəriciləri(maliyyə planı) detallaşdırılmalıdır. Maliyyə strategiyasının aşağıdakı mərhələləri vardır:

- Strategiyanın fəaliyyət dövrü:

Maliyyə strategiyası ümumi və operativ maliyyə strategiyasına bölünür. Ümumi maliyyə strategiyası bütün səviyyələrdə olan büdcələri qarşılıqlı əlaqələndirməli, maliyyə institutunun gəlirlərinin yaranma prinsipləri və istifadə edilməsi, maliyyə ehtiyatları və onların ortamüddətli (uzunmüddətli) dövr üçün formalaşma mənbələrinə olan ehtiyacı əhatə etməlidir.

Operativ strategiya isə maliyyə ehtiyatlarının cari idarə edilməsini özündə birləşdirməlidir. O ümumi maliyyə strategiyası əsasında tərtib edilir və konkret müddət aralığında onu detallaşdırır.

Ümumi maliyyə strategiyasının fəaliyyət dövrü maliyyə institutunun ümumi inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması dövrünü keçməməlidir.

Operativ maliyyə strategiyası adətən qısamüddətli olur. O illik, yarımillik, rüblük, aylıq, ehtiyac yarandıqda, həftəlik ola bilər.

- Maliyyə institutunun strateji maliyyə məqsədlərinin formalaşdırılması:

Maliyyə institutunun maliyyə strategiyasının məqsədləri sistemi maliyyə institutunun ümumi strateji məqsədlərində onun bir "qol"u kimi göstərilir. Bu "qol"un quruluşu aşağıdakı addımlardan ibarətdir:

Birinci addım: Maliyyə institutunun korporativ strategiyasının ranj olunmasına müvafiq olaraq maliyyə institutunun ümumi strategiyasına maliyyə strategiyasını daxil etmək.

Maliyyə strategiyasında maliyyə strategiyasının məqsədləri qismində, maliyyə institutunun bazar dəyərinin maksimum artırılması, xüsusi kapitalın yaradılması, onun həcminin müəyyən edilməsi, rentabelliyinin, likvidliyinin təmin edilməsi, aktiv və passivlərin strukturunda maliyyə alətlərinə, uzunmüddətli maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsinə, yeni fəaliyyət növlərinə sərmayələrin cəlb edilməsinə, maliyyə tsiklinin azaldılmasına, maliyyə risklərinin müəyyən edilməsi, risklərdən və xərclərin azaldılması ehtimalının nəzərə alınması və bunun üçün ehtiyat fondlarının formalaşdırılması təklif olunur.

İkinci addım: İnteqral maliyyə məqsədlərini, yəni birinci səviyyəli məqsədləri müəyyən etmək. Əsas məqsəd gəlirli fəaliyyət sahələrini təyin etmək, xərcləri azaltmaq, gəlirləri və mənfəəti artırmaq, şirkətin zəif və güclü tərəflərini, maliyyə risklərini müəyyən etməkdir.

Üçüncü addım: Maliyyə strategiyasının təməl məqsədlərini (şirkətin strukturuna və fəaliyyətinə uyğun olaraq göstərilən xidmət və satılan məhsulları təhlil etmək, yüksək gəlirli, xərcli, aşağı gəlirli və xərcli fəaliyyət sahələrini müəyyən etmək, şirkətin vergi-uçot, kredit, sərmayə strategiyasını müəyyən etmək) təyin etmək (ikinci səviyyə).

Dördüncü addım: Maliyyə məqsədlərinə nail olmaq üzrə fəaliyyəti (konkret görülməli iş və tədbirləri müəyyənləşdirmək, icra etmək) təyin etmək (III səviyyə).

Maliyyə institutlarının maliyyə göstəriciləri biznesin inkişaf mərhələlərindən (başlanğıc mərhələsi, artım dövrü, durğunluq dövrü, iflas dövrü) asılıdır.

Maliyyə strategiyası üzrə məqsədlər müəyyən edilib işlənidikdən sonra bu məqsədlərə uyğun maliyyə strategiyası üzrə görülməli işlərin və fəaliyyətin planlaşdırılması icrası həyata keçirilməlidir.Daha sonra görülən işlər yoxlanılmalı, qiymətləndirilməli və müəyyən nəticələr əldə edilməlidir.Səhvlər və ya uyğunsuzluqlar olduğu halda, əlavələrin edilməsinə zərurət yarandıqda, əlavə və dəyişikliklər edilir və müvafiq tədbirlər görülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəşirov R.A. Bank işi. Bakı-2007
2. Əsgərova R. Pul, Kredit və Banklar. Bakı-2007
3. Məmmədov N. Bank və maliyyə terminləri lüğəti. Bakı-1996
4. Tağıyev və başqaları. Maliyyə, pul tədavülü və kredit", Bakı-1999

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена понятиям стратегии в финансовых институтах. Под финансовой стратегией компании подразумевается генеральный план действий по своевременному обеспечению предприятия финансовыми ресурсами (денежными средствами) и по их эффективному использованию с целью капитализации компании.

SUMMARY

The article is devoted to the concept of strategy in financial institutions. Financial strategy - providing money to edilməsi measures in place in the action plan. He was the formation of finance, planning covers the theoretical and practical issues, market conditions, financial stability and solving the tasks. Financial strategy objective is to explore the theory of market-based economy, the new səraitdə functioning of financial institutions in the near and distant future funding for the implementation of the method has been developed tactics vəformalarını investigating.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

İBADULLAYEVA N.
Bakı Dövlət Universiteti

VALİDEYNİNİ İTİRMİŞ VƏ VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİN SAĞLAMLIĞINDA OLAN PROBLEMLƏRİN ONLARIN TƏLİM-TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *uşaq və yeniyetmələr, internat məktəbləri, fiziki problemlər, sosial siyasət, təlim və tərbiyə.*

Ключевые слова*: дети и подростки, школы-интернаты, физические проблемы, социальная политика, обучение и образование.*

Keywords*: children, teenagers, boarding schools, physical problems, social policy, training and education.*

Cəmiyyətdə gedən proseslərin təhlili göstərir ki, insan sağlamlığında bir çox problemlər yaranır və həmin vəziyyət getdikcə ağırlaşır. Burada əsasən uşaq və yeniyetmələrin sağlamlığı xüsusi vurğulanmalıdır. Statistika göstərir ki, əlilliyə gətirib çıxaran bəzi xəstəliklər var ki, bu dövlət üçün böyük bir sosial problemə çevrilir. Qeyd etməliyik ki, sosial qayğıya ehtiyacı olan bu qrup insanlar, bir növ cəmiyyətdən kənarlaşdırılır və sosial həyatdan təcrid olunurlar. Bu, ilk növbədə bəzi valideynlərə aiddir. Sağlamlığında problemləri olan uşaqlar bəzən evdən uzaqlaşdırılır, müxtəlif bəhanələrlə dövlətin himayəsinə ötürülür. Bəzi hallarda isə uşaqlar müəyyən səbəblər üzündən valideynlərini itirir və yaxud valideynlər öz valideynlik hüququndan məhrum edilir, belə uşaqlar yenə də dövlətin himayəsinə keçir. Lakin ölkəmizdə bu sahədə lazımi işlər aparılır. Xüsusi müəssisələr var ki, burada uşaqlar və yeniyetmələr böyüyür, təhsil alır və gələcək həyata hazırlaşdırılırlar. Bu sahədə olan problemlərin təhlili və həlli yollarının aydınlaşdırılması xüsusilə yeniyetməlik dövrü üçün olduqca vacibdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, "internat şəraitində oxuyan uşaqlar psixofizioloji inkişafda olduqca müxtəlif dərin pozulmalarla fərqlənir. Keçirdikləri xəstəliklərə görə uşaqlarda qavrama proseslərinin normal inkişafı pozulur, yadda saxlama və ifadəetmə prosesləri, xüsusilə onların aktiv sərbəst formalarında, yənişifahi-məntiqi düşüncəni səciyyələndirən təxəyyül və ümumiləşdirmə prosesləri əhəmiyyətli dərəcədə pozulur. İnternat şəraitində yaşayan uşaq və gənclərin əksəriyyəti üçün bəzi ciddi psixi pozulmalar, eyni zamanda əsəbilik hövsələsizlik tipikdir. Göstərilən proseslərin qeyri-normal fəaliyyəti uşağa dünya haqqında biliklərin mürəkkəb sistemini mənimsəməyə imkan vermir" (1). Dünyanın bir çox ölkələrində bu sahəyə aid hüquqi baza atrıq formalaşmış, xüsusi məktəblər sistemi təşəkkül tapmışdır. Belə ki, əlilliyi olan uşaqların xüsusi təhsilə ehtiyacları olduğu üçün onların təhsil almaları üçün lazımı tədbirlər görülməlidir. Bütün uşaqlar, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan əlil uşaqlar da daxil olmaqla ibtidai və bütün digər təhsil pillələrində təhsil almaq hüququna malikdirlər. Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlar üçün lazimi tədris ocaqları da yaradılır (2).

Xüsusi sosial qrup olan yeniyetmələr tədqiqatçıların daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə fizioloji, psixoloji, mənəvi, bir sıra sosial məsələlər var ki, onların düzgün həlli yeniyetmələrin sosiallaşma prosesini daha rahat və səmərəli edir. Yeniyetmələrin emosional-psixoloji problemlərinə aid daha çox araşdırmalar aparılır. Psixoloji vəziyyətin qeyri-sabitliyi onların orqanizmində baş verən fizioloji proseslərlə, dəyişən dünyagörüşü, ətraf mühitin təsiri ilə izah olunur. Deyilənlərlə yanaşı anadangəlmə və yaxud sonradan qazanılmış xəstəliklər də var ki,bunlar yeniyetmələrin fiziki və mənəvi-psioloji durumuna əsaslı şəkildə təsir göstərir. Bu sahədə xeyli tədqiqatlar aparılsa da, mövcud vəziyyət bu işin ardıcıl olaraq davam etdirilməsini tələb edir.

Məqalədə qarşımıza qoyduğumuz məqsəd sağlamlığında problemləri olan uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyə problemləridir. Həm də bunlar valideyn himayəsindən məhrum olmuş və yaxud valideynlərini itirmiş uşaqlar qrupudur ki, internatlarda yerləşdirilmiş, burada yaşayır və oxuyurlar, bəziləri şənbə-bazar günləri evələrinə, qohumlarının yanına gedirlər. Təlim və tərbiyə prosesində qeyd edilən xüsusiyyətlərin təsirini öyrənmək üçün Bakı şəhərinin Sabunçu və Xəzər rayonlarında yerləşən internat məktəblərində xüsusi sorğu keçirilmiş, müəllimlərlə söhbətlər aparılmışdır. Qəsəbələrin birində yerləşən internat məktəbində sorğuda 123 uşaq və yeniyetmə iştirak etmişdir.

Problemin işlənməsində seçdiyimiz metod və metodologiya müasir elmdə qəbul olunmuş paradiqma və konsepsiyalar üzərində qurulmuşdur. İlk növbədə nəzərə alınmalıdır ki, şəxsiyyətin sosiallaşması üç əsas amilin təsiri altında həyata keçirilir: irsiyyət, mühit, tərbiyə. Digər tərəfdən, hər bir problemin təhlilinə kompleks yanaşma labüddür. Yeniyetmələrin fiziki və psixi səhhətində problemin olması onların həyatına mənfi təsir göstərir. Bu işi öyrənib problemin qarşısını almaq üçün tibbi, hüquqi, sosial-psixoloji, iqtisadi istiqamətlərdə araşdırmalar

aparılmalıdır. Faktları öyrənib vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına doğru tövsiyyələr hazırlamaq lazımdır. Bunları nəzərə alaraq konkret sosioloji tədqiqat aparmaq üçün xüsusi sorğu anketi hazırlanmışdır. Burada suallar yeniyetmələrə ünvanlanmış və bloklar təşkil edilmişdir: sağlamlıq, qida, ekoloji mühit, məktəb və tədris, bir sıra amillərin səhhətə təsiri, həyat tərzi, fiziki inkişaf və hərəkətlər, insanların özünə münasibəti və s.

Sağlam nəslin inkişafı gələcək cəmiyyətin inkişafı üçün bir zəmindir. Sağlamlıqla yanaşı şəxsiyyət olmaq, vətəndaş kimi yaşamaq və cəmiyyətə fayda gətirmək də olduqca vacibdir. Cəmiyyətdə gedən qloballaşma və inteqrasiya prosesləri getdikcə öz həllini gözləyən problemlərin sayını da artırmışdır. Bu problemlər sırasında böyüməkdə olan nəslin fiziki və psixi sağlamlığı məsələsidir. Problemi yaradan səbəblərdən biri də gənclərin və yeniyetmələrin fiziki sağmalığında olan qüsurlardır.

Fiziki qüsurları olan uşaqlar həm evdə, ailədə, həm də dövlət müəssisələrində böyüyür, təhsil alır və sosiallaşır. Cəmiyyətin üzərinə düşən vəzifələrdən biri bu sosial qrupa mənsub insanları mümkün qədər qayğı və diqqətlə əhatə etmək, onları cəmiyyətə bir vətəndaş və şəxsiyyət olaraq hazırlamaqdır. Bu sahədə görülən işləri bir neçə qrupa ayırmaq lazımdır:

- Hüquqi, qanunvericilikbazanın formalaşdırılması;
- Tibbi müayinə və yardımın təmin edilməsi;
- Cəmiyyətə inteqrasiya olunması üçün sağlam sosial mühitin yaradılması, bunun üçün də təhsilin, sosial yardımın göstərilməsinin təmin edilməsi və s. işlərin görülməsi.

Daha ümumi xarakterli və adı çəkilən problemə öz təsirini göstərən amillər də var ki, bunları nəzərə almadan problemin həlli qeyri mümkün olur.Bu amillərdən ilk növbədə ekoloji böhranı göstərmək lazımdır. İnsanların ekoloji sığınacağı olan torpaq, su, hava, məkan bir çox mənfi dəyişikliklərə uğrayır. Nəticədə insan nəsli genetik səviyyədə defermasiyalara məruz qalır, irsi və sosial xəstəliklər günü-gündən yayılır. Digər bir amil – dövlətin ümumi sosial-siyasi və sosial-iqtisadi durumudur. Həyat səviyyəsi insanların maddi rifahına, sağlamlığına, qarşılıqlı münasibətlərinə əsaslı şəkildə təsir edir. Beynəlxalq qurumlar tərəfindən xüsusi hesablamalar aparılır ki, bunların əsasında yuxarıda göstərilən amillərə görə dövlətlərin reytinqini təyin etmək olur.

Bundan başqa, ölkənin, bölgənin tarixi inkişaf yolunu və hal-hazırda yaşadığı mərhələni də nəzərə almaq lazımdır. Sivilizasiyanın ən erkən mərhələsindən başlayaraq bu günə kimi gedən inkişaf həyat və düşüncə tərzinə, insanların dünyaya münasibətinə öz təsirini göstərir. Üstəlik əldə edilən maddi və mənəvi sərvətləri dəyərləndirən təsəvvürlər var ki, onlar sosial həyat formalarına öz təsirini göstərir, sosial institutların fəaliyyətini təmin edir. Ən qədim və dəyəri yüksək olan sosial institutlar elə ailə, din və əxlaq olmuşdur.

Hər bir xalqın öz dəyərlər sistemi formalaşır ki, bunun zəminində nəsillərarası münasibətlər qurulur, sosiallaşma prosesi gedir, təlim və tərbiyə işləri həyata keçirilir. Bu həm də fiziki qüsurları olan uşaq və yeniyetmələrə aiddir. Cəmiyyətin bu qruplara qayğısı xüsusi olaraq vacibdir.

Bu sahədə görülən işləri qiymətləndirmək üçün bəzi internat mərkəblərində oxuyan uşaqlara müraciət etdik. Bunun üçün xüsusi hazırlığı olan bir qrup tələbəni respondentlərlə işləmək üçün Bakı ətrafı kəndlərin birində yerləşən internat məktəbinə göndərdik. Əldə edilən nəticələrin təhlilinə keçirik. Burada təhsil alanların böyük əksəriyyəti valideynini itirmiş və yaxud valideyn himayəsindən məhrum olmuş müxtəlif yaşlı (o cümlədən yeniyetməlik yaşında olan) uşaq və gənclərdir. Məlum oldu ki, onlar arasında müxtəlif fiziki və əqli qüsurları olanlar çoxdur (əqli qüsurlu, görmə məhdudiyyətli, nitq məhdudiyyətli olan).

Burada təlim və tərbiyənin iki tələbi gözlənilir: inkluziv təhsilin imkanlarından istifadə olunmaqla yanaşı, müxtəlif yaşda, bəzən bir ailədən olan uşaqlar ünsiyyətdə olur, böyük uşaqlar kiçiklərə qulluq edir, yardım göstərir, onlara lazımi vərdiş və bacarıqları aşıladır. Məlumdur ki, uşaq yaşlarında təqlid böyük rol oynayır. Kiçik uşaqlar böyüklərə baxıb cəsarətli olmaq, hansısa işin qaydalarını öyrənmək üçün yaxşı fürsət tapırlar.

Bununla belə aydındır ki, fiziki və əqli sahələrdə problem yaşayan bu uşaqlara həm qulluqda, tibbi xidmətdə, həm də təhsil almaqda xüsusi şərait yaradılmalıdır. Müşahidələr göstərdi ki, uşaqlarda olan əqli qüsurlar nəticəsində bəzən neçənci sinifdə oxuduğunu, hətta öz adını deməkdə belə çətinlik çəkirlər. Məsələn, şagirdlər sırasında 12 yaşlı əqli cəhətdən qüsurlubir qız var. Təbii ki, belə uşaqlara xüsusi qayğı göstərilməlidir. Başqa bir sinifdə (4-cü sinif) 20 uşaqdan ikisində nitq qüsuru, bəzilərində isə yaddaş pozğunluğu və əqli gerilik var idi. Aparılan sorğu nəticəsində məlum oldu ki, uşaqların fikrincə, onların sağlamlığına əsasən ekoloji böhran, yəni havanın, suyun çirklənməsi, qida məhsulların süni olması təsir edir. Qeyd edildiyi kimi onlar ildə orta hesabla 2-4 dəfə xəstələnirlər.

Yeniyetmələrin səhhətinə mənfi və müsbət təsirini daha dərindən öyrənmək üçün biz yenə də suallarla şagirdlərə müraciət etdik. Məlum oldu ki, dərs prosesinin burada müsbət rolu qeyd olunmuşdur (oxumaq şəraiti, tədris olunan fənlər, müəllimlər və s.).

Bununla belə qapalı mühit, şəhərdən uzaq olması, ictimai tədbirlərdə iştirak etməməsi onların əhvalına, səhhətinə müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərir. Ümumi şərait lazımi tələblərə əsasən cavab versə də, bir sıra çatışmazlıqlar da vardır (sanitariya-gigiyena baxmından, dərslərin keyfiyyəti və s.). Eyni zamanda gündəlik vaxt büdcəsinin paylanması onların yaşına uyğun aparılmalıdır. Qida menyusu da bütün lazımi komponentlərdən ibarət olduğu üçün uşaqlar bundan razılıq edirlər.

Fiziki hərəkətlər, idman, bədən tərbiyəsi də internat sakinlərinin həyatında müəyyən rol oynayır. Bununla belə idman məşqləri kütləvi xarakter daşımır.

Oğlanlar əsasən futbol oynayır. Ümumiyyətlə uşaqların gün ərzində çox az hərəkət etdikləri məlum oldu.

Məktəbdə ümumi abu-hava müsbət xarakter daşıyır. Uşaqlar öz müəllimlərindən, köməkçi heyətindən, dostlarından, onlarla yaradılan ünsiyyətdən əsasən razılıq edirlər. Bəzi şagirdlər axşam və həftə sonları evə gedirlər. Bu bir növ daha çox təəssüratların toplanmasına, daha çox insanlarla ünsiyyətdə olmasına, fərqli rejimdə yaşamaq üçün şərait yaradır. Nəticədə sosial əlaqələr genişlənir, müqayisə və seçim imkanı artır. Belə həyat tərzi insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Uşaqların əksəriyyəti burada qalmaqdan, yaşamaqdan, şəraitdən narazı deyildilər. Tədris prosesində yeniyetmələr fəal iştirak edirlər. Onlar dönə-dönə qeyd edirdilər ki, oxumağı çox sevirlər. Uşaqlar qeyd edirlər ki, dərslərin miqdarı, ağırlığı, keçirilmə tərzi, yəni ümumiyyətlə tədrisin təşkili onların sağlamlığına çox da təsir etmir.

Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, bu məktəbdə uşaqlar ünsiyyətə möhtacdırlar və günün əksər vaxtını insanların arasında keçirmək istəyirlər. Daha dəqiq araşdırma və müşahidə göstərir ki, burada yeniyetmələrin yuxu rejimləri, qidalanmaları, geyimləri, istirahət vaxtlarının təşkili heç də qənaətbəxş deyildir. Məlumdur ki, yeniyetməlik dövründə hər bir uşaqların emosional-psixoloji durumu dəyişir, yeni tələbatlar və motivasiya sistemi formalaşır. Bəzən uşaqlar arasında vulqar sözlər işlədilir. Onların "çətin" yaş mərhələsində sevgiyə, qayğıya, məhəbbətə olan ehtiyacları qismən olsa da ödənilmir.

Həmçinin oğlanlar və qızlar arasında bu yaş mərhələsində formalaşan münasibətlərin özünəməxsusluğu nəzərə alınmalıdır, lakin görünür ki, burada yalnız qadağa və yaxud cəzalandırma tədbirləri ilə kifayətlənirlər. Sorğu aparanlar böyük sevinclə qarşılansalarda, uşaqların üzündə sevinc hissinin, xosbəxtlik duyumunun olmaması burada psixoloji mühitin heç də ürəkaçan olmadığındığını göstərirdi. Bütün qapalı müəssisələrdə olduğu kimi burada da rəhbərlik və sakinlər arasında qurulan münasibətlərdə asılılıq, avtoritarlıq hiss olunurdu. Uşaqlar verilən suallara "bəli", "xeyr" kimi qısa cavablar verir, ünsiyyətə asanlıqla girmirdilər. Uşaqlara qarşı münasibətdə laqeydlik hiss olunurdu.

İşçi personalın laqeydliyini bir çox səbəblərlə izah etmək olar. Böyük uşaq kütləsinin bir yerdə toplanılması, onların oxumaq və istirahət etmək, qidalanmaq rejimini təmin etmək olduqca çətin və ağır vəzifədir. Burada intizam, dəqiq iş bölgüsü, səlahiyyətlərin icrası olduqca vacibdir. Dövlət tərəfindən ödənilən maddi təminat, binaların, otaqlardakı əşyaların, texniki ləvazimatların və s. bütün lazımi normalara cavab verməsi təhsil müəssisəsinin yüksək səviyyədə olmasını göstərir. Ünsiyyətin yüksək səviyyədə olmamasının səbəblərindən biri də burada toplanılan uşaqların müxtəlif ailələrdən, bölgələrdən olması, səhhətində problemlərin yaşanmasıdır. Belə uşaqlarla fərdi şəkildə iş aparılmalı, onların psixoloji vəziyyəti və bütün digər qayğıları lazımi səviyyədə ödənilməlidir. Müəllim-şagird münasibətlərinə mənfi təsir göstərən amillədən biri də işçi personalın müəyyən

dərəcədə qeyri-peşəkarlığıdır. Bu kateqoriyaya daxil olan uşaqlarla işləmək üçün korreksion psixologiyanı yaxşı bilən mütəxəssislərə böyük ehtiyac var. Eyni zamanda işçilərin sağlamlığını da ön plana çəkmək lazımdır. İş rejimi elə təyin olunmalıdır ki, onlar vaxtı-vaxtında istirahət edə bilsinlər.

Beləliklə, xüsusi qayğıya, dəstəyə ehtiyacı olan və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sosial-psixoloji vəziyyəti müəyyənləşdirilməli idi. Qeyd etdiyimiz kimi, sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyəti əqli cəhətdən qüsurları olan uşaqlar idi. Bu uşaqlar arasında xüsusi istedada malik olan uşaqlar da var(xalça toxuma, müxtəlif növ rəqslərlə məşğul olma, rəsm çəkmək vəs). Əqli cəhətdən qüsurları olan uşaqların təlim-tədris və təhsil prosesi xüsusi təlim keçmiş müəllimlər tərəfindən həyata keçirilir. Lakin internat evində olarkən kadr çatışmazlığı və təhsildə istifadə olunan müasir texnologiyaların yoxluğu problemini müşahidə etdik.Fənlərin növləri, dərslərin saatı, tətil müddəti ümumtəhsil müəssisələrində olduğu kimidir.

Uşaqların qidalanma prosesi dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş normalar əsasında həyata keçirilir (gün ərzində 4 dəfə) və yaxın zamanlarda yenidən təmirdən çıxmış yeməkxana istifadəyə verilmişdir. Yeməkxanadan fərqli olaraq yataqxananın və bəzi binaların vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildi. Bu binaların təmirə ehtiyacı olduğu da müşahidə edilmişdir.

Bu internat evində uşaqlar həm daimi olaraq, həm də yalnız dərs müddətində (belə qruplar pilot qruplar adlanır) burada qala bilirlər. Uşaqlarla apardığımız anket sorğusu əsasında əldə etdiyimiz məlumatlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, uşaqlar onlar üçün yaradılmış müvafıq şəraitdən razıdırlar. Lakin bəziləri çoxlu arzularının olduğunu, amma onları həyata keçirmək üçün istər maddi, istərsə də mənəvi cəhətdən imkanlarının olmadıqlarını bildirdilər. Sonda müsahiblərimdən biri qeyd etdi ki, "bizim, demək olar ki, məktəb tərəfindən bütün ehtiyaclarımız ödənilir, amma ailəni, ailə sevgsini hec biri əvəz etmir".

Beləliklə, obyektiv maddi və iqtisadi problemlərlə yanaşı, burada həm də sosial-psixoloji iqlim, mənəvi durum məsələləri yaranır. Öz qohumları, valideynlər, xüsusi ilə anaları üçün darıxan, internata yeni qəbul olunmuş uşaqlarla lazımi iş aparılmır: bunların mühitə adaptasiyasına nəzarət daha güclü olmalıdır ki, onlar gündə ağlayıb, analarını çağırmasınlar. Uşaqlar internata gələn tələbələrin əlindən tutur, qucaqlayırdılar. Bu da uşaqların sevgiyə ehtiyaclarının olduğunu göstərirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qızların (yaşı yuxarı olan) əksəriyyəti başı bağlı idi. Yəni dini normalara uyğun qaydada hicablı idilər. Belə çıxır ki, mənəvi dəyərlər sırasında dini etiqad daha üstün rol oynayır, dünyəvi dəyərlər isə arxa plana çəkilir. Amma eyni zamanda bu faktor təhsil müəssisəsinin yerləşdiyi ərazi ilə də bağlı ola bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, internat məktəbinin şəhərdən çox aralı yerləşməsi, yaxınlıqda xəstəxana, aptek, park, əyləncə mərkəzləri, mədəniyyət müəssisələrinin olmaması mənfi cəhətlərdəndir. Bu da uşaqların dünyagörüşünə,

sosial adaptasiyasına mənfi təsir göstərir. Aydındır ki, burada qalan uşaqların sağlam uşaqlarla ünsiyyətinin olmaması və ya çox az olması onların sosial mühitdən uzaq olmasına səbəb olur. Bu uşaqlar sadə anlayışların, terminlərin mənasını belə bilmirlər. Valideynlərin onlarla az maraqlanması və ya heç əlaqə saxlamaması vəziyyəti daha da kəskinləşdirir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, uşaqların vaxtaşırı gəzintiyə çıxarılması, başqa uşaqlarla ünsiyyətə cəlb edilməsi, valideylərinin onlarla mümkün qədər tez-tez əlaqə saxlamasını təmin etmək mümkün olsa onların vəziyyəti stabilləşər, xəstəliklərin müalicəsi daha səmərəli olar.

Məhz burada olan uşaqlar ailə ilə əlaqə və qayğıdan məhrum olduğuna görə hər bir gələn adamı mehriban və səmimi qarşılayırlar. Bu isə, uşaqların xüsusi qayğıya ehtiyacı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Artıq qeyd etdiymiz kimi, yuxarı yaşlı internat sakinləri kiçik yaşlı sakinlərə rəğbətlə yanaşır, bu da onların ünsiyyətinə müsbət təsir göstərir. Dostlar sırasında uşaqlar öz yaşıdlarının adlarını daha tez-tez qeyd edirdilər.

Ölkəmizdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq və yeniyetmələrlə aparılan işin kifayət qədər zəngin hüquqi bazası var. Onların hüquqları qorunur və təmin edilir. Bununla belə uşaq müəssisələri sırasında olan internat məktəblərində müəyyən təkmilləşdirici tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Birinci növbədə maddi bazanın gücləndirilməsidir ki, burada qalan fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu uşaqların müalicəsi və inkişafı üçün şərait yaradılsın. Tərbiyəçilər, müəllimlər, psixoloqlar, tibb bacıları, həkimlər xüsusi hazırlıq kursları keçməlidirlər və daim ixtisasartırma və ya özünüsavadlandırma yolu ilə öz bilik səviyyələrini atırmalıdırlar. Bundan başqa, uşaqların ailələrə (imkan daxilində) qaytarılması və ailədə onların həm müalicəsi, həm təlim-tərbiyəsi ilə valideynlərin məşğul olmasını təmin etmək lazımdır. Hal-hazırda dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri ailələrdə, ailə üzvlərinin arasında münasibətlərin sağlam zəmin əsasında qurulmasının, sağlam nəslin böyüdülməsinin təmin edilməsidir. Bunun üçün "sağlam ana, sağlam uşaq" şüarına uyğun lazımi həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, irsi və sosial xəstəliklərlə mübarizənin aparılması tibbi və sosial yardımın təmin edilməsi olduqca vacibdir. İnternat məktəblərində daima dəyişilən sosial şərait, uşaqların tələbatları və arzuları nəzərə alınmalıdır. İctimaiyyət tərəfindən bu işdə daima dəstək olmalıdır, iş yenilənmiş proqramlar və layihələr əsasında qurulmalı və aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Нравственное воспитание детей с ограниченным возможностями в школе-интернате // www.izh.ru/i/info/15393.html
2. Special needs education // http://www.citizensinformation.ie/

РЕЗЮМЕ

Социологические исследование, проведенное в интернатах среди детей и подростков, лишенных родительской опеки или потерявших родителей, относящиеся к группе особой опеки, показало что, несмотря на то что в этой сфере проводится определенная работа, однако имеются и недостатки. Они носят комплексный характер, поскольку имеются проблемы в экономической, социально-духовной, психологической, а также в санитарно-гигиенической и медицинской сферах, которые ждут своего решения. Работа, проведенная в школах-интернатах, показывает, что здесь имеются нарушения в учебном режиме, в распределении бюджета времени в течение суток, имеется потребность в совершенствовании общения на уровне «учитель-ученик», следует использовать современные достижения в технологиях обучения, лечения и построения общения. В противном случае общество получит граждан и личности, которые не только имеют недостатки в физическом и психическом отношении, но и в социальном смысле.

SUMMARY

A study which was conducted among children who were deprived of parental care or lost their parents, as well as having problems in the physical and mental health and residing in boarding schools, showed that some work certainly has been done in this area although it needs further development and mitigation of drawbacks. These drawbacks are complex due to the problems in the economic, social, mental, psychological, sanitary and medical fields, which need to be solved. The work carried out in boarding schools, shows that there are violations in the lessons schedule, in the distribution of time budget during the day, there is a need to improve communication at the level of "teacher-student", to use the modern advances in learning technology, treatment and construction of communication. Otherwise, the society will get individuals having issues not only in physical or psychological regard, but also lack social skills.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

İSKƏNDƏROVA A.
Gəncə Dövlət Universiteti

N.B.VƏZİROVUN "DALDAN ATILAN DAŞ TOPUĞA DƏYƏR" KOMEDİYASINDA QADIN ŞƏXSİYYƏTİNİN MƏNƏVİ – PSİXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *N.Vəzirov, qadın şəxsiyyəti, cadugərlik, falçılıq, avamlıq, savadsızlıq, saflıq, cəsurluq.*

Ключевые слова: *Н.Везиров, личность женщины, колдовство, гадание, невежество, неграмотность, чистота, мужество.*

Key words: *Vezirov, the identity of the woman, witchcraft, divination, ignorance, illiteracy, purity, courage.*

Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı uğrunda mübarizə aparan görkəmli mütəfəkkirlərdən biri də N.B.Vəzirovdur (1854-1926). N.B.Vəzirovun yaradıcılığında qadın problemi, ailədə, cəmiyyətdə qadına münasibət, qadının yeri və rolu, onun təhsilə, elmə, siyasi təfəkkürə sahib olması, müstəqil düşüncəsi mühüm yer tutur. Ədib demək olar ki, bütün əsərlərində ("Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Müsibəti – Fəxrəddin", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", "Nə əkərsən, onu biçərsən", "Adı var, özü yox" və s.) qadına olan münasibəti görünür. N.B.Vəzirov yaşadığı cəmiyyətdə Azərbaycan qadınlarının faciəsini, onlara qarşı fiziki, mənəvi – psixoloji zorakılıqları görürdü. N.B.Vəzirov qadınlarımızın həyatındakı bu mənəvi – psixoloji sarsıntıları cəmiyyətdəki ziddiyyətlərlə bağlayır və onları öz "mən"ləri uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Ədib eyni zamanda Azərbaycan qadınlarını humanist, ədalətli, əzimkar, dözümlü, qayğıkeş, ailəcanlı, ailədə həmişə sülh carçısı kimi görürdü. Bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq onlar öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparır, ərlərini, uşaqlarını, ən əsası da öz ləyaqətlərini, namus və qeyrətlərini qoruyurdular. (3, 318). N.B.Vəzirov yaratdığı qadın obrazları

vasitəsilə Şərq qadınlarının hamısının mənəvi – psixoloji keyfiyyətlərə malik olduğunu da göstərirdi. O, qadın şəxsiyyətinə yüksək qiymət verir, hətta mənfi planda təsvir etdiyi qadınların belə şəxsiyyətinə toxunmaqdan qaçır. Yaratdığı qadın obrazları vasitəsilə N.B.Vəzirov özünün qadın haqqında yüksək əxlaqi ideyalarını ifadə edirdi. Qadın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında ədibin dediklərini "Daldan atılan daş, topuğa dəyər" komediyasında əyani surətdə görürük. Əsərdə kişi obrazları da (Əbdürrəhman, Heydərəli, İskəndər, Əbdürrəhim və b.) təsvir olunur. Əbdürrəhman öz təqsirini bilir, ona görə də Xırda xanıma sərt cavab vermir, onu sakit olmağa, danışmamağa çağırır.

Bunlarla yanaşı, əsərdə "Xırda xanım" (Əbdürrəhmanın övrəti, Səkinə xanım onların 18 yaşlı qızı, Pəri qarabaş, Nurcahan aralıq arvadı və b.) və başqa obrazlara rast gəlirik. Ədib Xırda xanım obrazı vasitəsilə həmin dövrdə yaşayan qadınlarımızın psixoloji vəziyyətini təhlil edir, istək və arzularını göstərir. Xırda xanım həyatından şikayətlənərək deyir: "Xudavənda, görəsən, mənim kimi də dünyada bədbəxt varmı? Qumun, torpağın sayı var, hesabı var, mənim dərdimin hesabı yoxdur. Az qalıb ciyərim od tutub yana... Daş doğaydı mənim əvəzimdə dərin yatmış anam...Içərim özümü yandırır, çölüm özgəni... Xırda xanım budu getdi, Xırda xanım odu getdi... Xırda xanım Əbdürrəhman bəy arvadı. Bəli, bəxtəvər başımıza, ağrım Xırda xanıma da, onun ərinə də... ah, ah!.." (1, səh. 24). O, Əbdürrəhman bəylə evlənməsindən peşman olduğunu dilə gətirərək deyir: "Səbəbin Allah evin yıxsın, tünbətün olsun, dərin yatsın, evi başına uçsun, dərbədər olsun məni bu evə düçar eləyəni!.. O günlərə daş düşəydi, zəlzələ oleydi, tarmar oleydi..." (1, 24).

Əvvəla burada N.B.Vəzirov incə bir psixoloji məqama toxunur. Qadın psixologiyasına. Baxın Xırda xanım Əbdürrəhman bəyə çox ağıllı, psixoloji baxımdan dərin mühakimələrə malik olan sözlər deyir. "Sən nə kişisən ki, mən səndən nə istəyim... Bilməzsən nə var, nə yox, bilməzsən arvadın dərdi nədi, uşağın dərdi nədi. Gündüz axşama kimi başın qarışıb gədə-güdəyə, uşaq-muşağa. Gecə qumar, gündüz qumar." (1, 25).

Xırda xanımın "Əvvəla elə onu götür ki, bizim bir yetişmiş qızımız var, onu gərək bir təhər eləyək." (1, 26) deməsi kişini hövsələdən çıxardır.

"İndi gəldik Mərəndə... Pərvərdigara, görəsən elə hamı arvad elə beləmi olurlar? Qaçar ala dağdan qara dağa, qara dağdan ala dağa. Yeniş-yoxuş, dərə-təpə, axırdan-axıra nədinədi kömür qaradı, qatıq ağdı." (1, 26) deyərək Əbdürrəhman bəy daha da əsəbləşir.

Ədib əsərdə Azərbaycan ailələrindəki dərdlərə toxunur. Ailə başçılarının, xüsusilə ananın bir dərdi var, oda qızının ərə getməsidir. Baxın, hələ müsəlmanların bu fikrləri bu gün də gündəmdədir. Düzdür, qızların taleyi ilə maraqlanmaq arxeotiplərimizdən biridir. Amma elimizin adət - ənənələri var. Qızı zorla ərə vermək olmaz. Əbdürrəhman bəyin dediyi kimi – "Arvad, Allaha bax, tarıya bax, qız deyəndə alma deyil, qarpız deyil tökəsən bazara, haray çəkəsən ay alma alan,

ay şaftalı alan. Dəli olmamısan ki, arvad? İndi başa düşdüm mətləbini, arvad... Elə işləri sən özün yaxşı bilirsən, gərək o gəlsin vizitə, yoxsa mən gedim ona nə deyim? Deyim ki, gəl mənim qızımı al? Tutalım ki, dedim, axır alarmı? Elə iş heç bir yerdə görünübdümü? Axı biz müsəlmanıq.” (1, 26).

Görəndə ki, Xırda xanımın bu ah – naləsi qızını ərə verməkdən ötrü imiş, onda məyus olursan. N.B.Vəzirov həmin dövrdə yaşayan ailələrdə bunları görürdü, məhz buna görə də, qadınlarımızın bu halına acıyır, onları təhsilə, elmə, mənəvi kamilləşməyə çağırırdı.

Kişi ilə söhbətdən ağlı bir şey kəsmədiyini görən Xırda xanım bu işin düzəlməyini caduya, duaya, fala baxdırmaqda görür. Odur ki, o, “Heç mümkün deyil, nə tövr olsa gərək varımdan, yoxumdan keçib bu işi düzəldim; yoxsa o qızların oxutmuş ləçərlər əgər bilsə, oğlanı çəkəcəklər bəndlərinə... Belə ittifaqı əldən buraxmaqlıq bişüurluqdur... Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu... Əbdürrəhim, Əbdürrəhim! Əbdürrəhim daxil olur və deyir: Nə buyurursan, xanım?” (1, 26).

Xırda xanım Əbdürrəhimə deyir: “Bu saat gedərsən Nurcahan arvadı və o Dərvişi ki Irandan təzə gəlib, çağırarsan bura. Nə tövr olsa gərək bu dəqiqə burada olalar. Başa düşdünmü? Şəhəri bir-birinə vurub tapıb gətirərsən!..” (1, 27).

Nurcahan arvadı gələnə qədər Xırda xanım ümidini caduya, fala, gözə görünməzlərə bağlayıb yalvarır: “Ay pərvərdigara, sən özün kömək elə, nəzir elərəm, hər ocaqda bir şam yandırım, beş qoyun kəsim, iki gün ildə ehsan verim. On yetim sevindirrəm. Ya göy çadırın sahibi!..” (1, 27).

Anasının bu işlərindən xəbər tutan 18 yaşlı Səkinə xanım daha açıq gözlüdür, anasının bu işləri onu açmır. O, anasına deyir: “Kələyini duymuşam... Mənciyəz elə işi bacarmaram.” (1, 27).

“Ya göy çadırın sahibi! Ya mıxı mismara döndərən Tanrı! Ya yoxdan bizi xəlq eləyən Tanrı! İmdad günüdür, yet dada!” (1, 28) deyərək Xırda xanım yalvarış edir.

Əsərdə həmin dövrdə geniş yayılmış cadugərlik, falçılıq, dua yazmaq kimi bəd əməllər tənqid olunur. Xırda xanım yüzlərlə, bəlkə də minlərlə xırda mülkədar qadınlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. O, avam və savadsız bir qadındır. Ona görə də aralıq arvadı Nurcahana inanıb, onun vasitəsi ilə 18 yaşlı qızı Səkinə xanımı kəndə təzə təyin edilmiş həkim İsgəndər bəyə ərə vermək istəyir. Nurcahanın göstərişləri ilə Xırda xanım İrandan yenicə gəlmiş Heydərəlini çağırtdırıb, cadusu ilə “bir qızın, bir oğlanla ulduzunu barışdırmağa” əncam verməsini xahiş edir. N.B.Vəzirov qadınlarımızın avamlığını və bu səbəbdən də onların caduya müraciət etmələrini, pirə, ocağa üz tutmalarını tənqid edir. Müəllif bir tərəfdən belə sadəlövh, mövhumatçı qadınlara gülür, digər tərəfdən onların şəxsiyyətində özünü göstərən mənəvi – psixoloji boşluqlara acıyır, bir növ onları mənliyini. Ləyaqətini, qadınlıq qürurunu, mövqeyini qorumağa çağırır.

Əsərdə ikinci qadın surəti "aralıq övrəti" – Nurcahandır. Nurcahan qadına yaraşmayan əxlaqi, mənəvi – psixoloji xüsusiyyətlərdən tamamilə uzaq, rəzil, hiyləgər, pulgir bir qadındır.

Komediyada təsvir olunan Dəli Şirin də, öz hərəkəti və əməlləri ilə çox bəd işlər görür. Lakin o, Nurcahanın hiyləgər sifətinə üzün tutub, onu rüsvay edir. Xırda xanım qızı Səkinənin kəndə həkim təyin olunmuş İskəndərə ərə vermək üçün Nurcahanı yanına çağırtdırır.

Nurcahan Xırda xanımın otağına daxil olub deyir: "Salam əleyküm, Xırda xanım. Başına dönüm, xeyirdimi? Atam-anam sənə qurban." "Xeyir olmamış nə var, a başı batmış! Nə verərsən mənə, sənə bir elə zad bağışlayım heç dadı damağından getməsin?" deyə Xırda xanım cavab verir." (1, 28).

Xırda xanım Nurcahana deyir: "Indi bu saat bizim şəhərdə bir oğlan var. Doğrusu budur ki, mən onu çox şadlıq ilən oğulluğa qəbul elərdim, amma elə adamım yoxdur ki, bu işi düzəltsin. Bu işi heç kəs düzəldə bilməz, səndən savay." (1, 29).

Nurcahana baxın, pul üçün "mən"liyini belə qurban verir, ləyaqət və şərəfini qorumur, özünü itə bənzədərək deyir: "Itin olum, xanım! Siz özünüz yaxşı bilirsiniz ki, Nurcahan elə işləri su içməkdən hasand bilir, belə işlərin anasıdı... Sizə məlumdu bizim şəhərdə nə qədər qız gedir, mənsiz heç keçmir. Bax, xanım, başına dönüm, əvvəl bu Səfdərqulu bəy, sonra Nurcahan xanım, ondan sonra..." (1, 29).

Xırda xanım işin düzəlməsi üçün otuz manat pul və bir dəst çit paltar verir. Əlavə edərək deyir: "Bax, Nurcahan, bu işi səndən istəyirəm. Gərək nə tövr olsa düzəldəsən. Mən də sənə borclu oluram bir dəst şaldan libas əbrə işməkli, otuz manat pul və qabaqcan bir dəst çit paltar. Bəsdimi?"

Nurcahan söhbət zamanı İrandan təzə gəlmiş cadugər dərvişi tərifləyib, onu da işə qoşmaq istəyir: "Xırda xanım, başına dönüm, o Dərvişdən adama möcüzələr nağıl eləyirlər, adamın başının tükü biz-biz durur... Deyirlər ki, əgər istəsə səni də bu saat öz yanına biixtiyar caduynan aparar, necə ki, Hacı Iskəndər bəyin arvadını aparıbdır. Xanım, Dərvişi də yaxşı fikrinizə salmısınız." (1, 30).

Beləliklə, Xırda xanımın bu "tədbirində" Dərviş, Dəli Şirin və nökərlər də iştirak edirlər. Dərviş bu işdə mahir olduğunu deyib, Xırda xanımı inandırır: "Xanımcan, belə işlər mənim cadumun məqamında elə asandır necə ki, bir cam su içmək. O ki qaldı məni razı etməyə, o bağlıdır sizin şəfaətinizə." (1, 31).

Dərviş adəti üzrə bir neçə yalançı hərəkətlər edir, "səhnələr düzəldir", Xırda xanımı inandırıb, işin qurtardığını bildirir və duaları yazıb suya salıb: "Bu göy kasa qurbağadan ötrüdür və bu ağ kasa içməkdən ötrü. Dur, xanımcan, indi mənim elmim tamam oldu. Rüsxət verin, mən gedim." "Xırda xanım: Ağa Dərviş, buyur. Bu hesab deyil." (1, 33) deyib ona b eş manat verir.

Əsərdə təsvir olunan qadın obrazlarından biri də qarabaş Pəridir. Pəri özünü ağbirçək, ağıllı, tədbirli qadın kimi göstərir. Xırda xanımın bu işlərinə

inanmır: “A başınıza dönüm, bu arvad lap ağlını itiribdir axı. Bir deyən gərək, ay xanım, sən Nurcahanı tanımırsan, bilmirsən ki, o gündə min xan qapısında, bəy qapısında duz dadır? Ona sirr vermək olar?.. Işdi yağmadı, bitmədi. Ondan sonra zurnaya qulaq as. Gələcəkdi Püstə xanım, “a qız, Xırda, bacın ölsün, bu nə sözdü şəhərdə danışırlar?...” (1, 33).

Əsərdə ən maraqlı, tədqiq etdiyimiz problem baxımından diqqəti cəlb edən psixoloji anlardan biri də İskəndər bəylə Nurcahanın, Dəli Şirinin dialoqlarıdır. İskəndər bəy Nurcahana deyir: “Xala, sən nə diribaş qarısan? Mənəcə nə verərsən sənə bir elə dava verim ki, norəstə cavan olasan?”. Nurcahan isə İskəndər bəyin başını bişirmək üçün ona deyir: “Sən mənə nə verərsən sənə bir elə qız tapam ki, şam yandırmaq lazım olmaya, üzünə baxanda günə baxan kimi gözlərin qamaşa.

Gərdəni bir qarış, boyu sərv ağacı, ağ üz, qara kirpik, qara qaş, gözləri ala, ahu balası. İskəndər bəy isə ona bəlkə evli olduğunu bildirmək istəyərək deyir: “Ay sirr dağarcığı, bəlkə mən elə küflət sahibiyəm, onda?..” Nurcahan isə ona inanmır və İskəndər bəyə söyləyir: “Qoca sərçəyə cub-cub öyrədirsən? Sənin nə vaxtındı külfət sahibi olasan, dünənki uşaq ola-ola.” (1, 34).

Elə bu vaxt Dəli Şirin peyda olur İskəndər bəyin evində. O, Nurcahanı görən kimi əsəbləşərək deyir: “Paho, paho! Nurcahan qarı, axirətsiz! Nə tez xam yerə şikara çıxmısan?” Nurcahan isə cavabında deyir: “Qapıdan belə dur, mənim zırrama dəli ilə işim yoxdu!” (1, 35).

İskəndər bəy, Dəli Şirin, Nurcahan dialoqları C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” əsərindəki İskəndərin monoloqunu xatırladır. Burada həmin vəzifəni Dəli Şirin yerinə yetirir. “Dəlidən doğru xəbər” atalar sözündə deyildiyi kimi Dəli Şirin açır sandığı, tökür pambığı. O ki var Nurcahanın eyiblərini deyib, onu ifşa edir: “Bəy, mənim adım Dəli Şirindi. Tamam vilayət məni dəli hesab eləyir, mən bu saat sübut elərəm ki, mən dəli deyiləm. Ancaq ərzimə qulaq asınvə sən də, Nurcahan, əlim-ayağım dəyməmiş dur yerində.” Nurcahanın qolundan tutub dartır ortalığa. “Həkimbaşı, mən özümü dəli kökünə salmışam ondan ötrü ki, vilayətimizdə həqiqətdə dəli çoxdu və mən neyləyim; bazaar girdin gözü qıpıq, sən də ol gözü qıpıq! Həkim, eşitmişsinizmi ki, dəlidən doğru xəbər? Mən elə o dəlilərdənəm.” “A imansız dılğır qarı, sən haman Nurcahan deyilsənmi ki, Şahbaz

bəyi aldadıb apardın, biçarəni Qulaməli bəyin tələsində öldürdün. Səni gərək ağladım, hələ harasıdı... A qarı, de görüm, sən deyildinmi təziyə yerində Hacı Tanrıverdinin arvadının ətək qızıllarının səkkizini kəsib yasavul qabağında polisxanaya gedən” (1, 37).

İskəndər bəy onların danışığından bezib deyir: “Daha bəsdir, çıxın. Ikiniz də birdən çıxın. Tez, tez! Şirin dəli deyil. Dəli mənəm ki, bu hədyana indiyə kimi qulaq asırdım.” Deyərək onların ikisini də evdən çıxardır. (1, 37).

N.B.Vəzirov qadınların şəxsiyyətindəki mənəvi – psixoloji keyfiyyətlərinin çatışmazlıqlarını onların savadsızlığında, avamlığında görürdü. Həkimin otağındakı əhvalatlardan xəbəri olmayan Xırda xanım Nurcahandan xoş

xəbər gözləyir. O, otağında təlaş keçirir, çox nigarandır. Gecə pis yatdığını deyir: "Bu gecə heç yatmamışam, sabaha kimi fikirdə olmuşam. Indi başım yerində durmur, guya ki, mənim deyil... Bol xəyalat eləmişəm. Bir neçə vaxt iş düzəldib toy fikrinə düşmüşəm. Sonra Pərini götürüb Səkinənin evinə qonaq getmişəm. Bir neçə vaxt iş düzəlməyib hirsimdən ağlamışam... Xülasə, çox bədxab oldum... Indi sabah açılıb, görək Allah nə istəyir. Pəri, Pəri." Pəri gəlir və xanımının nə buyurduğunu xəbər alır. "Nurcahan bura gəlmişdi? Heç bir xəbər varmı? Deyə Xırda xanım xəbər alır və onun hələ gəlmədiyini biləndə daha da narahat olmağa başlayır.

N.B.Vəzirov bütün əsər boyu Azərbaycan adət - ənənələrini gözləyir, ailədə valideyn – övlad münasibətlərinə ciddi fikir verir. Azərbaycan qızlarının həya, abır, ləyaqət hisslərini nümayiş etdirir. Xırda xanım qızına nə dedisə desin, o onun üçün qanundur. "Sən deyən olsun, ancaq hirslənmə" deyərək anasını sakitləşdirir.

Nurcahan yenə şirin dili ilə Xırda xanımı aldatmağa çalışır. O, üzünü Xırda xanıma tutaraq deyir: "Əvvəl başdan ərz eləyim, Xırda xanım, başına dönüm, belə gözlərimiz aydın olsun." (1, 38). Nurcahan dəridən – qabıqdan çıxıb Xırda xanımı inandırmaq istəyir ki, iş düzəlib: "Xanım, gedim balalarımın üzün görməyim, əgər bunların hamısını deməmişəmsə. O da mənə zarafatnan dedi ki, sənə bir dava verim, on beş yaşında qız olasan. Bir danışan, bir məzəli oğlandı ki, heç dünyada özünün də əvəzi yoxdu." (1, 39). Dərviş də gəlib otağa daxil olaraq Xırda xanıma deyir: "Xanımcan, dəxi nə oturum, bu gün sübh tezdən Hacı Məhəmmədtağı və Hacı Kərim gəldilər mənim mənzilimə və mənə təklif etdilər ki, bu gecə cəm olalar mənim mənzilimə və mən onlar üçün dua yazım. Söhbət arasında mənə məlum etdilər ki, bu saat onlar gəlirlər təzə həkimin yanından. Guya Iskəndər bəy onlardan çox iltimas edib ki, onlar sizin qulluğunuza gəlsinlər namzədlik üçün və onlar şal və üzük tədarükünə düşüblər... Indi, xanımcan, bildinizmi mənim dualarımın hikmətini?!" (1, 40). Otağa daxil olan Əbdürrəhman bəy Xırda xanımın keyfinə soğan doğrayır: "Arvad, dünən sən mənim başıma nədən ötrü o müsibəti açırdın? Məgər övrətdə səbr olmaz, ağzına gələn hədyanı söylər? Indi necə oldu?" Əbdürrəhman bəy Xırda xanıma İskəndər bəyin evli olduğunu, hətta bir oğlu da olduğunu söyləyir. Xırda xanım xəbəri eşidəndən sonra halı pisləşir: "Əbdürrəhim, Pəri, Nurcahan, bu saat mənə bir xəbər, ay, ürəyim çatladı!.. Mənə bir az su! Tez! Öldüm, ay su." (1, 41). Əbdürrəhim Xırda xanımın göstərişi ilə Nurcahan və Dərvişi evdən qovur. Əsərin sonunda anasının halının pisləşdiyini görən 18 yaşlı Səkinə xanım anasını sakitləşdirərək deyir: "Ana, sənə qurban olum, nə qayırırsan? Uy Allah, uy!.." (1, 41).

Əsərin hansı sonluqla bitdiyinə fikir verdikdə görə bilərik ki, Pəri, Səkinə xanım müsbət obrazlardır. Nurcahan aralıq övrəti isə mənfi obrazdır. Amma hər birinin özünəməxsus mənəvi – psixoloji xüsusiyyətləri vardır. Mənfi obraz kimi təqdim olunan Nurcahan, Xırda xanım obrazlarında bir çeviklik, fərasət, dil,

düşüncə tərzi, münasibət qurmaq kimi psixoloji keyfiyyətlər diqqəti cəlb edir. (2, səh. 85). XIX əsrin ortalarında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində cərəyan edən falçılıq, dua, nəzir vermək, cadugərlik N.B.Vəzirovu narahat edir və insanları, xüsusilə qadınları bu qaranlıq işlərdən qurtarmaq yolunu axtarmaq onun əsas məqsədi idi. Düzdür, N.B.Vəzirov bunların səbəbini qadınların təhsilsizliyində axtarırdı. Əlbəttə, bu danılmaz həqiqətdir. Ancaq təkcə ayrı – ayrı fərdlərin təhsilə cəlb edilməsi, onların şüurunda kök salan asılılığı, acizliyi, köləliliyi aradan qaldırmaqla qadınların ictimai – sosial, mənəvi – psixoloji inkişafına nail olmaq qeyri – mümkündür. Azərbaycan maarifçilərinin psixoloji mübarizəsində ictimai həyatın, quruluşun, dövlətin dəyişdirilməsi demək olar ki, hiss olunmur. Bu da onların psixososial görüşlərində ən zəif cəhətlərdən idi. Burada, əlbəttə, N.B.Vəzirov da istisnalıq təşkil etmir.

Təbii ki, XIX əsrdə və ondan əvvəlki dövrlərdə ailələrdə gənclərin evlənmələri çox zaman qızın və ya oğlanın xəbəri olmadan həyata keçirilir. Belə ailələr də çox vaxt uğursuz sonluqla qurtarırdı. Necə ki, Əbdürrəhman bəyin və Xırda xanımın ailəsində bu hadisə uğursuzluqla sona yetdi. Nurcahan, Dərvi Xırda xanımın avamlığından, savadsızlığından, caduya, falçılığa inanmağından istifadə edib onu soyurlar. Gözlənilmədən Əbdürrəhman bəy Xırda xanıma İskəndər bəyin evli olduğunu xəbər verəndə, Nurcahan və Dərviş bəd ifşa edilərək qovulurlar.

N.B.Vəzirov bu əsəri ilə bir daha yaşlı qadınlara, xüsusilə gənc qızlara göstərir ki, həyatda gözüaçıq olsunlar, falçılara, cadugərlərə inanmasınlar. əsərdə cərəyan edən hadisələr bu gün də aktualdır. Hazırki XXI əsrin 15-16–cı illərində falçılıq, fırıldaqçılıq, cadu – piti, nəzir vermək, fırıldaqçı ekstrasenslərə inanmaq artıq adi hal alıb. Bütün bunları nəzərə alaraq Dini İşlər Üzrə Dövlət Komitəsi rəsmi surətdə falçılığın qadağan edilməsi haqqında xüsusi sərəncam verdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəf Bəy Vəzirov. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb", 2005, 304 səh.
2. F.Talımzadə. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1967.
3. Ə.T.Baxşəliyev. Azərbaycanın milli – mənəvi dəyərlərinin sosial – psixoloji mahiyyəti. Bakı, 2011, 436 səh.

РЕЗЮМЕ

Н.Везиров в существующем обществе видел трагедию азербайджанских женщин, морально-психологическое и физическое их насилие. Эти морально-психологические потрясения в жизни женщин Н.Везиро связывал с противоречиями, существующими в обществе и призывал их бороться за свое «я». В тоже

время писатель считал азербайджанских женщин гуманными, справедливыми, решительными, терпеливыми, заботливыми и вестниками мира в семье. Несмотря на все лишения, они сражаются за свою свободу, защищают честь и достоинство своих детей, мужей. Н.Везиров с помощью созданных им женских образов показал наличие морально-психологических качеств у всех восточных женщин. Н.Везиров высоко ценит личность женщины, при помощи созданных им женских образов он выражает свои высокие идеи и женщинах. Сказанное им о психологических особенностях личности женщин м наглядно можемвидеть в комедии «Камень, брошенный вслед, угодит в пятку». На примере образа маленькой женщины анализируется психологическое состояние женщины того времени, показываются их желания и мечты.

В произведениях Н.Везирова прослеживаются азербайджанские традиции, семейные отношения, показывается скромность, порядочность, достоинство азербайджанских девушек.

SUMMARY

N.B.Vezirov saw the tragedy of Azerbaijani women, physical and psychological violence against them in a society where he lived. N.B.Vezirov connected these moral - psychological shocks of the women`s life with contradictions in a society and called called to fight them for their “I”. The writer saw Azerbaijani women as humane, fair, tolerant, caring, domesticated, a herald of peace in the family at the same time. Despite all the hardships they were fighting for their freedom and protecting their husbands, children and most importantly, their dignity, honor. N.B.Vezirov saw all moral psychological characteristics of all the Eastern women through female characters created by him. He appreciates the woman's identity, or even he avoid touching the identity of the women described in negative plan. N.B.Vezirov had expressing his high moral ideas about women through the female characters created by him. We see clearly the writer`s says about psychological characteristics of the personality of the woman in comedy “stones thrown behind hit ankle”. He analyzed psychological situation of our women through image Xırda xanım lived in that period, demonstrated their wishes and desires.

N.B.Vezirov waited for the traditions of Azerbaijan and paid serious attention to parent - child relationship in the family in all works. He demonstrated Azerbaijani daughters` modesty, decency, dignity feelings.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

ASLANOVA G.Ç.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN XALQ DASTANLARININ VƏ AŞIQ SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN

Açar sözlər: *sənət, aşıq, dastan, saz, ənənə.*
Ключевые слова: *искусство, ашуг, дастан,саз, традиция.*
Key words: *art, achug, epos, saz, tradition.*

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının bir növü kimi aşıq dastanları mühüm yerlərdən birini tutur. İri həcmli janrlara aid olan dastanların kökü yüzilliklərə aparır. Dastan sözünün mənası hekayə (farsca) və yaxud əhvalat, təsvir, hadisə, qissə, nağıl, tərif və başqa buna oxşar işlənir. Əsasən dastanları qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları kimi təsnif edirlər. Lakin professor M.H.Təhmasib bura ailə-əxlaq dastanları kimi üçüncü qrup ayırır. Bu qrupa dastanlarda olan əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda olan süjetləri qruplaşdırır (1, 108-112).

Analoji klassifikasiyanı biz E.Eldarovada görürük:

I.Məhəbbət – lirik dastanları və ya xalq romanları (“Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”).

II.Qəhrəmanlıq dastanları (“Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qara Məlik”, “Qaçaq Nəbi”, “Səttarxan”, “Qaçaq Kərəm”, “Molla Nur” və s.).

III.Didaktik dastanlar (“Alıxan və Pəri”). Əxlaq-etik məsələlərə həsr olunmuş (2, 30-40). Söz-saz sənəti daşıyıcıları ozan, uzan, varsaq, dədə, qam, ata və bir çox başqa adlarla ən qədim dövrlərdən indiyənədək tanınmışlar.

İlk dəfə “aşıq” adına türk sufiliyinin təməl daşını qoyan böyük şair və dahi Əhməd əl Yasəvinin (1105-1166) yaradıcılığında rast gəlinir. Ancaq ad özü (“aşıq”) XI əsrdən məlumdur.

"Aşıq" termini XIV-XV əsrlərdə yaranıb və birinci müğənni - ustad XVII əsrin əvvəllərində yaşayan və "aşıq" titulu alan Abbas Tufarqanlı sayılır. XVI əsrdə yaşayıb-yaradan Qurbaninin "aşıq" titulu yoxdur.

İş orasındadır ki, qədim zamanlar və orta əsrlərdə belə sənətkarların başqa adları olub: "varsaq", "dədə", "ozan", "yansaq" və s. Bunlardan ən qədimi varsagdır, onlar hələ ozanlardan qabaq xalq arasında tanınıblar. M.Seyidov qədim Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırıcısı, varsaq və ya varsaz sözünü, onların başqa mənalarından (yer adı, tayfa, şer forması, melodiyanın adı) savayı, həm də yaradıcı, ustad mənaların qeyd edib. Onun dediyinə görə varsaq çalıb, oxuyub, oynayıb, tamaşa göstərən istedadlı adamlardır. Bu mənada varsaqlar aşıqların qədim əjdadları sayılır. "Aşıq" sözü Azərbaycanda ərəb işğalından sonra ortaya gəlib. Onunla bərabər"ozan" sözü də "aşıq" sözü ilə bərabər işlənib. Çox güman, xalq şair-musiqiçiləri Azərbaycanda daha qədim zamanlarda olub, ancaq onlardan bəhs edən ən qədim yazılı mənbə qəhrəmanlıq dastanı "Dədə Qorqud"dur. Vətənpərvərlik hissləri, qəhrəmanlıq, fədakarlıq, düşmənlərə qarşı müqavimət, igidlərin şücaəti ilə yanaşı dastanda rəvayət və mahnılar yaradan ustadının obrazı, onun xalqın həyatında olan rolu və əhəmiyyəti göstərilir. Bununla yanaşı, ifa etdiyi alətdən danışılır. Ozan (Dədə Qorqud) öz mahnılarını qopuzun müşayəti ilə oxuyur. Dədə Qorqud təkcə ustad müğənni deyil, o həm də insanlara xoşbəxtlik, yaxşılıq istəyən müdrik ağsaqqaldır.

Bəzi mənbələrdə Dədə Qorqud cadugar, təbib, övliya, imam, Məhəmmədin yaxın dostu, soltan, şeyx və s. kimi göstərilir. Onların arasında tanınmış alim M. Təhmasibin də adın çəkə bilərik. Qədim "ozan" sözünün "aşıq" sözü ilə əvəz olunmasından Abdul-Qadir Marağai, Mahmud Qaşqari, akademik V.V.Radlov, professor M.F.Köprülüzadə kimi alimlərin əsərlərində rast gəlinir. Onlar həmçinin qopuzdan və onun görünüşündən yazıblar. Dastanda iki cür müğənni göstərilir: birinci - məşhur, fitri istedadlı, sonradan xalq arasında ustad adlanan bu Dədə Qorqud özüdür. Dədə (ata) onun adının yanında ustadın üstünlüyünə işarədir; ikinci cür ozan - adı, sıradan olan o qədər də məşhur olmayan ifaçıdır. Sonralar da Azərbaycanda (Orta Asiya və b. ölkələrdə) görkəmli aşıqların adlarına "Dədə" əlavə edirlər. Məsələn, Dədə Ediyar, Dədə Kərəm, Dədə Ələsgər, Dədə Əsəd, Dədə Şəmkir və s. xalq ifaçılarının arasında başqa bir ada da rast gəlinir - yanşaq. Bu sözün mənası boşboğaz, çox danışanlar. Məsələn, Kəlbəcər rayonunda Yanşaq adlı kənd mövcuddur. Orada xeyli aşıq vardır.

Yanşaq sözü ozan sözü kimi aşığın adına titul kimi əlavə edilmir. Üz.Hacıbəyov "aşıq" sözünü "eşq" (ərəbcə) ilə bağlayır, türk mifoloji təsəvvürlərini araşdıran tanınmış alim F.Köprülüzadə belə nəticə çıxarır ki, "aşıq" sözü "işıq" sözünün törəməsidir. Şərqşünas alim, türkoloq V.Qordlevskiy yazır ki, "qələndərləri" (dərvişləri) "işıq" da adlandırırdılar. "Çox ola bilər ki, burada iki sözün - "işıq" və "aşıq" (ərəbcə "Allah eşqi ilə odlanan") sözlərinin kontaminasiyası (iki ifadənin birləşdirərək yeni ifadə əmələ gətirməsi) ilə qarşılaşırıq, yəni "işıq" sözü

sufi anlayışının xalq etimologiyasıdır. Dünyanı gəzib-dolaşan dərvişlər dağ başına çıxıb ocaq yandırarmışlar. Aşağıdakı dübeyt belə yazmağa əsas verir:

Uca dağ başında yanar bir işıq,onu bekleyen qarip bir aşıq... (6, 175).

Başqa bir versiyaya əsasən "aşıq" anlayışının sufi təriqətləri ilə bağlılığı göstərilir (məsələn, XIII-XIV əsrin əvvəlindəki aşıq-mülhidlər).Qəznəvilər (999-1040), Səlcuqlar (XI-XII əsrlər) və Qaraxanilər (XI-XVII əsrlər) hakimiyyəti dövründə "Şeyx" ("Şıx") nüfuzli din xadimlərinə, tanınmış alimlərə, sufi təriqəti başçılarına, ticarətdə və sənətkarlıqda nüfuz sahiblərinə deyirdilər. Burada biz "axilər" təriqətinə mənsub olmuş dahi şair Nizami Gəncəvinin "Şeyx Nizami" və 20 il dərvişlik etmiş Sədi Şirazi (Şeyx Sədi) kimi şəxsiyyətləri göstərə bilərik (4, 125)."Aşıq" həm də XVI əsrdə geniş yayılmış və "türkü" adlanan hərbi himnləri yaradanlara da deyiblər. Həmin sənətkarları xalq "a şıx" deyə çağırırdı. Burada "a" artırması qədim türk adlarında hörmət və ehtiram göstəricisi olub. Məsələn, Aşıq Ələsgərin ustadı Alıya "Şıx Alı" da demişlər (5, s.36).

Nəhayət, Ə.Bədəlbəyli "İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti"ndə "aşıq" sözünə belə tərif verir:"Aşıq" (ərəb. aşiq – vurğun, məftun) – yaradıcılığında şairlik, nəğməkarlıq, çalğıçılıq (instrumental ifaçılıq), bədii qiraət və rəqs sənətlərini üzvi surətdə, sintetik tərzdə birləşdirən xalq sənətkarı" (8, 28). Dastan iki bir-birinə bağlı hissədən – nəsr və nəzmdən ibarətdir. Nəsr hissəsində aşıqlar sözlə hekayət nağıl edirlər. Nəzm hissəsi isə cürbəcür aşıq havacıqları üstündə oxunur. Adətən, məclislərdə, şənliklərdə, toylarda ifa edilən dastanlar, bəzi hallarda 2-3 gecəyə danışılır.

Dastanın girişi Ustadnamə, ortada dastan özü və axırda Duvaqqapama ilə tamamlanır.Adətən üç Ustadnamə deyilirdi, öyüd-nəsihətli, müdrik sözlərlə, əvvəlki ustadların adlarına tərifnamə, alqış deməklə, qoşma poetik formasında şerlərdən ibarət idi. Keçmişdə birinci Ustadnamə Məracnamə adlanırdı və Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunurdu.Ustadnamədən sonra Dastan özü gəlir. Aşıq dastanı nağıl edən zaman araya mahnı epizodları daxil edir. Məclis yorulmasın deyə, aşıq həmçinin məzəli, satirik və maraqlı, dastanla heç bir əlaqəsi olmayan əhvalatlar söyləyir (qaravəlli). Keçmişdə bunları xüsusi ifaçılar deyirdi. Xalq onları "ey yar" adlandırırdı.Ə.Eldarova dastanın bölgüsünü belə verir (məs: məhəbbət – lirik dastanı).1.Qəhrəmanın doğulub boya-başa çatması. 2. "Buta vermək". 3. Çətinliklərin və maneələrin araya gəlməsi və onları dəf etməsi üçün mübarizə. 4. Savaş və qələbə. Çox zaman savaş elə istədiyi qıznan olur (məs: "Valeh və Zərniyar", "Üseyn və Reyhan" və s.) (2, 38).

Qələbə çalıb qəhrəman öz istəklisinə qovuşur. Dastanın axırında Duvaqqapma ifa olunur. Məhəbbət dastanlarının əksəriyyətində sonda sevgililərin qovuşmasına həsr olunmuş mahnı oxunur. Bununla əlaqədar dastanı tamamlayan hissənin adı Duvaqqapmadır. Bu termin xalq arasında toy məclisi ilə bağlıdır və gəlinin üzündən toyun axırında duvağı qaldırmaqla bağlıdır. Bundan başqa məhz Duvaqqapmada, Ustadnamədən fərqli olaraq, hansında ki, aşıq keçmiş ustadların

adlarını çəkib, onlara təriflər deyirdi. Duvaqqapmanın axırıncı bəndində, nəhayət, aşıq öz adını və ya təxəllüsünü açıqlayır. Lirik, təsirli, gözəl şer nümunələrindən ibarət dastanın nəzm hissəsi mahnı formasında ifa olunur. Burada çoxsaylı aşıq hava və havacatlarından istifadə olunur. Məsələn, bir dastanın ifası zamanı 20-30 və daha çox aşıq havasından istifadə olunur.Aşıq Talıb Ələsgər oğluna istinadən (1968-ci il) "Abbas və Gülgəz" dastanının ifası zamanı bu kimi havalar ifa olunur: "İran gəraylısı", "Sallama gəraylı", "Keşiş oğlu", "Misri", "Orta sarıtel", "Təcnis", "El havası", "Afşarı", "Ağır sərili", "Baş sarıtel", "Duraxanı", "Aşıq Useyni", "Paşa keçdi", "Bayramı", "Qaytarma", "Cəlili", "Köhnə gözəlləmə", "Qəhrəmanı", "Hicran kərəmisi", "Yanıq kərəmi", "Dübeyt", "Dilqəmi", "Naxçıvani", "Urfani", "Kərəm gözəlləməsi", "Mirzəcani", "Müxəmməs gözəlləməsi", "Müxəmməs" – özü də bəziləri bir neçə dəfə istifadə olunur (2, 39).

Musiqi materialının qorunmasında həm də hər mətnin ona məxsus hava üzərində ifa olunmasının böyük rolu olmuşdur. Hal-hazırda 250-yə yaxın aşıq havasının adı bəllidir. Bu, əlbəttə ki, əsrlərlə yaranan aşıq havalarının bir hissəsidir. Not yazısı işlənilməsinə görə cüzi bir hissəsi qorunub bizə çatdırılıb."Aşıq havacatı" və ya "saz havaları" azərbaycan xalq musiqisində özünəməxsus, mühüm yer tutur. Sinkretik sənət olaraq, aşıq hələ qədim zamanlardan özündə bir neçə incəsənət növlərini birləşdirib. Aşıq yaradıcılığında musiqi (instrumental ifaçılıq və mahnı oxuma), poeziya, teatr (rəqs və mimika) kimi incəsənətin sahələrini işlədir.

Hal-hazırda tədqiqatçılar aşıqları, onların imkanlarını nəzərə alaraq, üç qrupa bölürlər. Birinci – Ustad aşıqlar – dastan yaradan, şair, bəstəkar, mükəmməl saz ifaçısı və müğənni, rəqqas və aktyor, təcrübəli və müdrik ustad. İfaçı aşıqlar – bu qrupdakı aşıqlar şer və musiqi yaratmırlar. Onlar qədim saz-söz ənənələrini qoruyub saxlayan və onları ifa edən sənətçilərdi. Şair aşıqlar və yaxud el şairləri - ənənəvi havacata əsaslanıb aşıq sənətinin şer nümunələrini yaradan söz ustadlarıdır. Özləri havalar bəstələmir, sazda ifaları birinci iki qrupdan zəif olur, bəzən heç olmur (Aşıq Dilqəm, XVIII-XIX əsrlər).

Ən çox yayılmış və qədim ifa növü – solo ifadır. Aşıq bütün məclis boyu həm dastan və ya dastandan bir hissə nağıl edir, həm qaravəlli oxuyur, həm saz çalır və s. Aşığı həm də yastı balaman müşaiyət edə bilər, tez-tez iki balamançıya da rast gəlmək olur. İki aşıq bir araya gələndə aralarında deyişmə adlanan bir müsabiqə aparılır. Deyişmə zamanı aşıqlar bir-birinə (sual-tapmaca) bağlama təklif edirlər. Birinci aşıq saznan bir bağlama oxuyur, sonra onu özlə təkrarlayır. İkinci aşıq cavabın tapıb öz tərəfindən başqa bağlama təqdim etməlidir. Deyişmə onda bitir ki, aşıqların biri tapmacanın cavabını verməsin. Onda xalq arasında deyirlər "Filan aşıq filan aşığı bağladı". Adətə əsasən, uduzmuş aşıq öz sazını qalib gəlmiş aşığa verməlidi.

Azərbaycan aşıqları sırasına XIX əsrdə ilk qadın-aşıq daxil olmuşdu – Aşıq Pəri.1811-ci ildə Qarabağın Xırdapara – Dizaq (Cəbrayıl) mahalı, Maralyan

kəndində doğulmuş, 1830-cu ildə Şuşaya köçmüş və oradakı aşıq məclislərində böyük hörmət sahibi olub. Firudin bəy Köçərli onun gözəl və bilikli xanım olduğunu yazır. Aşıq Pəri bir neçə şair və aşıqlarla – Mirzə Həsən bəy Mirzə, Kərbəlayi Abdulla Canızadə, Cəfərqulu xan Nəva, Məhəmməd bəy Aşiq, Mirzə-can Mədətov və s. deyişmişdir və hamısında uğur qazanmışdır. Az bir zamanda yazdığı gözəl şerləri və hazırcavablığı ilə Qarabağ şairləri arasında tanınmışdı, Şuşa şer məclislərinin iştirakçısı olub.İlk dəfə Mirzə Yusif Qarabağinin "Məcmueyi-divani Vaqif və muasirini digər" (1856) məcmuəsində ilk dəfə şerləri çap olunub. Həmçinin A.Berjenin tərtibatı ilə "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şuarənin əşarina məcmuədir" (Leypsiq, 1867) kitabında şerləri dərc olmuş-dur. Cəmi 40-50 şeri, əsasən qoşmaları dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Sovet illərində ən məşhur qadın-aşıq Rəhilə Həsənova olmuşdu. O cürə sazda (qoltuq sazı) ifa edib, oxuyardı. Cürə sazı nisbətən kiçik həcmilidir və 4-5 simi var. Bir oktava başqa sazlardan yuxarı səslənir. Keçmişdə cürə sazda Zaqatala və Şamaxı aşıqlarının çox bir hissəsi ifa edirdi. 1937-ci ildə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında cürə sazında çalan qadınlardan ibarət ansambl təşkil edilmişdi. Ona əvvəl Q.Hüseynli, sonra S.Hacıbəyov, onlardan sonra da C.Ca-hangirov rəhbərlik etmişdi (2, 42). Müasir aşıqların arasında ən yayılmış tavar sazdır. Uzunluğu 120 sm 9 (hərdən bir 8) simlidir.

Müstəqillik illərində qadın aşıqlarımız, qadınlardan ibarət ansambllar inkişaf etmişdir. "Aşıq Pəri məclisi" adında qadın-aşıqlardan ibarət məclislər qurulur, konsertlər verilir. Qadın aşıq sənəti öz inkişafını yaşayır. Çox sayda qadın aşıqları peyda olub. Onların arasında artıq xalq arasında tanınan, sevilən, məşhur qadın aşıqları da var.Hal-hazırda azərbaycan aşıqlarının sıralarında qadın-aşıqlar öz yerini tutub. Bunların arasında Azərbaycan əməkdar artisti, incəsənət işçisi, aşıq Ulduz Quliyeva (Sönməz), həm də üç şer toplusu müəllifidir. Dastan yaradan qadın ustad aşıqlar arasında həm də Gülarə Azaflı, aşıq Tellinin adlarını çəkmək olar. Aşıq Pəri məclisindən Aşıq Günel Tovuzlu, Aşıq Sülfiyyə və başqalarını sadalamaq olar.Qadın aşıqlarının içində Azərbaycanın Əməkdar İncəsənət xadimi, fəlsəfə elmlər doktoru, Aşıq Samirəni də qeyd etmək lazımdı. Demək olar ki, əsrlər boyu kişi sənəti olan aşıq sənətinə indi qadınlar da çox aktiv qoşulub.

ƏDƏBİYYAT

1.M.H.Təhmasib.Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), "Elm", 1972

2.Э.Эльдарова. Искусство ашыгов Азербайджана. «Ишыг», Баку-1984

3.M.H.Təhmasib, Ə.Axundov "Azərbaycan xalq dastanları" 5 cilddə (I cild), "Lider nəşriyyatı", Bakı-2005, 392 s.

4. T.Məmmədov. Azərbaycan xalq – professional musiqisi: aşıq sənəti. "Musiqi dünyası" (1-2), 2001, s.122-129

5. Q.Namazov. Azərbaycan aşıq sənəti. B.,1984

6. Вл. Гордлевский. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.- Л., 1941

7. Дж. Тримингем. Суфийские ордена в Исламе. М., 1989
8. Ə.Bədəlbəyli. Musiqi lüğəti. B., 1969

РЕЗЮМЕ

Ашугский дастан как один из видов фольклора возник много веков назад и занимает очень важное место. Будучи синтетическим жанром по своей сути, он объединяет поэзию, музыку (пение и игра на инструменте), танец, театральное исполнение. Эпические, лирические, дидактические (назидательные) сюжеты имеют разнообразное музыкальное сопровождение. Относящийся к крупным жанрам, дастан включает в себя и множество мелких форм (жанров). Ашугское искусство, будучи испокон веков мужским занятием, привлекает всё больше женщин – устадов (творцов) и исполнителей

SUMMARY

Ashugs heroic poem as one of types of folklore, has arisen many centuries ago and takes very important place. Being a synthetic genre in essence, he unites poetry, music (singing and a play on the tool), dance, theatrical execution, Epic, lyrical, didactic(instructive) plats have various music. Belonging to large genres, heroic poem includes also a set of small forms (genres). Ashugs art, being from time immemorial a mail occupation, attracts more and more female-masters (creators) and performers

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

İRFAN AYDIN
Azərbaycan Dillər Universiteti

ORTA MƏKTƏB ŞAGİRDLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *ünsiyyət, kommunikativ bacarıqlar, adekvat kommunikasiya vasitəsi, şagirdlərin ehtiyac və tələbatları.*

Key words: *communication, communicative skills, adequate means of communication, needs & preferences.*

Ключевые слова: *коммуникация, коммуникативные умения, адекватное средство коммуникации.*

Ali və orta məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagird və tələbələrdə tədris edilən xarici dildən kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək bacarığının müasir dövrün tələbələrinə uyğun olan səviyyədə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Bu gün dünya miqyasında əsas ünsiyyət vasitəsi statusunu qazanmış ingilis dilinin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməsinin vacibliyi danılmazdır. Orta təhsil müəssisələrində irəli sürülən əsas məqsədlərdən biri tədris edilən xarici dilə praktik şəkildə yiyələnməkdir. Xarici dilin tədrisi metodlarının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində irəli sürülən məqsədlərdən ən önəmlisi şagirdlərə kommunikativ vərdişlərin aşılanmasıdır. Lakin təcrübə göstərir ki, orta məktəb şagirdlərinin tədris edilən xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində kommunikativ vərdişləri heç də qənaətbəxş deyil. Bu cür vəziyyəti törədən səbəblərdən danışarkən, ilk növbədə təlim prosesində aktuallığını itirmiş materiallar əsasında tərtib edilən dərslik və dərs vəsaitləri, ənənəvi hesab edilən metod və üsullardan istifadə edilməsini qeyd etmək lazımdır.

Orta məktəb şəraitində ingilis dilini öyrənən şagirdlər bu dildə danışıq, yazı, eşidib-anlama və oxu bacarıqlarına tələb edilən səviyyədə yiyələnməli, dilin aspektləri olan qrammatika, leksika və fonetika sahəsində lazımi bilikləri mənimsəməlidir. Müvafiq biliklərə yiyələnmədən, kommunikasiya prosesində istifadə edilməli olan leksik vahidlər, qrammatik və intonasiya strukturları, səs və səs birləşmələrini mənimsəmədən kommunikativ vərdişlərə tələb edilən səviyyədə yiyələnmək qeyri-mümkündür. Lakin, dilin aspektləri təcrid edilmiş şəkildə deyil, kompleks şəkildə mənimsənilməli, dil vərdişləri olan leksik, qrammatik və tələffüz vərdişləri ənənəvi üsullardan istifadə etməklə deyil, kommunikativ-yönümlü şəkildə formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilin aspektləri olan qrammatika, leksika və tələffüzün ənənəvi üsullarla şagirdlərə aşılanması heç də arzu edilən nəticələri vermir. Məhz bu səbəbdən dilöyrənənlərin, o cümlədən ingilis dilini öyrənən orta məktəb şagirdlərinin bu dildə ünsiyyət vərdişlərinə yiyələnmələrinin nəzəri və praktik problemlərinin araşdırılması son dərəcədə aktualdır. Məlum olduğu kimi, xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisinə kommunikativ yanaşma uzun illərdir ki, xarici dil tədrisinin müxtəlif pillələrində uğurla həyata keçirilir. Kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativlik prinsipi şagirdlər tərəfindən mənimsənilməli olan hər bir linqvistik vahid, hər bir nitq modeli kommunikativ baxımdan əhəmiyyət kəsb etməli və məhz bu prizmadan qiymətləndirilməlidir (1).

Bu gün kommunikativlik xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisi prosesində olduqca mühüm rol oynayan, perspektivli və günün tələblərinə cavab verən istiqamətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ vərdişləri dedikdə, həm danışıq, həm də oxu və yazı, həm də eşidib-anlama bacarıqları nəzərdə tutulur. Orta məktəb şagirdlərində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə gəldikdə, burada innovativ metodların yeri və rolunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, orta məktəbdə kommunikativ yanaşmanı tətbiq edərkən, təlim prosesinin düzgün şəkildə təşkil edilməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyətə malik olan və uğurlu nəticələrin əldə edilməsini təmin edən mühüm şərtlərdən biri olduğu nəzərə alınmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanı lazımi səviyyədə mənimsəmədən tədris edilən xarici dilə adekvat kommunikasiya vasitəsi kimi yiyələnmək qeyri-mümkündür. Şagirdlər də ingilis dilində kommunikativ bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə dilin sisteminin mənimsənilməsi vacibdir. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt qrammatik qaydaların əzbərlənməsi, leksik vahidlərin, səs və səs birləşmələrinin öyrənilməsi heç də arzu edilən nəticələri vermir. Bu cür halları aradan qaldırmaq və onların qarşısını almaq üçün ingilis dilinin təlimi prosesi kommunikativyönümlü şəkildə təşkil edilməli və həyata keçirilməlidir. Orta məktəbdə ingilis dilinin kommunikativyönümlü təlimini düzgün şəkildə

aparmaq üçün ilk növbədə dilin kommunikativyönümlü təlimi prosesinin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən amilləri müəyyənləşdirib, şagirdlərin ehtiyac, maraq və tələbatları üzərində təşkil edilən, günün tələblərinə cavab verən səmərəli təlim sistemi və çalışmalar sistemi işlənib hazırlanmalıdır. Orta məktəbdə ingilis dilinin kommunikativyönümlü təliminin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli olan prinsip və tələbələr müəyyənləşdirilməlidir.

Tədris edilən xarici dildə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi problemi xarici dillərin tədrisi metodikasının olduqca aktual və hələ də həllini tapmamış məsələlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ təlimin əsas vəzifəsi müvafiq, kommunikativ yönümlü çalışmalardan istifadə edərək şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırmaqdır. Şagirdləri tədris edilən xarici dildə müxtəlif situasiyalarda baş verən kommunikasiya prosesində iştirak edərək kommunikativ niyyətlərinə nail olmağa hazırlayan kommunikativ təlim xarici dilin öyrənilməsinə motivasiya yaradır. Şagirdlərin maraqları və tələbatlarını nəzərə almaqla seçilmiş təlim materialları onların diqqətini cəlb edir, dilöyrənənlərin şərti-real və real kommunikasiya prosesinə təşəbbüskar, fəal iştirakçı qismində iştirakını təmin edir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, kommunikasiya prosesinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və həyata keşirilməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri dilöyrənənlərdə özünə əminlik və özünə inamın yüksəksəviyyədə olmasıdır. Müvafiq linqvistik biliklərə malik olan, qrammatIk bacarıqlar və lüğət ehtiyatı tələb edilən səviyyədə olan, lakin özünə əminlik və özünə inamı lazımi səviyyədə olmayan şagirdlər tədris edilən xarici dildə ünsiyyətə girməkdən çəkinir, çox vaxt kommunikativ xarakterli çalışma və tapşırıqların yerinə yetirməkdən imtina edir. İngilis dilini öyrənən şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini stimullaşdıran, onlarda motivasiyanı formalaşdıran kommunikativyönümlü tapşırıqların yerinə yetirilməsi dilöyrənənlərdə özünə əminlik və özünə inamı yüksəldilməsini təmin edən şərtlərdəndir.

İngilis dilini öyrənən orta məktəb şagirdlərinə kommunikativ bacarıqlarının aşılanması məqsədilə sinifdə müvafiq şərait yaradılmalı, tələbələrə təqdim edilən leksik vahidlər, qrammatik və intonasiya strukturları, mənimsənilməli olan nitq modelləri kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olmalı, şagirdlərdə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq üçün linqvistik və nitq imkanlarının yaradılmasına xidmət etməlidir. İngilis dilinin kommunikativ yönümlü təlimi prosesində şagirdlər bir çox problem və çətinliklərlə rastlaşır. Bir çox hallarda şagirdlər onlarda olan leksik və qrammatik potensialdan, özlərinin nitq imkanlarından kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq üçün istifadə edə bilmirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin kommunikasiya vasitəsi kimi öyrənildiyi şəraitdə nitqin linqvistik cəhətdən düzgünlüyü dilin mənimsənilməsinin əsas göstəricisi hesab edilmir. Bu mövqeyə əsaslanaraq, xarici dildə kommunikasiya qurmaq bacarığı yalnız qismən qrammatik qaydaların mənimsənilməsi səviyyəsindən asılıdır (2).

Mənimsənilmiş qaydaların praqmatik kompetensiyaya komponentlərdən biri qismində daxil etmək qabiliyyətidir.

Qeyd edilməlidir ki, orta məktəbdə xarici dil tədrisinin əsas məqsədi dil və nitq bacarıqlarına yiyələnmək və linqvistik biliklərin mənimsənilməsi deyil, dilöyrənənlərdə tədris edilən xarici dildə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Şagirdlərdə kommunikasiya prosesində iştirakçı olan tərəflərin mənimsənilmiş linqvistik biliklərdən istifadə etməklə və onlarda səhv etmək qorxusu olmadan tədris edilən xarici dildə əminliklə kommunikasiya qurmaq qabiliyyətinin formalaşdırılmasına üstünlük verilir. Problemi araşdıran tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dilöyrənənlər mənimsənilmiş dil və nitq vahidlərindən informasiya, fikir və ideya mübadiləsi üçün istifadə edə bilmədiyi halda linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsi olmayan bir prosesə çevrilmiş olur (3).

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar kommunikativ təlimlə bağlı olan problemləri müzakirə edərkən ilk növbədə dilöyrənənlərdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturlar. Beləliklə də, tədrisin pilləsindən asılı olmayaraq şagirdlərdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət tədris edilən xarici dildən effektiv və kommunikativ məqsədlərə uyğun olan şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması istiqamətində qurulmalıdır.

Hər hansı xarici dili öyrənən tələbələr qarşısında müəyyən vəzifələr irəli sürülür. Qoyulan məqsədlər real olmalı, şagirdlərin bilik səviyyəsini, vərdiş və bacarıqlarının qiymətləndirmə kriteriyaları müəyyənləşdirilməlidir. İngilis dilinin öyrənilməsi prosesində şagirdlər əvvəllər istifadə olunmamış linqvistik vahidlərdən, və yaxud artıq mənimsənilmiş qrammatik strukturlardan, söz və söz birləşmələrindən yeni situasiyalarda istifadə etməli olurlar. Bu zaman müxtəlif çətinliklərin meydana çıxması, müxtəlif xarakterli səhvlərin törədilməsi təbii bir hal kimi qəbul edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq hansı dil və nitq səhvlərinin dərhal aradan qaldırılmasının zəruri olduğu müəyyən edilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada hər hansı fənnin tədrisi prosesində müxtəlif xarakterli səhvlərin buraxılması tam təbii bir hal kimi qəbul edilir. Həm dili tədris edən müəllimlərin, həm də şagirdlərin səhvlərə qarşı olan münasibətlərinin konstruktiv xarakterli olması olduqca vacibdir.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd edilməlidir ki, orta məktəb şagirdlərində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi barədə danışarkən, nəzərə almaq lazımdır ki, xarici dildə kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə iştirak etmək qabiliyyəti yalnız müəyyən linqvistik meterialların mənimsənilməsi demək deyil. Şagirdlərdə hər hansı situasiyada baş verən kommunikasiyada spontan şəkildə iştirak etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması orta məktəbdə xarici dil tədrisinin əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün şagirdlər tədrisin ilkin mərhələsindən başlayaraq müxtəlif kommunikativ fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsinə cəlb olunmalıdır. Bu istiqamətdə təşkil edilən iş məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Brumfit, C.J.(1984a) Communicative Methodology in Language Teaching. The roles of fluency & Accuracy, Cambridge.Cambridge University Press. p.78
2. Hymes, D.1972. On communicative Competence. In J.B. Pride & J.Holmes (eds.), Sociolinguistics, p. 269-293. Hacmondsworth, Penguin
3. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, Мутарджим, 2001, с.17-21.

РЕЗЮМЕ

Первый контакт с новым языком связан с многочисленными трудностями. Изучение иностранного языка предполагает изучение системы языка и норм его функционирования. Изучение его означает усвоение того, где, что и кому следует говорить. Основная цель обучения иностранному языку и его изучения несомненно заключается в формировании у обучаемых умения общаться на изучаемом языке.

SUMMARY

The first contact with a new language is fraught with many difficulties. Learning a foreign language implies learning the system of the language & the norms of its functioning. Learning a language means learning when to use what to whom. The main aim of teaching & learning a foreign language must clearly be enabling language learners to communicate in the target language.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

SƏFİYEVA S.E.
Azərbaycan Dillər Universiteti

STRATEJİ KOMPETENSİYANIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *kommunikativ kompetensiya, strateji kompetensiya, kommunikasiya strategiyaları*
Key words: *communicative competence, strategic competence, communicative strategies*
Ключевые слова: *коммуникативная компетенция, стратегическая компетенция, коммуникативные стратегии*

Müasir dünyada xarici dillərin tədrisinə prioritet yanaşma kimi qəbul edilmiş kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplər dil fakültələrində xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrədilməsi və öyrənilməsində əsas məqsəd kimi tələbələrə kommunikativ kompetensiyanın aşılanmasını nəzərdə tutur. Kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində ixtisas dilinin linqvistik aspektlərinin öyrədilməsi əsas məqsəd kimi deyil, dilin mənimsənilməsində bir vasitə kimi qoyulur. İxtisas dili olan xarici dildə strateji kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinin linqvistik problemlərindən danışarkən, tələbələrə nöqsanlı tələffüzə, lüğətə və ya qrammatikaya görə çaşğınlıqdan boyun qaçırmağa, kommunikasiya partnyorlarını sosial cəhətdən uyğun olmayan, üslubi baxımdan adekvat olmayan nitqlərinə görə təhqir etməkdən boyun qaçırmağa və kommunikasiyanın pozulmasının qarşısını almaq üçün müvafiq strategiyalardan istifadə etmək bacarıqları aşılanmalıdır.

Problemi araşdıran tədqiqatçıların bəziləri belə hesab edirlər ki, kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentlərindən biri olan strateji kompeten-

siyanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə dair həm dil fakültələrində istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərində, həm də xarici dili ixtisas kimi tədris edən müəllimlər tərəfindən lazımi diqqət yetirilmir. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, hətta ana dilinin tədrisində də olduqca əhəmiyyətli olan bu kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi məsələsinə çox vaxt etinasız yanaşılır. Strateji kompetensiya tələbələrin həm ana dili, həm də öyrənilən xarici dilin tədrisində diqqət mərkəzində olan problemlərdən birinə çevrilməlidir. Hər iki dildə kommunikasiya pozulmaları baş verə bilər, onları törədən linqvistik və kommunikativ xarakterli çətinliklər meydana çıxa bilər. Həm ana dili, həm də xarici dildə bu cür çətinliklərin öhdəsindən gəlməklə, kommunikasiya prosesinin pozulması hallarının qarşısını almaq mümkündür. Şübhəsizdir ki, ana dilində strateji kompetensiyaya yiyələnmiş tələbə ixtisas kimi öyrənilən xarici dildə böyük çətinliklərlə rastlaşacaq. Xarici dildə, xüsusilə də ixtisas dili kimi öyrənilən xarici dildə strateji kompetensiyaya yiyələnmək dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Lakin, təəssüflə qeyd edilməlidir ki, kommunikativ kompetensiyanın aşılanması həm ali, həm də orta təhsil müəssisələrində xarici dillərin tədrisi zamanı etinasız yanaşılan, həm proqram tərtibçiləri, həm dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifləri, həm də xarici dilləri tədris edən müəllimlərin diqqətindən kənar qalan məsələlərdən biridir. Xüsusilə də, deyilənlər strateji kompetensiyaya aid edilə bilər.

Məsələyə müəyyən aydınlıq gətirmək üçün «kommunikasiya strategiyası» termininin tədqiqi tarixinə nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Problemi tədqiq edən L.Dörnye və Skottun "İkinci dildə kommunikasiya strategiyaları" (2) adlı məqaləsində "kommunikasiya strategiyaları" termininin yaranması və inkişafı tarixi izlənilmişdir. Məqalədə göstərilmişdir ki, ilk dəfə bu termin L.Selinker tərəfindən işlənmiş, lakin kommunikativ strategiyaların təbiəti haqqında geniş məlumat verilməmişdir (4). Kommunikativ yanaşmanın banilərindən biri olan S.Saviqnon "coping strategies" terminini işlədir və bu strategiyaların kommunikativ təlim və əldə edilmiş bilik, vərdiş və bacarıqların yoxlanılmasında əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayır. Lakin E.Taron və G.Yule (5) kommunikasiya strategiyalarına tarif verməyə nail olmuş və beləliklə, bu sahədə ən nüfuzlu alimlər kimi qəbul edilmişlər. Dörnye və Skottun əsərində qeyd olunduğu kimi, kommunikasiya strategiyalar 1980-ci illərdə tədqiqat obyekti kimi çıxış etməyə başladı. Kommunikativ təlim və kommunikativ yanaşmaya dair sanballı elmi əsərləri ilə məşhurlaşmış M.Kanal və M.Sveyn kommunikasiya modelinə daxil etmiş və onların məhz kommunikativ kompetensiya kontekstində formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini məqsədəuyğun hesab etmişlər (1).

Onu da demək lazımdır ki, 1980-ci illərdə bu istiqamətdə aparılan araşdırmalara marağın əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunurdu. Belə ki, L.Dörnye və Skott da nəşr edilmiş elmi-tədqiqat əsərlərində ayrıca bir bölməni kommunikasiya strategiyalarının komseptuallaşdırılmasına dair mövcud olan

müxtəlif yanaşmalara həsr etdilər. Onlar əsərlərində kommunikativ strategiyalara dair mövcud mövqe və baxışları təhlil edir, kommunikasiya strategiyalarına verilən təriflərə münasibətlərini bildirirlər. Tədqiqatçı alimlər kommunikasiya strategiyalarını dildən istifadə edən insanların linqvistik və kommunikativ imkanlarının tələb edilən səviyyədə olmadığı səbəbindən kommunikasiya prosesində yaranan boşluqları doldurmaq üçün verbal və qeyri-verbal təcili yardım qurğuları kimi qiymətləndirirlər. Problemi araşdıran müəlliflər kommunikasiya strategiyalarını kommunikasiya prosesində partnyor qismində çıxış edən şəxslərin kommunikativ məqsəddə razılaşmaq, müəyyən dərəcədə konsensus əldə etmək üçün cəhd edərkən mənanın müştərək razılaşdırılmasında istifadə edilən vasitələr kimi qəbul edirlər. L.Dörnye belə hesab edir ki, xarici dildə danışan insanların kommunikasiya prosesində rast gəldikləri problem və çətinliklərin ilkin mənbəyi onlarda öyrənilən dildən kommunikasiya məqsədləri ilə istifadə etmək imkan və təcrübəsinin lazımi səviyyədə olmamasıdır. Kommunikasiya prosesində problem və çətinliklərin meydana çıxmasının səbəblərindən biri kommunikasiya iştirakçılarında fikirləşmək üçün kifayət qədər vaxtın olmamasıdır. Mövcud problemlərin həllinə kömək edən gecikdirmə strategiyaları kommunikasiya iştirakçılarına fikirləşmək və kommunikasiya kanalını açıq saxlamaq üçün vaxt qazanmağa imkan verir (2).

M.Kanal və M.Sveyn qeyd edirlər ki, strateji kompetensiya istifadə edilmə tərzinin müxtəlifliyi və kommunikativ kompetensiyanın lazımi səviyyədə olmaması ilə bilavasitə bağlı olan kommunikasiya pozulmalarını kompensasiya etmək üçün, yəni əmələ gələn boşluqları aradan qaldırmaq üçün, istifadə edilməli olan linqvistik strukturları məna baxımından ekvivalent olan başqa strukturlarla və qeyri-verbal vasitələrlə əvəz etmək üçün verbal və qeyri-verbal kommunikasiya strategiyaları kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatçıların fikrincə, kommunikasiya strategiyalarının əsas xüsusiyyəti kommunikasiya prosesində problemlər və çətinliklər meydana çıxan zaman kommunikasiya iştirakçılarında partnyorlarına kommunikativ niyyətlərinin nədən ibarət olduğunu müvəffəqiyyətlə ötürmək qabiliyyətidir (5).

Strateji kompetensiyanı dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə aşılamaqla, professional məqsədlərlə ingilis dilini öyrənən tələbələrdə müxtəlif situasiyalarda, müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə öyrənilən dildən adekvat şəkildə istifadə etmək, kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətini aşılamaq mümkündür. Tələbələrə aşılanmalı olan strategiyalardan danışarkən, ilk növbədə ləngitmə və tərəddüd strategiyalarını qeyd etmək lazımdır. Tələbələr özlərini problemin və çətinlik yaranan zaman, onlarda müəyyən dərəcədə ümidsizlik hissi və tərəddüdlər əmələ gələndə, sözü gedən strategiyalardan istifadə etməklə, söhbəti davam etdirmək imkanını əldə edirlər. Bu strategiyalar həmçinin dinləyən şəxsə kommunikasiyanın hansı istiqamətdə inkişaf etdirilməsini ehtimal etməyə imkan verir.

Kommunikasiya prosesində yaranan boşluqları doldurmaq məqsədilə istifadə edilən şablon ifadələrə münasibətdə nitqin səlisliyinə töhfəsini verən adi, hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalara uyğun şəkildə deyilə bilər. İfadəni tam şəkildə deməyə ehtiyac olmadığı halda «I see what you mean» ifadəsindən istifadə edilə bilər. Əslində, real kommunikasiya prosesində bu tipli ifadələrdən tez-tez istifadə edilir. Bu da nitqin təbii xarakterini təmin edir və şərti-real deyil, həqiqətən real həyatda baş verən kommunikasiya prosesinə xas olan verbal və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməklə real kommunikativ kontekstin yaradılmasına xidmət edir. Başqa bir strategiya deyilənləri təkrar etmək, kommunikasiyada partnyor qismində çıxış edən şəxsin sualını təkrar etmək, əsas fikir və ideyalara diqqəti cəlb etmək üçün onları yenidən səsləndirməklə kommunikasiya iştirakçısı ona lazım olan vaxtı əldə etmiş olur.

Əvəzetmə strategiyasından danışarkən onun növlərini göstərmək düzgün olardı. Belə ki, əvəzetmə strategiyaların aşağıdakı növləri kommunikasiyanın pozulmasının qarşısını almağa imkan verir:

- əvəzliklərin istifadə edilməsi (this, if, they, something);
- ümumiləşdirici söz (əşya, şəxs);
- sinonimlərdən istifadə etmək (get - receive, discussion - debate, etc);
- ümumiləşdirici fiziki keyfiyyətlər (rəng, ölçü);
- xüsusi keyfiyyətlər (it has four legs);
- funksional xarakteristikaları göstərmək (you can dress a wound with it).

Kommunikasiya prosesində yaranan pauzaları doldurmaq üçün istifadə edilən qeyri-verbal vasitələrdən danışarkən, jestləri və mimikanı xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Həmçinin həmsöhbətlərini yardım üçün müraciət etməklə, arzuedilməyən pauzaların qarşısını almaq mümkündür. Belə ki, “What do you call it again?” əslində sual deyil, müraciət kimi qəbul edilməlidir. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, kommunikasiya prosesində baş verə bilən pozulmaların qarşısını almaq üçün istifadə edilə bilən ən önəmli vasitələrdən biri də intonasiyadir. İngilis dilində intonasiyanın rolunu nəzərə alaraq intonasiyanın verdiyi imkanlardan adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin dil fakültələri tələbələrində inkişaf etdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edən problemlərin birinə çevrilir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən bu strategiyalardan kompleks şəkildə istifadə edilə bilər. Məsələn, ana dili Azərbaycan dili olan tələbə “knife” sözü üçün “a ... er ... do you know?” - “bıçag ... bıçag ... for cutting something” əlləri ilə kəsmə hərəkətlərini göstərərək soruşa bilər. Kommunikativ strategiyalarından danışarkən öz sözləri ilə ifadə etmə (rephrasing - “Let me put it in a different way”, sözlərin götürülməsi, təkrar, mimika, jestlər və digər strategiyaları qeyd etmək lazımdır. Kompensasiya etmək məqsədilə istifadə edilən strategiyalar (compensatory strategics) kommunikasiya prosesində mənanın aydınlaş-

dırılması və anlama səviyyəsinin yoxlanılması üçün müvafiq sözlərdən, özlərinin linqvistik imkanlarından istifadə etməli, kommunikatın niyyətlərinə nail olmaq üçün müvafiq intonasiya-strukturlarından, mimika və jestlərdən istifadə etməlidir. Məsələn, dildən istifadə edən və linqvistik və kommunikativ imkanları məhdud olan insanlar "Do you mean ..? Are you following me ..? Yeah?" tipli ifadələrdən istifadə etməklə öyrənilən dildə baş verən kommunikasiya prosesində meydana çıxa biləcək problem və çətinliklərin qarşısını almağa nail ola bilirlər.

Kommunikasiya strategiyalarının aşılanması problemini araşdıran müəlliflərin fikrincə, "kommunikasiya strategiyaları" termini iki həmsöhbətin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda konsensus, yəni razılıq əldə etmək üçün qarşılıqlı cəhdləri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, məna kəsb edən strukturlar dedikdə, həm linqvistik, həm də sosiolinqvistik strukturlar nəzərdə tutulur.

Problemin araşdırılmasına həsr edilmiş çoxsaylı elmi əsərlərin müəlliflərindən olan H.Taron kommunikativ strategiyalarının təsnifatını işləyib hazırlamışdır. Bu təsnifata görə kommunikativ strategiyalar aşağıdakı şəkildə təqdim edilə bilər:

- *Öz sözləri ilə danışmaq*. Kommunikasiya iştirakçısının istifadə etmək istədiyi sözün semantik çalarlarını bölüşən, dilin lüğət tərkibində olan söz və söz birləşmələrinin istifadə edilməsi. Eyni zamanda kommunikasiya iştirakçısı deyilənlərin olmadığını bilir. Misal olaraq "Windpipe" (the passage located at the back of the mouth by which air reaches the chest) sözünün əvəzində "pipe" (a metal tude used to carry liquids and gases from one place to anothen a tube, with a small bowl at one end, in which tobacco is smoked) sözünün istifadə edilməsini göstərmək olar. İngilis dilinin izahlı lüğətindən götürülmüş şərhlərdən göründüyü kimi sözlərin səslənməsində oxşarlığa baxmayaraq, onların semantik mənaları fərqlidir. Belə ki, kommunikasiya prosesində "A piece of food lodged in his windapipe" cümlosindo "windpipe" sözünün yerinə "pipe" sözünün işlədilməsi heç də düzgün deyil. Danışanın linqvistik imkanlarının məhdud olması göz qabağında olan bu halda onun həmsöhbəti nə demək istədiyini başa düşməkdə çətinlik çəkmir. Adətən bu cür situasiyalarda məna kommunikativ kontekst vasitəsilə çatdırılır.

- *Təsvir etmə.* Əşya və hər hərəkətin əlamətlərinə və ya xarakterinin təsvir edilməsi (She is, uh, smoking, something. I don't know what the name is. That, uh, Persian, and we ust in Turkey a lot of). Buradakı "cigarette" sözünü unudan kommunikasiya iştirakçısı həddindən artıq çox vaxt onun izah edilməsinə sərf edir.

- *Söz icad etmək.* Kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq üçün söz icad edilir. Danışan məqsədinə nail ola bilsə də, bu cür sözlər yalnız bu kontekstdə, yalnız bu situasiyada istifadə edilə bilər.

- *Alınma sözlərdən islifadə.* Əksər hallarda burada tərcümə edilən dildən sözlərin olduğu kimi saxlanılması. Burada tərcüməsi çətinlik törədən sözlərin «kalka» üsulu ilə tərcümə edilən dilə köçürülməsi hallarına aid etmək olar. Çox vaxt bu cür hallara bəraət qazandırmaq mümkündür, çünki bəzən sözlərin ana dilində ekvivalentlərinin olmaması, bəzən də məfhumların dilöyrənən tələbələrin mədəniyyətində və onları əhatə edən gerçəklikdə olmaması adekvat tərcüməni qeyri-mümkün edir. Lakin bu cür kommunikativ strategiyalardan sui-istifadə hallarına yol verilməməlidir. Ana dilində xarici dil sözlərinin mənalarını adekvat şəkildə çatdırılması mümkün olduğu halda, xarici dil sözlərinin ana dilinə gətirilməsi və ana dilində mövcud olan sözlərin xarici sözlərlə əvəz edilməsi yolverilməzdir.

- *Hərfi tərcümə.* Tədris edilən xarici dildən ana dilinə və ana dilindən öyrənilən dilə tərcümə qaydalarını və normalarına lazımi səviyyədə yiyələnməmiş tələbələr çox vaxt həm Struktur, həm də leksik səviyyədə çoxsaylı səhvlərin törədilməsi hallarına yol verməmək üçün ana dilindən sui-istifadə etməklə, kommunikativ niyyətlərinə nail ola bilirlər.

- *Mimika və jestlər, bədən hərəkətləri.* Burada qeyri-verbal vasitələrdən söhbət gedir. Belə ki, verbal səviyyədə fikir və mövqelərini bildirməyə aciz olan tələbələr ingilislər "body language" adlandırdıqları bədən hərəkətləri, mimika və jestlər vasitəsilə kommunikativ məqsədlərinə nail ola bilərlər.

- *Köməyə çağırış.* Dəqiqləşdirmək məqsədilə, danışan şəxs həmsöhbətinə "What's this? Mow do you call it" tipli cümlələrlə müraciət edə bilər.

- *Vaxtında qarşısını almaq.* Belə ki, danışan şəxs özünün linqvistik və kommunikativlik cəhətdən acizliyini bildiyi halda, hər hansı mövzunun müzakirəsində iştirak etməkdən imtina edə bilər. Lakin bu kommunikativ strategiyadan da sui-istifadə edilməməlidir.

Real həyatda baş verən kommunikasiya situasiyalarında kommunikasiya strategiyalarının xarici dil, o cümlədən də xarici dili ixtisas kimi öyrənən tələbə ilə linqvistik savada malik olan dildaşıyıcısının linqvistik bilikləri və linqvistik imkanları arasında boşluğu doldurmaq, əvəzetmə strategiyalardan istifadə etmə cəhdləri müşahidə edilir. Əvəzetmə strategiyalardan istifadə etmək üçün, boşluqları müəyyən dərəcədə doldurmaq üçün mimika, jestlər, bədən hərəkətlərindən və sözlərin əlamətlərinin təqdim edilməsindən istifadə oluna bilər. Kommunikasiya pozulmasının qarşısının alınması mümkün olmadığı halda, təklif edilən mövzunun müzakirəsində iştirak etməkdən imtina edilə bilər. Bu məqsədlə müxtəlif kommunikasiya strategiyalarından istifadə edilə bilər. E.Taron kommunikasiya strategiyalarının xarakteristikasını aşağıdakı şəkildə təqdim etmişdir:

1. Danışan şəxs məlumatı, mənanı dinləyiciyə çatdırmaq istəyir.
2. Danışan güman edir ki, kommunikativ mənanı ötürmək üçün istifadəsi məqsədəuyğun, düzgün və adekvat olan linqvistik və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etmək üçün onun bilik, vərdiş və bacarıqları kifayət qədər deyil.

3. Danışan şəxs kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq üçün, fikirlərini həmsöhbətlərinə çatdırmaq üçün:

a) cəhd etməkdən boyun qaçırır;

b) alternativ vasitələrdən istifadə edir. Mənanın dinləyicilərə məlum olması, danışana məlum olanda, demotivasiya baş verir və danışan şəxs alternativ vasitələrdən, kommunikativ strategiyalardan istifadə etməyi dayandırır.

E.Taron xarici dilin mənimsənilməsinə dair ədəbiyyatda kommunikasiya strategiyaları termininə öyrənmə strategiyası, produksiya (yaradıcı) strategiyası və persepsiya (qavrama) strategiyası terminləri ilə qarışıq salındığını vurğulamışdır. Kommunikasiya strategiyaları anlayışının digər terminlərdən fərqləndirmək üçün araşdırmalar aparılmışdır.

Kommunikasiya strategiyalarına ekvivalent olan təsnifatlardan danışarkən, H.Taron, Korder, Falrk tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatları qeyd etmək lazımdır.

Ötən əsrin 1960-ci illərindən başlayaraq kommunikativ yanaşma, kommunikativ təlim, kommunikativ kompetensiya anlayışları Britaniya tətbiqi linqvistləri tərəfindən yaradıldı və geniş şəkildə yayılmağa başladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Canale, M. and M.Swain. 1980. Theoretical bases of communicative appriaches to second language teaching and testing. In Applied Linguistics. 1: 1-47
2. Dörnyci and Scott. Communication Strategies in a Second Language, 1997
3. Savignon, S. Communicative language teaching: Definitions and directions. In: J.E. Alatis (ed.), Georgdown University Round Table on Language and Linguistics.Washington, D.C: Georgetown University Press, p. 207-217
4. Selinker, L. (1972). Interlanguage. IKAZ, p. 10, 209-230
5. Tarone, E., Yule, G. Focus on the Language Learner. Oxford: Oxford University Press, 1989

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема формирования стратегической компетенции у студентов языкового вуза. Одна из проблем, настоятельно требующих своего разрешения в эпоху глобализации, является обучение студентов коммуникативным стратегиям на изучаемом языке.

SUMMARY

The article deals with the problem of developing language student’s strategic competence. One of the urgent problems to be solved in the era of globalization is teaching communicative strategies in the target language.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

QURBANOVA V.
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCANDA ORTA İXTİSAS PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFI (XX ƏSRİN 30-CU İLLƏRİNİN II YARISINDA)

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, pedaqoji texnikum, pedaqoji təhsil, ümumi təhsil*
Ключевые слова*: начального образования, педагогических колледжей, педагогического образования, общего образования*
Keywords: *primary education, teacher training colleges, teacher education, general education*

30-cu illərin ikinci yarısı orta ixtisas pedaqoji təhsilinin inkişafında 1935/1936-cı tədris ilində Laçın pedaqoji texnikumu, 1935-ci ildə Astarxanbazar pedaqoji texnikumu bağlandı. 1937-ci ildə isə Naxçıvan pedaqoji texnikumu Ordubad şəhərinə köçrüldü. Pedaqoji texnikumların birləşdirilməsinin əsas səbəblərindən biri kifayət qədər ibtidai sinif müəllimi hazırlamaqları ilə bağlı idisə, digər tərəfdən ikillik müəllimlər institutlarının yaradılması bu tip məktəblərin birləşdirilməsini tələb edirdi. 5 il müddətində, yəni 1936-1941-ci il arasında pedaqoji texnikumlar respublikamız üçün 11875 nəfər orta pedaqoji təhsilli müəllim kadrları hazırlamışdı. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək mümkündür:

1936-1941-ci tədris ilində pedaqoji texnikumlarda kadr hazırlığı

№	Pedaqoji texnikumlar	İllər						
		1936	1937	1938	1939	1940	1941	Cəmi
1	Kirovabad	163	263	329	370	222	302	1649

	(Gəncə)							
2	Nuxa (Şəki)	66	64	73	92	163	185	643
3	Ağdam	72	89	102	160	161	150	734
4	Göyçay	35	73	120	124	78	151	581
5	Ağdaş	54	72	71	67	124	70	458
6	Zaqatala	30	73	31	85	82	111	412
7	Şuşa	86	122	152	283	87	---	730
8	Qazax	120	161	211	245	285	121	1133
9	Qaryagin (Füzuli)	83	169	156	125	204	98	835
10	Quba	86	110	62	71	74	68	471
11	Lənkəran	50	68	100	191	51	---	460
12	BXMŞ	21	70	100	79	85	59	414
13	M.Ə.Sabir adına Bakı	132	174	148	113	109	80	756
14	Hadrud	53	61	80	137	127	122	580
15	Sabirabad	31	32	34	48	---	---	145
16	Salyan	62	56	65	125	24	105	437
17	Qusar	38	66	113	119	83	---	419
18	Şamaxı	38	25	64	88	92	89	396
19	Naxçıvan	71	84	80	154	134	89	612
20	Cəmi:	1291	1832	2091	2676	2185	1800	11875

Cədvəldən də göründüyü kimi pedaqoji texnikumlar qısa bir müddət ərzində orta pedaqoji təhsilli müəllim kadrları hazırlamaq sahəsində böyük işlər görmüşlər. Bu sahədə Kirovabad (Gəncə), Qazax, Ağdam, Qaryagin (Fizuli), Şuşa, M.Ə.Sabir adına Bakı pedaqoji texnikumlarının fəaliyyətləri xüsusilə diqqətəlayiq olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminariyasının tarixini araşdıran professor Fikrət Seyidovun tədqiqatlarına görə, Qazax pedaqoji texnikumu müəllim hazırlığında 2-ci yerdə dururdu. Əgər Bakıdakı pedaqoji texnikumlarda 755 tələbə təhsil alırdısa, Qazax pedaqoji texnikumunda 405 tələbə təhsil alırdı (1, 91). Qazax pedaqoji texnikumunda ildən-ilə təhsil alan tələbələrin sayı artmışdır. Əgər 1918-1935-ci ilə kimi bu məktəbi cəmi 658 nəfər bitirmişdisə, sonrakı illərdə həm tələbələrin, həm də məzunların sayı artmışdı. 1935-1941-ci illərdə Qazax pedaqoji məktəbinə 2640 tələbə qəbul edilmişdir. Həmin illərdə pedaqoji məktəbin 1140 məzunu olmuşdur. Qazax pedaqoji texnikumunun kadr potensialı bölgələrdə yerləşən digər pedaqoji texnikumların pedaqoji kollektivlərindən həm sayına, stabilliyinə, elmi-metodik hazırlığına görə ciddi şəkildə fərqlənmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən pedaqoji texnikumda 411 tələbə təhsil alırdı (2, 36). Texnikumları proletarlaşdırmaq məqsədilə bəy, xan ailəsindən olan gənclərin qəbuluna məhdudiyyət qoyulmuş, kəndli və fəhlə

balaları üçün əlavə güzəştlər, təqaüdlər tətbiq edilmişdi. Məsələn, 411 tələbədən 300 nəfəri təqaüd alırdı (2, 36). Pedaqoji texnikumun buraxdığı müəllimlər Muxtar Respublikanın pedaqoji kadrlara olan ehtiyacını ödəmirdi. 1931-1932-ci illərdə pedaqoji texnikumu cəmi 99 nəfər bitirmişdi. O dövrdə Muxtar Respublikada cəmi 470 müəllim fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan da 76 nəfəri qadın idi (2, 36).

Pedaqoji kadrlara olan ehtiyacı ödəmək məqsədilə naxçıvanlı gənclər Bakıdakı pedaqoji məktəblərə göndərilir və ya onlar üçün kurslar təşkil olunurdu. 1935-ci ildə Muxtar Respublikanın 130 nəfər gənci Bakı, Gəncə, Moskva, Leninqrad, Tiflis şəhərlərinə təhsil almaq üçün göndərilmişdi (3).

1930-1931-ci tədris ilində Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun nəzdində kəndli-gənclər məktəbi açıldı və buraya 30 nəfər gənc qəbul edildi (4, 37). 1937-1938-ci tədris ilində orada artıq 180 nəfər oxuyurdu. Pedaqoji texnikumların proletarlaşdırılmasına xidmət edən fəhlə fakültələri az sonra ləğv edildi. Naxcıvanda fəaliyyət göstərən fəhlə fakültələri pedaqoji texnikumla birləşdirildi. 30-cu illərdə Muxtar Respublikanın müəllim kadrları ilə təminatında pedaqoji texnikum mühüm rol oynadı. 1926-1941-ci ilə qədət texnikumda 1071 nəfər müəllim hazırlanmışdı ki, onlardan da 182 nəfəri qadın idi (2, 37). Həmin illərdə Muxtar Respublikanın Ordubad şəhərində yeni pedaqoji texnikum açıldı (2, 37). İlk tədris ilində texnikuma 57 nəfər tələbə qəbul edilmişdi ki, onlardan da 7 nəfəri qadın idi. Növbəti tədris ilində tələbələrin sayı xeyli artaraq 213 nəfərə çatdı (2, 38). 30-cu illərdə Muxtar Respublikada pedaqoji kadr hazırlığında Naxçıvan və Ordubad pedaqoji texnikumları səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

1940-1941-ci illərdə Naxcıvan Pedaqoji Texnikumunu 94, Ordubad Pedaqoji Texnikumunu 92 nəfər bitirərək pedaqoji fəaliyyətə başladılar. 1941-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu Ordubad Pedaqoji Texnikumu ilə birləşdirildi (2, 38). Bu qərarın verilməsini şərtləndirən əsas səbəb Naxçıvanda Müəllimlər İnstitutunun yaradılması olmuşdu (5).

1940-cı ildə Sabirabad və Lənkəran pedaqoji texnikumları bağlandı. Bağlanmış texnikumların tələbələri digər pedaqoji texnikumlara göndərildilər. 1940/1941-ci tədris ilində Şuşa pedaqoji texnikumu bağlandı. Texnikumun Azərbaycan bölməsinin tələbələri təhsillərini Ağdam pedaqoji texnikumunda davam etdirdilər. 1941-ci ildə Qusar pedaqoji texnikumu Quba pedaqoji texnikumu ilə birləşdirildi. Darülmüəllimin (oğlanlar üçün) və Darülmüəllimatın (qızlar üçün) birləşdirilməsi nəticəsində yaradılan Bakı Müttəhid (Birləşmiş) Pedaqoji Məktəbdə 1930-1931-ci tədris ilində rus və erməni şöbələri yaradıldı (6, 10). 1930-cu ildə pedaqoji məktəb Beynəlmiləl Pedaqoji Texnikum adlandırıldı. 1936-cı ildə ona görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabirin adı verildi. 1938-1968-ci illərdə məktəb Rus Pedaqoji Məktəbi adlandı (6, 10). 1931/1932-ci tədris ilində Naxçıvan və Şuşa pedaqoji məktəblərinin nəzdində erməni şöbələri

yaradıldı. 1938-1939-cu tədris ilindən pedaqoji məktəb ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinifləri üçün rus dili müəllimi hazırlığına başladı (7, 249).

1930-1940-cı illərdə pedaqoji texnikumları 17 245 nəfər müəllim bitirmişdir. Bu da kifayət qədər böyük rəqəmdir.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda orta pedaqoji ixtisas təhsilli kadrların hazırlığında mükəmməl bir sistem yaranmışdı. 20-ci illərdə kadr hazırlığında özünü göstərən sistemsizlik, pərakəndəlik, məzmunun tez-tez dəyişməsi, zəruri elmi-pedaqoji və metodiki ədəbiyyatın yoxluğu artıq aradan qaldırılmışdı. Pedaqoji texnikumlar öz işlərini ölkədə gedən icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilmişdilər. Ona görə də orta ixtisas pedaqoji təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin və məzunların sayı ildən-ilə artırdı. Əgər 1930-1931-ci tədris ilində 13 pedaqoji texnikumda 4 453 tələbə təhsil alırdısa, 1938-1939-cu tədris ilində onların sayı 10 367 nəfər olmuşdu. Əgər 1930-1931-ci tədris ilində həmin texnikumları cəmi 898 nəfər bitirmişdisə, 1938-1939-cu illərdə texnikumları 2 933 nəfər bitirmişdi. Texnikumların sayı isə 7 il ərzində xeyli artmış, 13-dən 19-a yüksəlmişdir. Bir faktı qeyd edək ki, Azərbaycanda 20-ci illərində əvvəllərində fəaliyyət göstərən 3 müəllimlər seminariyasında cəmi 120 nəfər tələbə oxuyurdusa, 1938-1939-cu ildə onların sayı 86 dəfədən artıq artmışdı. Pedaqoji texnikumlarda oxuyan tələbə qızların da sayı ildən-ilə artmışdır. Belə ki, 1930/1931-ci tədris ilində 13 pedaqoji texnikumda 1 173 nəfər, 1931/1932-ci tədris ilində 15 pedaqoji texnikumda 1 232 nəfər, 1932/1933-cü tədris ilində 23 pedaqoji texnikumda 1 249 nəfər, 1933/1934-cü tədris ilində 21 pedaqoji texnikumda 1 046 nəfər, 1934/1935-ci tədris ilində 20 pedaqoji texnikumda 1 245 nəfər tələbə qız təhsil alırdı (7, 224).

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 30-cu illərdə dövlət orta ixtisas pedaqoji təhsilli kadr hazırlığına digər sahələrə nisbətən daha çox diqqət yetirirdi. Baxmayaraq ki, ölkədə kənd təsərrüfatı və sənaye yenidən qurulurdu. Faktlara diqqət yetirək:1932/1933-cü tədris ilində 85 texnikum fəaliyyət göstərirdi ki, orada təhsil alan şagirdlərin 30,6 %-i pedaqoji, 18,3% -i kənd təsərrüfatı, 23,5 %-i sənaye-texniki, 27,6%-i isə tikinti, yol və rabitə, tibb, musqi texnikumlarında təhsil alırdı (8, 41). O dövrdə müəllim kadrlarına olan ciddi ehtiyaca baxmayaraq, pedaqoji texnikumlarda tədris prosesi hüquqi-normativ sənədlərə əsasən tənzimlənirdi. Tələbələrin seçiminə, tədris prosesinin təşkilinə, təlim-tərbiyə işlərinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulmasına ciddi fikir verilirdi. Tədris prosesindəki uğursuzluq tələbələrin texnikumlardan xaric olunması ilə nəticələnirdi. 30-cu illərin ikinci yarısında bu məsələyə daha ciddi yanaşılırdı. Faktlara diqqət yetirək: 1935-ci ildə pedaqoji texnikumlarda 5 964 nəfər tələbə təhsil alırdı. Onlardan 501 nəfəri texnikumu vaxtında bitirə bilməmişdir. 1936-cı ildə 439 nəfər, 1937-ci ildə 450 nəfər, 1938-ci ildə 466 nəfər, 1939-cu ildə 614 nəfər, 1940-cı ildə 385 nəfər texnikumu vaxtında bitirə bilməmiş və ya tələbələr sırasından xaric olunmuşdu (7, 224).

Pedaqoji texnikumları bitirən müəllimlər öz işlərini ibtidai siniflərdə dərs deməklə bitmiş hesab etmirdilər, onlar cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslərdə yaxından iştirak edir, yaşlı əhalinin təhsilə cəlb olunmasında, sovet dövlətinin təhsil siyasətinin yerlərdə həyata keçirilməsində nəinki fəallıq, hətta fədakarlıq göstərirdilər. Elə bunun nəticəsidir ki, 1939-cu ildə SSRİ-də icbari təhsilin həyata keçirilməsində fədakarlıq göstərən müəllimlərin əməyi qiymətləndirilərkən, Azərbaycan müəllimlərinin də bu sahədəki fəaliyyəti təqdir olunmuş, 82 nəfər müəllim SSRİ-nin order və medalları ilə təltif edilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, həmin müəllimlərdən 39 nəfəri maarif sahəsində səmərəli fəaliyyətlərinə görə o dövr üçün çox yüksək orden olan Lenin ordeni ilə təltif edilmişdi. Orta ixtisas pedaqoji təhsilli kadr hazırlığını həyata keçirən texnikum müəllimləri də unudulmamışdı. Zaqatala pedaqoji texnikumunun rus dili müəllimi Həmzət Əfəndiyev Lenin ordeni ilə, Qazax pedaqoji texnikumunun müəllimi Məcid Tağızadə «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordeni ilə təltif edilmişdi. Həmzət Əfəndiyev Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olmuş, həyatının 38 ilini müəllimliyə həsr etmişdir.1938-1958-ci illərdə Zaqatala pedaqoji texnikumunda rus dili müəllimi işləmişdir. Məcid Tağızadə 1940-1942-ci illərdə Qazax pedaqoji məktəbinin direktoru, 1945-1951-ci illərdə Qazax rayon xalq maarif şöbəsinin müdiri olmuşdur. Həmin illərdə pedaqoji məktəblərdə işləyən müəllimlərin tərkibi xeyli yaxşılaşır.

SSRİ-də millətlərarası ünsiyyət dili rus dili olduğundan bütün idarə və təşkilatlarda sənədləşmə işləri də rus dilində aparılırdı. Rus dilini öyrənmədən SSRİ ali və orta ixtisas pedaqoji məktəbləri ilə əlaqə saxlamaq mümkün deyildi. Həmin illərdə ruspublikada ali və orta ixtisas təhsilli rus dili müəllimlərinə ehtiyac hiss olunurdu. 1935-ci ilin yanvarında VIII Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı pedaqoji texnikum və pedaqoji institutlar vasitəsilə rus dili müəllimlərinin hazırlanmasına və məktəblərdə rus dili tədrisi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməyə qərara aldı (9,22). Qurultayın qərarına əsasən 1936-cı ildə APİ-nin filologiya fakültəsinin nəzdində rus dili və ədəbiyyat şöbəsi açıldı. Əvvəldən də məlum idi ki, yeni yaranan şöbə qısa bir vaxtda ehtiyacı ödəyə bilməyəcək. 1936-1940-cı illərdə respublikanın ümumtəhsil məktəblərində 1 627 rus dili müəlliminə ehtiyac var idi (4, 277). 13 mart 1938-ci ildə ÜİK(b)P MK və SSRİ Xalq Komissarları Soveti "Milli respublikaların və mahalların məkktəblərində rus dilinin məcburi öyrədilməsi" haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin il 23 mart 1938-ci ildə Azərbaycan K(b)P MK və Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti respublikanın bütün ümumtəhsil məktəblərində rus dilinin öyrədilməsini vacib hesab etdi. Ona görə də pedaqoji texnikumların qarşısına sosial-siyasi əhəmiyyət kəsb edən fəzifə qoyuldu. Rus dili müəllimlərinə olan ehtiyacı ödəmək məqsədilə 532 nəfər rus dili müəlliminin pedaqoji texnikumlarda hazırlanması, 185-nin isə RSFSR-dən və digər respublikalardan dəvət olunması qərara alındı. 30-cu illərin axırlarında milli məktəblərdə də rus dilinin öyrənilməsinə diqqət artdı.

1938-ci ildə ÜİK(b)P MK və Xalq Komissarları Sovetinin birgə qərarı ilə milli məktəblərdə rus dilinin tədrisi məcburi elan olundu. Müəllim kadrları hazırlayan texnikumlarda rus dilinin öyrənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə pedaqoji texnikumların ixtisaslı müəllimlərlə təminatı ön plana çəkildi. 1938-ci ildə respublikanın 2 995 məktəbində cəmi 411 rus dili müəllimi işləyirdi (10, 133). Azərbaycan Xalq Komissarı Sovetinin qərarına görə, qısa bir müddətdə milli məktəblər üçün rus dili müəllimləri hazırlanmalı idi. Ona görə də M.Ə.Sabir adına pedaqoji məktəbdə rus dili müəllimlərinin hazırlığına başlandı. Bu sahədə qarşıya qoyulmuş məqsədi reallaşdırmaq üçün yeni pedaqoji məktəb yaradaıldı. 1938-ci ildə Bakıda mədəni-maarif texnikumu təşkil olundu (11). 1939/1940-cı illərdə pedaqoji kurslarda 416 rus dili müəllimləri hazırlandı (12, 7).1939/1940-cı illərdə respublikanın 2 500 məktəbində rus dili fənni tədris olunurdu (12,7).

1935-ci ildə SSRİ Xalq Maarif Komissarlığının "Ali təhsil müəssisələrinə və texnikumlara qəbul haqqında" qərarı SSRİ-də ali və orta ixtisas məktəblərinin demokratikləşdirilməsinə imkan verdi. Siyasi cəhətdən etibarsız hesab edilən və seçki hüququ olmayan valideynlərin uşaqlarının ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbulu ilə bağlı məhdudiyyətlər aradan qaldırıdı. Bu da təbii ki, tələbə kollektivinin sosial tərkibinin yenidən formalaşdırılmasına imkan verdi. Az sonra bu tədbir öz bəhrəsini verdi.

Əgər 1936/1937-ci tədris ilində respublika məktəblərində 15 137 nəfər müəllim çalışırdısa, 1937/1938-ci tədris ilində onların sayı 16 392 nəfər, 1938/1939-cu tədris ilində 19 244 nəfər, 1939-1940-cı tədris ilində 21 393 nəfər, 1940/1941-ci tədris ilində 22 016 nəfər olmuşdur (13, 228).

Etiraf etmək lazımdır ki, 20-ci illərdə və 30-cu illərin əvvəllərində müəllim kadrları hazırlığında kəmiyyət keyfiyyəti xeyli üstələmişdi. 1920-ci ilin yayında Bakı, Çuxuryurd, Corat, Qusar, Lənkəran, Hacıkənd, Nuxa (Şəki), Şuşa, Zaqatala şəhərlərində 1 120 nəfər (7, 212), ümumiyyətlə isə 1920-1923-cü illərdə 2 365 nəfər qısamüddətli kurslardan keçmişdi (5, 62). 1921-ci ildə Bakıda 8 müxtəlf kurslarda 393, Göyçayda 42, Tərtərdə 48, Qubada 43, Nuxada (Şəki) 40, Qazaxda 19, Salyanda 66, Qaryagində (Füzuli) 50, Gəncədə 120, Ağdaşda 60, Lənkəranda 86, Yelenadorfda (indiki Göygöl) isə 20 dinləyici vardı (14, 49-50). İnsanlar arasında pedaqoji təhsil almağa böyük həvəs və maraq vardı. 1935-ci ildə pedaqoji texnikumların bəzilərində bədən tərbiyəsi müəllimləri hazırlayan şöbələr təşkil olundu. Respublikada bədən tərbiyəsi müəllimlərinə ciddi ehtiyac var idi. 1931-ci ildə Bakıda tışkil olunan Zaqafqaziya Dövlət Cismani Mədəniyyət İnstitutu ali təhsilli bədən tərbiyəsi müəllimi hazırlamağı qarşısına məqsəd qoysa da bu fəzifənin öhdəsindən gələ bilmirdi. İnstitutda Azərbaycan şöbəsini yalnız 1933-1934-cü tədris ilində yaratmaq mümkün olmuşdu (15, 11). Həmin il institutda 265 nəfər tələbə təhsil alırdı. Ona görədə bütün ağırlıq pedaqoji texnikumların üzərinə düşürdü. 1938-ci ildə Nuxada (Şəkidə) bədən tərbiyəsi texnikumu açıldı (11).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında icbari ibtidai təhsilin uğurla həyata keçirilməsində Naxçıvan və Ordubad pedaqoji texnikumlarının, 1939-cu ildə fəaliyyətə başlayan Müəllimlər İnstitutunun böyük rolu oldu. İnstituta 180 nəfər tələbənin qəbulu nəzərdə tutulsa da, 129 nəfər tələbə yığmaq mümkün oldu ki, onlardan da 31 nəfəri qız idi.1940-1941-ci tədris ilində Müəllimlər İnstitutunda 4 fakültədə (dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat, təbiət-coğrafiya və tarix) 230 nəfər tələbə oxuyurdu. 1941-ci ildə institutun 65 nəfər ilk buraxılışı oldu (16, 32). Məzunların sayının azalmasının əsas səbəbi I kursa qəbul edilənlərin bir hissəsinin orduya səfərbər edilməsi idi.

Ümumiyyətlə isə, 1940-cı ildə respublikanın məktəblərində 19 897 müəllim çalışırdı ki, onların da 11 253 nəfəri orta pedaqoji təhsilli idi. 1940-1941-ci tədris ilində ölkədəki məktəblərin 1 668-i ibtidai, 1 240-ı natamam orta, 654-ü isə orta məktəb idi. 1938-1940-cı illərdə Xalq Maarif Komissarlığı xətti ilə 29 530 nəfəri əhatə edən 103 məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdi (17, 15). XX əsrin 30-40-cı illərində orta ixtisas pedaqoji təhsil müəssisələrinin ölkədə yeni tip ziyalılar nəslinin formalaşmasında mühüm rolu oldu.

ƏDƏBİYYAT

1.Seyidov F. Maarifimizin təkrar xəzinəsi, Bakı, 2001, 272.s.

2.Cəfərov H. Naxçıvanda təhsil: inkişaf yolu və imkanları.Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 344 s.

3.”Şərq qapısı” qəzeti, 15 avqust 1935

4.A.Atakişiyev. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. I hissə. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1991, 528 s.

5.Məmmədov V. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu.Naxçıvan.”Əcəmi”, 2004 6.Ağayev Ə.,Əliyev A. Böyük Sabirin adına layiq.Bakı, “Təhsil”,1999, 63 s.

7.M.Mərdanov. Azərbaycan təhsil tarixi. II cild. Bakı, Təhsil, 2011, 702 s. 5.

8.Атакишиев А. и др. Развитие среднего специального образования в Азербайджане (1920-1985 гг.). Баку, «Маариф», 1990

9.Azərbaycan SSR işçi-kəndli hökumətinin qanunlar və sərəncamlar külliyatı. Bülleten, 1935, № 11, s. 22

10.Рзаев А.К. Очерки истории высшего педагогического образования в Азербайджане. Баку, 1996

11.Azərb.Resp.MDA.f.57, siy.1,iş.1410,v.120,

12.Азербайджанский Педагогический Институт Русского Языка и Литературы им. М.Ф.Ахундова (1946-1996 гг.). Баку, «Мутарджим», 1996, 158 с.

13.M.Mehdizadə. Azərbaycanda sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1958, 328 s.

14.Azərbaycan arxivi.1975, № 1-2

15.Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası. Bakı,”Adiloğlu”,2001,112 s.
16.Джафаров Ф. Развитие народного образования в Нахичеванской АССР (1920-1941 гг.). Автореф. дис. канн. ист. наук. Баку, 1991
17.Məmmədov M. Azərbaycan SSR-də ümumi təhsilin inkişafı “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1957, № 10, s.9-23

РЕЗЮМЕ

Во II половине 30-х годов XX века в Азербайджане была создана основательная система в подготовке среднеспециального педагогического образования. Была ликвидирована безсистемность, разбросанность, частое изменение содержания, недостаточность важной научно-педагогической и методической литературы. Если в 1930-1931 учебном году число обучающих в 13 педлагогических техникумах достигло до 4453 студентов, то в 1931-1932 учебном году их было 10367 человек, а число техникумов превысилось с 13 до 19.

SUMMARY

The article explains that in the II half of the 30-ies of XX century in Azerbaijan was established a thorough system in the preparation of secondary special education teacher. Systems was eliminated, dispersion, frequent changes in the content, lack of important scientific and educational and methodical literature. If the 1930-1931 academic year, the number of training in pedagogical colleges reached 13 to 4453 students in the 1931-1932 academic year, there were 10367 people. A number of colleges have exceeded 13 to 19.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

MƏMMƏDOV S.
Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu

MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİ ZAMANI TƏLƏBƏ AUDİTORUYASININ İDARƏ OLUNMASI

Açar sözlər: *müstəqil iş, tələbə auditoriyası, idarəetmə, tələbələrin idarə olunması*
Ключевые слова: *самостоятельная работа, аудитория студентов, управление, управление студентов*
Keywords: *independent work, students' audience, management, student management*

Tələbələrin müstəqil işlərə cəlb olunması bir tərəfdən təlim prosesinin, digər tərəfdən tərbiyə prosesinin səmərəliliyini yüksəldir. Tələbələr müxtəlif səpgili müstəqil işlərə cəlb edilirlər. Onların sırasında tədqiqat fəaliyyəti özünəməxsus yer tutur, kreativliyin (yaradıcı təfəkkürün) həyata keçməsinə şərait yaradır. Təbii ki, tələbələrin müstəqil işləri kortəbii olmur. Təşkil edilir, rəhbərlik və nəzarət altında olur. Audiyoriyadankənar müstəqil işlər tələbələrin təlimə motivasiyasının yüksəldilməsinin mühüm şərtidir.

Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində mütəxəssis hazırlığının səviyyəsinə və keyfiyyətinə verilən tələblər artmışdır. İnstitut, universitet, konservatoriya və təhsil akademiyasında təhsillə əhatə olunan gənclər gələcəyin mütəxəssisləridir. Təhsil illərindən onlarda məqsədyönlülük, təşəbbüskarlıq, peşəkarlıq nümayiş etdirmək, idarə etməyi bacarmaq, müstəqil fəaliyyət göstərmək və fikir yürütmək kimi önəmli keyfiyyətlər formalaşmalıdır. Başqa sözlə, işlər elə təşkil olunmalıdır ki, onlarla əmək bazarında rəqabətədavamlı olsunlar.

Sovet dövründə və son illərə qədər belə idi ki, ali təhsil diplomu almış istənilən şəxs təyinatla yerlərə göndərilir və ya azad təyinat alaraq işlə təmin olunur, yaxud da xüsusən Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan və başqa bu kimi iri şəhərlərdə boş yerin olmaması səbəbindən işlə təmin edilmək üçün növbəyə alınırdılar.

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə və cəmiyyətin bütün sahələrində, o cümlədə təhsildə aparılan islahatlarla işçi, mütəxəssis seçiminə ciddi tələblər verilir. Heç kim (direktor, müdir, rəis) zəif mütəxəssislə işləmək marağında deyil. Hər bir sahədən keyfiyyət tələb edilir.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 9-cu maddəsi "Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi" adlanır. Həmin maddədə deyilir:

"9.1. Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət təhsil standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sisteminə (təhsil proqramları, abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, maddi-texniki baza, infrastruktur, informasiya resursları, təhsilverənlərin peşəkarlığı və elmi-pedaqoji səviyyəsi, mütərəqqi tədris texnologiyaları və s.) uyğun olaraq müəyyən edilir.

9.2. Təhsil müəssisəsində kadr hazırlığının keyfiyyət səviyyəsi məzunların milli və beynəlxalq əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti, ölkənin sosial və iqtisadi inkişafında rolu ilə müəyyən edilir" (1).

Vaxtilə təhsil (maarif) şöbələrinin müdirləri təyinatla göndərilənləri, yaxud hər hansı müəllimi özü işlə təmin edirdi. İndi isə, respublika Təhsil Nazirliyi bu vəzifəni öz üzərinə götürmüşdür. Qabaqcadan respublikanın ümumtəhsil məktəblərindəki boş yerlər barədə nazirliyə məlumatlar daxil olur. Nazirlik hər il qəzetlərdə elan verərək həmin boş yerlərə (məktəb direktorluğuna, direktor müavinliyinə, müxtəlif fənlər üzrə müəllimliyə və s.) müsabiqə elan edir.

Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində pedaqoji internatura tətbiq olunur. Ali təhsilin bakalavriat pilləsini başa vurub müəllim işləmək istəyənlər bir illik, yaxud ikiillik internatura təhsilinə cəlb edilərək, müvəffəqiyyətlə təhsil aldıqdan sonra ona lisenziya və sertifikat verilir. Həmin sertifikat və lisenziya məktəbdə müəllim işləməyə hüquq verir. Belə lisenziyası və sertifikatı olmayan şəxslər artıq müəllim kimi fəaliyyət göstərə bilməzlər. Onlar ya magistraturaya daxil olmalı, yaxud da başqa sahələrdə çalışmalı olurlar.

Ali təhsil sistemində internaturanın tətbiqinin zəruriliyi Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda xüsusi olaraq vurğulanır: "3.3. müəllim hazırlığı sistemində *internatura* modelinin tətbiq edilməsi" (2).

Təhsil Nazirliyinin xüsusi sifarişi ilə professor A.N. Abbasov pedaqoji internaturanın təşkilinin, idarə olunmasının başlıca istiqamətlərini, internaturada təhsil müddəti, internaturada təlimin məzmunu, internaturanın qarşısında duran vəzifələr və c. özündə əks etdirən tədqiqat aparmış, hətta "Pedaqoji internaturanın Əsasnaməsi"nin layihəsini hazırlamışdır. Həmin tədqiqat ayrıca kitab halında nəşr edilmişdir.

Hələ ki, pedaqoji internaturanın tətbiqinə başlanmamışdır. Təbii ki, internatura səriştəli pedaqoji kadr hazırlığına, rəqabətəqabil mütəxəssisin yetişdirilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Rəqabətəqabil mütəxəssis hazırlığı sahəsində tələbələrin müstəqil işləri yerinə yetirməsi özünəməxsus rola malikdir. Müstəqil işlər peşə vəzifələrinin öhdəsindən yaradıcı şəkildə gəlmək, müntəzəm olaraq öz biliklərini, peşə bacarıqlarını artırmaqda gələcək müəllimlərə, digər ixtisaslar üzrə mütəxəssislərə öz köməyini göstərir.

Müstəqil iş müəllimin rəhbərliyi və idarəliyi ilə tələbələr tərəfindən müstəqil olaraq yerinə yetirilən, bəzən də qabaqcadan hazırlanmış proqram, yaxud təlimata üzrə tələbələrin şəxsi maraqlar və planları, psixoloji xüsusiyyətləri hesaba alınmaqla yerinə yetirilən idrak fəaliyyətidir.

Prof. F.A. Rüstəmov və dos. T.Y. Dadaşovanı düzgün qənaətlərinə görə, tələbələrin müstəqil işlərinin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə birinci kursdan başlayaraq son kursadək təhsilin bütün mərhələ bə pillələrində müstəqil işlərin ən aktual formalarından istifadə olunmalıdır. Tələbələrin müstəqil işləri konkret və perspektiv məqsədlərə xidmət etməlidir" (3, 255).

Müəlliflər tələbələrin müstəqil işləri zamanı bir sıra prinsipin gözlənilməsini məqsədəuyğun hesab edir. Onları diqqət mərkəzinə gətirək: "1. *Sistemlilik və ardıcıllıq prinsipi.* Ali məktəbdə müstəqil işlərin həm təlim, həm də təlimdənkənar formalarından geniş istifadə olunmalı, onun təşkilində təsadüfliyə yol verilməməlidir.

2. Sinergetik yanaşma prinsipi. Tələbəyə müstəqil işə müxtəlif elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi baxımından yanaşmaq öyrədilməlidir.

3. *Vaxtdan düzgün istifadə olunması və yorğunluğa yol verilməməsi prinsipi.* Bu prinsip tələbələrin müstəqil işinin səmərəliliyini təmin edən prinsiplərdən biridir.

4. *Tələbə əməyinin elmi təşkili prinsipi.* Tələbənin təlim əməyini elmi əsaslarla qurmadan nə səmərəliliyi və mədsəd ardıcıllığını təmin etmək, nə də tələbənin əmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək mümkün deyil.

5. *Müstəqillik prinsipi.* Müstəqil işin icrası zamanı tələbə elmi informasiyaları axtarıb tapa bilir, bu və ya digər fikri, ideyanı əsaslandırır. İdraki fəallıq göstərir, elmdə özünəməxsus "cığır" açmağı, işin icrasını yeni, orijinal yolunu, tərzini tapır" (3, 255-257).

Müstəqil işlərinin qarşısında duran vəzifələr bunlardır:

-tələbələrin tədris materialını mənimsəmələrini motivləşdirmək;

-öz təhsilinə və təliminə görə tələbə oğlanların və qızların məsuliyyətini artırmaq;

-onların ümumi və peşə səriştəliliyinin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq;

-tələbələrdə özünütəhsilin, özünütərbiyənin və özünütəkmilləşmənin, əxlaqi saflığın formalaşdırılmasını təmin etmək;

-tələbələrdə özünüidarə vərdişlərinin və özünüinkişaf tələbatının formalaşmasına nail olmaq və s.

Müstəqil işlər yüksək səviyyədə yerinə yetirilsin deyə, tələbələr məlumatlandırılmalıdırıar. Müstəqil iş nədir? Onun hansı növləri var? Nə zaman aparılır? Necə yazılır? Necə tərtib olunur? Mənbələrə, mövcud ədəbiyyata hansı məsələlərlə bağlı müraciət edilir? Müstəqil iş necə başlanır və necə yekunlaşır? Tələbələrdən ötrü müstəqil işlərin faydası nədən ibarətdir? Müstəqil işlərdə nəzəri və praktik işlərin nisbəti necədir? Planlaşdırma necə aparılır? Mövzu necə seçilir? Hansı problemin nə necə araşdırılması məqsədəuyğundur? Müstəqil işlərin yerinə yetirilməsində ali məktəb müəlliminin rolu nədən ibarətdir?

Bu məlumatlandırma, mühazirələrin gedişində və seminar məşğələlərində aparılır, yuxarıdakı suallara da, təbii ki, müəllimlər aydınlıq gətirirlər. Deməli, tələbələrdə müstəqil işə marağın, motivasiyanın yaradılmasının mühüm vasitəsi kimi təlimin fəal texnologiyaları çıxış edir. Bu mənada, ilk növbədə təlimin səmərəli forması problem mühazirələridir.

Bundan başqa, seminar-diskussiya köməyə gəlir. Seminar məşğələsinin bu növü iştirakçıların dialoji ünsiyyət prosesi kimi yaranır. Seminar-diskussiyanın gedişində nəzəri və praktik problemlərin müzakirəsində və müəyyənləşdirilməsində birgə əməkdaşlığın praktik təcrübəsi formalaşır.

Bu, bir həqiqətdir ki, müstəqil iş zamanı tələbələrin özlərinin əldə etdikləri biliklər, topladıqları materiallar və məlumatlar müəllim tərəfindən hazır şəkildə verilən biliklərdən daha yaxşı mənimsənilir. Həm də bu işin fərəh doğuran cəhəti vardır: tələbə biliyi özü əldə edib. Bunun üçün axtarışlara başlayır. Toplanan məlumatlar, qazanılan biliklər həm də uzun müddət yadda qalır, onları tətbiq etmək asan və əlverişli olur.

Müstəqil işin təşkili prosesində yaradıcı fəallığın inkişaf edir, fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsi ilə bağlı mütəxəssis hazırlığının keyfiyyəti yüksəlir. Bu zaman tələbələrin idrak fəaliyyətinin təşkilatçısı kimi müəllimin rolu artır. Çünki o, mütəxəssislərin yaradıcı imkanlarını müəyyən edir, tələbələrə öz gələcək peşəsinə müstəqil yiyələnmək qabiliyyəti aşılayır.

Müstəqil işin bir neçə növü vardır. Diqqət edək:

Auditoriya, auditoriyadankənar, yaradıcı, o cümlədən elmi-tədqiqat işi.

1. Auditoriya müstəqil işi müəllimin bilavasitə rəhbərliyi və onun tapşırığına əsasən yerinə yetirilir. Praktik məşğələlərin, seminarların, laborator praktikumların təşkili və mühazirə oxunarkən müstəqil işi həyata keçirməklə əldə olunmuş materiallardan faydalanırlar.

2. Auditoriyadankənar müstəqil iş. Müəllimin tapşırığına əsasən müəyyənləşsə də, müəllimin iştirakı tələb olunmur. Yerinə yetirilmə müddəti müəllim tərəfindən müəyyən olunur.

Tədris planında nəzərdə tutulmayan tələbə elmi işləri auditoriyadankənar müstəqil iş hesab olunur. Prof. N.M. Kazımov tədris planına daxil edilməyən elmi tədqiqatlarda tələbələrin iştirakı formalarını aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

1. Kafedraların tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakı. 2. Tərcümə işində tələbələrin iştirakı. 3. Tələbələrin auditoriyadanxaric vaxtlarda fəaliyyətləri. 4. Tələbə elmi cəmiyyətlərində iştirak. 5. Elmi seminarlarda tələbələrin iştirakı. 6. Təsərrüfat hesablı elmi tədqiqat müqavilələrində tələbələrin iştirakı. 7. Elmi konfranslarda tələbələrin iştirakı. 8. Tələbə elmi işlərinin kafedralarda və fakültə elmi şurasında müzakirəsi. 9. tələbə işlərinə baxışların təşkili. 10. Magistraturada elmi-tədqiqat təcrübəsi. 11. Pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsində tələbə elmi işinin əhəmiyyəti" (4, 311-315).

Təsnifat qənaətləndiricidir. Lakin magistraturada elmi-tədqiqat təcrübəsini tədris planına daxil edilməyən elmi tədqiqatlara daxil etmək düzgün deyildir. Bu elmi-tədqiqat təcrübəsi tədris planına salınır. Magistrantlar təxminən bir ay müddətində elmi institutlarda elmi-tədqiqat təcrübəsi keçirlər. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin və Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman akademiyasının müvafiq ixtisaslar üzrə magistrantları tədris məşğələlərindən azad olunaraq Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunda elmi-tədqiqat təcrübəsində olurlar. Onların davamiyyəti gündəlik yoxlanılır, elmi-tədqiqat təcrübəsindəki fəaliyyəti qiymətləndirilir, qiymət kitabçasında qeyd olunur. Bundan başqa, elmi-tədqiqat təcrübəsində olduqları müddətdə məşğələlərin mövzuları xüsusi jurnalda yazılır.

Auditoriyadankənar müstəqil iş təlimin praktik, təhsilləndirici və yaradıcı və inkişafetdirici vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir, əldə olunmuş bilik və bacarıqların tətbiqolunma dairəsini genişləndirir. Auditoriyadankənar işi bu və ya digər fənnin təliminin bütün müddətində həyata keçirilir, tələbə oğlan-larda və qızlarda yeni biliklərə yiyələnmək tələbatı yaradır və bu tələbatı artırır.

3. Tədqiqatçılıq işi yaradıcı şəxsiyyətin hazırlığında və tərbiyəsində mühüm istiqamətdir, yeni obyektiv elmi biliklərə sahib olmağa kömək göstərir. Tədqiqatçılıq fəaliyyəti zamanı tələbələrdə müasir perspektiv texnologiyalar səviyyəsində peşə təfəkkürü, o cümlədən mücərrəd təfəkkür, didaktik bacarıqların yüksək səviyyəsi formalaşdır; elmi və peşə fəaliyyətində məhsuldar əməkdaşlıq etmə qabiliyyəti təkmilləşir.

Ali təhsilin bakalavriat pilləsində buraxılış işlərinin, magistratura pilləsində magistrlik dissertasiyasının necə yazılması və necə müdafiə edilməsi ali təhsil diplomları almaları tələbələrin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu sahədə elmi rəhbərin və müvafiq kafedranın üzərinə mühüm vəzifələr düşür.

Tələbə elmi konfransları üçün məruzə mətnlərinin hazırlanması, çıxışın yığcam variantının tezis şəklinə salaraq nəşrə verilməsi, çıxışın mövzusuna aid materialların toplanması, sistemləşdirilməsi, müqayisələrin aparılması, əldə olan

materiala öz çıxışında tənqidi yanaşmaq və ya ümumiyyətlə, münasibət bildirmək – bütün bunlar tələbələrin müstəqil işlərin yerinə yetirilməsi istiqamətindəki səmərəli fəaliyyəti kimi dəyərləndirilə bilər.

Buraxılış işlərini yerinə yetirən, yaxud magistrlik dissertasiyası üzərində işləyən gənclərdən tədqiqat mövzusuna aid elmi məqalələr yazaraq respublikanın elmi jurnallarında, yaxud institutun, universitetin "Elmi əsərləri"ndə nəşrinə nail olmaq tələb edilir. Deməli, elmi məqalələrin yazılması da müstəqil işlərin mühüm növlərindəndir.

Problemin aktuallığı. Məqalədə müstəqil işlərin təşkili zamani tələbə auditoriyasının idarə olunması məsələlərinə toxunulur ki, bu sahədə tədqiqatlar olmadığından problem aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Müstəqil işlərin təşkili zamani tələbə auditoriyasının idarə olunması sahəsində müəllimin fəaliyyətinə dair xüsusi tədqiqat əsəri yoxdur. Bu problemə müraciət edilməsi ilk təşəbbüs kimi qiymətləndirilə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ali məktəb müəllimləri məqalədə öz əksini tapmış məsələlərdən faydalana biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.

2. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013, 25 oktyabr

3. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası: Ali məktəbin magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2007.

4. Kazımov N.M. Ali məktəb pedaqogikası: Dərslik. Bakı: Nicat, 1999.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена организации самостоятельных работ студентов. В высших учебных заведениях самостоятельные работы студентов делятся на аудиторные и внеаудиторные. В статье автор подробно останавливается на целях, значении и проведении самостоятельных работ на аудиторных и внеаудиторных занятиях, а также отмечает, что целенаправленная организация самостоятельных работ является эффективным условием управления студенческой аудиторией.

SUMMARY

The article is devoted to the organization of independent work of students. In higher education the independent work of the students are divided into classroom and extracurricular. The author dwells on the goals, meaning and conduct independent work in the classroom and extracurricular classes, and notes that the targeted organization of independent work is an effective student audience control the condition.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

МАНСУРОВА Э.Э.
Бакинский славянский университет

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЯЗЫКУ. СЛОВАРЬ-СПРАВОЧНИК ПОД РЕДАКЦИЕЙ С.И.ОЖЕГОВА

Açar sözlər: *lüğət, təhlil, rus dili, milli auditoriya.*
Ключевые слова: *словарь, анализ, русский язык, национальная аудитория.*
Key words: *dictionary, analysis, Russian language, national auditory.*

В процессе практических занятий по русскому языку в вузовской аудитории большое значение имеет аналитическая работа со словарями. В этой статье мы хотим представить анализ Словаря-справочника под редакцией С.И.Ожегова. Словарь-справочник «Правильность русской речи» под общей редакцией С.И.Ожегова является одним из наиболее удачных словарей трудностей. Справочник строится на анализе большого фактического материала живой речи. Учитываются данные периодики, языка средств массовой информации, политических выступлений, особенности языка сцены и т.д. Многообразие и богатство привлекаемого к исследованию материала позволяет авторам Словаря получать в каждом конкретном случае достоверные результаты, соотнося факты живой речи с историей русского литературного языка.

Вместе с тем бросается в глаза нечеткость культурноречевой позиции авторов, что, разумеется, связано прежде всего с нечеткостью самих представлений о норме, существующих в русском и советском языкознании. Например, в предисловии ставится вопрос: «Что такое высокая культура

речи?» (1, 4). Отвечая на этот вопрос С.И.Ожегов, автор предисловия, вполне сознательно затрагивает самые разные уровни речи. Сначала, разумеется, он говорит о правильности, но правильность связывается с точностью и выразительностью (1, 4).

В этом утверждении уже прослеживается общее теоретическое противоречие, которое одновременно является и естественным, и парадоксальным. Правильность как соответствие нормам литературного языка не всегда является выразительным и, следовательно, коммуникативно значимым. Напротив, коммуникативно значимым и эффективным часто оказывается экспрессивное средство, находящееся за рамками системы норм. Именно это противоречие оказывается движущей силой эволюции. С другой стороны, именно оно не дает возможности исследователям однозначно решать вопрос о статусе конкретного языкового средства, или, скажем, вопрос о соотносительности конкретных вариантов.

Задача словаря упорядочить трудные случаи словоупотребления. При этом ясно, что проблема словоупотребления затрагивает сразу несколько разных проблем, связанных с формой, функцией, сочетаемостью, семантикой слова. Правильное, т.е. точное, уместное, логически верное употребление слов затрагивает все уровни их функционирования, и всех этих уровней касается представленный в словаре-справочнике анализ.

В словаре особое внимание уделяется употреблению фразеологических единиц, что не нашло отражения в его названии. Следует отметить, что данный Словарь-справочник в этом отношении сыграл в свое время и играет сейчас роль уникального источника по живой трансформации фразеологических единиц. По сути дела, факты, отмечаемые в Словаре как неточности, отражают динамику живой жизни фразеологизмов в современной русской разговорной речи. Здесь изменение значения, внутрифразовая парадигматика, контаминация и т.д.

Важнейшим отличительным признаком рассматриваемого Словаря является объяснительная статья. В словарных статьях дается подробное объяснение неправильного словоупотребления, указывается его происхождение и причины. Словари трудностей русского языка, издававшиеся после Словаря-справочника под редакцией С.И.Ожегова, также не представляют объяснительных статей. Таким образом, можно сказать, что положительный опыт составителей данного Словаря не был учтен, хотя его целесообразность налицо. Возможно, составителей других словарей трудностей пугала объемность статей, однако это единственно верный путь.

Положительным моментом в Словаре является постоянное прослеживание связи литературного языка и просторечия. Следовательно, составители Словаря понимают, что говорить о правильности речи, рассматривая литературный язык как мертвую догматическую систему, недопустимо. С

другой стороны, хоть это специально и не оговаривается в предисловии, просторечие рассматривается составителями Словаря не как система явно сниженных языковых средств, находящихся за пределами литературного языка, а, скорее всего, в соответствии с внутренней формой данного термина, в значении близком значению термина «разговорный язык». То есть имеется в виду «просто+речие», простая, спонтанная, неподготовленная речь. Например, в статье, посвященной слову *яички* читаем: «В последнее время в просторечии широко распространилось употребление *яички* (во множественном числе) вместо *яйца*, без всякого оттенка уменьшительности» (1, 211). Дается объяснение данного факта: «Такое употребление пришло из городского просторечия, для которого характерно обилие «вежливых» уменьшительных слов» (1, 211).

Подобные статьи строятся совершенно верно. Идеальным является объяснение причин явления в возможно более широком контексте эволюции языка. Следует также отметить, что подобные статьи носят нейтральный с точки зрения кодификации характер. В частности, здесь не указывается, является ли допустимым, или, напротив, недопустимым данное словоупотребление. Видимо, констатация факта без его квалификации может быть расценена как допустимость.

Словарь-справочник строится по алфавитному принципу. Слова, употребление которых в современной русской речи связано с теми или иными трудностями, даются по алфавиту. Поэтому в Словаре отсутствует тематическая систематизация. Однако, как свидетельствует анализ Словаря, больше всего рассматривается трудных случаев словоупотребления, связанных с паронимией и тавтологией. При этом многие случаи являются общеизвестными. Тем не менее помещение их в настоящий словарь оказалось очень удачным, так как по поводу их употребления дается научный комментарий.

Например, статья на слово *абориген* строится следующим образом. Сразу после слова *абориген* дается толкование его значения, после чего приводится иллюстративный материал и этимологическая справка. На это уходит первый абзац словарной статьи, второй абзац носит уже орфологический характер, здесь читаем: «Поскольку уже в самом слове *абориген* есть значение «местный, коренной», избыточны и неправильны словосочетания *местный абориген*, *коренной абориген* и т.п.» (1, 9-10). Затем приводятся примеры на подобное неверное употребление слова.

Следует отметить, что подобные статьи являются очень ценными, так как они вмещают в себя максимальную информацию как о слове, так и о речевой ошибке. Единственным изъяном с точки зрения орфологического анализа может считаться только отсутствие орфологической интерпретации, т.е. авторы Словаря не объясняют причин образования в речи подобных тавто-

логичных сочетаний. Разумеется, объяснение напрашивается само собой: это прежде всего незнание значения слова. Это самое простое объяснение, которое лежит на поверхности: раз высказывание носит тавтологический характер, следовательно говорящий не знает значения хотя бы одного из составляющих слов. Но интересно и в то же время характерно другое явление. А именно употребление слова *абориген* со временем приводит к оттеснению на задний план каких-то одних элементов семантической структуры слова и актуализации других. В данном случае значение «коренной» в семантике этого слова отходит на задний план. Во всяком случае это наблюдается в просторечии. Актуально лишь значение «местный житель».

В Словаре обычной является подобная структура статьи из двух абзацев, каждый из которых фактически является самостоятельной функциональной единицей. Например, «автоматически - о чем-н. действующем, совершающемся самостоятельно, механически, непроизвольно» (1, 11). Второй абзац: «Неоправданным является употребление наречия *автоматически* в значениях, не связанных с автоматизмом или непроизвольностью, когда уместнее употребить слова: закономерно, обязательно» (1, 11). Или, например, «Авторитет – «общепризнанное влияние, уважение, приобретенное кем-н., пользоваться авторитетом, завоевать авторитет уронить свой авторитет и т.п.» (1, 11). И второй абзац: «В литературном языке употребляется только по отношению к человеку. В современной публицистике (преимущественно в газетах) слово *авторитет* неправомерно употребляется вместо *популярность, известность* и т.п.» (1, 11).

Неточности наблюдаются и в этой словарной статье. Например, в ней неоправданно противопоставляется публицистика литературному языку. Понятно, что это элементарная оплошность, и тем не менее фраза «в литературном языке употребляется *так- то*, а в современной публицистике неправомерно употребляется *так-то*» говорит о противопоставлении.

Следовало написать, что «нормой литературного языка является», «в публицистике встречается следующее ошибочное словоупотребление».

Эта структура является наиболее удобной и целесообразной для словаря подобного типа, однако авторы не ограничиваются этим типом статьи, порой они дают очень большую и разностороннюю информацию. Например, статья на *волнительный, волнительно* занимает в словаре две страницы. Статья начинается с попытки определить место слова *волнительный* в русском литературном языке. Приводится высказывание Б.Тимофеева относительно наречия *волнительно*. Если В.Тимофеев осуждает употребление этого слова вместо обычного для литературного языка слова *волнующе*, то авторы Словаря пытаются доказать, что в «речевой практике издавна возникала потребность в образовании от глагола *волновать, волноваться* наряду с причастием *волнующий* и прилагательного *волнительный*, выражающего

определенную «качественность» по слову *волнение* (ср. такие пары, как *возмущающий* и *возмутительный* от глагола *возмущать-возмутить*; *одобряющий* и *одобрительный* от глагола *одобрять-одобрить*)» (1, 35).

Таким образом, здесь мы видим, как в словарной статье лексикографы разворачивают целую дискуссию по поводу правомерности употребления слова, стремятся обосновать свою точку зрения лексико-семантическим анализом, что вообще не имеет отношения к Словарю. Отсюда можно сделать вывод о том, что данный Словарь носит совершенно свободный в структурном отношении характер. Словарные статьи строятся как угодно, все зависит от того, как и сколько информации хотят представить составители.

После этого еще около двух страниц текста посвящено объяснению с самых разных точек зрения, почему употребление слов *волнительный* и *волнительно* в современном русском языке является вполне закономерным. Приводятся примеры, дается историко-научная справка.

Следует также отметить, что эта и подобные статьи выпадают из общего направления, так как имеют иную мотивировку. В большинстве статей данного Словаря приводится ошибочное словоупотребление и объясняется причина ошибки. В рассматриваемой же статье на *волнительный, волнительно* мы видим другие мотивы, здесь речь идет об ошибочном мнении ученого, считающего недопустимым употребление слова, словарная статья же ставит своей целью доказать не ошибочность словоупотребления, а правильность, допустимость словоупотребления и ошибочносгь мнения ученого. Поэтому сама статья получилась необычно большой. Кроме того, анализ, представленный в этой статье, сближает лингвистические словари с энциклопедическими.

Таким же образом строится и статья на лексему *качественный*. Здесь мы читаем: «*Качественный* – прилагательное. Одно из значений этого слова – «высокого качества», например, *качественный ремонт, качественные продукты питания* и т.п. Ревнителями чистоты и правильности речи это слово несправедливо осуждается на основании его «нелогичности»; ведь «качество может быть и отвратительным, и плохим, и хорошим, и отличным» (Тимофеев Б. Правильно ли мы говорим? Л., 1960)» (1, 97).

Статья также носит полемический характер. Она начинается с осуждения мнения ученого, после чего приводятся аргументы в пользу подобного словоупотребления, дается историко-научная справка, подтверждающая мнение авторов Словаря. Данная статья также имеет большой объем. Однако во второй части словарной статьи составители останавливаются и на неверном, с их точки зрения, употреблении слова *качественный*. Например, «Вместе с тем неоправданным является применение слова *качественный* к

предметам обихода, к людям, чертам характера и т.п. Только в шутку можно сказать, например, *качественный суп* или *некачественный*» (1, 98).

Рассматриваемая статья не лишена и эмоциональности, что еще раз свидетельствует о свободном характере Словаря. Это проявляется и в иронии по поводу «ревнителей чистоты и правильности речи».

Составители Словаря не всегда проявляют категоричность, нередко их рекомендации носят чисто информативный характер. Например, в статье на слово *много* отмечается, что «В литературной речи рекомендуется избегать словосочетания *столько много*, заменяя его словами *много, так много, такое большое количество* и т.п.» (1, 115).

Некоторые рекомендации не совсем понятны. Например, в статье на слово *мнительный* заключительная фраза такова: «В литературной речи смешение слов *мнимый* и *мнительный* недопустимо» (1, 115).

Такое смешение недопустимо вообще в русском языке, так как слова *мнимый* и *мнительный* имеют совершенно разные значения. Поэтому не следовало подчеркивать, что «в литературной речи недопустимо». Может создаться впечатление, что такое смешение недопустимо в речи интеллигентных людей, в речи, претендующей на соответствие нормам литературного языка, вообще же, например, в речи простых людей ничего страшного в этом нет.

Нередко словарные статьи строятся на более демократической основе, когда составители как бы обмениваются с читателем своими мыслями. Например, «*Напополам*. В просторечии употребляется вместо литературного слова *пополам*. Встречается в художественной литературе как средство речевой характеристики персонажей. Однако вряд ли правомерно употребление этого слова в авторской речи даже в целях стилизации» (1, 123-124).

Возможно, это только форма, однако в большинстве статей авторы четко указывают на недопустимость или неправомерность употребления. Здесь же выражение «вряд ли правомерно» говорит о неуверенности. С другой стороны, ценным в Словаре, наряду с его огромной информативностью, является также демонстрация общего состояния и динамики различных процессов, протекающих в национальном русском языке. Как уже отмечалось выше, термин *просторечие* составителями Словаря употребляется в значении «простая, обыденная речь», т.е. в соответствии с его внутренней формой. Это дает возможность представить картину национального языка, объективное состояние соотношения различных средств, параллельно употребляющихся и лишенных резкого противопоставления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Правильность русской речи / Словарь-справочник под ред. С.И.Ожегова. М.: Наука, 1965, 232 с.

XÜLASƏ

Məqalə ali məktəbdə leksikoqrafik mənbələrlə işə həsr olnub. Məqalənin əsasını Bakı Slavyan Universitetindəki iş təcrübəsi təşkil edir. Diqqət mərkəzində S.İ.Ojeqovun redaktəsi ilə Arayış lüğəti məqalələrinin təhlili dayanır. Aparılan təhlil göstərir ki, müəlliflərin tövsiyələri həmişə optimal səciyyə daşımır. Bəzən məqalələrin özü polemik səciyyə daşıyır. Bəzən leksikoqraflar düzgün formaları müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Məqalə müəllifinin fikrinə görə, ali məktəb auditoriyasında qeyri-müəyyənliyə yol verməк olmaz. Deməli, müəllimin özü "hakim" rolunu icra edərək nitqin üstün formasını müəyyən etməlidir.

SUMMARY

The article deals with the lexicographical sources in the high school auditorium. This article is based on the experience of work at Baku Slavic University. The focus is on analysis of articles from the dictionary edited by S.O.Ojegov. Analysis shows that not all the recommendations of the authors are optimal. Sometimes the articles themselves are polemical. Sometimes lexicographers show the uncertainty in determining the correct forms. The author concludes about the inadmissibility of variant reading in the high school auditorium. Hence the instructor is obliged to assume the role of "judge" and determine the preferred form of speech.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

АЛИЕВА А.П.
Бакинский славянский университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА Л. Н. ТОЛСТОГО В АСПЕКТЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ БЕССОЗНАТЕЛЬНЫХ МОТИВОВ ПОВЕДЕНИЯ

Açar sözlər: *şüuraltı, nəzəriyyə, L. N. Tolstoy, transfer, həyacan, mənəviyyat*
Ключевые слова: *бессознательное, теория, Л. Н. Толстой, трансфер, тревога, духовность*
Key words: *unconscious, theory, L. N. Tolstoy, transfer, anxiety, spirituality*

Основная предпосылка заявленного исследования состоит в утверждении, что в произведениях Л. Н. Толстого содержится материал по бессознательно-психическому, способный пролить свет на механизм его проявления и влияния на поведение человека. Следовательно, изучение бессознательного в текстах этого писателя должно опираться на предшествующую традицию. Эта традиция раздваивается, кроме того, оба направления были заложены самим З. Фрейдом. Первое направление представлено в контексте фрейдовских клинических исследований феномена бессознательного и его влияния на работу сознания. Второе направление также связано с именем З. Фрейда и его попытками распространить созданную им теоретическую матрицу на явления культуры, философии и искусства. Таким образом, анализ работ австрийского ученого, проведенных им в обоих направлениях, способен создать теоретические принципы исследования творчества Л. Н. Толстого в указанном направлении.

Наконец, даже поверхностное знакомство с творчеством Л. Н. Толстого дает основание для широкого привлечения его к психоанализу. Разумеется, сама методика психоанализа при этом не будет содержать в себе ни-

чего нового. Новое будет связано с обнаружением, интерпретацией и систематизацией фактов бессознательного психического и его влиянием на поведение в произведениях Л. Н. Толстого.

Чисто терминологически концепт «бессознательное» мало о чем говорит. Как и всякий системный термин, его необходимо рассматривать в актуальной для него парадигме. Такой парадигмой для бессознательного является «сознание-бессознательное-сверхсознательное» или, по терминологии самого Фрейда, «эго-ид-суперэго».

Такое явление психической жизни, как бессознательное никак не могло оказаться вне поля зрения исследователей. Оно могло по-разному называться, но поведение человека, когда оно не поддается разумному объяснению, не могло не обращать на себя внимания. Уже Платон в своих диалогах специально останавливается на тех феноменах, которые противоречат разуму человека. Например, в диалоге «Протагор» он специально останавливается на безрассудстве, противопоставляя это свойство рассудительности (1, 442). Тот факт, что у древнегреческого ученого отсутствует сам термин *бессознательное*, мало что значит. На наш взгляд, важно признание безрассудства чем-то характерным для человека. Рассудительность и вообще пользование интеллектом греки считали важнейшим качеством человека. Следовательно, безрассудство человека как разумного существа было в центре внимания.

Термин *бессознательное* обращает на себя внимание уже в силу собственной образной основы. Дело в том, что в обычном представлении внутренний мир человека отождествляется с сознанием. Можно использовать другие известные термины, например, такие как *духовность, психика, душа* и др., так или иначе все они ассоциируются с сознанием. Поэтому термин *бессознательное* производит на первый взгляд впечатление парадоксальной игры слов. Как может нечто, относящееся к внутреннему миру человека, считаться лишенным сознания, быть бес-сознательным. Или быть вне сознания, но при этом относиться к сознанию. Возможно, глубина фрейдовского открытия как раз и находит отражение в этом парадоксе.

Феномен бессознательного исторически вносит закономерный разлад в представления о сознании. В самом деле мысли о целостности сознания противостоит мысль о структуре сознания, когда некоторая его часть может не поддаваться рефлексии. С другой стороны, термин *сознание* становится частным термином по отношению к общему, который должен распространяться как на сознание, так и бессознательное. Иными словами, «сознание» перестает быть глобальным понятием, охватывающим или призванным охватить все многообразие психических процессов.

Бессознательное противоречит сознанию как осознанию того, что происходит с индивидом, способности понимать пространственно-

временные параметры бытия. Встает закономерный вопрос о параллельном существовании сознательного и бессознательного. Действует ли их механизм одновременно, или одно из них исключает другое. Ответы на все эти вопросы предполагают знание не только механизма проявления данных феноменов, но и знания самих этих феноменов, того, что они представляют собой на самом деле.

История открытия феномена бессознательного имела место в точном соответствии со значением самого термина и его соотношением с понятием сознания. Интересно, что З. Фрейд, будучи практикующим врачом, оперировал понятием «сознание». Следовательно, *бессознательное* определялось как «несоответствующее сознанию» (2). Иными словами, сознание признавалось как способность к восприятию и пониманию. Поскольку в процессе работы с больными обнаруживалась прослойка или пласт психических явлений, не поддающихся осознанию, он (этот пласт) находился за пределами того, что могло расцениваться как сознание. Отсюда следовало, что сознание не носило глобального характера, и оно не могло отождествляться с понятием психической жизни.

Метод свободных ассоциаций, к которому пришел Фрейд в результате работы с пациентами в клинике, дал ему основание признать, что механизм рефлексии независимо от воли больного в каких-то моментах подвергается торможению. Вообще ассоциативный механизм всегда носит свободный характер, в том смысле что он зависит от той структурной связи, которая складывается до момента ее актуализации. Например, если пациенту задается некоторый тематический план, от которого он отталкивается, то все равно цепь ассоциаций носит свободный характер. Саму ассоциативную цепь задать невозможно. Более того, врач или кто-либо другой ее не в состоянии предугадать.

Механизм свободных ассоциаций заключается в том, что пациент или вполне здоровый человек начинает говорить все, что ему приходит в голову. В случае заданных ассоциаций может быть задана только тема или ключевое слово, сам же ассоциативный механизм будет и в этом случае носить свободный характер. В этой связи необходимо сделать оговорку, что в такого рода свободе и в первом, и во втором случае будет проявляться на очень глубоком уровне детерминированность ассоциаций. Это обстоятельство непосредственно связано с тем, что само мышление человека носит ассоциативный характер.

Как известно, Фрейд начинал с лечения истерии и пытался найти причины заболевания и методы лечения. Истерия исследователями определяется как разновидность невроза, причем важно, что ее этиология связана с целым рядом факторов, как соматовегетативных, так и эмоциональных. Кроме того, истерия носит ситуативно обусловленный характер, т.е. соот-

ветствующее состояние стимулируется определенной конфликтной ситуацией. Фрейд совершенно закономерно пытался найти физиологические причины истерии, поскольку был воспитан научной традицией XIX в.

Интересно, что обычно истерию относят к неврозам, которые относительно легко поддаются словарным дефинициям, но достаточно сложны и неоднозначны. У самого Фрейда невроз выступает как психическое расстройство. Мотивом является определенный конфликт, однако знаки такого рода душевного конфликта представлены в форме определенных символов. Иными словами, по Фрейду, знаки невроза или его симптомы, внешние показатели актуализируются в форме некоторых символов. Эти символы содержат указание на тот самый конфликт, который стал причиной невроза.

К.Хорни выдвигает на передний план понятие «тревожности» (3), при этом она указывает, что можно испытывать сильную тревогу, не отдавая себе в этом отчета. К.Хорни ищет причины невроза как в существующих формах цивилизации, так и в психике индивида. Она утверждает, что именно современная культура становится причиной очень сильной тревоги, столь характерной для наших современников.

Для Хорни важно было дифференцировать невротические состояния, обусловленные реальной опасностью и в случае отсутствия реальной опасности. Тревога связывается с субъективным состоянием человека, ощущением собственной беспомощности, хотя состояние беспомощности имеет место и в случае реальной угрозы.

Исследователи разграничивают «тревогу» и «тревожность», определяя последнюю как склонность к тревоге. Отсюда следует, что тревожность носит субъективный характер. Иными словами, она возникает без видимых причин. Кроме того, она носит чуть ли не постоянный характер, являясь одним из важных свойств индивида. Однако принято считать, что причиной тревожности могут являться не только психические, но и соматические заболевания. Возникает вопрос, насколько справедливо в случае соматического происхождения данного состояния рассматривать его все же как субъективное.

Тревожность неправомерно также считать всецело субъективным состоянием, поскольку она чаще всего является результатом тех отношений, которые складываются между индивидом и средой. Трудно понять и то, что тревожность может анализироваться как нечто ситуативное. Когда ученые говорят о тревожности как устойчивом состоянии, то это вполне логично с точки зрения дифференциации ее и тревоги. Именно в этом случае она может служить одной из характеристик индивида. Суть в том, что в этом случае она носит необоснованный и немотивированный характер, в силу чего она и является субъективной.

Признавая возможность ситуативного возникновения состояния тревожности, мы фактически переводим наши рассуждения в совершенно иную

плоскость, суть которой заключается в последовательной мотивации. Тревожность в таком случае приобретает причинно-следственную подоплеку и перестает быть субъективной характеристикой. Ситуативная тревожность вполне закономерно может характеризовать и здоровых людей. Очень часто совершенно здоровые люди демонстрируют свое душевное состояние в определенном диапазоне, полярными точками которого являются здоровье и болезнь. Если судить исключительно по ситуативной мотивации поступков, то не всегда просто однозначно определить душевное состояние человека и дать его психическую характеристику.

Характерно, что и в случае тревоги можно говорить не только о мотивированном, но и о немотивированном возникновении этого состояния. Тревога связана с ожиданием чего-то неприятного, опасности. Суть в том, что индивид приходит в такое состояние, когда тягостное предчувствие бед становится доминирующим. Почему возникает такое состояние, не всегда является определенным. На наш взгляд, даже в тех случаях, когда тревога может считаться беспочвенной, могут и должны существовать скрытые мотивы тревоги. Например, очень часто тревога связана с неосуществимостью надежд индивида на будущее. Далеко не каждый человек способен строить реальные планы. С другой стороны, не каждый способен прилагать должные усилия для осуществления намеченной программы. Между тем сам факт наличия представлений о будущем, на наш взгляд, является неотъемлемой частью духовного мира любого человека. Иными словами, человеческая личность устремлена в будущее. Существенной же характеристикой системы личностных представлений о будущем является оптимизм. Надежды на будущее благо являются важным свойством данной модели, и в тот момент, когда модель, которая может условно быть обозначена как *оптимистическая*, трансформируется, ломается, возникает состояние тревоги. От тревожности это состояние отличается отсутствием очевидной склонности. Поскольку *оптимистическая* модель поддается разрушению, следует искать причины подобной деформации. Ясно, что они различны в каждом конкретном случае. Индивид может встречать серьезные реальные препятствия на пути осуществления своих планов. Если это приводит к психическим расстройствам, то обычно говорят, что человек сломался под воздействием неблагоприятных обстоятельств.

Однако вполне реальна и совершенно другая ситуация, когда индивид настолько завышает требования к жизни и соответственно свои надежды, что он запрограммирован на неудачу. В этом случае невроз обеспечен.

Следует отметить, что понятие «трансфера», связываемое с именем З. Фрейда, носит совершенно закономерный характер и в случае возникновения состояния тревоги и приобретения им более или менее устойчивого, стабильного характера. Дело в том, что сам факт перенесения на другого, в

данном случае нейтрального, человека чувств, испытанных когда-то к кому-то, является совершенно естественным состоянием для любого индивида, в том числе и совершенно здорового. Суть такого перенесения заключается в специфике ассоциативного мышления. Как известно, человек мыслит ассоциациями, что само по себе создает прочную основу для перенесения. Широко известны случаи, когда психически вполне здоровые люди переносят на едва знакомых людей чувство любви к своим братьям и сестрам, детям и родителям. Для этого необходимо одно условие, чтобы объект перенесения напоминал объект любви. Можно было бы подумать, что существует и другое немаловажное условие – отсутствие объекта любви. Однако опыт свидетельствует, что для перенесения чувства любви на другого отсутствие объекта любви не обязательно. Так, обычным явлением можно считать симпатию пожилых людей к молодым, если они напоминают им собственных детей.

Все отмеченные состояния психики прослеживаются в произведениях Л. Н. Толстого, что позволяет говорить о том, что творчество писателя предоставляет богатейший материал для изучения механизма бессознательной мотивации поведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. М.: Мысль, 1990.
2. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М.: Наука, 1991.
3. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. СПб.: Питер, 2002.

XÜLASƏ

Məqalə L.N.Tolstoy yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunub. Tədqiqatın predmetini davranışın qeyri-şüuri motivlərini müəyyən etmək təşkil edir. Göstərilir ki, hisslərin keçirilməsi Tolstoyun qəhrəmanları üçün ən səciyyəvi haldır. Digər tərəfdən, müasir insanları səciyyələndirən narahatlıq hissi bu yazıçının bütün əsərlərində qabarıq şəkildə nümayiş olunur. Tədqiqat göstərir ki, qeyri-şüuri hərəkətlər haqqında psixoloji nəzəriyyə L.N.Tolstoy yaradıcılığında öz təsdiqini tapır.

SUMMARY

The article deals with the study of works by L.N.Tolstoy. The purpose of the research is to define the unconscious motives of behavior. It is shown that experiencing feelings is characteristic to the heroes of Tolstoy. From the other hand anxiety which is intrinsic to modern people is widely displayed in all works by the author. The research shows that psychological theory on unconscious actions is proved true in the works by L.N.Tolstoy.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

БУДЬКО А.Ф.
Минский государственный лингвистический университет, Беларусь

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ПАРАДИГМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Açar sözlər: tədris-*metodiki kompleks, paradiqma, təhsil, kommunikativ səriştə, öyrənmək, bilik, tərbiyə, təlim prosesi.*

Ключевые слова: *учебно-методический комплекс, парадигма, образования, коммуникативная компетенция, обучения, познание, воспитание, познавательный процесс.*

Key words: *educational and methodical complex, paradigm, education, communicative competence, learning, knowledge, upbringing, learning process.*

Учебно-методический комплекс (УМК) представляет собой знаковую систему, отражающую реальный образовательный процесс и обеспечивающий взаимодействие всех его составляющих:

УМК ⟷ Государство/ Обществом/ Образование
УМК ⟷ Методика как теория
УМК ⟷ Субъекты образовательного процесса

Прежде всего рассмотрим диаду «Учебник ⟷ государство/общество/образование». При рассмотрении данного взаимодействия мы исходим из понимания образования как ценности. Как ценность оно выражается в отношении к нему государства, общества и личности. УМК – это важнейшее средство образования людей. От того, как общество пользуется этими средствами для образования своих граждан, будет зависеть и его бу-

дущее. Из социального заказа общества зависит необходимость рассматривать проблему учебника/УМК с позиции, что он дает обществу, что он дает образованию в целом и иноязычному образованию в частности, какое образование получит молодое поколение людей в обществе. В настоящее время наше государство и белорусское общество осознают необходимость и важность изучения иностранных языков в школе и создают для этого необходимые условия: иностранный язык изучается в Республике Беларусь во всех учреждениях общего среднего образования; в последние годы используется более широкая палитра иностранных языков, добавился китайский язык; увеличено количество часов на изучение иностранного языка в общеобразовательной школе до 3; учителя в школах могут открывать факультативные курсы. Кроме того, улучшается материально-техническое обеспечение образовательного процесса по иностранным языкам: многие классы оборудованы компьютерами, имеются интерактивные доски в классах. Создание в Беларуси УМК - это также дело государственной важности. Все основные компоненты УМК финансируются государством: учебник / учебное пособие для учащихся, учебно-методическое пособие для учителя, звуковые пособия. Рабочая тетрадь как основной компонент и другие дополнительные компоненты: книги для чтения, практикумы, сборники тестов, грамматические пособия издаются за счет издательств. Целостность и единство всех компонентов УМК определяется нормативными документами: концепцией учебного предмета «Иностранный язык», Государственным образовательным стандартом по иностранным языкам и учебной программой для каждой ступени обучения в учреждениях общего среднего образования.

В Республике Беларусь уже накоплен определенный опыт создания УМК по всем иностранным языкам, складываются свои национальные традиции в создании УМК. При создании национальных УМК мы исходим из того, что они должны: быть отражением образования в целом, языкового и иноязычного образования, и обучения конкретному иностранному языку; создавать языковую среду и быть направленными на достижение целей обучения.

Исходя из назначения УМК «служить не застывшей логической схемой готовых знаний, подлежащих передаче, не хранилищем иноязычного материала, предназначенного для усвоения вообще» (1, 266), а создавать основу и условия для обеспечения иноязычного образования, развития и воспитания учащегося, мы далее попытались рассмотреть в отношение *«учебник/УМК – методика (методическая система)»*.

УМК в новых условиях языкового образования рассматривается поразному: как носитель определенного содержания образования; как организатор процесса усвоения этого содержания и др. В данной статье мы исхо-

дим их понимания учебника/УМК как микромодели организации системы обучения иностранным языкам (1).

При создании национальных УМК мы исходим из того, что они должны создавать основу и условия для обеспечения иноязычного образования и быть направлены на достижение образовательных, развивающих и воспитательныех целей. В современных условиях недостаточно только сформировать в школе знающую личность, важно развивать у учащихся способности к межкультурной коммуникации, воспитывать их и развивать их речевые умения. Традиционная модель обучения, рассматриваемая как передача знаний, формирование навыков и развитие умений, все больше уступает место личностно-ориентированной парадигме образования, где на первое место выдвигается учащийся как духовная личность. Поэтому и произошел заметный сдвиг акцентов как в теории, так и в практике преподавания иностранных языков в сторону формирования компетенций.

Для формирования коммуникативной компетенции используются различные варианты коммуникативных методик. УМК построены на основе когнитивно-коммуникативного подхода. В качестве исходных методических категорий в процессе формирования коммуникативной компетенции рассматриваются *когнититвность и коммуникативность,* поскольку язык является инструментом общения, с одной стороны, и инструментом познания, с другой. Этот постулат согласуется с общим пониманием сути коммуникативной компетенции как знания, представления о языке, способности к речевым действиям, умениям в речевой деятельности.

Рассмотрим, как реализованы эти два компонента в УМК. Начнем с когнитивности. При рассмотрении когнитивности сделан особый акцент на учете закономерностей познавательного процесса при овладении иностранным языком и особенностей ментальной деятельности учащихся.

Известно, что процесс познания происходит по определенной познавательной схеме: конкретный опыт ⟷ наблюдение рефлексия и абстрактная концептуализация (формирова ние первичного представления о языковом явлении) ⟷ первые попытки употребления языкового явления в речи ⟷ коррекция выводов.

Если естественный путь познания включает эти действия, то организация процесса обучения иностранному языку на этапе осознания должна совпадать с естественным путем познания, свойственным психике человека. На практике реализация принципа когнитивности означает прохождение учащимися естественных стадий познавательного процесса:

актуализация предшествующих знаний (грамматических, лексических и др.) ⟷ предъявление языкового явления в контексте ⟷ анализ, наблюдение нового языкового или речевого явления в контексте, выявление противоречий ⟷ выдвижение гипотез ⟷ концептуализация нового

знания при помощи имеющегося в распоряжении учащихся стратегий ⟷ использование нового знания и новый виток его коррекции.. Учитель не представляет перечень правил, которые ученик должен выучить и ответить на следующем уроке. Наибольший эффект достигается когда учащийся сам добывает эти знания.

Проявление принципа когнитивности в УМК имеет место на всех ступенях обучения. Мы попытались на первой ступени обучения (3-4 классы) использовать такие особенности детского возраста как любознательность и радость открытий, стремление детей организовать свое учение, желание что-то узнать. В УМК включены задания**,** побуждающие учащегося наблюдать за языковым явлением, сравнивать его с белорусским / русским языком, делать открытия, добывать самому знания. Это так называемое учение с открытиями (***„Entdeckendes Lernen“)***. В учебнике или рабочей тетради используются различные подчеркивания, выделения шрифтами и другие способы визуализации, которые позволяют учащемуся обратить внимание на какие-то элементы слова, части предложения, порядок слов в предложении. Таким образом, на первой ступени обучения немецкому языку мы усиливаем когнитивный аспект содержания обучения, что соответствует индуктивному способу осознания учебного материала. На второй (5 - 9 классы) и третьей (10 – 11 классы) ступенях обучения, когда у учащегося уже накопились грамматические знания, знания словообразования, социокультурные знания используется также и дедуктивный способ в осознании материала.

Овладение ИЯ на этапе осознания представляет собой применение последовательных когнитивных стратегий, приемов, которым нужно обучать: стратегии анализа, сравнения, заполнения таблиц, схем и др. Установление аналогий с белорусским или русским языком, нахождение сходств и различий, образование гипотез - все это несомненно способствует как формированию навыков, так и развитию интеллектуальных, познавательных и др способностей. учашегося, позволяет ему взглянуть на иностранный язык как средство общения.

Использование когнитивного принципа обучения предполагает не навязывать учащимся знания, а помочь этому знанию родиться и развивать его, создавать потребность в знании. Поэтому с целью познания в УМК включены не только декларативные знания, но и процессуальные знания. В наших советах, памятках, инструкциях мы показываем как лучше, например, понять незнакомое слово, не обращаясь к словарю.

К большому сожалению, заблуждение, что сообщение «готового к употреблению» знания убыстряет учебный процесс, на практике оказывается достаточно стойким. Это простая, прозаическая причина серьезно тормозит применение когнитивного принципа. Учителя считают, что у них нет времени на такой анализ и такое осознание правил. По выражению Р. Рихтера,

учащийся имеет право на «блуждание». В учении самая короткая и самая прямая дорога – не самая лучшая. Когнитивный принцип привлекателен тем, что он дает представление о сложности процесса овладения иностранным языком. Приемы обучения, реализуемые в русле когнитивного принципа, обладают огромным воспитательным потенциалом. Они развивают у учащегося независимость мышления и действия, желание самим управлять своим обучением и оценивать его; помимо умственного развития использование когнитивного принципа способствует духовному, аффективному и социальному развитию личности. Задуматься над тем, что делаешь – самая лучшая стратегия.

Процесс познания - это творческий процесс, обращенный к когнитивной, интеллектуальной и эмоциональной сферам личности, предоставляющий каждому учащемуся больше возможностей для индивидуального самовыражения.

Осознание должно быть подчинено овладению, т.е. выполнению коммуникативных задач. Коммуникативность как категория коммуникативно-когнитивного подхода способствует приближению методики к обучению иностранному языку как средству речевого общения. Она определяет как отбор содержания обучения, так и организацию образовательного процесса, т. е. пронизывает весь процесс обучения.

При определении содержания обучения мы исходим из того, что оно должно быть и содержанием образования. Содержание образования рассматривается как совокупность процессов, как внутреннее состояние, что создается благодаря взаимодействию всех компонентов. В этом случае содержание также должно способствовать познанию, развитию, воспитанию . В содержание УМК входят несколько компонентов.

Лингвистический компонент представлен лексическим и грамматическим минимумами и позволяет формировать у учащихся языковую компетенцию. Если грамматический минимум более обозрим, ясен, его легче отбирать, он лучше изложен в учебной программе, то отбор лексического минимума вызывает некоторые трудности, критерии отбора также получают разные толкования. При отборе лексических единиц в УМК мы исходим прежде всего из коммуникативных задач, ситуаций общения по темам и классам, необходимых и достаточных для речевого общения учащегося.

Речевой компонент содержания обучения связан с видами речевой деятельности (ВРД). Здесь важно подчеркнуть, что в УМК развитие умений по ВРД происходит в их взаимосвязи и взаимодействие в речевом общении, хотя для каждого класса определены приоритетные ВРД. Так, на первой ступени обучения приоритетным является говорение и аудирование. Затем следует обучение чтению и письму. В старших классах движение происходит от текста: текста для чтения или аудиотекста к говорению или письму

(письменной речи), т.е. к решению различных коммуникативных, проблемно-поисковых задач, обсуждению проблем, при отборе которых мы опираемся как на мотивационно-познавательную, так и на эмоциональную сферы деятельности учащегося. При отборе текстов мы исходим как из общеобразовательной цели: воспитывать у учащихся читательскую потребность, так и из того, что с помощью чтения легче приобщить учащихся к культуре своего народа и народа страны изучаемого языка. Крайне важно научить учащегося хотя бы в самом общем плане ориентироваться в потоке информации на иностранном языке. Обучение видам речевой деятельности рассматривается в их взаимосвязи и взаимодействии не только друг с другом, но и с фактами культуры. Можно сказать, что, обучая ВРД, мы обучаем и фактам культуры, а фактам культуры, мы обучаем, используя ВРД как средство общения.

Коммуникативно ориентированное обучение иностранному языку тесно связано с использованием духовного наследия стран и народов, мировой и национальной культур и овладение иностранным языком рассматривается как приобщение к иной культуре, как формирование социокультурной компетенции. Социокультурная компетенция затрагивает как когнитивную, так и аффективную и поведенческую сферы человека. Содержание данной компетенции распространялось раньше на национально окрашенную лексику и страноведческие реалии. Сегодня социокультурный компонент содержания включает в себя разные виды информации: этнографическую информацию (исторические, социальные, психологические особенности этноса, его традиции, взгляды, ценности, быт, поведение и др.) языковую информацию, куда входят фоновая, коннотативная и безэквивалентная лексика, реалии страны изучаемого языка; паралингвистическую информацию (жесты, мимика, телодвижения и др.), информацию о речевом и неречевом этикете и др. Чем больше понятий использует учащийся и чем разнообразнее социокультурная информация, которой он владеет, тем обширнее представленная в его опыте картина мира. При этом следует отметить, что формирование социокультурной компетенции не предполагает исключительно сообщение знаний о фактах культуры. Знания нужны в той степени, в какой они нужны для развития социокультурных умений учащегося. А реальный диалог культур происходит тогда, если говорящий может привлечь для познания другой культуры познавательные средства своей культуры. В результате познания иной культуры появляются новые знания, усвоенные в процессе познания, и расширяются знания о своей культуре, развивается способность переключаться с родной культуры и языка на другую культуру и уметь взглянуть на родную культуру через призму инофоновой и не действовать вопреки этим знаниям. Можно сказать, что в таком подходе реализуется принцип соизучения языка и культуры.

Социокультурная информация представлена в УМК разными способами. Так, например, в 4 классе используются письма девочки Петры из Германии, в которых она рассказывает о своей школе, семье и т.д. и интересуется жизнью белорусских детей. Вопросы немецкой девочки - это важный мотивирующий фактор, позволяющий учителю реализовать принцип диалога культур, начиная с первой ступени обучения. В старших классах используется другая последовательность в обучении диалогу культур: *Факт культуры - обсуждение факта культуры - информация о стране изучаемого языка, связанная с фактом культуры - сравнение факта культуры в двух странах (Германии и Беларуси) - информация о своей стране, связанная с фактом культуры*

Сначала предъявляется сам факт культуры: например, «мультикультурное общество» - какое это общество; в процессе обсуждения идет накопление как информации, так и языкового материала; далее учащийся получает информацию о Германии как о мультикультурном обществе, рассматривается, например, мнение иностранцев о своем проживании в Германии. Информация представлена в интервью, диалогах или в текстах из различных источников. Форма представления определяется характером факта культуры. Учащиеся читают или слушают тексты, выполняют задания по текстам. Далее идет сравнение факта культуры со своей страной и, наконец, учащиеся представляют Беларусь как мультикультурное общество. Мне хотелось бы подчеркнуть, что речь идет не только о простом сообщении знаний о другой культуре, а о том, чтобы с помощью упражнений ученик присвоил этот факт культуры.

Для формирования у учащихся компетенций в УМК используются, коммуникативно- позновательные упражнения. Многие упражнения носят полифункциональный характер, и позволяют в комплексе дать знания, формировать навыки, развивать умения и приобщать учащихся к культуре страны изучаемого языка, что очень важно в условиях небольшого количества учебных часов в учреждениях общего среднего образования. В УМК представлены также упражнения, задания, мотивирующие учащихся к самостоятельной работе, способствующие формированию самоконтроля. С этой целью используются образцы, ключи, памятки и т.д. Образцы, примеры, памятки вносят также вклад и в культуру умственного труда учащегося.

УМК представляет собой знаковую систему, отражающую реальный педагогический процесс, обеспечивающий взаимодействие всех его составляющих: учащегося ⟷ учебника / УМК ⟷ учителя. Если говорить об учащемся как субъекте образовательного процесса, то можно отметить, что в УМК формирование личности, способной к межкультурной коммуникации, связано с формированием основных компетенций. Ориентация

на личность учащегося в процессе обучения дает возможность конкретизировать целевые и содержательные аспекты иноязычного образования.

Роль учителя в использовании УМК также изменяется. Эффективность использования УМК определяют многие факторы: личность, учителя, уровень его методической и языковой подготовки, его субъективные качества, способности и опыт. Если цели, содержание, методы обучения у учителя другие, чем это предусматривает концепция УМК, возникают противоречия между УМК и реальной системой обучения. Острота этих противоречий уменьшится, если учитель знает и понимает концепцию УМК, знает и понимает как адаптировать учебный материал к определенным условиям работы: сокращая, упрощая, либо дополняя его. Учебный материал УМК, опосредуясь через личность учителя, его творческий опыт, эмоциональную сферу, оказывает влияние на ученика, который, усваивая его, формируется как личность. Ученик берет от учебника ровно столько, сколько позволяет ему его уровень обученности, его личностные качества, его желания.

Каким бы не был УМК идеальным, какой бы ни была идеальной методическая система, представленная в нем, практика обучения будет отличаться. Для того, чтобы УМК выполнял свои функции в современной парадигме образования, чтобы он способствовал достижению целей языкового и иноязычного образования, для того чтобы уменьшить, действие субъективных факторов как создателей программ, так и авторов УМК нужна теория учебника, которая позволит внести некоторые коррективы, как в определение целей, содержания, так и организацию образовательного процесса по иностранным языкам. Если мы дадим научное обоснование многим положениям, мы тем самым поможем как учителям, так и авторам УМК.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. // И.Л. Бим .- М: Русский язык, 1977.- 288 с.

XÜLASƏ

Məqalədə təhsilin şəxsiyyət-oriyentasiyalı paradigması kontekstində Belarus Respublikasında ümumi orta təhsil müəssisələri üçün alman dili üzrə tədris-metodik kompleksi (TMK) araşdırılır. Bu paradigmaya müvafiq olaraq məqalədə "TMK – dövlət/cəmiyyət/təhsil", "TMK – metodik sistem", "TMK ⟷ təhsil prosesinin subyektləri" münasibətləri təqdim olunur.

TMK-nın hazırlanmasının əsasında ümumi orta təhsil müəssisələrində alman dilinin öyrədilməsinin hədəflərini və məzmunlu aspektlərini konkretləşdirməyə imkan verən koqnitiv-kommunikativ yanaşma durur. Məqalədə, həmçinin, tələbənin idrakı, tərbiyəsi və inkişafı üçün TMK-də yaradılan şərait təsvir olunur.

SUMMARY

Educational and methodical complex for German language in institutes of general secondary education in the context of person-centred paradigm

The article considers the educational and methodical complex (EMC) for German language in institutes of general secondary education in the Republic of Belarus developed in the context of personal-centered paradigm of education. According to the paradigm, the article contains the relations "EMC – State/society/education, EMC – methodical system", "EMC – subjects of educational process". The development of EMC based on the cognitive-communicative approach that makes possible to concretize the objective and content-related aspects of education of German language in the institutes of general secondary education. The article contains also conditions, created in the EMC for cognition, education and development

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

ГАСАНОВА Г.А.
Бакинский славянский университет

ДИАГНОСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Açar sözləri: *dezadaptasiya, tələbəlik, frustrasiya, emosional gərginlik.*
Ключевые слова: *дезадаптация, студенчество, фрустрация, эмоциональная неуравновешенность,*
Key words: *de-adaptation, studentship, frustration, emotional imbalance*

Специфика работы в вузе подразумевает тесный и ежедневный контакт с молодежью. Работа в аудитории является хорошей возможностью исследовать именно данную возрастную группу, выявить наличие сложностей на каждом году обучения, как в учебной группе, так и вне ее пределов, в процессе организации и проведении мероприятий.

История изучения данной проблемы, подход различных ученых к исследованию актуальных проблем студенчества, характерные проблемы, возникающие на данном отрезке становления и развития личности, все чаще ставят перед нами вопрос о том, какие изменения претерпевает эмоциональная сфера личности, что происходит с волей и волевой регуляцией, почему мы сталкиваемся с проблемой дезадаптации, возникновения коммуникативных трудностей в среде молодежи, наличием тревоги, эмоциональной неуравновешенности, агрессии, фрустрации и т.д.

Научная литература содержит разнообразный материал по проблемам исследования студенческого возраста. Изучением этого возрастного периода занимались такие ученые как: Б.Г. Ананьев (6), М.Ю. Диканова (7), Н.Н. Мачурова (10), И.С. Кон (9) и другие.

По свидетельству Б.Г.Ананьева (6), этот возрастной этап характеризуется интенсивным развитием физического и умственного потенциала личности, повышением работоспособности и динамикой активной продуктивной (в том числе и учебной) деятельности.

Одновременно в студенческом возрасте повышается и качество отношения и уровень культуры учебной деятельности, что способствует формированию умений и навыков, развитию самостоятельности, инициативности, социальной активности, расширяется кругозор, информационное поле, формируется творческое отношение к учебному процессу и к процесссу взаимодействия с преподавателями вузов как равноправными партнерами педагогического общения и субъектами педагогической деятельности.

Характеризуя студенчество, Н.А.Зимняя определила данный период как «центральный период становления человека, личности в целом, проявления самых разнообразных интересов» (8, 364).

Новизна исследований данной проблемы азербайджанскими учеными обусловлена учетом национального колорита, этнопсихологического пласта, воспитанием в азербайджанских семьях, образом мышления, гендерным аспектом. Так Байрамовым А.А. (1) были исследованы вопросы самовоспитания молодежи, особое место было уделено обучающимся, студентам. Гамзаев М.А. (2), рассмотрел вопросы формирования адаптации студентов в вузе, предложив нам типологию студенчества. Гадировым А.А. (3), также были рассмотрены социально-психологические аспекты развития личности на данном возрастном этапе. Особый интерес для нас представляют работы Мурсалбековой Л.С. (4) и Шафиевой Э.И.(5) , которыми была проведена огромная работа, направленная на исследование особенностей эмоциональной сферы личности студентов, проведена экспериментальная работа на выявление неуравновешенности у студентов и определены особенности как возрастные так и специфика работы с психологическими проблемами, возникающими на данном возрастном этапе.

Период адаптации первокурсников к вузу может продолжаться до окончания первого года обучения и граничит возникновением определенных трудностей: привыкание к новому коллективу граничит с возникновением психологического дискомфорта, переживания, связанные с новым статусом – студент, тяга к школе, отсутствие или слабая информированность о новой кредитной системе и формах образования в вузе, низкая саморегуляция поведения и деятельности, отсутствие у большинства четкого понимания специфики выбранной специальности. Главное новшество, появляющееся в жизни первокурсника, является превращение вчерашнего школьника в студента, который попадает в новую среду общения, коллектив, в котором должен адаптироваться, что проявляется в таком феномене, как конформизм.

Таким образом, адаптация к новым условиям, переход внешнего полученного опыта во внутренний план, выработка самооценки, самоуважения, самоутверждение, изменение мировоззрения, потребность в достижениях – такова диалектика развития личности данного возрастного периода.

Объектом эмпирического исследования, которое было проведено в Бакинском Славянском университете, выступили студенты первого курса педагогического факультета. Всего в исследовании приняли участие 132 студента. Возрастные рамки испытуемых - от 17 до 22 лет.

Нами были использованы: методика СМИЛ (15) - стандартизованный метод исследования личности (адаптированный и модифицированный вариант MMPI), тест Люшера (МЦВ) – (14), экспресс-диагностика уровня личностной фрустрации (В.В.Бойко) - (13, 129-131); опросник социально-психологической адаптированности (СПА), разработанный К.Роджерсом и Р.Даймондом и адаптированный А.К.Осницким (12, 451-465), карта наблюдения Д. Стотта (11, 57-71).

Первоначально был собран материал на основе наблюдения, анализа имеющихся сведений о студентах, проанализировано мнение преподавателей и т.д. Конкретные показатели, полученные в результате психодиагностического исследования следующие:

- По результатам изучения 132 обследованных тестом СМИЛ недостоверные данные фактически отсутствовали.
- 5 наблюдений (3,7 %) по данным СМИЛ - отличались вегетоэмоциональной устойчивостью и выраженной склонностью к психосоматическим заболеваниям;
- У 8 чел. (6,06%) была выявлена выраженная невротизация;
- Выраженная озабоченность своим самочувствием отмечена у 6 чел. (4,05%) студентов;
- Сниженный фон настроения, неудовлетворенность своим положением и чувство неуверенности отмечено у 28,2% (15,1%);
- Склонность к поведенческим реакциям с выраженным противодействием среде при неудовлетворенном самолюбии и нереализованных амбициях – 11,3% (15).
- Эмоциональная неустойчивость – 15,9%. (21чел.);
- Трудности сексуальной адаптации и полоролевой самоидентификации – 3,4 % (5 чел.).
- Чувство обиды, подозрительность и недоверие к окружающим при ригидности установок– 7 чел. 5,3 % от общего числа обследуемых;
- Высокая тревожность отмечена у 14,3 % (19 чел.) обследованных. Характер переживаний у этих лиц указывал на непосредственную связь этого состояния с неблагоприятной ситуацией в межличностных кон-

тактах, что в свою очередь напрямую оказалось связанным с условиями обучения;

- Наиболее выраженные отклонения от нормативного самочувствия и поведения отмечены у 3,03 % (4 чел.);
- Гипертимные черты и завышенная самооценка с нецеленаправленной активностью отмечены у 4,54 % (6 чел.) студентов.
- Трудности в общении обнаружены у 12,1% (16 чел.).

Таблица 1.

Результаты выборочного обследования студентов по методике СМИЛ

Психоэмоциональные проблемы	**Количество испытуемых (132)**	**В %**
1. Вегетоэмоциональная неустойчивость	5	3,7
2. Выраженная невротизация	8	6,06
3.Выраженная озабоченность своим самочувствием.	6	4,5
4. Сниженный фон настроения, неуверенность	**20**	**15,1**
5.Склонность к поведенческим реакциям	**15**	**11,3**
6. Эмоциональная неустойчивость	**21**	**15,9**
7. Трудность сексуальной адаптации	5	3,7
8. Подозрительность, недоверие	7	5,3
9. Высокая тревожность	**19**	**14,3**
10. Выраженное отклонение от нормы	4	3,03
11. Гипертимные реакции	6	4,54
12. Трудность в общении	**16**	**12,1**

По данным метода цветовых выборов было обследовано 132 чел., при этом обнаружено следующее:

Таблица 2 .

Результаты выборочного обследования студентов по методике МЦВ

Психоэмоциональные проблемы	**Количество испытуемых (132)**	**В %**
1. Признаки хронической дезадаптации	**28**	**21,2**

2. Склонность к психосоматике	17	12,8
3. Гармоничная норма	19	14,3
4. Выраженная эмоциональная напряженность	**30**	**22,7**
5. Настороженно-оборонительные установки	**24**	**18,1**
6. Фрустрированная потребность в позитивных эмоциях	14	10,6

Очередным этапом исследования явилась экспресс-диагностика уровня личностной фрустрации. Нами была использована методика В.В.Бойко и получены следующие результаты:

Таблица 3.

Всего: 132 чел	**Уровень личностной фрустрации**		
	высокий	устойчивый	низкий
	55 (41,6 %)	42 (31,8%)	35 (26,5%)

Ввиду того, что в процессе использования методики СМИЛ были получены данные о наличии дезадаптации и трудностях в общении студентов, нам представилось важным использовать методику для определения индивидуальных особенностей социальной адаптации: опросник социально-психологической адаптированности (СПА), разработанный К.Роджерсом и Р.Даймондом и адаптированный А.К.Осницким, карта наблюдения Д. Стотта.

Анализ результатов по опроснику социально-психологической адаптированности, выявил следующие особенности испытуемых:

1) Уровень дезадаптированности составил - 37 ч. (28,03%)
2) Адаптивность – 29 ч.(21,9%);
3) Неприятие себя и других - 9 ч . (6,8%)
4) Эмоциональный дискомфорт – 22 ч. (16,6%);
5) Внутренний контроль – 12 ч. (9,09%)
6) Внешний контроль –16 ч.(12,1%);
7) Эскапизм (уход от проблем) - 7 ч. (5,3%);

Характеризуя общий психологический климат в студенческом коллективе важно отметить наличие дезадаптированности, что составило - 37 ч. (28,03%) и эмоциональный дискомфорт – 22 ч. (16,6%), что весьма объяснимо новой социальной ситуацией развития, вступлением в новый коллектив.

Наряду с этим выделилась группа студентов, у которых уровень адаптивности граничит с нормой – 29 ч.(21,9%), была выявлена довольно-таки положительная установка ко всему новому, высокая степень контакт-

ности, умение налаживать взаимоотношения в группе, хороший внутренний и внешний контроль своего поведения (всего 28 человек), эмоциональная раскрепощенность.

По карте наблюдения Д.Стотта были выявлены следующие синдромы:

Таблица 4.

Формы дезадаптивного поведения у студентов

Синдром	**Кол-во**	**%**
недоверие к новым людям, вещам, ситуациям (НД)	**24**	**19,6%**
уход в себя (У)	14	10,6%
враждебность по отношению к взрослым (ВВ)	10	7,5 %
тревога по отношению к людям (ТЛ)	16	12,1 %
враждебность к окружающим (ВО)	14	10,6 %
эмоциональное напряжение (ЭН)	**29**	**21,9%**
невротические симптомы (НС)	**17**	**12,8%**
неблагоприятные условия среды (С)	8	6,06%

Картина дезадаптивного поведения достаточно ярко отобразила характер тех изменений, которые произошли в результате изменения социальной ситуации развития. Поступление в вуз, новый коллектив, трудности, связанные с поступлением – все это сказалось на общем состоянии студентов, у которых был отмечен достаточно повышенный уровень эмоционального напряжения. Исходя из этого, выглядит весьма логичным возникновение вышеуказанных синдромов у первокурсников. При беседе с ними, мы обратили внимание на тот факт, что все они в один голос отмечали факт проявления замкнутости, тревожности, в некоторых случаях граничащая со страхами, скованность в общении, наличие некой грубости, агрессии и неуравновешенное поведение во взаимоотношениях с родителями и учителями (период до поступления в вуз). Все сказанное обусловливает необходимость специальной работы психолога по обучению студентов тому, как владеть своими эмоциями, некоторым простым приемам регуляции эмоциональных состояний.

Исследуя причины дезадаптации у студентов, мы остановили свой взор на том факте, что наша работа пошла в русле исследования нескольких аспектов, связанных с трудностями, возникающими в данном возрастном периоде: влияние нового коллектива на развитие дезадаптивного поведения первокурсников, трудности, связанные с общением (взаимосвязь между коммуникативными способностями и уровнем тревожности), наличие страхов и их обусловленность тревожностью, нейротизмом, агрессивностью.

Формы, причины дезадаптации нами были выявлены. Очередным этапом нашей исследовательской работы было продолжение работы с группой студентов, у которых были выявлены определенные нарушения в общении, слабая адаптация.

Таким образом, в рамках данной исследования на начальной стадии нами были получены результаты по следующим параметрам: исследование личностных черт, эмоциональная неуравновешенность, наличие фрустрации, тревожности, дезадаптации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif , 2002, 622 s.
2. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı,"Adiloğlu", 2003, 282 s.
3. Qədirov Ə. Ə. Yaş psixologiyası: Ali pedaqoji məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. /Ə.Qədirov; İxtisas red: M.Ə.Həmzəyev. B.: Maarif, 2002, 387 s.
4. Mürsəlbəyova L.S. Emosional stress şəraitində tələbələrin idrak fəaliyyətinin psixofizioloji xüsusiyyətləri. Bakı, 2002.
5. Şəfiyeva E.İ. Normal və patalogiya şəraitində emosional stress. Bakı, 1998.
6. Ананьев Б.Г. Избр. психол. труды. М., 1980.
7. Диканова М.Ю. Взаимосвязь особенностей характера и профессиональной направленности личности студентов педагогического вуза. Автореферат кандидат психологических наук Москва, 2000, 18 с.
8. Зимняя И. А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. М.: Издательская корпорация «Логос», 2000, 384 с.
9. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989, 255 с.
10. Мачурова Н.Н. Жизненные ценности в понимании студентов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. СПб.: 2000, 18 с.
11. Практикум по наблюдению и наблюдательности. Регуш А.Л. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Питер, 2001, 176 с.
12. Практическая психодиагностика: методики и тесты: учебное пособие ред.-сост. Д.Я. Райгородский. Самара: БАХРАХ-М, 2009, 669 с
13. Прохоров А. О. Практикум по психологии состояний: Учебное пособие. СПб: Речь, 2004, 480 с.
14. Собчик Л. Н. Метод цветовых выборов - модификация восьмицветового теста Люшера: практическое руководство. СПб.: Речь, 2007, 128 с.
15. Собчик Л. Н., Стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМИЛ (MMPI) Практическое руководство. М.: Речь, 2007, 224 с.

XÜLASƏ

Bu məqalədə, birinci kurs tələbələrində psixoloji problemlərin aşkar olunması ilə bağlı suallara baxılmışdır. Bizi maraqlandıran bütün parametrlər üzrə nəticələr əldə olmuşdur: şəxsiyyətin xassəsinin tədqiqatı, emosional qərarsızlık, frustrasiya, həyəcanlılıq, dezadaptasiyanın olması.

Birinci kursda təhsil alan tələbələrdə aşağıda göstərilən problemlər aşkarlanmışdır: yüksək həyəcan, özünü qiymətləndirmənin aşağı səviyyədə olması, yeni sosial mühitə adaptasiya olmasındakı çətinliklər, öz yaşıdları və müəllimləri ilə ünsiyyətdə problemləri, sosial şəraitə uyğunlaşmasında emosional çatışmamazlıqlar, emosional fonun aşağı düşməsi və frustrasiyanın mövcudluğu nəticəsində münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Bunun da nəticəsində, tələbənin şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə natamamlıq gətirir, onun qrupdakı statusunda əks olunur, eləcə də təhsil fəaliyyətində müvəffəqiyyətinə və ətrafındakı insanlarla ünsiyyət qurmasına təsir edir.

SUMMARY

As a part of the article, this considers the issues that related to the identification of psychological problems among students, freshmen. We obtained the results of all the parameters, which we are interested. The parameters are the following:
study of personal traits, emotional imbalance, the presence of frustration, anxiety, maladjustment.

In the first academic year of the student life some problems as high anxiety, low self-esteem, difficulties of adapting to a new social environment, problems in interpersonal communication with peers and teachers, lack of emotional adjustment to social situations, reduced emotional background, the presence of frustration were identified, which leads to conflicts. Therefore it contributes to the development of the disabled student's personality, affects his or her status in the group, as well as the impact on the success of the training activities and the establishment of contacts with the environment.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

ХАЛИЛОВ Г.
Кавказский университет

ЭТНИЧЕСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СЕМЕЙ

Açar sözlər: *Ənənə, böyüklərə sevgi, patriarxal ailə, nüvə ailə, baba-nənə, qohumluq münasibətləri.*

Ключевые слова. *Традиция, любовь к старшим, патриархальная семья, ядерная семья, дедушка-бабушка, родственные отношения.*

Key words: *Customs and traditions, love to elders, patriarchal family, core family, grandfather and grandmother, relative relations.*

Процесс глобализации и модернизации в современном мире где широко распространился мултикултурализм, привлекает внимание как приоритетное направление в развитии общества, а также в управлении семейных и внутрисемейных отношений. В контексте анализа и развитии задач перед психологией стоит много обязанностей. С учетем того, что семья является важным пространством для формировании и развитии семьи, личности, то важность подхода к этим задачам в этническо-психологическом контексте приобретает более яркий вид.

С другой стороны в нашей развитой стране объявлено столетие мултикултурализма. Это является основой для просвещения каждого гражданина нашей страны, для широкомасштабной развитии, укрепления научного и практичного потенциала. Исследование и пропаганда этой развитии именно в семьях, в рамках внутрисемейных отношений служит целостности системы ценностей будущего гражданина.

Формирование азербайджанской семьи доказано историческими фактами, основывающиеся на находки с древних времен до наших дней. В этом контексте можно найти многочисленные ценные информации о

внутрисемейных отношениях и о семейном быте в письменных и устных образцах культуры, в классических произведениях и др.

Формирование и развитие азербайджанской семьи просвещено в работах историков, этнографов, социологов, педагогов и психологов. Конечно, мы старались использовать информации данные ими в исследованиях. В исследовании мы отдали предпочтения работам историка Г.Гейбуллаева, этнографа Г.Гавилова, историка-этнографа Н.Гулиевой, психолога проф.А.Байрамова, проф.А.Ализаде, и проф.Р.Алиева. Наша основная цель это выявить общеспектральные этнопсихологические особенности азербайджанской семьи и на этой основе в рамках внутрисемейных отношений составить оптимальный модель общения влияющий на развитие между одинаковых и разных поколений.

Всем известно, что в течении столетий наша история, происхождение, этногенность, быт, обычаи и традиции азербайджанцев зависел от политической атмосферы. От арабов до русских все хотели завоевать эти богатые, плодородные земли, старались уничтожить мораль, память народа. Конечно, историки, философы, этнографы, литературоведы, языковеды провели многочисленные исследования по этому поводу. Тем не менее, психологические особенности народа почти что не исследовано, скорее всего, со стороны психологов не представлен систематический научный анализ. Учитывая все это мы считаем целеустремленным исследование проблем связанные с изучением национальных особенностей.

Одним из путей изучения психологических особенностей народа связан с изучением народного творчества, письменной литературы, со стилем быта и жизни. Конечно же, одним автором или произведением невозможно полностью охватывать психологические особенности народа. Кроме того, комментарии некоторых проблем может иметь субъективный, даже неприемлемый суть. Все это дает основу дать объективное зрение нашей личности.

Во первых, начнем с того что: кто мы? "Мы с точки зрения исторической связи, быта, обычаи и традиции, стиля быта и жизни - восточный народ. Наша религия ислам, по корням мы тюрки. Мы имеем культурные, экономические, политические связи с Западом. Значит, наше формирование как народ происходит под влиянием всех этих факторов комплексно. Кроме этого, существует сотни других мелких факторов". (1, 172-173).

В процессе глобализации и интеграции наряду с другими факторами укрепляется этническое определение людей, народов и национальный суверенитет, этническое движение. В результате комплексного влияния всего этого, мысли и чувства национализма приобретают новое содержание и это в свою очередь сильно влияет на межличностные и внутрисемейные отношения. Семья как социальный институт всегда стоял в центре внимания

с точки зрения изучения и исследования семейного воспитания, внутрисемейных отношений. Но с условиями глобализации это показывает другой суть и новое содержание, потому что семейные отношение прямо, открыто связаны со случаями происходящими в жизни общества. Новые события в обществе также серьезно влияют на семейную жизнь, внутрисемейные отношения (8, 169).

Тем не менее, в свою очередь, среда общества, развитие общества во многом зависит от состояния социального института регулирующий моральное и физическое здоровье семей, в особенности растущего поколения и целиком всех людей.

Как нам известно, внутрисемейные отношения во всех народах имеет некоторую схожость структуры, строения и содержания. В этом контексте Азербайджанская семья не составляет исключение (8, 170). Уважение и любовь к старшим является правилой исходящее из древних обычаев и традиций, применяющийся в повседневной жизни. Неуважение и неподчинение к родителям, вера в идола, ложное свидетельство, преступление, бегство с войны считается большим грехом. В какой ситуации и в каком уровне не были бы дети, они не проявляют неуважение к родителям и оберегают искренность (6, 248-249).

В наших обычаях уважение к матери занимает особое место. У тюркских народов есть такое выражение "На матери руку поднимать и противоречить нельзя (7, 409). В азербайджанской семье несколько поколений живут вместе и имеет место постоянное уважение и любовь к старшим. Это культурное наследие переходящее от отца к сыну проявляет себя во всех слоях. Потому что дети увидевшие любовь, сострадание, милость от старших наполняются чувствами веры и ответственности к своим старшим.

Необычайная важность старшего поколения в нашем обществе благодаря учениям Ислама приобретает еще большее яркость. В связи с тем что Пророк принял старость как часть жизни, он реально подошел к концепции старость, показал нам как нужно относиться к старшим, моральные свойства отношений с ними (9, 50).

Уважение и доброта к старшим отображается в произведениях выдающихся писателей, мыслителей, литераторов всех времен. Еще в средневековье как главный предмет эта тема привлек внимание многих мыслителей. Выдающийся ученый и государственный деятель Насиреддин Туси в своем произведении "Ахлаги Насири" отметил моменты отображающие поведение со старшими, любовь и уважение к ним в нескольких аспектах. По Туси каждый человек должен уважать старшего себя человека и уметь служить ему. “Моральный человек во время беседы со старшими не должен употреблять иронические слова, должен разговаривать не тихо, не громко, сказать свое слово мягко” (4, 159-162). Должен знать, что при встрече с

большим человеком начать разговор раньше этого человека считается невежеством. Выполнять поручения родителей, получать их одобрение важно для каждого (4, 167). В произведениях Бахтияра Вахабзаде, одного из выдающихся представителей Азербайджанской литературы XX столетия часто открывается тема связанное с семьей, обществом и личностью. С этой точки зрения поэма "Отверженные" особенно притягивает внимание. В поэме встречаемся различными проявлениями детской личности, психологии старшего поколения и общества (5).

Семья, его разные социально-психологические особенности широко исследована не только в произведениях художественной литературы, но и в научной литературе. Одна глава книги "Азербайджанская этнография" Г.Гавилова посвящена "Семье и семейному быту". В этой главе дана краткая информация связанная с правилами брака, свадебной церемонией, традициями рождения и траурными обычаями в маленьких и больших семьях в конце XIX столетия, в начале XX (3, 198-222, 394). Вторая глава кандидатской диссертации Н.Кулиевой "Азербайджанские таты (семейный быт и моральная культура" посвящена семье и семейному быту татов, третья глава отображает моральную культуру. В диссертации исследована моральная культура татских семей, их брачные обычаи и автор отмечает, что влияние азербайджанского семейного быта на татский семейный быт (аккультурация) и их схожие качества сформировались на независимой основе, то есть на основе конвергенции" (3).

В кандидатской диссертации М.Пашаевой «Этнические традиции в семейном быту Азербайджанских семей (на основе материалов зоны Шеки-Закатала в XIX веке и в начале XX века)» говориться о семейных формах в семьях удинов, ингилойцев, аваров живущих в зоны Шеки-Закатала в XIX веке и в начале XX века, их брачных традициях, о Новруз байрам, Укур, Горгот байрам, Курбан, Ураза и Мавлид байрам из культурной жизни (3, 310). Азербайджанская семья, ее особенности, социально-психологические особенности занимает особое место в исследованиях проф. А.Ализаде. Он пишет: " Азербайджанский народ всегда считал семью высоким, священным очагом. Из соединении двух семей, поколений появляется новая семья. Это новое начало отмечается народными обычаями, свадебными традициями» (2, 186).

В XX веке в инфраструктуре Азербайджанской семьи произошло коренные изменения. Как косвенный и прямой результат этих изменений в психологии Азербайджанской семьи начала возникать селективные особенности. Когда-то были распространены локальные семьи: браки заключались в рамках одного села и это основывалась на субкультуру села. Имелись специфические черты не только у семейного кодекса каждого села, но и у свадебных церемоний, траурных обычаев. А сегодня...начался

процесс интеграции и быстро развивается. Браки уже заключается не только между односельчанами, но и между девушками и парнями из разных сел и даже зон. Это важное событие в морально-психологической истории Азербайджанской семьи (2).

Первое направление: И как столица, и как центр образования, промышленности роль Баку увеличился и в связи с этим в стране ускорился процесс миграции. Со сел особенно мужчины приходят сюда с целю найти работу или учиться и в некоторых случаях женятся на городских девушек. В результате появляется ядерные семьи нового типа при соединении городской и сельской культуры. В социально-психологической жизни страны социальные эффекты этой направлении имеют важную роль: села смешиваются с городскими семьями и семьи уже развиваются прямо на корнях Азербайджанской культуры.

Второе направление: Многие Бакинские парни после окончания высшего образования отправляются в села работать и женятся на сельских девушек. Некоторые поселяются здесь или возвращаются вместе с семьей в город.

Третье направление: Парни и девушки из разных сел которые учились или работали в Баку создавали семью. Это направление особенно ярко проявил себя в высших учебных заведениях.

Четвертое направление: Свадьбу некоторых парней живущих и работающих в Баку делали в селе. Они с благословением родителей женились на односельчанке (родственнице) и вместе с женой переезжали в город.

По статистике, в нашей стране, где когда-то патриархальные семьи превосходствовали, в пересечении XX-XXI века с большой скоростью увеличивается число семей ядерного типа. Патриархальные семьи были семьями из трех поколений охватывающие дедушку-бабушку, матери-отца и детей. Ядро этих семей составлял дедушка-бабушка и во многих внутрисемейных проблемах их решения были заключительными. Взаимные отношения матери и отца, их поведения с детьми тоже ввелся относительно самостоятельно в рамках этого вектора. Социально-психологическая атмосфера семей этого типа обусловилось с характером отношений свекрови и невесты. Кроме этого, дяди, тети очень часто проводили время в этих семьях и в результате появлялся сложная межродственная сеть.

В отличии от патриархальных семей семьи ядерного типа состояли из двух поколений: из матери-отца и детей. Здесь количество детей 1-2, в лучшем случае 3, редко 4-5 и они как эпицентр играют важную роль в развитии семьи.

В семьях ядерного типа появляются новые направлении и в отношениях мужа и жены. Жизнь этих семей обусловливается не отношениями дедушки-бабушки, а прямо отношениями мужа и жены. Статус жены тоже

изменился в этих семьях. В патриархальных семьях отец считался главой семьи и контролировал все проблемы. Но в новой системе в внутрисемейных отношениях начинает играть важную роль коренный фактор - личность женщины. В семьях ядерного типа и свекровь практически теряет свою роль и приходит в семью не как регулировщик отношений, а как бабушка.

В процессе перехода с патриархальной семьи в семью ядерного типа уменьшение роли дедушки-бабушки создает холодность в родственных отношениях и это больше носит косвенный характер. Близкие родственники поддерживают связь уже только по телефону или раз или два в год встречаются на свадьбе.

По мнению проф. А.Ализаде одна из функций семьи является женитьба детей. «Во время женить детей всегда считался материнской честью, долгом отца в Азербайджанской семье. Наши отца и матеря столетиями жили в магии этих чувств и по сей день живут» (2, 186).

Женитьба детей тоже имеет коренные этнографические правила. Их этнопсихологические правила тоже были селективными (2, 187-188). Эта методика привлекает внимание психодиагностическими измерениями и проявляет себя с первых стадий - с поиска невесты, с набирания информации о ее семье, с мнения парня, информирования семьи девушки, сватовства, получения "да" и охватывает все стадии. Конечно же в этой задаче возрастные критерии семьи тоже имеет важную рол. Автор отмечает, что «Возраст относиться к антропологическим характеристикам человека, но имеет социально-психологический смысл. Наши предки хорошо знали эти качества. Они эмпирически давно открыли, что человеческие отношения всегда связаны с возрастом. Имелись нормы "возраста женитьбы" проходившие сквозь столетия. Эти возрастные нормы привлекает внимание с размерами бытовой психологии и народной медицины» (2, 189).

Прочность семьи, стабильность межличностных отношений зависит от определенных ритуалов. Мнение проф.А.Ализаде об этом интересный: «В Азербайджанской семье не любят слухи и избегают их. Семейные отношения основываются на важные ритуалы. Этих ритуалов строго придерживались в опыте общении муж и жена, родители с детьми, сестра с сестрой, брат с сестрой... Ритуалы невесты были особенно важными. Их психологическое содержание в первую очередь основывалось на чувства уважении. Было расстояние между отцом с девочками, отцом с матерью, сестрой с братом... Это психологическое расстояние между ними определялось с одной стороны объемом межродовыми отношениями, а с другой стороны фактором старший и младший» (2, 201-202). После этого автор пишет, что «Если происходили конфликты между отцом и сыном, матерью и дочери, отцом и дочерью, это не преувеличивался. Корни этих

слухов объясняли отцовским строгостью, честью брата, заботой матери и "отмывали кровь водой»(2, 202).

Все отмеченные нами этнопсихологические вопросы помогают сформированию внутрисемейных отношений основываясь на здоровые психологические основы. Адаптация семьи в психологическом, социальном и физиологическом контексте важна именно в этой рамке. Корни семейных отношений отличается древностью. Пропаганда этнических особенностей в этой области, просвещение молодежи важно с социальной точки зрения и проложил путь к семейной целостности.

ӘDӘBİYYAT

1. ӘliyevR.İ. Mentalitet. "Elim və Təhsil", Bakı: 2009.
2. Əlizadə Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: "Renessans", 2003, 260 səh.
3. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: "Elm", 2005, 347 səh.
4. Nəsirəddin T. "Əxlaqi Nasiri". Bakı: 1989.
5. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri (1970-1979). 12 clddə, IV cild. Bakı: 2008.
6. Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi. Yaşlılık Dönemi və Problemleri. İstanbul: 2007.
7. Bacanlı Hasan, Terzi Şerife.Yetişkinlik ve Yaşlılık Gelişimi ve psikolojisi.İstanbul: 2012.
8. Керимова В.Влияние глобализация на националъные особеннсоти и внутрисемейные отношения. //Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemlər İnstitutu, Elmi əsərlər, 2014, №3.
9. http://www.sosyalsiyaset.net/documents/hadislerde yaslilik.htm

XÜLASƏ

Qədim ənənələrdən bu günümüzə gəlib çatmış böyüklərə hörmət və sevgi, eləcə də bizim gündəlik həyatımızda tətbiq olunan dəyərlər psixoloji və pedagoji fikir tarixinə mənsubluğu ilə səciyyələnir. Hörmət və sevginin qabardılmasında, onun nəsildən-nəslə ötürülməsində təbii ki, ailə, daha doğrusu ailə daxili münasibətlər əsas rol oynayır. Şərq cəmiyyətlərinin əksəriyyətində olduğu kimi Azərbaycanda da patriarxal ailə modeli əsrlər boyunca başlıca rol oynamışdır. Bu məqalədə ailə daxili münasibətlər kontekstində etnopsixoloji münasibətlər təhlil edilmiş və milli dəyərlər sistemində yaşlılara, eləcə də qocalara münasibət öz əksini tapmışdır.

SUMMARY

Respect and love to elders stemming from our old customs and traditions till today, and also values that we apply in our daily life are important in psychological and pedagogical history of thoughts. The family, exactly saying the family relationship plays a great role in instilling this respect and love, and of course in transmitting it from generation to generation. Like in most eastern societies, the patriarchal family model is the main family model in Azerbaijan for centuries.

In the article, the ethnopsychoogical issues in the context of family relations were analyzed, and mainly the attitudes of elders and grown ups to national values were reflected.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası 2016-№1 Серия общественно-политических наук

А.С.БАРАНОВА
Минский государственный лингвистический университет, Беларусь

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Açar sözlər: *mədəniyyət, mədəni insan, kompetentlik, mədəni kompetentlik, mədəniyyət və təhsil mühiti, sosial-mədəni kompetentlik, mədəni kompentliyin formalaşması*
Ключевые слова*: культура, человек культурный, компетентность, культурная компетентность, культурно-образовательная среда, социокультурная компетентность, формирование культурной компетентности*
Key words: *culture, human culture, competence, cultural competence, cultural and educational environment, socio-cultural competence, cultural competence formation*

Интенсивное развитие международных экономических связей и расширение сотрудничества между странами в различных областях экономики и общественной жизни диктуют необходимость развития культурной компетентности специалистов. Достижение согласий по тем или иным вопросам возможно в результате изучения и принятия особенностей языка, культурных традиций, привычек, способов восприятия и интерпретации событий, религиозных воззрений, другого образа жизни. Целостное постижение другой культуры возможно при глубоком постижении языка, литературы, искусства другой культуры.

В современном обществе повысились социальные требования к поведенческой, функциионально-деловой и эмоционально-нравственной культуре граждан. Приобрели значимость профессионализм и компетентность, здравый смысл, ответственность, корректность. Актуальным стало знание

культурного наследия своего народа и народов других стран, в целом культурной компетентности.

Культурная компетентность является востребованным качеством специалиста нашего времени. Она предполагает овладение комплексом элементов, состоящих из знаний особенностей культур, вступающих во взаимодействие, и умений реализации этих знаний в конкретной культурной и инокультурной среде. Культурная компетентность личности – это комплекс систематических знаний, представлений, умений, навыков, традиций и ценностных ориентаций, который позволяет в итоге свободно понимать, использовать, интерпретировать всю сумму знаний в определенной среде, а также сумму правил, образцов, законов, обычаев, запретов, этикетных установок, вербальных и невербальных языков коммуникации

Термин «культурная компетентность» ввёл Ю.Е. Прохоров. Среди прочих значений термин означает личностный рост на основе освоения культуры, эстетики (4). Важнейшая часть культурной компетентности определяет общение членов социума, диктуя им определённые ограничения, нормы, правила, ритуалы, обязательные для исполнения в рамках данной культуры.

В настоящее время требования к культурной компетенции повышаются и предполагают наличие общекультурной эрудиции, актуальной современной и исторической эрудиции, знание иностранных языков, общие логико-методологические знания, специальные методологические знания, методические умения по дисциплине, идеально-культурные качества и способности (ум, талант, моральные качества).

Формирование культурной компетентности предполагает овладение принципом культурного релятивизма, который является важнейшим принципом социальной регуляции в условиях полиморфизма культур, с одной стороны, и значительной интенсификации кросс-культурных контактов, с другой. Принцип культурного релятивизма Е.Л.Головлёва рассматривает с тесной связи с принципом терпимости, который играет большую роль в кросс-культурных контактах (1, 38).

Актуальной является проблема антропологической основы формирования культурной компетентности, которая основывается на понимании человека как «человека культурного». В.М.Розин утверждает, что «первый человек был не человеком разумным, а «человеком культурным», т.е. «Homo kulturel» (5, 168). Завершение адаптации существа переходной формы расчистило почву для формирования культуры. Существо переходной формы становится архаическим (культурным) человеком только тогда, когда его поведение и деятельность начинают полностью отвечать культурным требованиям (правилам, представлениям, нормам). Человеческое сознание В.М.Розин рассматривает как сознание культурное, сознание в языке, созна-

ние как «самосознание». Человек стал человеком, когда семиотический процесс и культурные реалии укоренились («оспособились») в функциях внимания и памяти, в механизмах распределения психической энергии, в работе воображения и представления, когда они стали реализовываться в форме чувственных образов или ментальных операций, в движениях человека. В этом смысле человек рассматривается не просто как «существо культурное, но искусственное, а культура не только устойчивая форма социальной жизни, но и процесс социализации, окультуривания «человеческого материала», «человеческой субстанции», процесс формирования психики и телесности» (5, 169). Предпосылками человека культурного В.М.Розин считает «не только находящиеся на определённой стадии эволюции сообщества обезьян, но также экстремальные обстоятельства жизни, формирование парадоксального поведения, появление вместо сигналов знаков коммуникации, совместной деятельности с естественными орудиями, наконец, формирование культуры» (5, 170).

Дальнейшее развитие человека шло как в рамках отдельных культур (в плане совершенствования его психики и телесности, адаптирующихся к культуре), так и при смене одной культуры другой. Сущность культурного человека осуществляется в его культурной деятельности. В.М.Розин отмечал, что «самоосуществление человека в его деятельности – это образование личности в мире культуры, создаваемой людьми в совместных действиях и взаимных коммуникациях» (5, 105).

Для личностного и профессионального развития будущего специалиста как человека культурного органично и необходимо развитие его культурной компетенции. Необходимость совершенствования процесса формирования культурной компетентности требует рассмотрения личности в пространстве культуры. Культурная компетентность предполагает рассмотрение сущности личности и культуры, а также их соотношение. Философы, антропологи рассматривают культуру в качестве основания для постоянного самоизменения, совершенствования, развития. М Бахтин рассматривает личность не саму по себе, а в культуре. Личность рассматривается как реализующая, проживающая себя в форме (через форму) произведения культуры. Культура для М.Бахтина онтологична, совершается в глубинах сознания субъекта культуры, являясь основанием для его постоянного внутреннего самоизменения и выражая себя в произведениях-объектах.

Культурная компетентность будущего педагога предполагает знание основ педагогической синергетики, методологическим основанием которой является теория синтеза знаний. Синергетика изучает наиболее общие и глубинные механизмы движения и развития систем, выступает новой парадигмой познания, на основе которой формируется новая общенаучная картина мира. Формирование культурной компетентности должно осуществ-

ляться на основе синергетического подхода, который предполагает усвоение элементов знания в их взаимосвязи и целостности. Синергетический подход рассматривает компетенции как целостные комплексы, где совмещаются не только знания и умения, но и ценностные ориентации человека, который является целостным существом.

Культурная компетентность предполагает знание будущими педагогами общефилософских и естественно-научных основ универсальной синергетической парадигмы развития, знание общенаучных основ педагогической синергетики, холистической педагогической парадигмы, знание синергетической образовательной парадигмы как парадигмы творческого развития личности.

Культурно-образовательная среда университета является важным фактором формирования культурной компетентности будущих специалистов. Перспективной является тенденция развития университета как культурного феномена. Университет является не только важнейшим элементом образовательной структуры, но выступает и в качестве культурного концепта европейской культуры. Университет как явление европейской культуры возник лишь при активном формирующем влиянии общества. Университеты не только давали образование, но и формировали интеллигенцию — носителя духовного потенциала европейской культуры. Это были очаги культуры, влиявшие на все общество, способствовавшие расширению и укоренению поля культуры.

Усиление культуротворческой функции университета связано с сохранением культуры, культивированием способностей, формированием культурной компетентности, пониманием многообразия культур мира.

Университет рассматривается как элемент городской культуры. Первые университеты были новыми элементами городской культуры. Образование человека не сводилось лишь к передаче готовых знаний, оно предполагало также «достраивание» его в общекультурном смысле, поэтому университеты играли важнейшую культуросозидательную роль.

Университет является общественным местом, где формируются два типа знания: знание как наука и знание как культура, то есть университет способствует как социокультурному развитию, так и развитию промышленных технологий. При анализе культуросозидающей функции университета в пространстве региональной культуры, следует отметить, что основными аспектами культурообразующей функции университета в развитии региональной культуры являются формирование профессиональных, этических и эстетических качеств личности обучающихся; развитие интеллектуальной активности населения, формирование и приумножение различных видов элит; сохранение и развитие общенациональных и этнических культурных традиций; интернационализация, включение в глобальные образовательные про-

цессы, а также преодоление регионального провинциализма, обособленности от центра, замкнутости. Образовательный аспект культурообразующей функции университета заключается в приобретении знаний, профессиональных компетенций, определенных соответствующими программами и стандартами. Главную цель реализации культуросозидающей функции университета заключается в формировании такого социального слоя, который, вобрав в себя определенные знания, навыки и умения, потенциально может стать региональной технократической, административной, творческой, педагогической и бизнес-элитой. Современной тенденцией является развитие корпоративной культуры университета. В связи с этим следует отметить необходимость формирования предпринимательской культуры современных университетов, формирование студенческой субкультуры, формирование культурных традиций.

С точки зрения соотношения университетского образования, науки и культуры в настоящее время придаётся особое внимание рассмотрению идеи развития университета в рамках культурологической парадигмы высшего образования, в условиях культурно-исторического типа университета как образовательной системы, в аспекте обобщения, сохранения и возрождения культурно-образовательных традиций в университете, описания и прогнозирования образа выпускника университета как культурного и образованного человека конкретной исторической эпохи.

В качестве перспективы развития университетского образования можно рассматривать именно культурологическую перспективу. Исследователи отмечают продуктивность и целесообразность смены основных перспектив представлений об университетском образовании с так называемой "социологической" на "культурологическую" перспективу", приведение собственных представлений об университете в соответствие с современным состоянием культуры. Это предполагает в свою очередь перемену основной базовой образовательной деятельности в университете с познавательной, организованной по схематизмам и тематизмам науки, на культуротворческую, в основе которой иные образовательные стратегии, в частности – анализа ситуации и интерпретации. Основной источник новизны при современном состоянии и условиях развития культуры заключается в новых точках зрения, новых интерпретациях известных истин.

В связи с интенсивным развитием международных связей, расширением сотрудничества между странами, повышением требований к культуре личности актуальной становится проблема формирования культурной компетентности личности профессионала в условиях академической свободы в университете.

В условиях университетского образования культурная компетентность осуществляется в процессе теоретического осмысления понятий, свя-

занных с глобализацией, унификацией, универсализацией культуры, практического освоения типов культур, учёта особенностей мышления представителей различных культур, типов личности.

На современном этапе развития общества формирование культурной компетентности личности профессионала в условиях университетского образования осуществляется на основе синергетического подхода, педагогической синергетики, предполагает культуру научного исследования на основе свободы выбора тем, исследовательских методов, дискуссий, публикации результатов научного исследования.

Академическая свобода – безусловно свободное изложение научных истин и научного преподавания, является одним из культурных прав человека, разновидностью свободного выражения. В условиях гуманизации и демократизации образовательных систем актуальным и востребованным является понятие академической свободы. Академическая свобода – предоставление определённых прав работникам образования (профессорско-преподавательскому составу, научным работникам и студентам вузов). Академическая свобода означает возможность для преподавателя свободно излагать учебный предмет по своему усмотрению, выбирать темы и методику для научных исследований, а для студента – получать знания согласно своим склонностям и потребностям. Предоставление высшим учебным заведениям основных академических свобод в наши дни является общепризнанным принципом образовательного права и закрепляется в ряде международно-правовых документов высших учебных заведений. В Великой хартии европейских университетов (Болонья, 18 сентября 1988 года) они отнесены к фундаментальным принципам университетской жизни. В этом авторитетном источнике современного европейского образовательного права закрепляется: «Университет, будучи в центре различно организованных обществ в силу разнообразных географических условий и различий исторического развития, является автономным учреждением, которое критическим образом создает и распространяет культуру через научные исследования и образование. Чтобы адекватно реагировать на нужды современного мира, он должен иметь моральную и интеллектуальную независимость по отношению к любой политической и экономической власти, реализуя свою деятельность в области исследований и образования» (2).

Культурная компетентность является востребованным качеством специалиста нашего времени. Она предполагает овладение комплексом элементов, состоящих из знаний особенностей культур, вступающих во взаимодействие, и умений реализации этих знаний в конкретной культурной и инокультурной среде. Культурная компетентность личности – это комплекс систематических знаний, представлений, умений, навыков, традиций и ценностных ориентаций, который позволяет в итоге свободно понимать, ис-

пользовать, интерпретировать всю сумму знаний в определенной среде, а также сумму правил, образцов, законов, обычаев, запретов, этикетных установок, вербальных и невербальных языков коммуникации. Формирование культурной компетентности предполагает культуру научного исследования. В Декларации Академической свободы (Права Человека в Научной Деятельности) определены следующие свободы: свобода выбора темы для научного исследования, свобода выбора исследовательских методов, свобода сотрудничества в научном исследовании, свобода разногласий в научной дискуссии, свобода публикации результатов научного исследования. В Декларации подчёркивается, что научное исследование должно быть свободно от скрытого и откровенного репрессивного влияния бюрократических, политических, религиозных и финансовых директив; научное творчество является фундаментальным правом человека не меньше, чем другие фундаментальные права человека. Эта доктрина несомненно должна быть предметом обсуждения международных договоров, и отражена в международном праве (3). Использование академических свобод студентами в процессе проведения научного исследования, профессиональной подготовки способствует формированию активной, самостоятельной, мобильной, ответственной личности будущего специалиста.

В условиях современного этапа развития мирового сообщества, который характеризуется серьёзными социокультурными изменениями (расширение связей между государствами, глобализация, интернационализация), в значительной степени возрастает необходимость формирования социокультурной компетентности будущего учителя. Социокультурная компетенция (sociocultural competence) – не только знание культурных особенностей носителя языка, их привычек, традиций, норм поведения и этикета, но и умение понимать и адекватно использовать их в процессе общения, оставаясь при этом носителем другой культуры; Формирование социокультурной компетентности предполагает интеграцию личности в системе мировой и национальной культур.

Формирование социокультурных знаний и умений означает расширение объема лингвострановедческих и страноведческих знаний за счет новой тематики и проблематики речевого общения с учетом специфики выбранного профиля; углубление знаний о стране или странах изучаемого языка, их науке и культуре, исторических и современных реалиях, общественных деятелях, месте этих стран в мировом обществе, мировой культуре, взаимоотношениях с нашей страной; расширение объема лингвистических и культуроведческих знаний, навыков и умений, связанных с адекватным использованием языковых средств и правил речевого и неречевого поведения в соответствии с нормами, принятыми в стране изучаемого языка. В связи с этим возрастает значение изучаемых студентами обществоведческих, педагогиче-

ских, гуманитарных дисциплин, разъясняющих и уточняющих значение политических, педагогических, философских подходов и теорий.

Формирование социокультурной компетентности неразрывно связано с основными целями образования: практической, развивающей и воспитательной. Воспитательная задача очень значима, поскольку от решения этой задачи зависит формирование у будущего педагога чувства патриотизма и чувства интернационализма. Когда человек знает, ценит и уважает культуру, обычаи, традиции, язык других стран и народов, когда он с гордостью может представить культуру и традиции своего народа или региона, где он живёт, ни о какой враждебности, конкуренции или превосходстве не может быть и речи. Формирование социокультурной компетентности будущего учителя актуально в связи с тем, что социокультурное образование – новый аспект в преподавании школьных предметов, и связан он с необходимостью формирования социокультурной компетентности, что нашло выражение в преамбуле к последнему варианту Государственного образовательного стандарта. Социокультурный подход определяет стратегию изучения языка сквозь призму национальной культуры.

Решение актуальных проблем формирования культурной компетентности студентов тесно связано с реализацией антропологического, синергетического подходов к данной проблеме, наиболее эффективно осуществляется в условиях культурно-образовательной среды, реализации академических свобод в университете, инновационной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Головлёва, Е.Л. Основы межкультурной коммуникации: учебное пособие / Е.Л.Головлёва. – Ростов н /Д: Феникс, 2008. –224с.
2. Козырин, А.Н. Государственная политика Российской Федерации в области образования: понятие и законодательные принципы. – Режим доступа: attachment2.htm. – Дата доступа: 12.03.2016
3. Open Letter by the Editor-in-Chief: Declaration of Academic Freedom (Scientific Human Rights).Декларация Академической свободы(Права Человека в Научной Деятельности) Volume 3 PROGRESS IN PHYSICS July, 2007.
4. Прохоров, Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю.Е.Прохоров. – М.: КомКнига, 2006. – 140с.
5. Розин, В.М. Философия образования: Этюды-исследования /В.М. Розин. М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. – 576 с.

XÜLASƏ

Məqalədə tələbələrin mədəni səriştələrinin formalaşmasının aktual problemləri araşdırılır, bu prosesə antropoloji və sinergetik yanaşmanın zəruriliyi əsaslandırılır, universitetdə akademik azadlıqların, mədəni-təhsil mühitinin, innovasiyalı fəaliyyətin rolu, tələbələrin sosio-mədəni səriştələrinin formalaşmasının zəruriliyi göstərilmişdir. Problemin aktuallığı beynəlxalq əlaqələrin intensiv inkişafı, ictimai həyatın müxtəlif sahələri üzrə ölkələr arasında əməkdaşlığın genişlənməsi ilə bağlı şərh olunur.

SUMMARY

The article deals with actual problems of formation of cultural competence of students, the necessity of anthropological and synergetic approach to the process, shows the role of cultural and educational environment of academic freedom in the university, innovation, the need to create socio-cultural competence of students. Actualization of the problem is revealed in connection with the intensive development of international relations, expansion of cooperation between the two countries in various areas of public life

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

КУРЬЯН В.В.
Минск, Беларусь

ДИАГНОСТИРОВАНИЕ ОТКЛОНЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ВОСПРИЯТИЯ И ПОРОЖДЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ

***Açar sözlər**: diaqnostika, anomaliyalar, söz fəaliyyəti, nitq mexanizmləri*
***Ключевые слова**: диагностирование, отклонения, речевая деятельность, речевые механизмы.*
***Key words**: diagnostic, disorders, speech activity, speech mechanisms*

Совершенствование системы контроля является в настоящий момент одним из наиболее приоритетных направлений развития иноязычного образования Республики Беларусь. Эффективная система контроля в значительной степени обусловливает повышение качества обучения иностранному языку. Она является необходимой составляющей образовательного процесса, позволяющей учителю получать обратную связь, отражающую действительный уровень учебных достижений и спосособстующая стимулированию и мотивированию учащихся по овладению иностранным языком, формированию у них важнейших качеств ответственного и дисциплинированного отношения к собственной учебной деятельности.

Особенности современного социального заказа, ориентированного на формирование у учащихся готовности осуществлять иноязычную речевую деятельность с представителями других культур (1) потребовали особого внимания к контролю и оценке речевой компетенции учащихся, определению уровня владения ими видами речевой деятельности.

Первоначально ключевым направлением как методических исследований, так и образовательной политики РБ являлось переосмысление содержания и методов итогового контроля и оценки сформированности речевой компетенции, результатом которых стало введение стандартизированных педагогических измерений в форме централизованного тестирования, и обязательного выпускного экзамена, обеспечивающих ранжирование учащихся по их уровню подготовки, создание равных условий контроля для всех обучаемых, выявление качества практического владения умениями рецептивной и продуктивной речи в соответствии с требованиями образовательного стандарта и учебной программы (2; 3, 3).

Однако результат не может быть сформирован одномоментно. Ему предшествует длительный процесс продвижения к цели обучения, который, как показывают исследования, не носит линейный характер. В нем наблюдаются периоды роста и спадов качества владения иноязычными речевыми умениями (4). Поэтому совершенно очевидно, что процесс формирования речевой компетенции не может осуществляться стихийно. Он требует постоянного отслеживания успешности формирования иноязычных речевых умений как составляющих речевой компетенции. Во многом, именно по этой причине наметилась тенденция к усилению роли контроля процесса формирования речевой компетенции и повышению значимости текущей успеваемости учащихся (5, 7).

В условиях инновационного языкового образования изменяется роль учителя иностранного языка. Его внимание направлено не только на контроль результатов обучения, но и на своевременное выявление трудностей в овладении речевыми умениями, определение их природы и принятие своевременных мер по их устранению. Для этого учителю необходимо иметь полную информацию о том, как продвигается учащийся к цели обучения (6, 3).

Диагностическая функция контроля, по мнению многих методистов, состоит в том, чтобы своевременно выявлять успешность или неуспешность в продвижении к цели обучения и вносить корректировку в содержание и ход образовательного процесса. Данная функция распространяется на весь процесс обучения, не ограничивается только выявлением возникающих трудностей, но и направлена также на поиск их истинных причин и на дальнейшее прогнозирование возникновения трудностей у обучаемых (7, 418).

Однако, как показывает анализ состояния вопроса в отечественной и зарубежной методической литературе, проблема отслеживания процесса формирования речевой компетенции еще до конца не изучена. Учитель не имеет инструментов, позволяющих постоянно следить за развитием иноязычных умений на том или ином этапе урока, в результате чего своевременно не вносятся коррективы в образовательный процесс. Отсутствие оперативной обратной связи и невозможность своевременно выявлять и быстро

устранять пробелы приводит к “формированию ошибочных приемов умственной деятельности учащихся” (8, 12).

Поэтому в данной статье мы сосредоточили внимание на трудностях, которые испытывают учащиеся в процессе овладения речевой компетенцией и на выявлении причин, их порождающих.

Для решения этих задач нам потребовалось прежде всего проанализировать, как происходит процесс восприятия и порождения речи при формировании речевой компетенции.

С психологической точки зрения, как отмечают И.А.Зимняя, И.А.Мазаева, формирование речевой компетенции является результатом взаимодействия и взаимосвязи видов речевой деятельности (РД) (9, 17). Развитие всех видов речевой деятельности носит комплексный характер, т.е. развитие речевых умений одного вида РД способствует улучшению владения другими видами и создает условия для их последовательного взаимного развития. Речевые умения (как и речевая компетенция в целом) объективируются в речевой деятельности как «отработанные действия, характеризующие владение иностранным языком» (9, 8). Они формируются в речевой деятельности на основе специального речевого механизма, в состав которого входят общефункциональные речевые механизмы кратковременной и долговременной памяти, вероятностного прогнозирования/упреждающего синтеза, осмысления и памяти (Н.И.Жинкин). Изучение функционирования речевого механизма показало, что содержание входящих в него общефункциональных механизмов определяет умения, которые развиваются в процессе овладения иноязычной речевой деятельностью (соответственно, речевой компетенцией). Действие общефункциональных механизмов проявляется по-разному в рецепции и продукции. Они носят как общий характер внутри процессов речевосприятия и речепорождения, так и разнонаправленный характер по отношению к каждому из них, что дает возможность переноса или интерференции между рецептивной и продуктивной речью и обусловливает возникновение трудностей (11).

Общность процессов восприятия и порождения речи, основанная на общности содержания функционирования механизмов речи, позволяет выявлять общие трудности для процессов восприятия и порождения иноязычного высказывания и связывать их с речевыми умениями, основанными на этих механизмах. Разнонаправленность действия механизмов определяет специфику функционирования процессов рецепции и продукции и указывает на различный характер трудностей в рецепции и продукции.

Для того чтобы определить характер трудностей в развитии речевой компетенции мы исходили из содержания общефункциональных механизмов, специфики их функционирования в рецептивной и продуктивной речи. Здесь важно отметить, что процесс восприятия и порождения речи происхо-

дит на разных уровнях речевого высказывания: предложения, сверхфразового/диалогического единства (СФЕ/ДЕ) и текста (И.А.Зимняя). Поэтому, совершенно очевидно, что на всех уровнях речевого высказывания возникают разные ошибки, трудности, отклонения. От их своевременного выявления и исправления будет зависеть качество результата обучения. Рассмотрим отдельно каждый механизм.

Роль *механизма памяти* несколько различается в рецепции и продукции. В рецептивных видах, где механизм памяти играет очень существенную роль, успешное извлечение и понимание информации требует от учащегося умений удерживать разнотипную информацию. На уровне предложения удерживается смысл всего предложения, важные факты, удерживаются предложения, раскрывающие тему или позволяющие решить коммуникативную задачу. В СФЕ/ДЕ выделяется и удерживается главная мысль и аргументы, ее подтверждающие. В СФЕ/ДЕ может содержаться нужная для решения коммуникативной задачи информация оценочного, гипотетического, фактологического характера. Понимание на уровне текста требует удержания в памяти большего объема информации: основной мысли текста, главных аргументов, информации всех типов: фактологической, оценочной гипотетической.

Психологами выявлено, что в памяти сохраняется наиболее существенная для учащегося информация. Менее существенные факты опускаются или обобщаются. При этом, в зависимости от индивидуальных особенностей, самыми существенными для учащихся могут выступать различные факты. Это определяет природу искажений, обусловленных функционированием механизма памяти в рецепции. Нарушения заключаются в неточном запоминании и упущении информации. При диагностировании требуется четко дифференцировать, какая информация опускается. Особенно часто наблюдается ошибочная передача сведений о месте, времени действия и действующих лицах, о целях, характере и степени качества действий, о качестве и количестве объектов, а также идентичных явлений (12, 99).

Аналогичный характер память имеет и в продукции, только в таком случае требуется удерживать памяти собственную программу высказывания и языковое оформление своего замысла. Поэтому на уровне предложения могут наблюдаться пропуски слов при формулировании предложения, невозможность дополнить предложение новыми фактами, построить его по аналогии. На уровне СФЕ/ДЕ при недостаточном развитии памяти учащийся пропускает отдельные фразы, важную для выражения смысла в рамках СФЕ/ДЕ информацию. На уровне текста выявляются нарушения структурно-композиционной организации высказывания, пропуск значимых для раскрытия главной мысли фактов.

Одной из причин отклонений как в рецептивных, так и продуктивных видах является недостаточный объем оперативной памяти. Это проявляется в способности учащегося запомнить только ограниченный объем фактов. Как правило, если учащийся демонстрирует низкий объем запоминания информации в рецепции, то затруднения проявляются и в продукции, а именно в неспособности воспроизвести предложение целиком, расширить или дополнить предложение, соединить несколько предложений и составить сверхфразовое/диалогическое единство, построить текст большего объема. Это потребует диагностики объема памяти учащегося. Данные психологии показывают, что объем памяти составляет 7+2 единицы (13, 32). Однако этот показатель у учащихся на иностранном языке может быть намного ниже.

Ряд отклонений обусловлен низкой помехоустойчивостью памяти. Отклонения выражаются также в ошибочном, неполном запоминании фактов, в невозможности актуализировать из долговременной памяти нужную для решения коммуникативной задачи информацию. Однако они проявляются при внешних помехах (напр., посторонние шумы) и являются следствием недостаточной устойчивости памяти. (см. табл. №1).

Таблица №1

Отклонения, обусловленные функционированием механизма памяти

Отклонения	речевые умения
	рецептивные умения
На уровне предложения • ошибочное определение значений слов или речевых образцов в предложении; • неполное воспроизведение предложения по памяти; • неточное запоминание информации при внешних помехах; **На уровне СФЕ/ДЕ** • ошибочное определение места, времени, действующих лиц в СФЕ/ДЕ; • ошибочное определение качественных и количественных характеристик объектов СФЕ/ДЕ; • опускается информация, характеризующая главную мысль; **На уровне текста**	• умение актуализировать из долговременной памяти а) языковые знания, б) знания о теме, проблеме, в) знания структурирования информации, г) знания средств дискурсивной связи соотносить их с извлекаемой информацией; • умение удерживать в памяти актуальную для решения коммуникативной задачи информацию;

• невозможность удерживать большой объем информации; • пропуски фактов, подтверждающих главную мысль; • низкая точность и объем запоминания информации при внешних помехах	
	продуктивные умения
На уровне предложения • пропуски слов при формулировании предложения; • невозможность дополнить предложение новыми фактами; • невозможность построить предложение по аналогии; **На уровне СФЕ/ДЕ** • пропуски слов, отдельных фраз при соединении отдельных предложений в СФЕ/ДЕ • неспособность дополнить СФЕ/ДЕ новой информацией; **На уровне текста** • пропуск важной для решения коммуникативной задачи информации; • нарушение структурно-композиционной организации текста	• умение актуализировать из долговременной памяти а) языковые знания, б) знания о теме, проблеме, в) знания структурирования информации, г) знания средств дискурсивной связи для организации и выражения замысла; • умение удерживать в памяти аргументы, факты, позволяющие раскрыть замысел высказывания;

Вторая группа отклонений обусловлена функционированием механизма *вероятностного прогнозирования/упреждающего синтеза*. Учеными указывается «на менее явное выявление механизма прогнозирования», т.е. более низкую точность прогноза (13, 24). Поскольку упреждение как в рецепции, так и продукции проявляется по линии выдвижения смысловых и вербальных гипотез (11, 31 – 34), то и отклонения выявляются на двух данных уровнях. Упреждение на смысловом уровне является наиболее трудным и приводит к наиболее частым нарушениям (13, 33). Прогнозирование по линии смысловых гипотез связано с предвосхищением последующих фактов, логики развития содержания. Следовательно, нарушения проявляются в

неправильных гипотезах о появлении отдельных фактов. Применительно к продукции упреждение смысла обусловливает выбор программы последовательного изложения содержания согласно ситуации и контексту. Поэтому нарушение логики, последовательности изложения информации, неуместность содержания в конкретной ситуации являются свидетельством неточного выбора программы изложения. Прогнозирование обеспечивает плавность, высокий темп выполнения речевого действия. Следовательно, снижение скорости речи является показателем наличия трудностей в прогнозировании иноязычного высказывания (См. табл. №2).

Таблица №2

Отклонения, обусловленные функционированием механизма вероятностного прогнозирования

Отклонения	речевые умения
	рецептивные умения
На уровне предложения • ошибочное прогнозирование концовки предложения по его началу; • неправильное упреждение начала следующего предложения по предыдущему; • ошибочные гипотезы о появлении лексических единиц и грамматических структур в предложении; **На уровне СФЕ/ДЕ** • неправильные гипотезы о появлении отдельных фактов в последующих частях СФЕ; • ошибочное прогнозирование аргументов адресата; • неточный прогноз продолжения/концовки СФЕ/ДЕ • неточное определение содержания последующего СФЕ/ДЕ по предыдущему; • ошибочное определение темы, проблемы СФЕ/ДЕ; **На уровне текста** • неточное определение	• умение прогнозировать тему, действующих лиц, место, время действия, опираясь на предтекстовую информацию (заголовки, иллюстрации, графики); • умение прогнозировать структуру, содержание воспринимаемого высказывания; • мение предвосхищать появление а) слов, б) грамматических структур, в) отдельных фраз; г) новых элементов контекста (действующих лиц, фактов, в том числе социокультурных);

темы/проблемы; • неправильное определение действующих лиц, места и времени действия; • ошибочное прогнозирование продолжения/концовки текста; • ошибочное прогнозирование логики и последовательности развития сюжета текста;	
	продуктивные умения
На уровне предложения • нарушение структурно-композиционного строения предложения; • неадекватный выбор ЛЕ, грамматических структур при конструировании предложения; **На уровне СФЕ/ДЕ** • нарушение логики и последовательности изложения информации в СФЕ/ДЕ ; • несоответствие содержания последующего СФЕ/ДЕ теме, содержанию предыдущего; **На уровне текста** • нарушение логики изложения содержания • низкие темп и плавность речи; • ошибочный выбор стратегии решения коммуникативной задачи • неуместное употребление языковых средств в заданной ситуации общения	• умение планировать свое иноязычное высказывание, опираясь данные об адресате, месте, времени действия и проблеме; • умение упреждать структурно-композиционное строение своего высказывания, логику и последовательность выражения замысла; • умение упреждать лексические единицы, грамматические структуры, элементы контекста (тезисы, аргументы, факты, в том числе социокультурные, мнения) для построения высказывания;

Выявлению нарушений *смысловой обработки* информации уделялось особое внимание. Это связано с тем, что механизм осмысления является основным как в процессе восприятия, так и порождения речи. Для того, чтобы выделить трудности, мы опирались на наблюдения психологов о характере рецептивной и продуктивной речи и на особенности функционирования данного механизма в рецептивной и продуктивной речи.

В основе осмысления поступающей информации лежат процессы анализа и синтеза, обеспечивающие разделение информационного потока на части, определение «опорных пунктов» и последующее восстановление смысла высказывания. Связанные с этим трудности смысловой обработки информации проявляются в ошибочном определении главной мысли сверхфразовых единств и всего текста, аргументов, подтверждающих основную мысль. При передаче информации, содержащейся в воспринимаемом на слух или зрительно высказывании, наблюдается ошибочное представление второстепенной информации в качестве главной.

Как указывает И.А.Зимняя, одним из основных показателей иерархии смысловых связей выступает связность. Общим в показателе связности для смысловосприятия и смыслопорождения является установление взаимосвязи между отдельными мыслями. В продукции это проявляется в создании программы смысловыражения, а в рецепции – в соединении отдельных мыслей в единое целое. Следовательно, нарушение связности речи, которое проявляется при интерпретации воспринятой информации в нарушении причинно-следственных, временных связей, непонимании языковых средств дискурсивной связи указывает на недостаточную сформированность умений, связанных с смысловой обработкой информации.

Процесс понимания представляет собой синтезирование выводов, определение задумки, главной идеи высказывания. Передаваемая информация имеет фактологический, оценочный, гипотетический характер. Поэтому в случае, если учащийся не может сформулировать основную мысль высказывания, определить, в чем состоит оценка или предположение автора, то это также является свидетельством недостаточного осмысления содержания.

Если исходить из наблюдений психологов и методистов за процессом порождения иноязычного высказывания, то основными недостатками устной и письменной продуктивной речи называются нарушения причинно-следственных и временных связей, логики и структуры изложения (14), (15). Как указывает И.А.Зимняя, функционирование механизма осмысления обеспечивает установление смысловых связей и осуществляются внутри предложения между отдельными понятиями, отдельными предложениями, сверхфразовыми единствами и микротемами текста (13, 37). Они выявляются «в композиционно-смысловом единстве сообщения, связности изложения, адекватном языковом оформлении смысловых отношений. Нарушения этих связей выражаются, если полностью не раскрыта главная мысль высказывания, нарушена согласованность между предложениями и сверхфразовыми единствами, отсутствии или неадекватном употреблении средств дискурсивной связи (коннектров).

Таким образом, наличие взаимосвязи по линии речевой механизм – речевые умения – нарушения в осуществляемой речевой деятельности, позво-

ляют учителю осуществлять диагностику возникающих трудностей, определять, для развития каких умений требуется дальнейшая тренировка и предпринять необходимые действия по их дальнейшей коррекции (См. табл. № 3)

Таблица №3

Отклонения, обусловленные функционированием механизма осмысления

Отклонения	речевые умения
	рецептивные умения
На уровне предложения • ошибочное соотнесение предложения с темой, действующим лицом; • неправильный подбор предложения, выражающего аналогичную мысль; • неточно определен коммуникативный характер предложения: просьба, запрос, выражение мнения, оценка, предположение и т.д. **На уровне СФЕ/ДЕ** • ошибочное определение главной мысли СФЕ/ДЕ; • неправильный выбор аргументов, подтверждающих главную мысль СФЕ/ДЕ; • непонимание, неправильное определение связи между предложениями в СФЕ/ДЕ • не выделена или ошибочно определена оценочная или гипотетическая информация в СФЕ/ДЕ; • не идентифицированы средства дискурсивной связи, соединяющие отдельные предложения, **На уровне текста** • ошибочное определение главной мысли текста; • неправильная идентификация	• умение определять основную мысль и основные факты; • умение отделять главную информацию от второстепенной; • умение распознавать фактическую и гипотетическую информацию; • умение распознавать оценочную информацию; • умение понимать социокультурную специфику иноязычного высказывания; • умение разделять речевое сообщение на отдельные смысловые части; • умение находить и понимать средства связи (коннекторы); • умение устанавливать логическую / хронологическую, причинно-следственную связь между отдельными фактами, частями высказывания; • умение понимать имплицитную информацию • умение понимать задумку автора, его идеи, ценности;

средств связи между СФЕ/ДЕ; • ошибки в идентификации оценочной и гипотетической информации; • неправильно или ошибочно определены причинно-следственные и временные связи; • не определена или неточно определена задумка автора в тексте;	
	продуктивные умения
На уровне предложения • в предложении использованы слова, не соответствующие его содержанию; • использованы грамматические структуры, нарушающие смысл предложения, напр. неправильно употреблены временные формы глагола; • части сложного предложения не связаны между собой по смыслу и грамматически; • предложение не соответствует теме, ситуации, статусу, социальной роли говорящего/пишущего или адресата; • смысл предложения нарушен и не понятен для восприятия адресатом; • содержание предложения не соответствует коммуникативному намерению: убедить, запросить, выразить мнение, предположение, оценку и т.д. **На уровне СФЕ/ДЕ** • не полностью раскрыты главные мысли СФЕ/ДЕ; • неточный подбор аргументов, подтверждающих главную мысль; • нарушение согласованности между предложениями и СФЕ/ДЕ;	• умение формулировать основную мысль высказывания; • умение выражать главную и второстепенную информацию • умение формулировать факты, выражать предположения • умение выражать оценку; • умение строить иноязычное высказывание в соответчики с нормами, принятыми в стране изучаемого языка; • умение выделять в речевом сообщении отдельные смысловые части; • уметь связывать фразы, адекватно используя коннекторы; • умение логически и хронологически правильно связывать отдельные смысловые части высказывания, устанавливать между ними причинно-следственные связи; • умение высказываться имплицитно; • умение обобщать, формулировать выводы

На уровне текста • главная мысль выражена не полностью; • неточный либо недостаточный по объему подбор аргументов из разных частей текста, подтверждающий главную мысль; • нарушение причинно-следственных и временных связей внутри текста; • отсутствие или неадекватное употребление средств дискурсивной связи; • отсутствие выражения собственной точки зрения; • отсутствие выводов, обобщений;	

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранова, Н. П. Концепция учебного предмета "Иностранный язык" / Н. П. Баранова, П. К. Бабинская, Н. В. Демченко // Замежныя мовы ў Рэспубліцы Беларусь. – 2009. – N 3. – С. 3 –12.
2. Феськов, Н. С. Централизованное тестирование: направления, технологии и содержание / Н. С. Феськов // Адукацыя і выхаванне – 2006. – N 3. – С. 49 – 52.
3. Методические рекомендации по организации и проведению обязательного выпускного экзамена по учебному предмету «Иностранный язык» по завершении обучения и воспитания на III ступени общего среднего образования // Замежныя мовы ў Рэспубліцы Беларусь. – 2013. – N 6. – С. 3 –6.
4. Rudiger, G. Prüfen, Testen, Evaluieren / G. Rudiger, K. Kleppin. – München.: Klett. – 2015. – 178 S.
5. Журавков, М. А. Еще раз о системе образования / М. А. Журавков // Советская Белоруссия. Беларусь сегодня. – N 9(24891) от 19. 01. 2016. – С. 6 – 7.
6. Баранова, Н. П. Контрольно-оценочная деятельность учителя в условиях коммуникативно-ориентированного обучения иностранному языку // Н. П. Баранова Замежныя мовы ў Рэспубліцы Беларусь. 2012., N 6, с. 3, 9.
7. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе / под ред. А. Д. Климитенко, А. А. Миролюбова; Научн.- исслед. ин-т содержани и метододов обучения Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1981. – 456 с.
8. Есипович, К. Б. Основы управления познавательной деятельностью учащихся при изучении иностранных языков в средней школе: Учеб. пособие по спецкурсу

для студ. пед. ин-тов по специальности N 2103 «Иностранный язык» / К. Б. Есипович. – М.: Просвещение, 1988. – 191 с.

9.Зимняя, И. А. Коммуникативная компетентность и речевая деятельность / И. А. Зимняя, И. А. Мазаева // Иностранные языки в школе – 2014. – N 12. – С. 7 – 18.

10.Жинкин, Н. И. Механизмы речи /Н. И. Жинкин. – М.: Изд-во академии педагогических наук, 1958, 371 с.

11.Беришвили, Н. И. Чтение как средство обучения говорению в неязыковом вузе (английский язык): дис. кан-та пед. Наук, 1983. 139 с.

12.Клычникова, З. И. К вопросу о показателях понимания содержания иноязычного текста / З. И. Клычникова // Сб. статей / Психология обучения иностранному языку. – 1967. – С. 89 — 108.

13.Григорьева, В. П. Взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности / В. П. Григорьева, И. А. Зимняя, В. А. Мерзлякова и др. – М.: Рус. яз., 1985. – 116 с.

14.Черепанова, И.В. К вопросу о психологической и психолонигвистической характеристике подготовленной речи/ И. В. Черепанова // Сб. науч. тр. / МГПИИЯ. – Москва, 1980. – Вып.: 154: Взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности. – С. 205 – 221.

15.Горлова, Н. А. Методика обучения иностранному языку: в 2 ч. Ч 2 учеб пособие для студентов высш. проф. образования / Н. А. Горлова. – М.: Издательский центр «Академия». – 272 с.

XÜLASƏ

Bu məqalə xarici dildə danışıq qavrayışları prosesində tələbələrin nitq fəaliyyətində sapmaların diaqnozunun təşkilinə həsr olunub. Burada nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik nəzəriyyəsinə əsasən nitq mexanizmlərinin fəaliyyətindən irəli gələn çətinliklər qeyd olunaraq əsaslandırılır, nitqin ifadə səviyyələrinə müvafiq onların təsnifatı verilir, nitq vərdişlərinin inkişafı diaqnostikası məqsədilə müəllimlərə ayrı-ayrı sapmalardan istifadə və diaqnozunun təşkili üzrə tövsiyyələr təklif olunur.

SUMMARY

The article aims to explore the organization of disorders diagnostic in speech activity of the pupils in the process of speech perception and production. The paper focuses on the substantiation and argumentation of disorders determined of the functioning of the speech mechanisms according to the psycholinguistic theory of speech activity and its classification according to the levels of the speech utterance. The article contains recommendations for the teachers about organization and using the determined disorders in the aid of diagnostics of speech skills development.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər seriyası | 2016-№1 | Серия общественно-политических наук

А.В.ТРАЦЕВСКАЯ
Минский государственный лингвистический университет

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОЗИЦИЯ ПЕДАГОГА ОСНОВА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУБЪЕКТОВ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

***Açar sözlər**: pedaqoq, tərbiyə, peşəkar səriştə, qarşılıqlı fəaliyyət.*

***Ключевые слова**:* педагог, воспитания, профессиональная компетентность, взаимодействие.

***Key words**: teacher, education, professional competence, cooperation.*

Сегодня процесс совершенствование воспитательной работы в школе часто видят в поисках оптимального содержания, новых технологий, в совершенствовании управления педагогическим процессом. Бесспорно, все это имеет прямое отношение к воспитательной функции учреждений образования, но не в первую очередь. На первое место необходимо поставить личность педагога, его профессиональную гуманистическую культуру. Профессиональное мастерство педагога-воспитателя — основное условие совершенствования воспитательного процесса. К сожалению, на эту проблему в педагогических коллективах обращают внимание редко. На первый план выходят вопросы, связанные с организационными делами, на второй — различные технологии, на третий — содержание воспитания. И только на пятом месте стоят вопросы профессионального мастерства воспитателя. Последние занимают от 5 до 10% от общего числа рассматриваемых вопросов в течение года. Некоторые утверждают, что учитель не должен заниматься воспитанием. К сожалению, количество таких ответов с каждым годом увеличивается. Данную позицию часто занимают и те педагоги, которые по свои служебным обязанностям должны профессионально заниматься воспитанием.

Имеются в виду воспитатели, классные руководители, педагоги-организаторы и т.д.

Педагог, кем бы он ни был, — учитель-предметник, руководитель кружка, клуба, работник внешкольного учреждения — должен выполнять две задачи. Первая: знать все возможные влияния окружающей среды на ребенка, вторая: определить свои возможности, свои функции, исходя из особенностей того социального института, который он представляет. Тем более эти задачи должны решать профессионалы — педагоги, воспитатели, классные руководители. Не претендуя на всесторонность рассмотрения этой проблемы, хочется остановиться лишь на отдельных положениях, которые, на наш взгляд, имеют принципиальное значение. Среди них — формирование у педагогов осознания профессиональной значимости своего труда, педагогических убеждений, потребности в самовоспитании, изучении и познании ученика, развитии интеллектуальной культуры, навыков технологии воспитания и педагогической этики. Что касается степени осознания профессиональной значимости своего труда, то она у части педагогов очень низкая.

Отрицательное отношение педагогов к профессии воспитания сказывается на отношении к детям, к практике педагогического процесса в целом. В своей работе «Развитие Я-концепции и воспитание» (М., 1986) знаменитый психолог Р. Бернс отмечает, что педагоги, позитивно воспринимающие себя, стремятся в своей работе к максимальной гибкости; способны к пониманию потребностей учащихся; умеют придать личностную окраску своей деятельности; владеют стилем легкого, неформального общения с учащимися; способствуют формированию у ребят уверенности к себе, вносят в коллектив жизнерадостность. Таким образом, положительное отношение к самому себе, своей профессиональной деятельности способствует формированию необходимой воспитательной атмосферы.

Понимая свою роль, статус в обществе, необходимость и полезность в своей деятельности, воспитатель повышает свою ответственность за порученное ему дело. К сожалению, руководители школ часто не имеют возможности выбирать, т. е. оценивать моральные и деловые качества поступающих на работу, а берут всех, изъязвивших желание, чтобы только заполнить вакантные места. Отсюда и формальное отношение к делу. В то же время из глубины веков известно, что дело воспитания подвластно не каждому. Вот только несколько примеров, подтверждающих эту мысль. Святой Иоанн Златоуст отмечал, что нет никакого высшего искусства, кроме искусства воспитания. По его мнению, живописец и ваятель творят только безжизненную фигуру, а мудрый воспитатель создает живой образ, смотря на который, радуются Бог и люди.

С особой теплотой и большой ответственностью подходил к делу воспитания В.А. Сухомлинский. Он утверждал, что воспитатель по поручению

народа имеет ежедневный доступ к самому дорогому народному богатству – душе, уму, мыслям, чувствам детей, подростков, общества. Не зря в народе говорят, что педагог — посланец Бога. От его духовности, мастерства, таланта зависит завтрашний день нашей страны. Кстати, в Новом Завете, в первом послании к коринфянам святого апостола Павла, записано: «И иных Бог поставил в Церкви, во-первых, Апостолами, во-вторых, пророками, в-третьих, учителями…».

К сожалению, педагогические учебные заведения, институты повышения квалификации, методические объединения, средства массовой информации слабо ведут работу по формированию у педагогов-воспитателей профессиональной значимости их работы. Отсутствие должной работы по осознанию профессиональной значимости деятельности воспитателя привело к другой проблеме. Проблема эта — низкая профессиональная устойчивость педагогов. Общеизвестно, что заместители директоров школ по идеологической и воспитательной работе, педагоги-организаторы меняются по сравнению с другими педагогическими кадрами наиболее часто. Да и классные руководители при возможности стараются уйти от этих обязанностей. Здесь проблема не только в сменяемости. Она влечет за собой более сложные явления, чем мы предполагаем. Дело в том, что цель современных учебных заведений (школ, гимназий, лицеев) — развитие у своих питомцев дарований, склонностей, способностей носит долгосрочный характер и рассчитана не на один год. Достижение этой цели требует стабильности, взаимодействия и сотрудничества всех субъектов воспитательного процесса. Текучесть педагогических кадров, как правило, приводит к фрагментарности, беспорядочности и бессистемности в воспитательном процессе. В итоге это негативно сказывается на воспитании детей. Чтобы избежать подобного, должны быть программы закрепления педагогов-воспитателей на разных уровнях: республиканском, региональном, местном. Они должны включать адаптацию воспитателя к месту и условиям работы; формирование положительного статуса в коллективе; совершенствование профессионально-квалификационных характеристик; поощрение и стимулирование инициативы и творческого подхода в профессиональной деятельности; удовлетворенность взаимоотношением в коллективе; своевременную и грамотную оценку деятельности воспитателя администрацией образовательного учреждения и органами образования и др.

Вслед за профессиональной значимостью, профессиональной стабильностью кадров следует пристальное внимание обратить на профессиональную убежденность педагогов-воспитателей. Ведь с убеждений начинают формироваться профессиональное мастерство воспитателя, его педагогическая позиция. Последняя — это совокупность отношений педагога-воспитателя к самому себе, ученику, педагогическому процессу в целом. Бо-

лее того, убеждения формируются убеждениями. Основатель русской педагогической науки и народной школы К. Д. Ушинский (1824—1870) утверждал, что главнейшая дорога человеческого воспитания есть убеждение, а на убеждение можно только действовать убеждением. Учитель, педагог-воспитатель потеряли убежденность в необходимости и полезности своей работы. В свое время М. Булгаков писал, что когда люди ограблены, то они ищут спасения у потусторонней силы. В любой ситуации растерянности у педагогов-воспитателей не должно быть. Дети, как барометры, улавливают мысли и настроение своих старших наставников. И, заметив в них слабость педагогической позиции, сразу начинают искать старшего с более устойчивыми взглядами. В частности, в коллективах учащихся, которыми руководят воспитатели с неустойчивой или низкой педагогической позицией, преобладают негативные явления, такие как неудовлетворенность, холодность отношений, недоброжелательность, равнодушие, отсутствие взаимопонимания. И, наоборот, другая картина наблюдается в коллективе учащихся, где педагог имеет твердую положительную позицию. Среди детей и педагогов существуют согласие, удовлетворенность, теплота отношений, сотрудничество, взаимная поддержка, взаимопонимание, сочувствие. Соответственно атмосфере в коллективе складываются и отношения к воспитателю. Н. Амосов в своих записках "Мысли о жизни" заметил, что у людей есть потребность верить в идеалы и авторитеты. По его мнению, причина этого кроется в биологических корнях: слабый ищет защиты в прикосновении к сильному. А. С. Макаренко, а, вслед за ним В. А. Караковский отмечали, что школа должна влиять на окружающую среду, а не наоборот. К сожалению, сегодня окружающая среда в большей степени влияет на школу и, как правило, с негативной позиции. Д*ети* уходят из организованных коллективов, соответственно открываются возможности влияния на них негативных факторов. Последние способствуют формированию отрицательных качеств. В частности, из числа опрошенных педагогов 62% назвали у своих воспитанников такие черты, как жестокость и грубость, 52% — эгоизм и жадность. Причин появления вышеуказанных негативных качеств много. Но это не дает нам оснований складывать свои позиции или перекладывать вину на других. Русский писатель М. М. Пришвин (1873-1954) подчеркивал, что наставник должен знать, на что детей наставлять. Развивая свою мысль, Пришвин пишет, что наставлять надо на хорошее. Это педагог знает. А если "хорошее" само меняется, то наставнику надо самому участвовать в изменении и вести детей за собой. Как правило, учителя, занимающие устойчивую педагогическую позицию, часто организуют свою работу по собственным, отличным от других методикам и придерживаются разных теоретических концепций. Это и есть авторские подходы к воспитанию.

Наши коллеги часто забывают простые истины: воспитание включает образование; в формировании личности участвуют все социальные институты; воспитание есть во всех сферах, во всех профессиях системы «человек — человек». Большой гуманист, много сил отдавший делу воспитания, В. А. Сухомлинский за время своей педагогической деятельности пришел к твердым убеждениям, что быть хорошим учителем можно, только будучи хорошим воспитателем. По его мнению, без участия в воспитательной работе вся педагогическая культура, все знания педагога являются мертвым багажом.

Общеизвестно, что учитель учит своих питомцев лишь до тех пор, пока учится сам. Эта простая истина редко звучит по отношению к педагогу-воспитателю. Можно с уверенностью сказать, что воспитатель воспитывает других до тех пор, пока занимается самовоспитанием. Самовоспитание — это фундамент профессионализма. К сожалению, сегодня в педагогических институтах этому уделяют не значительное внимание. Учат всему: как определить содержание воспитания, подобрать соответствующие методики, организовать и спланировать процесс и т. д. Но в действительности воспитатель может передать ребенку лишь только то, что имеет или умеет сам. Вопросы самовоспитания в практике работы педагогов-воспитателей поднимались на протяжении всей истории развития педагогики. На это еще в свое время обратил внимание Л. Толстой. В частности, он отмечал, что воспитание представляется сложным и трудным делом только до тех пор, пока мы хотим, не воспитывая себя, воспитать своих детей. Далее Л. Толстой утверждает, что если же поймешь, что воспитывать других мы можем только через себя, то упраздняется вопрос воспитания и остается один вопрос жизни: как надо самому жить?

Нельзя забывать о таком таинстве воспитания, как динамичность: человек формируется, совершенствуется на протяжении всей свой жизни. И учителю не стыдно показать это своим воспитанникам на личном примере. Русский писатель, языковед В. И. Даль (1801—1872) рассматривал это как необходимый элемент воспитательного процесса. Он отмечал, что воспитатель в отношении нравственном сам должен быть тем, кем он хочет сделать воспитанника. По крайней мере, должен искренне желать быть таким и всеми силами к этому стремиться. Вот почему мы убеждены в следующем: если для каждого человека, чтобы быть нравственно воспитанным, достаточно общечеловеческих добродетелей, то для педагога этого мало. Он должен брать планку выше.

Еще об одном таинстве воспитания. Процесс воспитания двухсторонний. Ученик воспитывается у учителя, а учитель — у ученика. Воспитатель каждый раз должен поблагодарить своего воспитанника за хороший пример для подражания, поучительный поступок, доброжелательный совет и т. д. Именно такой подход является результатом воспитательного усилия педаго-

га. Л. Н. Толстой любил подчеркивать, что он многому научился у своих наставников, еще более — у своих товарищей, но более всего — у своих учеников. То, что подметил великий писатель, впоследствии довольно подробно обосновали психологи. Так, Л. С. Выготский отмечал, что через других мы становимся самими собой. Происходит это благодаря тому, что личность становится для себя тем, что она есть в себе, через то, что она предъявляет другим. Говоря иначе, человек становится для себя тем, чем он является для других.

На основании вышесказанного можно сделать вывод, что для воспитания важно не только то, что мы делаем, но и как. Взаимодействие, взаимотворчество, сотрудничество способствует формированию как у учащихся, так и у учителей, самоопределения, самоутверждения, самореализации и саморазвития.

Понимание профессиональной значимости своей работы, стабильность кадров, педагогическая убежденность и потребность заниматься самовоспитанием окажутся малоэффективным для деятельности педагога-воспитателя, если свою работу он не будет строить, идя от ребенка. В традиционной педагогике мы идем к ребенку. Несем ему свое понимание мира, предъявляем к нему свои требования, даём ему то, что считаем необходимым. А следует идти от ребенка: его миропонимания, интересов, потребностей. При этом надо не опуститься, а подняться до ребенка. Знать его возможности, склонности, дарования, способности.

Гуманистическая педагогика идет от личности ученика. Русский писатель, философ, педагог В. Ф. Одоевский (1803—1869) подчеркивал: чтобы учить ребенка, надо быть самому и человеком, и младенцем. Эту мысль, но шире, высказывал и Д. И. Писарев. По его мнению, для педагогической деятельности необходимо, чтобы, во-первых, воспитатель знал своего воспитанника вдоль и поперек и чтобы, во-вторых, между воспитателем и воспитанником существовало полное доверие. Профессиональное познание каждого ученика — вот основная задача педагога-воспитателя. Именно познание ребенка определяет содержание и технологию воспитательной работы. Поэтому мы считаем основными функциями воспитателя следующие: изучение личности ребенка; воспитание к нему положительного отношения со стороны окружающих; обеспечение ребенку активной позиции в жизнедеятельности коллектива и, наконец, индивидуальная работа по коррекции поведения воспитанника. Одновременно следует расширить права педагогов-воспитателей в определении текущих задач, содержания, форм организации и методов деятельности с учащимися. Педагог-воспитатель лучше других знает задатки, интересы, склонности своих воспитанников, их сильные и слабые стороны, возрастные и индивидуальные особенности.

Профессиональное мастерство педагога-воспитателя определяется и его интеллектуальным развитием. Образованность, начитанность, интеллигентность, отзывчивость и есть педагогический профессионализм. Сегодня произошли глобальные изменения в психологии и интеллектуальном развитии ученика. Возрастание культурного и образовательного уровней родителей, их повышенный интерес к периодической печати, литературному наследию, расширению интернет информации, радио- и телепередач, организация познавательных неформальных объединений школьников — все это привело к тому, что процесс обучения в школе перестал быть единственным источником знаний для учеников.

Сегодня около 60—70% учеников-старшеклассников более осведомлены в новейших достижениях науки и техники, чем педагоги. Это нельзя не учитывать педагогу-воспитателю, если он думает о престиже своей профессии и своей личности. Самообразовательная деятельность — это фундамент, на котором возводятся у педагога-воспитателя профессиональные знания. Интеллектуальная культура педагога способствует развитию у него коммуникативных способностей, установлению контактов со школьниками, родителями, общественностью, своими коллегами. Кроме того, знание новых достижений в области науки, техники, искусства, спорта дает возможность обогатить содержание воспитания и общения учителя и ученика. К сожалению, самообразовательная деятельность педагога-воспитателя в последнее время значительно уменьшилась. Педагоги объясняют это несколькими причинами:

— Нет свободного времени для повышения своего интеллектуального уровня, работа забирает все время.

— Выполнение не свойственных нам обязанностей так велико, что съедает все свободное время. Я имею в виду сбор денег на организацию бесплатного питания в школе, распределение гуманитарной помощи, уборку и ремонт классов.

— Раньше я могла поехать из деревни в город, сходить в театр, посетить художественную выставку, побывать в музее. Сегодня все это мне не по карману.

Бесспорно, все вышесказанное не способствует развитию интеллектуальной культуры педагога-воспитателя, а без нее и наша технология воздействия на развитие ученика окажется без содержания. Параллельно с проблемой культурного уровня и общей эрудиции встает и проблема профессиональных знаний педагога-воспитателя, постоянного их пополнения и обогащения. Данная проблема значительно серьезнее, чем нам кажется. Педагога-воспитателя долгое время (да и в настоящее тоже) приучали к рецептурной педагогике, а не к творчеству. В учебном вузе, институте усовершенствования, методическом объединении, на педагогическом совете говорили, что и

как нужно делать. Заставляли перенимать опыт новаторов, забывая о том, что реализовать его можно лишь в том случае, если мыслить, как данный новатор. Ведь технология, методика любого педагога основывается на его индивидуальном интеллекте, мышлении, мировоззрении. Педагогов-воспитателей надо учить моделированию, программированию, прогнозированию воспитательного процесса. И при этом он должен быть страстно увлечен своим делом, вдохновлять, направлять, находить подходы.

В действительности же творческое мышление у педагога-воспитателя желает лучшего. Сегодня, когда научные открытия меняют престиж и суть учебных предметов, образ нашей жизни, нельзя жить конспектами вчерашнего дня. И любимым становится педагог-воспитатель, который не просто ведет к истине, а заставляет активно думать, смело решать противоречия сегодняшнего дня, раскрывает далекие перспективы, учит воспитанников их видеть. Сильный, здоровый интеллект педагога-воспитателя заставляет идти за ним и делает процесс воспитания не только интересным, но и радостным.

Мы часто говорим о воспитателе как о мастере своего дела, творце. И не всегда полностью отдаем отчет в том, что такой стиль деятельности, стиль научного поиска и творческих находок благотворно влияет на детей, тоже стремящихся ко всему новому. Не потому ли наблюдается взаимопонимание детей и педагога-воспитателя — творца, искателя? Не потому ли они живут единым порывом, единой идеей, у них нет почвы для конфликтов и скуки?

Деятельность педагога-воспитателя — очень тонкое и сложное дело. Общая эрудиция и профессиональная компетентность педагога могут быть не востребованы воспитанниками, если они не материализуются повседневно в профессиональной технологии, методике, педагогической этике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бедерханова, В. П. Личностно профессиональная позиция педагога / В. П. Бедерханова. — М. ; Краснодар, 2001.
2. Зарецкая, И. И. Профессиональная культура педагога : учеб. пособие / И. И. Зарецкая. — М. : АПКиППРО, 2007. — 116 с.
3. Кабуш, В.Т. Гуманизация воспитательного процесса в современной школе : пособие для педагогов учреждений общ. сред. образования / В. Т. Кабуш, А. В. Трацевская. — Минск : Нац. ин-т образования, 2012. – 184 с.
4. Педагогическое мастерство и педагогические технологии / под ред. Л. К. Гребенкиной, Л. А Байковой. — М., 2000. – 256 с.

XÜLASƏ

Məqalədə müəllim-pedaqoqun əsas funksiyaları: öz peşəkar fəaliyyətini dərk etmək, tərbiyə alanların öyrənilməsi, öz üzərində çalışmaq, tərbiyə prosesinin hər iki tərəfə təsiri, tərbiyə prosesinin subyektləri ilə əlaqələrin qurulması və peşəkar mədəniyyətin zənginləşdirilməsi araşdırılır.

SUMMARY

The article discusses the basic functions of the teacher-educator: the realization of their professional activities, study and knowledge of pupils, access to self-education, the impact on bilateral educational process, enrichment of cultures and the establishment of professional contacts with the actors of the educational process.

MÜNDƏRİCAT
СОДЕРЖАНИЕ

DÜNYA SİYASƏTİ VƏ TARİX
МИРОВАЯ ПОЛИТИКА И ИСТОРИЯ

MAHAL QACAR
BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİNİN TARİXİNDƏN……………………………………….4
ƏSGƏR ƏHMƏD
XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLƏRİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TOLERANTLIQ VƏ MULTİKULTURAL İDEYALAR……………14
HACI R.M.
CƏFƏRQULİYEVA M.R.
AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNİN İNKİŞAFINDA MULTİKULTURALİZMİN ROLU…………………………………………………32
MƏMMƏDOV H.N.
BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİNİN AZƏRBAYCAN – BOLQARISTAN TƏHSİL, ELM VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU……………………………..41
БАРХАЛОВ Г.Н.
НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ………………………47
FƏRZƏLİYEV Y.B.
XIX ƏSRİN II YARISINDA BAKI ŞƏHƏRİNİN XARİCİ TİCARƏTİ………………………..53

SİYASƏT VƏ ŞƏXSİYYƏT
ПОЛИТИКА И ЛИЧНОСТЬ

МАМЕДОВ Дж.Р.
ФИЛОСОФСКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АРИСТОТЕЛЯ…………………………….60
СТЕПАНОВА Т.Л.
УГЛУБЛЕНИЕ НРАВСТВЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ КУЛЬТУРЫ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА……………………………………70

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA, İLAHİYYAT
ФИЛОСОФИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ТЕОЛОГИЯ

РЗАЕВ М.Г.
К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМЕ ЛИЧНОСТИ В РАЗЛИЧНЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ СИСТЕМАХ И ФИЛОСОФСКИХ УЧЕНИЯХ…………………………………………....80
УСОСКИЙ В.Н.
ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И ЭКОНОМИКА…………………………………………88

САЛТАНОВИЧ И.П.
ИННОВАЦИИ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ МОДЕЛЬ «НОВОГО» СОЦИУМА………108
БУГАДИНОВА Р.А.
ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯМИ
В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ……………………...119
ПОДГАЙСКИЙ А.Л.
СТРАТЕГИИ ОРГАНИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ФИРМ И ПРОБЛЕМА
СОЦИАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ БИЗНЕСА…………………………………………128
XƏLİL-ZADƏ F.Ə.
SEÇKİ PROSESİNDƏ AŞKARLIQ İNSTİTUTLARI……………………………………..140
СЕВОСТЬЯНОВА Н.Г.
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ НРАВСТВЕННОГО
РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ РИСКОВ………………………………....148
МАЙБОРОДА Д.В.
ДИАПРАКСИОЛОГИЯ: ОСНОВНЫЕ ПАРАДИГМАЛЬНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ
ПРАКСИОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ ДИАЛОГИЗМЕ…………………………………160

PSİXOLOGİYA, PEDAQOGİKA VƏ METODİKA
ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА

AXUNDOVA A.A.
AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ TƏHSİLİN SİSTEMLİ İNKİŞAFININ
BƏZİ ASPEKTLƏRİ……………………………………………………………………….171
АХУНДОВА С.Л.
ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ…………………178
XƏLİLOVA A.İ.
ŞƏRQ FƏLSƏFƏSİNDƏ YARADICILIQ PROSESİ…………………………………......184
БАРАНОВ Н.П.
К ПРОБЛЕМЕ ГРАЖДАНСКО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ
СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ……………………………………………………...190
CƏFƏROV E.
MALİYYƏ İNSTİTUTLARINDA STRATEGİYA MƏFHUMU…………………………....199
İBADULLAYEVA N.
VALİDEYNİNİ İTİRMİŞ VƏ VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ
UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİN SAĞLAMLIĞINDA OLAN PROBLEMLƏRİN
ONLARIN TƏLİM-TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ…………………………………………………...204
İSKƏNDƏROVA A.
N.B.VƏZİROVUN “DALDAN ATILAN DAŞ TOPUĞA DƏYƏR” KOMEDİYASINDA
QADIN ŞƏXSİYYƏTİNİN MƏNƏVİ – PSİXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİ…………………….212
ASLANOVA G.Ç.
AZƏRBAYCAN XALQ DASTANLARININ VƏ AŞIQ SƏNƏTİNİN
TARİXİNDƏN……………………………………………………………………………...220

İRFAN AYDIN
ORTA MƏKTƏB ŞAGİRDLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ…………………...226
SƏFİYEVA S.E.
STRATEJİ KOMPETENSİYANIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ….231
QURBANOVA V.
AZƏRBAYCANDA ORTA İXTİSAS PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFI (XX ƏSRİN 30-CU İLLƏRİNİN II YARISINDA)……………………………...238
MƏMMƏDOV S.
MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİ ZAMANI TƏLƏBƏ AUDİTORUYASININ İDARƏ OLUNMASI……………………………………………………………………..246
МАНСУРОВА Э.Э.
ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЯЗЫКУ. СЛОВАРЬ-СПРАВОЧНИК ПОД РЕДАКЦИЕЙ С.И.ОЖЕГОВА…………………......253
АЛИЕВА А.П.
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА Л.Н.ТОЛСТОГО В АСПЕКТЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ БЕССОЗНАТЕЛЬНЫХ МОТИВОВ ПОВЕДЕНИЯ………260
БУДЬКО А.Ф.
УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ПАРАДИГМЫ ОБРАЗОВАНИЯ…………………266
ГАСАНОВА Г.А.
ДИАГНОСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ……..275
ХАЛИЛОВ Г.
ЭТНИЧЕСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СЕМЕЙ……………………………………………………………283
А.С.БАРАНОВА
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ………………………………………………………291
КУРЬЯН В.В.
ДИАГНОСТИРОВАНИЕ ОТКЛОНЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ВОСПРИЯТИЯ И ПОРОЖДЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ………………300
ТРАЦЕВСКАЯ А.В.
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОЗИЦИЯ ПЕДАГОГА ОСНОВА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУБЪЕКТОВ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА………………………………………313

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.

Çapa imzalanıb: 05.05.2015.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 10, 5 ş.ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 85.
Qiyməti müqavilə ilə.

MÜTƏRCİM

ТЯРЪЦМЯ
ВЯ НЯШРИЙЙАТ-ПОЛИГРАФИЙА
МЯРКЯЗИ

Аз 1014, Бакы Рясул Рза кцч., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az